



## **Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online**

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### **Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor**

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### **Ophavsret**

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### **Links**

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

# A S S E N S

GENNEM 700 AAR

AF

LAURITZ MAALØE



UDGIVET AF

HISTORISK SAMFUND FOR ODENSE OG ASSENS AMTER

I KOMMISSION HOS HEMPESKE BOGHANDEL

ODENSE 1936

## FORORD

*For økonomisk Støtte til Omkostningerne ved Udarbejdelsen af nærværende Bog takker jeg Assens Byraad, Den Hjelmstjerne Rosencroneske Stiftelse og Fyens Stifts Sparekasse.*

*Historisk Samfund for Odense og Assens Amter bringer jeg min Tak for, at Samfundet ved betydelige Ofre har muliggjort Fremkomsten af mit Arbejde i en vanskelig Tid.*

*Rigsarkivet og det fyenske Landsarkiv takker jeg for Laanet af den anselige Mængde Arkivalier og det med Forsendelsen heraf forbundne Besvær. Ligeledes min Tak til Arkivpersonalerne for elskværdig Hjælpsomhed ved Fremfindelsen af Arkivalierne. For forskellige Bidrag in natura til Billedstoffet takker jeg Nationalmuseet, Statens Museum for Kunst, Den kgl. Mønt- og Medaljesamling, Sømandsforeningen og Turistforeningen i Assens, De danske Sukkerfabriker, Fyens Svineslagteri, Bryggeriet Vestfyen, Museumsinspektør Hugo Matthiessen, Apoteker J. V. Strøyberg, Boghandler Th. Plum og Ingeniør N. M. Plum. Ogsaa nu afd. Sognefoged Rs. Jørgen Jensen, Sandager Næs, skylder jeg en Tak i samme Anledning.*

*Fremdeles min Tak til Fyrmester Niels Lund og Maskinassistent Hans Schmidt for topografiske Undersøgelser i Marken. Registret er udarbejdet af Landsarkivar Harald Hatt.*

*Naar Professor Utzon-Frank venligt har forsynet Bogen med en Omslagstegning, skyldes det Veneration for hans nærmeste Slægts mangeaarige Hjemsted.*

*København i Efteraaret 1935.*

LAURITZ MAALØE

## INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
Assens Købstads Oprindelse og Navn ... .. .	9
Byens Omraade, Assens som Fæstning ... .. .	20
Byportene 22, Christian den Fjerdes Volde 22, Bygrænsen 25, Voldenes Forsvinden 36.	
Indenfor Bygrænsen... .. .	38
Afpæling 45, Gaderne 50, Gadenavnene 53, Ejendommenes byg- ningsmæssige Udvikling og Gadernes Brolægning og Belysning 61.	
Befolkningen ... .. .	70
Assens som Overfartsby ... .. .	75
Assens—Aarøsund Færgeløb 75, Gæstgiveriet 100, Postvæsenet 107, Befordringsvæsenet 111.	
Assens Bymark ... .. .	115
Handel og Skibsfart... .. .	129
Handelen 129, Øksenhandelen 139, Skibsfarten 145, Skibsbygge- riet 150, Havnen 154, Skibsbroen 155, Torvedage og Markeder 159, Fiskeriet 163.	
Købmands- og Haandværkerlav ... .. .	166
Sankt Jørgens Lav 166, Haandværkere og Haandværkerlav 169.	
Apotek og Lægevæsen ... .. .	179
Assens Apotek 179, Sygehus og Læger 184.	
Byens Styrelse ... .. .	188
Byens smaa Bestillinger 214, Kæmneren 215, Byskriveren 225, By- fogedembedet 228, Peder Nielsen Kjøge 232, Retspleje 234, Raad- huset 238, Byens Fængsel 244, Brandvæsen og Brande 248, Fattig- væsen 250.	
Kirke og Skole ... .. .	256
Gejstligheden 256, Kirkerne i Assens 269, Assistenskirkegaarden 286, Helligaandshuset 287, Latinskolen 293, den danske Christendoms- skole 304, den danske Skole 306, Borgerskolen 311, Realskolen 314, Amtsbiblioteket 316.	

	Side
Mellem Bygrænse og Markgrænse ... ..	319
Fruer Mølle 319, Kaals Mølle og Strandmøllen 320, Provstigaarden 325, Kapel 327, Helligkilder 328, Skovanlægget 331.	
Militærforhold, Assens som Garnisonsby ... ..	332
Gennem Tiderne ... ..	339
Grevens Fejde 340, Svenskekrigen 344.	
Da Solen stod op i Vest... ..	354
Kildeangivelser ... ..	368
Billedfortegnelse ... ..	378
Navne- og Sagregister ... ..	379



Udsigt mod Assens. Efter Maleri af Dankwart Dreyer. Privateje.

## ASSENS KØBSTADS OPRINDELSE OG NAVN

Tager man Afstanden mellem et Par fyenske Byer i Passeren og lader denne løbe Kysten rundt, vil man se, hvor regelmæssigt Landsdelens Købstæder er anbragte. De maa være opstaaet paa et Tidspunkt, da Øen har været jævnt, nogenlunde ligeligt befolket, og de første Spirer maa være fremkommet nogenledes samtidigt. Indenfor Kredse af samme Størrelse har der været Trang til og Mulighed for en fælles Samlingsplads, hvor man kunde mødes og udveksle de Varer, man selv frembragte, med dem, man havde behov. Den indbyrdes Byttehandel har vel været den overvejende, men det, at de alle, paa Odense nær, hvis Beliggenhed var betinget af dens Opgave som Øens fælles Gudehov, ligger ved Søen, viser, at ogsaa Udveksling af Varer med Omverdenen var medbestemmende ved deres Placering. Fra dette sidste Forhold hidrører da de mindre Afvigelser, Passeren vil møde paa sin Vej.

Beliggenheden var i anden Række naturbestemt. Disse Byer maatte ligge et Sted, hvor Forholdene frembød de bedst mulige Betingelser for, at Datidens Smaaskibe var skærmet mod Vind og Vejr, mens de ladede og lossede ved de aabne Strande.

Ser man fremdeles paa Kortet, vil man finde dem alle i Ly og Læ: Nyborg bag Knudshoved, Kerteminde inderst inde i Bugten, Bogense ved Næsset, den fik Navn efter, Middelfart som Svendborg, der sikkert engang har heddet Sundborg, ved de smalle Sunde, hvor Genbokysten værnede, Faaborg gemt i Fjorden, og sidst, men ikke mindst iøjnefaldende, Assens i Læ for baade Søndenvind og Vestenvind bag det skærmende Næs. Dette Næs var Betingelsen for, at den gamle Stad voksede frem netop der, hvor den ligger. Mellem Næs og Kysten laa Havnen færdig fra Naturens Haand, beskyttet ogsaa mod Øst af de nærliggende Bakkedrag.

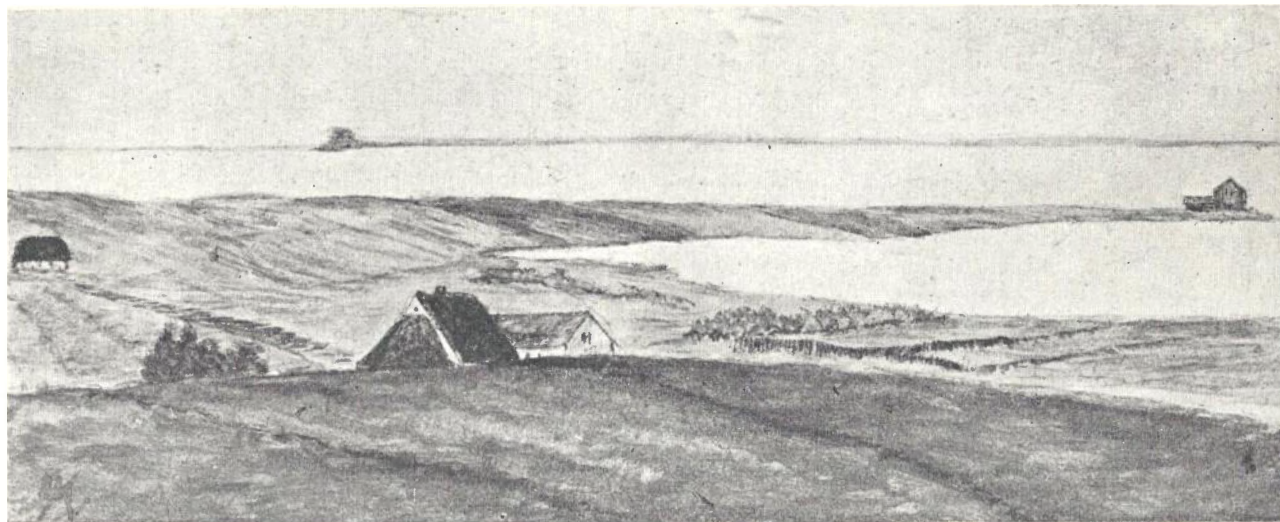
Og som for at slaa dette fast for alle Tider, tog Byen Navn efter sit Ophav. Navnene Asnæs og Assens er ensbetydende; her er ingen Tvivl.

Oprindelsen til Navnets første Stavelse er derimod omtvistet. I „Danske Atlas“ staar: „Byens Alder vides ikke, men Stedets Navn giver en høj Alderdom tilkende, da den første Stavelse uden Tvivl haver sin Oprindelse af de ved Christi Fødsels Tid i Norden indkomne Aser, eller Asiater, under Othins Anførelse. Den sidste Stavelse er egentlig ikke sens, men Næs, eller en Odde, eller Udkant mod Havet — —“<sup>1</sup>

Hvad her er skrevet om Navnets første Stavelse har ikke Skygge af Rimelighed for sig og anføres blot som et Kuriosum fra en Tid, der f. Eks. forklarede Stenalderøkserne som „Tordenkiler“, der faldt ned fra Himlen i uroligt Vejr.

Derimod er der senere fremkommet to Forklaringer, der begge bygger paa Naturforhold paa Stedet. Den ene fra nærværende Forfatter for en Snæs Aar siden i et Assensblad. Den gik ud paa, at Navnet skriver sig fra Næssets tydelige Aasform, som enhver kan iagttage paa Stedet. Næsset kan kun betegnes som aasformet, og et Blik paa Generalstabens Maalebordsblad bekræfter det umiddelbare Skøn; Højdekurverne følger Næssets langstrakte Form.

I en Artikel i „Turistforeningens Aarsskrift“ for 1929 hævder Leder af Stednavneudvalget, cand. mag. Gunnar Knudsen, en anden Opfattelse. Han mener, at Navnet engang har lydt „Asknæs“ og slutter fra, at en Lokalitet i Arts Herred, Holbæk Amt, nu Asnæs, et Par Steder i Udvalgets Samlinger er stavet



Næsset og Soen. Efter Akvarel af Forfatteren. I Baggrunden Halk Hoved ved Indlobet til Aabenraa Fjord.



Asknæs. At k er forsvundet skal være i god Overensstemmelse med en sproglig Iagttagelse, der gaar ud paa, at hvor tre Medlyde følger efter hverandre, forsvinder den midterste.

Der er saaledes to Muligheder for Tydningen, men, selv om der engang faktisk har været Skov paa Næsset, hvad Biskop Jacob Madsen fortæller i sin Visitatsbog,<sup>2</sup> og hvad der noget usikkert fremgaar af senere Dokumenter, skulde man dog mene, at det lille Næs, der da og længe efter var uden Betydning som Genstand for Dyrkning, medens det havde stor Betydning for Søens Folk, har faaet sit Navn af dem, der færdedes her. For dem betød det ikke alene Havnen, hvor de kunde søge Ly for Uvejr, men det har sikkert tjent som Vejleder, som Sømærke, paa Farten gennem Beltet. Det var alene Søfolkene, der kunde give det et Navn, der særkendte det, stillede det i Modsætning til andre nærliggende Lokalteter af samme Art. I denne Forbindelse kan anføres, at Næsset aldrig paa Stedet har været kaldt andet end Næs. Jacob Madsen skriver i sin Visitatsbog, lidt desorienteret overfor Verdenhjørnerne, „Norden ude ligger en liden Ness met Skoff paa, kaldis Ness“. I Teksten til Resens Atlas betegnes det „et Riff, som kaldis Nessed“,<sup>3</sup> og intetsteds i de Mængder af Arkivalier, der er gennemgaaet i Anledning af nærværende Arbejde, og hvor Næsset er nævnt mere end hundrede Gange, kaldes det andet end Næs.

Et Vidnesbyrd om, at vore Forfædre brugte slige Lokalteter som vejledende paa deres Farter tilsøs, og at dette affødte en Navnegivning, findes i Alexander Bugges „Vikingerne“. Han skriver om Øen Man: „Især er det fremspringende og iøjnefaldende Steder, der kunde bruges som Sjømerker, Odder, Skjær og Elve, som bærer nordiske Navne. Paa Sydsiden af Man stikker der ud en lang Odde, som bærer Navnet Langness, det lange Næs.“<sup>4</sup>

Kan det saaledes med stor Sandsynlighed antages, at Navnet er opstaaet fra Søen, er det saa at sige udelukket, at nogle Asketræer er forevigede i det ældgamle Navn. Deres Egenart kunde ikke erkendes i nævneværdig Afstand; Betegnelsen vilde være værdiløs for Søens Folk. Videre findes Bogstavet k aldrig i Navnet, og Asketræ kaldes i stor Almindelighed Eske-træ, saaledes i det nærliggende Eskør i Husby Sogn. I Hen-

hold til, hvad dette Navn fortæller, skulde vort Næs være kaldet Eskenæs, men hvorfra da det A, der ubestridt forekommer i Asnæs?

Jeg vil da mene, at Næssets og dermed Byens Navn skyldes Aasformen. At Tolkningen Aasnæs ikke er udelukket af sproglige Grunde, har jeg skaffet mig Vished for ved en Udtalelse af Professor Johs. Brøndum Nielsen. Den gaar ud paa, at det lange A, som i Tiden omkring 1250 gik over til Aa, naar det forbandtes med et andet Ord, altsaa netop som i Asnæs, blev til kort A.

Der var jo tidligt levende Færdsel ad den Vandvej, der senere fik Navn af Lillebelt, Mænd fra Viken, fra hele det sydlige Norge, fra de gamle danske Landskaber, der nu er Sverrigs Vestkyst, fra jyske og nordfyenske Egne har færdedes her, Aarhundreder før Assens blev til.

Med Last af Huder og Skind, Mjød og Voks er de draget Aasnæsset forbi, paa Fart til den store fællesnordiske Markedsplads ved Slien. Og, naar Ærindet var endt, er de farede samme Vej tilbage med, hvad de havde tiltusket sig af fremmed Overflod, Sølv og Guld og frisisk Klæde, fra de Sydens Folk i vidt Omfang, de mødte bag Halvkredsvolden, hvor Kæmper sad „um Heithaby“.

Der har vel da som nu hersket stærke vestlige Vinde over det urolige Farvand, hvor Søen havde baade Plads og Tid at vokse fra Als til det vejrbitte Næs, og adskillige Markedsgæster har ved mange Lejligheder søgt Ly for Storm og Hav bag dets skærmende Ryg. Næppe altid gæstfrit modtaget; thi Næsset var stort nok til, at en Flok af de Havets Rovfugle, der da og langt senere gjorde Færdsel ad danske Strømme usikker, farlig, kunde skjule sig bag det.

Her har maaske endog Assensfolk til Tider været med. I Niels Hamundsens Testamente, citeret under Kirkernes og Helligaandshusets Historie, fortsætter Testator, efter at have skænket Assens Kirke to Sølvmark, „og gør jeg samme Kirke og Borgerne helt fri og undskyldt for mit Skib, kaldet Pram“. Det synes i mildeste Fald heraf at fremgaa, at Assensborgere har været mistænkt for en Plyndring af dette Skib.

Men tilbage til Næsset. Ak, kunde det tale! Det kunde for-

tælle om en Tid, da store Skarer af spændte Sejl blæste det forbi, Vaar efter Vaar, og Høst efter Høst. Og maaske kunde det have sagt os, om det var dem fra Skaane, om det var Hallændere, eller Jyder, eller Folkene fra Nordfyen, der i dette Øjeblik dukkede op i Kimingen mod Nord, under Jurnæssets Skove. Paa Vej til Gorms og Thyras Virke.

Det kunde fortælle om Fartøjer af en ganske egen Art, der flokkedes mellem Næs og Strand, naar Vinterstormene havde raset ud. Fra Dragestævn til Agterstævn sad røde Skjolde paa Rad, og det klang af Vaaben, naar stovte Skikkelser svang sig ombord. Driftige, dristige, modige Mænd, vestfyenske Bønder og Verdenserobrere. Og de kaldte det at fare i Viking, det, de havde for. Og hvor de kom frem, over Bretlands Sletter og Normandiets svulmende Bakkedrag, sprang klangfulde Hjemstavnsnavne frem i deres Spor. De findes der den Dag idag, omend efterhaanden i fremmed Dragt. De ligger der som bag et Slør, Navne som Akkerup, Blangstrup, Bukkerup, Dybdal, Flenstofte, Hestholm, Karup, Kavslunde, Lilletofte, Mullerød og Voldtofte, og højst sandsynligt flere endnu. Endog en Lokalitet i Assens Bymark har Navn tilfælles med et Sted i Nærheden af Cherbourg: mellem Næs og Thorøhuse fandtes en Mark, der ofte omtales i Arkivalierne, „Nakstrup Stænge“. Navnet skriver sig fra Oldtidsnavnet Nakr, og enten er vor eller en anden Nakr engang i en fjern Tid landet i Frankrig og har opkaldt sit ny Hjemsted efter det gamle.<sup>5</sup>

Der gik ogsaa Færdsel paatvers af Beltet. Fra Øsby ved Haderslev Fjord og fra Aarø Sund, og modgaaende til de samme sønderjyske Genboplads, var der et Træk af fremmede Mænd, der paa Fyenssiden forsvandt over Bakkekammerne mod Øst ad Odense og Beltsund til. Assens laa uundgaaeligt i deres Vej, der videre er gaaet over Tofte, Gammeltofte, som var et Slags Førassens. Vægtige Vidnesbyrd taler derfor. Møntsteder laa altid ved befærdede Veje, og Tofte var Møntsted under Magnus den Gode og Svend Estridsen.<sup>6</sup> Den Regnskabsprovst, der henad Reformationstiden boede i Assens, kaldes hyppigst Provsten i Tofte. Her boede han engang, og her laa en Del af Embedets Jordegods.<sup>7</sup>

Hvornaar har da al denne travle Færdsel sat sig Spor paa

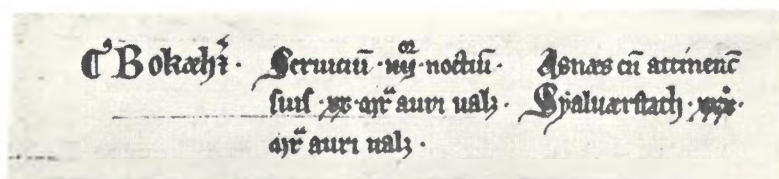
Stranden indfor Næsset? Naar fik den Klat Huse, der sikkert laa her fra langt tilbage i Tiden som Boliger for Færgfolk og deres Kunder, hint første Træk, der engang skulde skabe Mod-sætningsforholdet mellem Assens og Nabobyerne?

Det er sket en Dag i en ubestemmelig Tid, at en Skare Mænd fra Søen er mødtes med en Flok fra Land, sagtens begge væbnede til Tænderne, og begge forsigtigt iagttagende. De fremmede har tilbyttet sig den Førstel, de trængte efter uberegnede Ugers Driven for uberegnelige Vinde, og de har givet i Bytte af det Markedskram, der fyldte den ventende, vuggende Skude bag Næsset. Den Dag fik Færgestedet den første Spire til et købmandsmæssigt Træk. Det er efterhaanden øget. Rygtet har Vinger; det er fløjet i Øst og Vest. De fremmede er kommen igen, og andre med dem.

En Dag var de ventet. Da var Forvandlingen sket. I Bulhusene og de lerklinede Hytter har der været Forsyninger af de Varer, Fartøjerne kunde være i Nød for; sidenhen var der saa meget af Markedskrammet, at der var udover eget Behov, nok til Udveksling med baade Sønderby og Nordby og Medelby og andre. Og Udvekslingen er sket i tilbørlig Afstand fra det lunefuldt vigende og stigende Hav, langs en Mellemtung af en Ride- og Kørevej, ad hvilken Egnen og farende Folk naaede Stranden, dér, hvor Torvet i Assens ligger idag.

### Købingen,

Strandkøbingen, var opstaaet. Frem i Historiens svage Lys træder den første Gang i Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Her staar:



„Bokæhæreth Seruicium IIII Noctium, Asnæs cum attinen-  
ciis suis xx marca auri ualet. Syaluærstath xxx marca auri  
ualet.“

Det vil sige, at Baag Herred skulde yde Kongen 4 Nætters Gæsteri, Assens med sit Tilliggende var vurderet til 20 Guldmark, og Søllested, en Kongsgaard, som forøvrigt Valdemar d. I besøgte i 1175, til 30 Guldmarks Værdi.

Her er, foruden Navnet, kun brugt tre Ord om Assens, men de fortæller adskilligt mere, end det synes ved første Øjekast. De siger, at Byen paa den Tid var baade Købstad og Landsby, hvad den for saavidt er vedbleven at være, som den endnu har en betydelig Avling. Assens med sit Tilliggende maa betyde Assens med sine Jorder. Og denne By var da en fra Herredet udskilt Del, en Herredet for saavidt jævnbyrdig, selvstændig Organisme, en Købstad. M. Mackeprang bestemmer dette Begreb i sin Bog om dansk Købstadstyre saaledes: „En Købstad er en fra det omliggende Herred udskilt Retskreds, hvis Beboere hovedsageligen lever af Handel og Haandværk, hvis Skattevæsen er ordnet paa en fra Landet afvigende Maade, og hvis Kommunalforfatning, der delvis hviler paa kongelige Privilegier, er rigere udviklet, end Herredets.“

Der kan jo ikke tvivles om, at, naar Byen i Valdemars Jordebog opføres som særligt, fra Herredet udskilt Skatteobjekt, saa har de øvrige Betingelser været tilstede i større eller mindre Grad.

Paa hvilket Tidspunkt blev Assens da Købstad? Hvornaar har Byen faaet sine første Privilegier? Spørgsmaalet kan ikke besvares. De Dokumenter, der kunde have sagt os dette, er forsvundne, maaske under Svenskekrigen. Og der er kun tilbage at antage, at Byen blev Købstad i Valdemarstiden. Det er denne Tid, Hugo Matthiessen skriver om i sin Bog „Middelalderlige Byer“: „Strandkøbingerne myldrer frem, Landet krænger sin Kofte, det økonomiske Tyngdepunkt begynder sin Vandring ud mod Kysterne.“<sup>8</sup>

Men Valdemarstiden er et noget vidtspændende Begreb. I omkring 80 Aar lyste det berømmelige Navn over vort Folk og Land. Foreligger der ikke en Mulighed for at komme Tidspunktet noget nærmere? Byens Anlæg maa skyldes et Kongebud; det Sted, hvor Færgested og Markedsplads laa, maa have tilhørt de to Nabokommuner, Kærum og Gamtofte, hvad der bekræftes ved, at Assens Byjorder endnu saa sent som i Chri-

stian d. II.s Tid ydede Tiende til disse Sognes Kirker.<sup>9</sup> For at Assens kunde opstaa som Købstad, maatte disse Jorder udskilles fra deres tidligere Tilhørsforhold, og denne Handling kunde kun udføres af en, af Kongen.

Naar man nu, ved en Undersøgelse af Byens Gadeplan, har fundet en paafaldende Lighed mellem denne og bøhmiske Byers Planer<sup>10</sup>, naar man tænker sig dette i Forbindelse med Valdemar d. II.s Giftermaal med Dagmar, erindrer sig, at dette fandt Sted i Aaret 1205, og endelig, at Assens var Købstad i 1231, saa synes det ikke ganske grebet ud af Luften, naar det eftersøgte Tidspunkt sættes til Tiden mellem 1205 og 1231.

Valdemars Giftermaal behøver jo ikke nødvendigvis at være Aarsagen til den nærmere Forbindelse med Bøhmen, der menes at fremgaa af vore Købstadplaners Overensstemmelse med de bøhmiske. Giftermaalet kan være en Følge af en alt eksisterende Forbindelse, som søger sin Forklaring andetsteds. I sidste Fald er der en Mulighed for, at Tiden ligger nogle Aar forud, men meget synes at tale for, at ret langt paa den ene eller anden Side Aaret 1200 ligger Assens Fødselsaar ikke.

Det ældste opbevarede Privilegium er den her gengivne Bekræftelse paa de af Christian d. III udstedte Privilegier. Det er udstedt af Frederik d. II d. 10. Oktober 1562 og lyder saaledes:

Wii Frederich thend anden, mett Gudz naade Danmarckis, Norgis, Wend(is) oc Gott(is) konning, hertog udi Slesvig, Holsten, Stormarn oc Dytterschen, greffue udi Oldenborg oc Delmenhorst, giøre alle witterligtt, att wii aff wor synnerlig gunst oc naade haffue tagitt, annammett oc undfangitt, oc nu mett th(ett)e wortt obne breff tage, annamme oc undfange wor kiøbsted Assens, mett borgemester, raadmend oc menige borgere th(e)r samstedz, udinden wor koninglige hegen, wern, fred oc beskiermelse. Besynnerligen att wille beskierme, forsvare oc fordagtinge, till alle rette. Sammeled(is) haffue wii aff same gunst oc naade fuldbyrd, samtyckt oc stadfest, oc nu mett th(ett)e wortt obne breff fuldbyrde, samtycke oc stadfeste alle the friiheder oc privilegier, som thennom aff stor-mechtige hogborne første, wor kier(e) herre fader hoglofflige

ihukomelse, naadeligen giffuen oc stadfest er, wed theris fulde machtt att bliffue, wed alle theris ord, puncter oc article, som the udi alle maade udviser oc indholder, effther hogmelte wor kier(e) herre faders stadfestelsebreff(ues) liudelse. Forbiudind(is) th(e)r for alle, ehuo the heldst er(e) ell(e)r wer(e) kunde, serdelis wor(e) fogitter, embitzmend oc alle andre, for(schreff)ne wor kiøbsted Assens mett borgemester, raadmend oc menige borger(e) th(e)r sammestedz, her emod paa theris friiheder oc privilegier, effther som for(schreff)uitt staar, att hindre, eller udi nogre maade forfang att giøre, under wortt hylleste oc naade. Giuffuitt paa wortt slott Koldinghus th(e)n X. Octobris anno MDLXII.

Under wortt Signet.

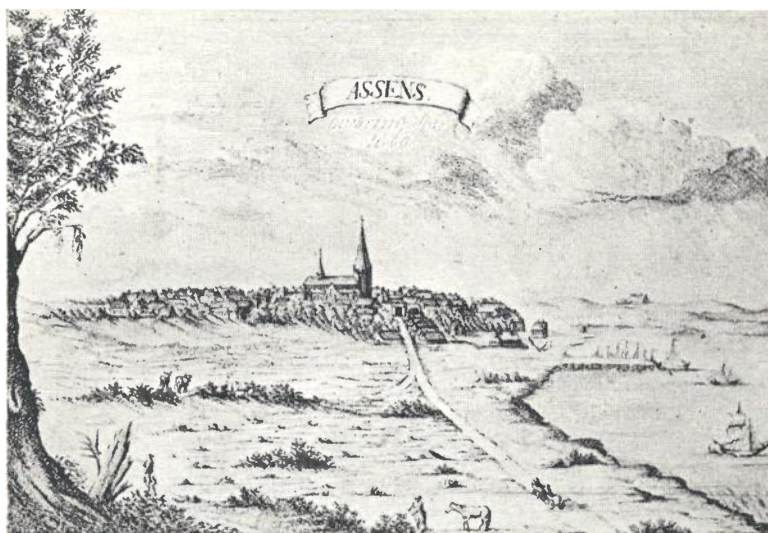
*Friderich.*



Assens Bys Segl 1591







Prospekt over Assens. Efter Pontoppidans Danske Atlas.

## BYENS OMRAADE, ASSENS SOM FÆSTNING

Samtidigt med, at det gamle Færgested blev Købstad, maa dennes Grænse være blevet fastlagt, og de Jorder skænket den, der var en Betingelse for, at den kunde leve sit selvstændige Liv. Med en mærkelig Forudseenhed blev da Grænserne for selve Byens Grund lagt saaledes, at den gennem Aarhundreder kunde udvikle sig, uden at have nødig at overskride Skellet, eller kollidere med de Befæstningsanlæg, der markerede dette.<sup>1</sup> Der bliver længere fremme gjort Rede for herhen hørende Detailler, men det kan straks siges, at der gik seks hundrede Aar, før Assens behøvede at bygge udenfor det Omraade, der var den beskaaret ved dens Grundlæggelse.

Det var kort efter Vendertiden, Assens og dens samtidige Strandkøbinge opstod. Indtil da laa, efter Saxo, store Strækninger af fyenske og sjællandske Kyster ubeboede, og først da Valdemars og Absalons Straffetogter havde gjort Ende paa Uvæsenet, vovede de Danske sig ud til Havet,<sup>2</sup> som det blev Tilfældet, da Tofte saa at sige flyttede ud til Stranden, og Assens blev til.

Skrækken fra hin Rædselsperiode har siddet de første Generationer i Blodet, og højst sandsynligt har Assens fra sin første Begyndelse været befæstet. Men historisk Vished haves kun for to Befæstningsanlæg. Det første var den Bymur, Christian d. III's Tropper stormede under Grevefejden i 1535, det andet de Volde, Christian d. IV anlagde i 1628.

Det er lige uvist, naar den første af disse Befæstninger blev anlagt, samt naar og hvorledes den forsvandt. Den har naturligvis lidt meget under Erobringen i 1535, da Byen blev plyndret, da store Dele af dens voksne Befolkning flygtede,<sup>3</sup> og vel kun den allerfattigste Del blev tilbage. Det lille Samfund har været sin Undergang nær og ude af Stand til at genrejse de sunkne Mure. Hvis disse da ikke er forsvundne som Følge af, at Rigsraadet paa Herredagen i 1536 foreslog, at alle Købstad-befæstninger, paa Malmøs og Københavns nær, skulde nedrives.

Det staar uafgjort, hvorledes dette nærmere er gaaet for sig. Men Terrænet, hvor Mur og Grav laa, forandredes lidt efter lidt. Allerede et Par Snes Aar efter Grevefejden udstykkedes Bygraven formelig. Den Kommission, som i 1718 til 1721 undersøgte endel Magistratsforhold i Assens, førte en vidtløftig Protokol, hvori anføres en Mængde Oplysninger fra en Jordebog, ført fra 1569 til 1612.<sup>4</sup> Heri fortælles, hvorledes Borgmester Morten Laale i 1579 fæster Byens Grav bag hans Gaard, Raadmændene Peder Andersen og Frands Nielsen ligeledes, den sidste „et Stykke af Nørregrav ved Søgaards Dam“, formodentlig nuværende Brydes Dam; fremdeles Anne Laalis „Nørregrav bag hendes Gaard“. Ialt en halv Snes Stykker af Bygraven bortfæstes ved denne Lejlighed, og, hvor Jordebogen slipper, tager Raadstueprotokollen fat.<sup>5</sup> I 1615 fæster Lavrids Broch Byens Grav bag hans Gaard, i 1618 køber Søren Koch et ligedan betegnet Stykke Grav. I 1619 er det Kgl. Majestæts Tolder, der bliver Fæster af et Stykke Bysgrav, og saa fremdeles. Gravene har vel længe været anvendt som Græsning for Heste, Kreaturer, Faar og Geder, en Dag har de været nedtrampede, gledet i et med Omgivelserne, Haverne bag Gaardene. Selve Bymuren har man dog endnu saa sent som i 1638 ikke helt faaet Bugt med; da sælger Magistraten til Peder Ib-

sen „et Stykke Bysmur, Synden Strandporten“, som han vil „sætte et Stykke Hus paa“.<sup>6</sup> En Middelalderlevning, der maa skjule sig under et eller andet af Baghusene langs Stationsvejs østlige Side.

### *Byportene*

lod sig jo ikke trampe ned, men ogsaa de blev taget i Brug paa anden Maade. Den 16. Maj 1616 bevilger og samtykker Borgmester og Raad, „at Laures Schelle maa lade opsætte et Hus paa sin Byggested paa Byens Jord ved to Fag bredt, jævne Østerport. Og maa han beholde baade Porten og den lille Byens Have, og skal give aarlig derfor 5 Mark danske. Og dersom der bliver saa forhandlet, at Kgl. Majestæt vil gøre denne By fast“ — befæste den —, „og Byen behøver Porten og Haven igen, da skal det igen komme til Byens Gavn og Nytte, om Behov gøres“.<sup>7</sup>

Endnu en Kuriositet fra dette Omraade: Den 15. Marts 1622 „bevilges og samtykkes, at Raadmand Jens Mand maa opbygge Strandporten, som ellers staar og forfalder, Byen til Skade, og han og hans Efterkommere, Arving efter Arving, skal den nyde og beholde for fri, evig Ejendom; dog skal aarlig den, som boer paa samme Port, give til Byen 8 Skilling danske“.<sup>8</sup>

De iøvrigt næsten enslydende Notater om Salg eller Bortfæstning af Forsvarsværkerne, af hvilke her er anført nogle faa, virker fuldstændig forretningsmæssigt, og det er klart, at ogsaa Bymuren er forsvunden paa nogle lignende Rester nær som den sønden Strandporten. Kun Portene har man ikke turdet tilintetgøre; de er tilstede, omend i aabenbart stærkt medtagen Tilstand. Her har, som Tilfældet med Laures Schelle viser, den Mulighed hængt truende over Borgmester og Raad, at Kongen en Dag kunde spørge efter dem, hvad der netop indtraf faa Aar efter den besynderlige Transaktion med Jens Mand, denne formelige Forlening med Strandporten.

Den sidste — muligvis tredje Befæstning om Assens — lader sig, i Modsætning til den eller de foregaaende, nøje datere. Det er

*Christian den Fjerdes Volde.*

Den 16. Maj 1628 skriver Kongen i sit klangfulde Sprog: „Hilser Eder alle Vore kære, tro Undersaatte, Borgere og Bøn-

der, som bygge og bo over alt Vort Land Fyen, evindeligen med Gud og Vor Naade. Vider at Vi have for godt og raadsomt anset efterskrevne Vore Købsteder, der udi fornævnte Fyen liggendes, nemlig Nyborg, Middelfart og Assens, Landet til Beskærmelse udi denne farlige Tids Tilstand at lade fortificere.“ Hvorefter han „særdeles strengeligen byder og befaler“, at, naar Folk af deres Lensmand bliver tilsagt, skal de indfinde sig og udføre det Arbejde, der paalægges dem. Arbejdet skal være færdig til paafølgende Mikkelsdag. Den Tilsynshavende er Jacob Ulfeldt til Urup, Rigens Kansler og Befalingsmand paa Slottet i Nyborg, og Mogens Kaas til Støvringgaard. Kongen slutter formanende: „thi tager ingen Forsømmelse derudinden, anseendes det Eder saavel som Landet stor Magt paaliggendes er“.<sup>9</sup>

Samme Dag instrueres Kommissarierne om, at de skal inddele Landet og fordele Arbejdet mellem Borgerne og Bønderne.<sup>10</sup> Omkostningerne blev ialtfald for en Del skaffet tilveje ved en Kontribution, som Adelen i Fyen indvilligede i at paalægge sine Bønder. Af hver Helgaard skulde svares 8 Skilling ugentlig, af hver Halvgaard 4 Skilling og af hvert Boel 2 Skilling.<sup>11</sup> Det Træ, der skulde bruges, blev leveret fra Hagenskov Len, der hentede det fra Skove som Bukkerup Holme, Helnæs og Ungersbjerg Skove, Navne, der idelig gaar igen i Lensregnskaberne, hvor Leverancerne er noteret.<sup>12</sup> Ved disse Regnskaber findes en Vurderingsforretning, efter hvilken der er leveret 4050 Pallisader af Bøg til Voldene og Skandserne. Den er udfærdiget af Borgmestrene Bonde Jacobsen og Anders Bang d. 12. Novbr. 1630. Naar der i Dokumentet, af hvilket meddeles et Aftryk Side 24, staar: „stod omkring Assens“, hænger dette vel sammen med, at Dokumentet er udfærdiget senere som Bilag til Lensregnskabet.

I Assens synes man at have været færdig i rette Tid. Her modtog man ialtfald ingen Bebrejdelser, medens der i Marts det paafølgende Aar skrives til Kommissarierne i Lolland, hvor Nakskov og Nykøbing blev befæstet, at Kongen undrer sig storligen over, at Værket der ikke er færdigt.<sup>13</sup>

Men tror man nu Byen i virkelig Forsvarsstand, tager man sikkert fejl. Af nogle Kanoner, der blev sendt til Korsør, skulde

Kiendes wij epterschreffne Bunde Jacobsen och Anders Bangh Borgere  
 vdi Assens och giøre for Alle witterliggt, dett wij haffuer weritt offuer  
 werendis att wurdere och taxere firetusind halfftridesindtzyffue, Bøge Pal-  
 lesader, som stoed ombkring Assens och paa Schandtzerne, da haffuer wij  
 satt huer hundritt for 2½ Mark. Att saa vdi Sandhed ehr dis til yder-  
 mehre widnisbyrd haffuer wij woris hender och mercke vnderschreffuitt.  
 Actum Assens den 12. Novemb. Anno 1630.  
 Bunde Jacobsen,  
 E(gen) h(aan)d.  
 AB.

Kiendes wij epterschreffne Bunde Jacobsen och Anders Bangh Borgere  
 vdi Assens och giøre for Alle witterliggt, dett wij haffuer weritt offuer  
 werendis att wurdere och taxere firetusind halfftridesindtzyffue, Bøge Pal-  
 lesader, som stoed ombkring Assens och paa Schandtzerne, da haffuer wij  
 satt huer hundritt for 2½ Mark. Att saa vdi Sandhed ehr dis til yder-  
 mehre widnisbyrd haffuer wij woris hender och mercke vnderschreffuitt.

Actum Assens den 12. Novemb. Anno 1630.

Bunde Jacobsen,  
E(gen) h(aan)d.

AB.

ganske vist de fire mindste sendes til Assens med Tilbehør og  
 Konstabler,<sup>14</sup> ligesom der senere blev beordret endel Ammu-  
 nition fra Nyborg til den vestfyenske Fæstning. Men fire Kano-  
 ner synes dog ikke at forslaa synderligt til Volde af en Ud-  
 strækning som dem om Assens.<sup>15</sup>

De kom da heller aldrig til at gøre paaviselig Gavn. Da „den  
 farlige Tids Tilstand“ kulminerede, 30 Aar efter, behandlede  
 Svenskerne Byen som Landsbyerne omkring den. Assens blev  
 uhindret plyndret som disse.

Straks synes man i Assens at have interesseret sig for Voldenes Bevarelse; det blev forbudt menige Borgere at lave Sti eller Gang ad Voldene. Men det har været ganske forgæves. I hvad Tilstand Befæstningen befandt sig paa Svenskekrigens Tid fremgaar indirekte af, hvorledes man fandt sig foranlediget til at styrke det jævndrende Anlæg ved Nyborg. Hertil over- sendtes fra Sjælland i Efteraaret 1657 og Vinteren 1658 en Mængde Krigsmateriel, deriblandt navnlig 6000 Pallisader.<sup>16</sup> Denne Post alene viser, hvorledes Befæstningen ved Storebelt saa omtrent har ligget i Ruiner. Sikkert har det forholdt sig ligedan i Assens, hvor imidlertid intet skete. Man har vel, indtil Fredericias Fald, anset Vestfyen for dækket af den jyske Fæstning og er gaaet til den modsatte Yderlighed, da den faldt, har opgivet Fyen paa Nyborg nær. Og da Svenskerne d. 30. Januar var gaaet over Isen ved Tybring Vig, marcherede de skændende og brændende forbi Assens, tog Hovedkvarter i Køng Præstegaard, hvor de sundede sig et Par Døgn, for derefter at vende sig mod Assens, plyndre den og bringe den paa Ruiners Rand.

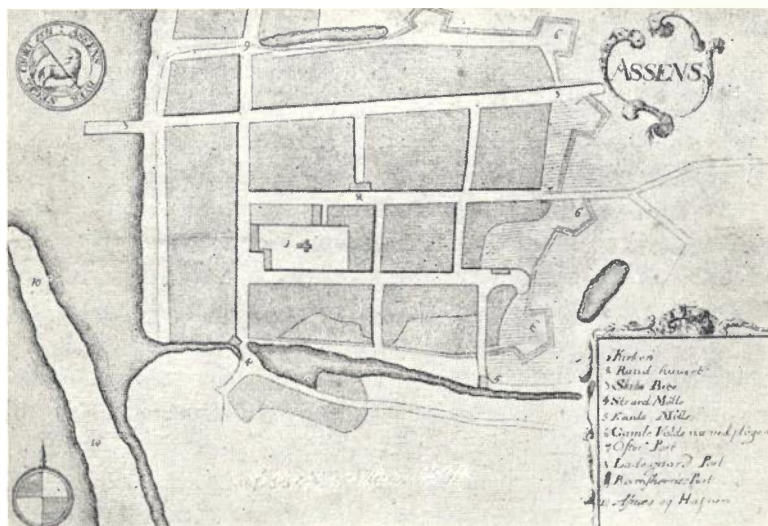
Hvad der indtraf af Krigsbegivenheder vedrørende vor By og Detailler herfra vil blive fortalt andetsteds, og vi kan gaa over til at skildre

#### *Bygrænsen,*

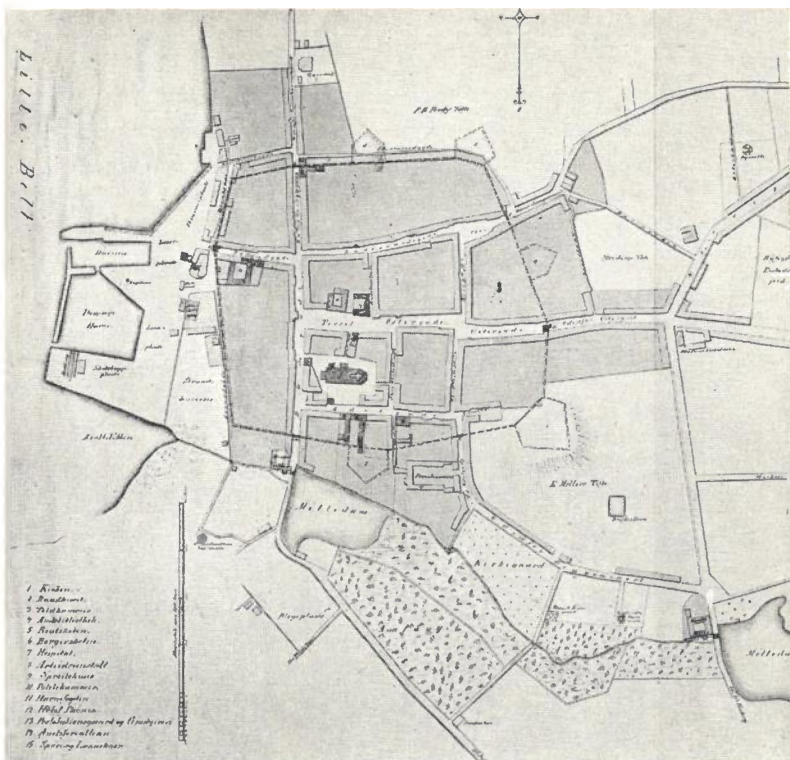
der paa nogle Afvigelser nær fulgte Voldenes Gang omkring Byen. En Undersøgelse af disses Beliggenhed vil derfor i de store Træk give Besked om Bygrænsen.

Hvad der nu er tilbage af Christian d. IV's Volde er saa godt som intet. Fraset en Smule Voldrest i Haven til Nr. 29 i Lade- gaardsgade, er sikkert alt forsvundet. Men endnu for et Par Menneskealder siden var det anderledes, og det er saa heldigt, at en historisk interesseret Assensmand, Toldassistent J. F. Topp, dengang har gjort et betydeligt Arbejde for at redde fra Glemsel, hvad der da fandtes. Han har affattet en Indberetning og indsendt den til Kong Frederik d. VII tilligemed et af Forfatteren tegnet Kort, der gengives Side 27. En punkteret Linje viser Voldenes Beliggenhed, medens to Billeder Side 29 viser, hvorledes den eneste tilbageværende Port, Strandporten, da saa ud.<sup>16a</sup>

Strandporten, Østerport, Ramsherred- og Ladegaards Port var Byens murede Porte, og, naar Topp er noget i Tvivl med Hensyn til Forholdene ved „Kongens Port“ og Strandmøllen, ligger det i, at han ikke har suppleret sine Undersøgelser i Marken med Arkivstudier. I Raadstueprotokollen for 16. Septbr. 1619 omhandles en Sag, der viser, at der da kun fandtes de fire murede Porte, Topp genfandt Rester af et Par Hundrede Aar senere. Nogle Borgere klagede over, at Udkørselen ved Strandmøllen var spærret af Magistraten ved, at der var gravet en Grøft tværs over Gaden. Motiveringen for den drastiske Forholdsregel var den, „at ingen skal have Færdsel der, før Kornet er modent“, og Kæmneren, Niels Mand, tilføjer paa Magistratens Vegne, at „der er fire Mureporte for Assens By, som ikke er tillukte, saa de vel kan have deres Udførsel efter deres Næring den Vej foruden“. Videre skrives der, „den Vej og Udførsel ved Skaagaard skal ligeledes tillukkes“. Formaalet var at hindre Konsumtionsindførsel ad disse ukontrollerede Adgange, hvad man bestandigt havde travlt med. Raadstueprotokollen for 11. Juli 1705 fortæller, hvorledes menige Borgere da var opvarede og foreholdt, at „ingen efter denne Dag fordrister sig til at indføre eller udføre noget gennem Skaagaards



Pontoppidans Kort over Assens (Danske Atlas III, 1767).



Topps Kort over Assens.

Gyde til Møllen at lade male“. Og i Tingbogen for 20. Januar 1722 aflyser Konsumtionsforpagter Jørgen Kierumgaard „al Færdsel af de Indbyggere, som lader male i Kaals Mølle, gennem Skaagaards Laage; denne er alene for Møllens Beboere for deres Kirkegang“.

„Skaagaard“ var da Betegnelsen for Egnen Øst og Sydøst for Byen, omtrent fra nuværende Nydelgade til Kaals Mølle, og derfra mod Nord til Østerport. Ordet kan oversættes ved Skovgårde og viser, at her har fra gammel Tid Byens ældste Befæstning gaet langs en Skovbevoksning.

At Lokaliteten vestligst senere kaldes „Kongens Port“, hvad nuværende Forfatter erindrer endnu var Tilfældet for et halvt Hundrede Aar siden, hidrører fra, at her virkelig paa et Tidspunkt fandtes en Port, omend afgjort ikke muret. I 1750 søgte

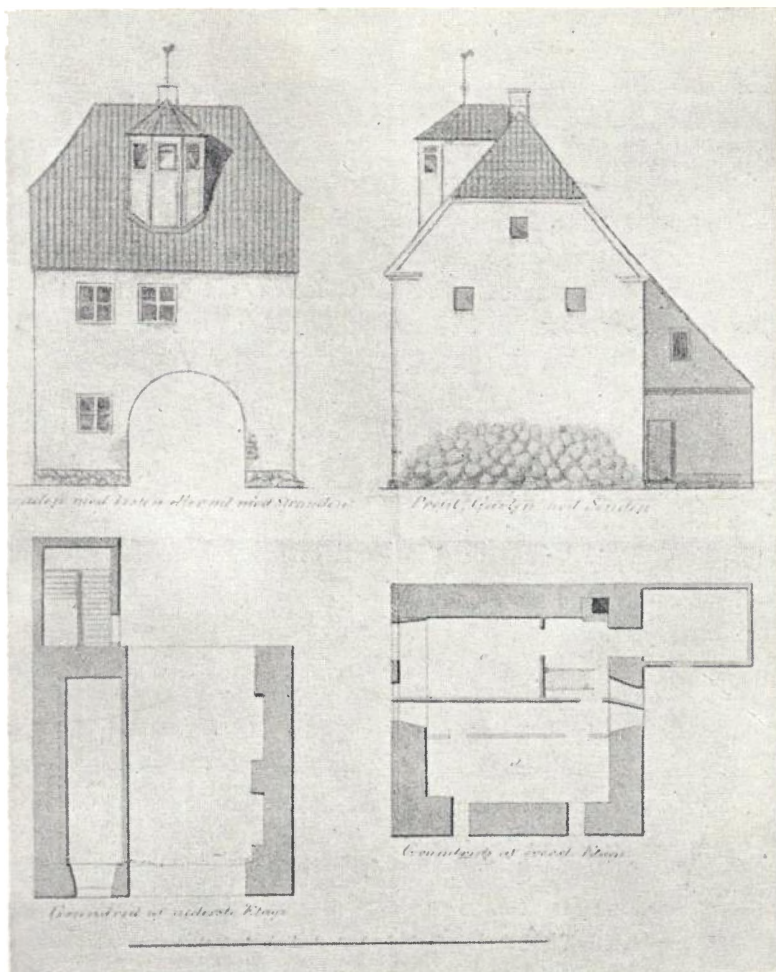


nogle Borgere paa Stedet om Tilladelse til at opføre en Port, da den lille Laage, der gav Adgang til Skaagaards Gyde, ikke tillod Passage med Vogne til Mølledammen, hvor de paagældende hentede deres Vand. Tilladelsen blev givet paa den Betingelse, at de selv skulde vedligeholde Porten, som de saa opførte, og „beprydede med Hans kongelige Majestæts Navn og Krone“. Endel af Portbyggerne døde bort, og 16 Aar efter kom de tilbageværende fem Mænd igen med en Ansøgning om, at Byen vilde paatage sig en Reparation af Porten, der var ganske forfalden. Byfoged Uldall ledsagede Ansøgningen med et Brev til Stiftamtmanden, hvori han udtalte, at Ansøgerne stærkt overdrev Betydningen af en udvidet Adgang til Mølledammen. Han fraraadede, at Byen paatog sig Forpligtelser i Anledning af Porten. Byen havde ikke Raad til en saadan Udgift; der var kostet saa meget paa Øster-, Laargade- og Ramsherred Porte, og Strandporten var faldefærdig. Hermed synes den beprydede Port med det fine og loyale Navn ude af Sagaen. Man hører ikke mere til den.<sup>17</sup> Paa Topp's Tid var den ude af al Erindring, undtagen netop Navnet.

Hvad Forholdene ved Damgade angaar, synes det, som om her engang har været en Port, idet der i det Fæstebrev, Peder Ibsen fik i 1541, og som er citeret under Møllernes Historie, staar om Strandmøllen, at den ligger „udenfor den søndre Port for Assens“. Har her været en virkelig Port og ikke blot et Stakit eller en Bom, maa dens Rester kunne findes ved Gravning i Grunden og i saa Tilfælde — i Henhold til Topp's Kaart — mellem Ejendommene Nr. 36a og Nr. 29.

Topp begynder sine Meddelelser med en Beskrivelse af Strandporten, og fortæller, at det Billede, han har tegnet af den, er en nøjagtig Gengivelse efter optagne Maal. De oprindelige Mure naaede da kun til Tagskægget, og var 9½ Al. høje, 1½ à 1¾ Al. tykke, muret af store, røde Sten, 11×5×3 Tommer, og Muren var fyldt i Midten og mest forneden med større og mindre Kampesten. Taget og de dertil hørende Gavle var opført i en nyere Tid, de sidste af 9 Tommer lange, gule Flensborgsten.

Portgennemkørselen var 5 Al. høj, men Topp mener, at den har været noget højere, idet Fylding og Brolægning har for-



Strandporten — Facade mod Stranden; Profil af Gavlen mod Syd; Grundrids af nederste Etage; Grundrids af øverste Etage.

mindsket den oprindelige Højde. Aabningen var, som Tegningen viser, anbragt i den ene Side, og lod derved Plads til et Rum i den modsatte Side, i Grundridset betegnet a. Rummet maa tidligere have afgivet Plads til en Opgang til øverste Etage, slutter Topp, og har Ret: den ny Opgang blev indrettet i 1805.<sup>13</sup> Senere, da Fæstningen blev sløjft, siger Fortælleren, blev

denne Plads benyttet til Konsumtionskontor, og der er da i denne Anledning hugget ca. 12 Tommer af Murens Tykkelse i nederste Etages Højde, som Punkteringen i Grundridset viser. I den modsatte Side, fra den ene Ende af Porten til den anden, er der opført et Bindingsværks Skillerum, der saaledes har dannet et aflukket Værelse af den Plads, der før var Opgang.

For nu at faa en anden Opgang til øverste Etage, har man opført en Tilbygning b., hvor der var anbragt Trapper. Denne Bygning var af samme Slags Sten som Portens gamle Murværk, saa det syntes, som om Stenene er taget fra Overdelen af Bygningen, der sikkert tidligere har været højere, end den nu forefandtes.

I den Udbygning, som rejser sig fra Taget, har indtil 1854 været et Fyr for Assens—Aarøsfærgeren, og et Værelse i øverste Etage var indrettet til Brug for Fyrpasseren. Ved Siden af dette, over Porten, var en Gang, hvorfra Døre førte til to Arrester, e. De var adskilte fra Gangen ved et Egetræs Skillerum, hvori to Døre med svært Jernbeslag, i hvilke var indhugget „Anno 1769“.

Hvad Topp her fortæller, bekræftes ved en Synsforretning netop fra Aaret 1769 og anført i Tingbogen d. 24. Oktober. Der blev da anvendt en Bekostning af 385 Daler 3 Mark 8 Skilling til Portens Istandsættelse, og derudover 48 Daler 1 Mark til Indretning af Arrestkamrene. Ved denne Lejlighed benyttedes der 2000 Flensborgsten, dem, Topp forefandt.

Før han forlader Strandporten, fortæller han, at der paa By-siden af denne fandtes to Nicher i Muren, som han — sikkert rigtigt — fortolker som Pladser for katholske Helgenbilleder, Vidnesbyrd om Portens middelalderlige Oprindelse.

Fra denne, der spændte fra nuv. Nr. 17 til Nr. 22, gik Volden mod Nord langs Strandgydes Husrække. Han gør her den Iagttagelse, at Vandet i sin Tid maa have beskyllet Voldens Fod, idet man blot behøvede at grave en knap Alen ned for at støde paa Rullestensunderlag og Strandsand. Ved Hjørnet af Strandgyde og Ramsherredsgyde, eller rettere nogle Alen indenfor den sidste Gydes sydlige Side, drejede Volden mod Øst. Han finder her i Knækket, at Haven til Matrikulsnummer 251 i Rams-herredgyde er betydeligt højere end de tilstødende Haver, ind-



Ramsherred. Efter Maleri af Dankwart Dreyer. Stiftsmuseet, Odense.

til 3 Alen over disse, og Skellet er sat med fast Kampestenmur, der har dannet Voldens Udkant.

Fra dette Hjørne gik Volden lige mod Øst til Ramsherredport. Den flankeredes af nuværende Nr. 24, den tidligere Arbejdsanstalt, og Nr. 21. Porten, eller hvad der var tilbage af den, beskriver han som en Mur af røde Sten og Kampesten, idet Resten er nedrevet i 1851 ved Konsumtionens Ophør. Fra Porten, skriver han, har Vold og Grav fortsat deres Gang mod Øst. Den firkantede, aflange Dam, som et lille Billede af Maleren Dankwart Dreyer, her gengivet Side 31, viser, endnu eksisterede i 1834—35 og som kaldtes Ramsherred Dam, er en Rest af Bygraven, som blev fyldt i 1841.

I Fortsættelse af denne Gravrest er Fæstningslinjen gaaet videre lige indenfor Bankegydens sydlige Side. Her stiger Terrænet stærkt østefter, og, hvor Stigningen begynder, konstaterer Topp en Hævning af Jorden nord for Gyden, i dav. Fentz's Tofte, og fortolker denne som en Rest af en Bastion, som ogsaa Resens Atlas viser. At Volden har gaaet her, bekræfter han ved at anføre, at Toften nord for Bankegyden er sat i Hartkorn, medens Haverne syd for er sat i Byens Grundtakst. Videre fortæller han, at gamle Folk erindrer, hvorledes Haveejerne i sin Tid fyldte de Fordybninger, der endnu fandtes som Spor efter Graven. Her kan nærv. Frfrtr. tilføje, at der i Haven til Ladegaardsgade Nr. 29, endnu for en to tre Snese Aar siden fandtes en Sænkning mod Bankegyden. Den synes nu udjævnet som det meste af den lille Voldrest, der ligeledes da forelaa, dengang som endnu bevokset med Tjørn.

Længere øst efter, hvor Gyden bøjer mod Syd, fastslaaer Topp atter en Højning af Jorden nord for Gyden, og tolker den, i god Overensstemmelse med Resen, som Spor af en Bastion. Ældre Folk husker, siger Undersøgeren, at der herfra til Ladegaards Port fandtes en aflang Dam, hvor man druknede sine overflødige Hundehvalpe og Kattekillinger.

Ladegaardsport bestod af en tilsvarende yderste Mur som den foregaaende Port, men denne Rest var allerede nedbrudt i 1841. Den øvrige Del af Porten, som Topp finder Rester af, i Skikkelse af store Kampesten i Grunden, blev nedrevet i 1763.<sup>19</sup> Et Bilag til Kæmnerregnskabet fortæller herom: „Ladegaards

Port, siden den er meget brøstfældig, og vil vel udfordre stor Bekostning paa den at istandsætte som tilforn, med Sten og Kalk, samt Arbejdsløn, siden Materialerne nu for nærværende Tid er i temmelig stor Pris, men for at menigere samme, har vi da efter vores bedste Skønsomhed overvejet og betragtet at nedbryde baade den nordre og søndre Side, saa og den vestre Ende af Porten, og igen af de gamle afbrudte Sten at forbedre den østre Ende af Porten, som igen skulde blive staaende — — —. Naar dette ommeldte Arbejde saaledes bliver forfærdiget, kan ved den søndre Side imod Mads Laursens Hus opbygges en Toldbod.“

Istandsættelsen blev anslaaet til 138 Rdl. 4 Skill. og blev tilslaaet Murermester Gisse Marcussen.

Porten spændte fra nuværende Nr. 47 til Nr. 62. Herfra gik Fæstningslinjen direkte mod Østerport. Topp mener, at der ogsaa her har været en Bastion, men anfører kun sandsynlige, forsvarsmæssige Grunde, samt at Resens Kort viser en saadan paa Stedet. Iøvrigt henviser han atter her til, at de Haver, der hører til daværende Nr. 29 og 31 paa Østergade, samt Nr. 257 i Korsgade, er hartkornsansatte øst for Volden, i Byens Grundtakst vest for Linjen.

Af Østerport, mellem Nr. 41 og 48, giver han en Beskrivelse, der, paa Arresterne nær, svarer til Beskrivelsen af Strandporten. Ogsaa her har naturligvis været Konsumtionskontor, og derudover i en Aarrække Lokaler for Amtsbiblioteket, samt Munderingskammer, som blev indrettet i 1757 og bekostet af Indkvarteringskassen. I 1817 blev Porten repareret med den betydelige Bekostning af 1485 Rdl. Den øverste Etage blev nedtaget og atter opført, hvortil der medgik 10,000 Mursten, 1600 Tagsten og 35 Tdr. Kalk, hvilket illustrerer, ikke alene Byningens Størrelse, men ogsaa, i hvad Forfatning den da har befundet sig.

Fra Østerport gik Fæstningslinjen ret mod Syd, til den knækkede og tog vestlig Retning. I Knækket var der atter tydelige Spor af en Bastion, nordvest for Brydes Dam. Det anføres, at Bastionens Konturer endnu kunde ses i store Træk, og at Hartkorns- og Grundtakstansættelsen ogsaa her bekræftede Undersøgelsens Resultater.

Om Kongens Port er der talt forud. I de senere Tider var her Konsumtionskontor og en Stakitport. Forøvrigt gør Topp opmærksom paa, hvad ethvert Kort over Byen viser, at Gaderne er gjort smallere allevegne, hvor de nærmer sig en Udgang fra Byen, idet Bygningerne i Portenes Nærhed springer frem foran de andre Huse. Formaalet hermed kan have været Ønsket om at have en saa smal Front som muligt overfor en indtrængende Fjende, men det kan ogsaa simpelthen skyldes Hensynet til Portbygningens Størrelse, og dermed Sparsommelighedshensyn.

Ved Undersøgelserne videre mod Vest træffes paa umiskendelige Spor af en Bastion i Haven til Amtstuens daværende Bygning, Huset umiddelbart vest for den senere Realskole. Her fandtes et brat Fald mod Nabohaven, og det højere Jordsmon var beskyttet ved en to à tre Alen høj Kampestensmur. Paa denne Strækning, siger Topp, har Volden, der formentlig hidtil har fulgt den forsvundne Bymur, gaaet endel udenfor denne, idet man ved Gravning er stødt paa en tyk Mur med svært Kampestens Underlag ca. 25 Alen syd for Adelgades sydlige Side.

Endnu skriver Topp, at, naar Resens Atlas fortsætter Voldene ned til Aaen, hidrører dette formentlig fra, at her har ligget nogle Skandser, hvis Rester har virket vildledende for Resens Undersøger. Det kan tilføjes, at disse Skandser rimeligvis er dem, Bonde Jacobsens og Anders Bangs Vurderingsforretning over Pallisaderne taler om, naar de skriver: „omkring Assens og paa Skandserne“.

Forholdet kan vel tænkes opstaaet saaledes, at man ikke har kunnet lægge Volden paa saa lavt Terræn som ved Bredden af Aaen, men har maattet trække den op paa højere liggende Terræn. Skandserne har saa skullet tjene til Dækning af Mellemrummet mellem Aaen og Volden.

Her er da den eneste Afvigelse af Betydning mellem Voldens Gang og Bygrænsen. Ikke alene af det her fremsatte ses det, at Grænsen laa ved Aaen, men i en Sag, anlagt af Konsumtionsforpagter Jens Jacobsen mod Møller Christian Jørgensen i Kaals Mølle, gør den første gældende, at „Kaals Mølle ligger i Byens Begreb, idet han (Mølleren) boer indenfor Aaen“. Kon-



„Bankegyden“, der gik fra Ramsherred til Ladegaards Port, langs den nordlige Voldgrav. Efter Fotografi af Hugo Matthiessen.



sumtionsforpagteren faar ikke Ret. I Dommen hedder det, at vel ligger Møllen paa Byens Grund, men hører fra gammel Tid under Herredet.

Man var iøvrigt forbavsende godt à jour med Bygrænsens Gang. I et Byfogedregnskab for 1712 anføres, at Barnefaderen i en Lejermaalssag boer i Strandmøllen, hvorefter der tilføjes: „kommer inted Byen ved“. I 1746 anføres i en tilsvarende Anledning, at Forældrene begge tjener i samme Mølle og ingen Bøde har betalt, „siden de ej sorterer under Byen, men under Baag Herred“. Endelig mere end Hundrede Aar efter, nemlig i 1849, efterlyser en Mand i Vestfynske Avis 3 smaa Skildrier, „tabt paa Vejen udenfor Byen, mellem Ramsherred- og Ladegaardsport“. Altsaa i Bankegyden.

Efter disse Digressioner vender vi tilbage til Topp, der videre siger, at han ikke har truffet Voldrester fra Strandmøllen til Porten, hvorefter han slutter med at fortælle, at Søen endnu i 1838 gik betydeligt nærmere til Byens vestlige Side, nordligst kun ca. 25 Alen fra Strandporten. Da Gasværkets Rørledning blev lagt i 1855, fandt man, i en Længde af omkring 50 Alen ud fra Porten, en ordnet Række af store, flade Kampesten, der viste tydelige Spor af Slid og rimeligvis har dannet en Udgangsbro til Havnen i tidlig Tid.

Hermed har den interesserede og flittige Mand naaet sit Maal og afslutter saaledes: „Idet jeg herved overlader Efterkommerne denne Beskrivelse og vedlagte Kaart, bidrager jeg dog en Skærv til Oplysning om tidligere Tidens Færd; muligt at en eller anden Historieskriver til sin Tid kan finde Anvendelse derfor. I dette Haab ser jeg Lønnen for mit Arbejde.“

Assens i Marts 1861.

J. F. Topp.

Vil man nu spørge, hvorledes og hvornaar

### *Voldenes Forsvinden*

er foregaaet, behøver man egentlig blot at erindre sig, i hvad Tilstand de maa have været kun 30 Aar efter Anlæggets Udførelse, i Henhold til, hvad der er fortalt om det samtidige Anlæg ved Nyborg. Hertil kan føjes, hvad Teksten til Resens Atlas

beretter. Det blev til i Tiden omkring 1690, og her staar: „Gamle Volde, som vare ved Magt Aar 1627, men nu mesten ere nedpløjede.“ En Bekræftelse paa disse Ord findes i Tingbogen for 14. Juli 1676 i en Beskrivelse af Byens Hegn og Gærder, fremkaldt af den før omtalte Konsumtionsforpagter Jens Jacobsen, og afgivet af 8 Synsmænd. De afleverer en lang og detailleret Forklaring over Forholdene, en Jeremiade over forfaldne Hegn, Gærder og Stenter, over Baglaager og Plankeværker, hvoraf en Del er „ganske bort stjaalen“. De gaar Byen rundt ad samme Vej, Læseren nylig har fulgt, og det eneste Sted, hvor de træffer en Stump Vold og Grav, er „om imod Laargades Port, for Johan Clausens Have, saavidt som den strækker sig, hegner Vold og Vand“.

Saavidt som Johan Clausens Have strækker sig. Tydeligere kan det ikke siges.

Det havde i denne Forbindelse været rart at vide, om det virkelig er Byens Grav, det drejer sig om, naar Raadstueprotokollen for 26. Marts 1641, 11 Aar efter Befæstningens Tilblivelse, beretter om en Drift Øksne, der har „gjort Skade paa Gærdet uden Laargades Port og samme Steds brudt Hul, og Graven ganske ilde nedertraadt“. Har der været et Gærde og en Grav foran Porten, ved Vejens Sider, en primitiv Hovmede? eller er det Byens Grav, Fæstningen, en Drift Øksne har nedertraadt saa ganske ilde?



Willemoes-Gaarden, Østergade 36, opført 1675.

## INDENFOR BYGRÆNSEN

Er det rigtigt, at Assens er opstaaet, anlagt efter en Plan, saaledes som i langt senere Tid Fredericia, og der er næppe Tvivl om, at saaledes forholder det sig, er denne Plan dog først efterhaanden bleven realiseret. De første Indbyggere maa tænkes at have slaet sig ned langs Torvet og den Vej, der blev Byens Hovedgade,<sup>1</sup> hvor der var Mulighed for Erhverv, udover det Jordbrug, der skulde danne Grundlaget for den nye Købstads Eksistens.<sup>2</sup>

Men bestemte nu disse nye Købstadborgere selv Omfanget af deres Grunde, eller var dette fastlagt i Planen? En tysk Dr. phil., Lærer i Kiel, og født Tøndringer, skal ved en Undersøgelse af sin Fødebyes Fortid være kommen til det Resultat, at denne oprindelig har bestaaet i 100 Gaarde.<sup>3</sup> Det runde Tal og den fælles Betegnelse frister umiddelbart til at tro, at disse Ejendomme har været af samme Størrelse, men det Indtryk, man modtager af et Kort over Byen, med dens uregelmæssige og bugtede Gader, modsiger Muligheden af en saadan Ensartethed.

Den kunde lettere tænkes gennemført i Assens, hvor ialtfald Dybden af Grundene Nord og Syd for Østergade og Nord for

Ladegaardsgade er nogenlunde ens. Men ser man derefter paa Tvergader som Korsgade, Kindhestegade og Dele af Damgade, maa man ogsaa for Assens Vedkommende opgive Tanken om en Ensartethed. Det forekommer derimod sandsynligt, at der i vor By har været to Hovedtyper for Ejendommene, som maa-ske kan betegnes en Langgadetype og en Tvergadetype, den første af langt større Areal end den sidste, omend denne Regel, saalidt som andre Regler, har savnet Undtagelser.

Men hvorfra den fælles Betegnelse „Gaard“ baade i Assens og andetsteds? I Landsbyerne havde man Hel- og Halvgaarde, og da Landsbysædvaner med største Sandsynlighed maa antages at have paavirket Indretningen af vore gamle Byer, kunde man vente at træffe Hel- og Halvgaardene ogsaa i en Købstad som Assens. Men ialtfald forelaa de ikke her i 1617. I Henhold til Raadstueprotokollen for 11. April dette Aar ansættes da en Vægter, hvis Løn bestemmes til 4 Skilling aarligt af hver Helgaard og 2 Skilling af hvert Bo. Man betegnede altsaa alle Gaarde som Helgaarde, uagtet den meget betydelige Forskel i Grundenes Størrelse, som nedenfor belyses ved et Par Eksempler.

Dette leder uvilkaarligt Tanken hen paa Spørgsmaalet, om ikke Fællesbetegnelsen skriver sig fra den Ensartethed i Jordtilliggende, der paapeges under Afhandlingen om Assens By-mark. Denne Ensartethed kan paavises baade for Ribes og Horsens Vedkommende, og der er vægtige Indicier for, at den tidligt har foreligget ogsaa i Assens. At Ligeligheden forsvandt i Tidernes Løb, og af flere Grunde, vil blive omtalt nedenfor.

Men det var de to Eksempler paa en Langgade- og en Tvergadetype. Det drejer sig om Gaardene Nr. 11 paa Østergade og Nr. 13 i Korsgade. Lad det være sagt straks, at den førstes Areal beløber sig til ca. 11,000 Kvadratalen, den sidstes til 2,200.

Nr. 11, hvis Grundplan nu er fuldstændig fantastisk i sin Uregelmæssighed, maa fornuftigvis antages at have haft en regelmæssig firkantet Form paa et tidligt Tidspunkt, da der ingen Hindringer fandtes for fuldstændig frie Dispositioner i denne Henseende. Ikke alene dette, men alt taler for, at den endog saa sent som i Tiden omkring 1700 har haft sin oprindelige Afslutning mod Nord, mod Ladegaardsgade. Her ligger

endnu 7 Huse, Numrene 22 til 34, som i 1699 tilhørte Gaarden og dens Ejere. Disse Huse er — i Retning Øst-Vest — nøjagtig af samme Udstrækning som nuværende Nr. 11, regnet fra Badstuestræde til den østlige Grænse for Nr. 11's Have. De fire Ejendomme paa Østergade, Numrene 13, 15, 17 og 19, dækker ligesaa nøjagtigt Gaardens Udstrækning paa denne Kant, mod Syd.

I Bredden er denne Firkant ca. 80 Alen, i Dybden, Badstuestrædes Længde, maaler den 140 Alen, og Grundens Kvadratindhold er altsaa de ovenfor nævnte ca. 11,000 Kvadratalen.

Denne Gaards brogede Historie kan ikke fortælles her. Der er langt frem, før de fornødne arkivalske Oplysninger foreligger, og Ejendommene mod Østergade har været fraskilt, uden at det kan konstateres. Muligt er det sket ved Skiftet efter Borgmester Bonde Jacobsen, som imidlertid ikke er opbevaret. Derimod foreligger der om de 7 Huse i Ladegaardsgade følgende: I et Skøde af 1664,<sup>4</sup> udstedt af Niels Ernsten i Svendborg til Tolder og Borgmester Christian Hansen, paa en Part af Gaarden, anføres som hørende hertil 7 Boder i Laargade, mens det samtidigt oplyses, at en ottende, Hjørnестedet til Badstuestræde, er frasolgt tidligere. Her maa bemærkes, at naar der nu kun er syv Huse i Rækken, nemlig Gadenumrene 22 til 34, ligger dette i, at de to vestligste paa et senere Tidspunkt er slaaet sammen, hvad der fremgaar af, at Hjørnестedet omfatter to Matrikulsnumre, 160 og 161. Fremdeles siges det i Skødet, at Niels Ernsten er blevet Ejer af Gaardparten ved, at hans Hustru har arvet Anne Jacobsdatter, Bonde Jacobsens Enke, og efter Skøde af 1. Septbr. 1657.

Dernæst foreligger et Skifte efter Borgmester Christian Hansens Enke, Margrethe Christoffersdatter<sup>5</sup>. Det har fundet Sted i 1699, og her anføres atter de 7 Boder som hørende til Gaarden, eller dens Ejer, Boet. I 42 Aar hørte altsaa Gaard og Boder sammen og dækker hinandens Udstrækning den Dag idag.

Det maa da formentlig heraf fremgaa, at Boderne er opført paa Nr. 11's oprindelige Grund, et Forhold, der yderligere sandsynliggøres ved, at Tingbogen i flere Tilfælde taler om Gaarde med „ibygte Boder“, eller „Boder som i forrige Tider laa til“ en eller anden Gaard.<sup>6</sup> og <sup>7</sup>



Maaløes Gaard, Østergade 11.

Og meget sandsynligt staar vi her overfor en nedarvet Landsbyskik. P. V. Jacobsen skriver i sin Fremstilling af det danske Skattevæsen, at Bolene synes oftest ikke fra gammel Tid at have været selvstændige Steder, men at have været adskilte Parceller fra større Ejendomme; han anfører en Række Eksempler, saaledes fra 1546 Gaarden Rybjerggaard med 5 Boel, „som paa fornævnte Rybjerggaards Grund byggede ere“.

Og Hensigten har været den ganske ligefremme og naturlige at gøre Forretning ved at bygge og udleje Boderne. Det citerede Skøde gør Rede for Nr. 11's Boder i denne Forbindelse. To af dem er øde, Resten beboes af Anders Aarøe, Jens Skomager, Anne Brochis, Gjert Smed og Maren Ibsdatter.

Det gaar beklageligvis ikke saa let med Begrundelsen af Tilhørsforholdet for de fire Østergadeejendommers Vedkommende. Der har ikke været Lejlighed til en fuldstændig Gennemgang af, hvad der foreligger om Gaarden i Skøde- og Skifteprotokoller fra tidligere Tid, og hvad der er gennemgaaet, har ofte været ret uforstaaeligt paa Grund af de skiftende Detailler i Beskrivelserne. De fire Ejendomme kan være fraskilt ved Salg eller ved Arv. Paa et Tidspunkt er det halve af Gaarden betegnet som Nr. 39, mens den anden Halvdel har Nr. 38. Her maa jeg da indskrænke mig til at anføre, at saa sent som i 1835 lader Kbmd. Bech udmelde Synsmænd til at adskille Numrene 36 og 38. Det første er nuværende Nr. 13, det andet nuv. Nr. 11. I den forefaldende Handel er indbefattet „en dertil stødende Have, hvis trende sidste Dele forhen har hørt til Nr. 36,“ nuv. Nr. 13. Af alt dette faar man et Indtryk af en Sammenfiltring af Nr. 11's Skæbne med dens østlige Naboers, der kun kan forstaaes udfra den Forudsætning, at de alle engang har hørt naturligt sammen.

Med Hensyn til Nr. 13 i Korsgade foreligger, at den for et halvt Hundred Aar siden omfattede en Grund paa ca. 1322 Kvadratalen, nu 2210. Forskellen hidrører fra, at der er tilkøbt Gaarden en bag denne liggende Have. Det synes imidlertid utvivlsomt, at dette Køb er et Tilbagekøb, og at saaledes Gaardens nuværende Størrelse er den oprindelige.

Af alt dette fremgaar, at en formentlig typisk Tvergadegaard arealmæssigt kun har en Femtedel af en Langgadegaards. Men



Østergade 11 (Gaardparti). Efter Maleri af Forfatteren.



det maa straks tilføjes, at der kun kan være Tale om en sandsynlig Regel; omtrent overfor Nr. 13 i Korsgade ligger en Gaard, Matr. Nr. 257, hvis Grund ialtfald paa den Tid, Topp lavede sin foran citerede Indberetning, naaede lige til Reberbanen mellem Ladegaardsgade og Østergade og følgelig var endnu dybere end nogen Østergadeejendom.

Under disse Forhold er det da ganske udelukket for Assens Vedkommende at komme til et Resultat med Hensyn til Gaardenes Antal. Der er — paa det Tidspunkt, da Arkivalierne begynder at tale — allerede sket saa mange og indgribende Forandringer, at Fortidsforhold kun svagt og usikkert skimtes.

Som man saa, var Nr. 11 i Tiden omkring 1700 splittet i 15 selvstændige Ejendomme, fraset Tilhørsforholdet, hvortil kommer „de Bøder udi Strædet, som sallig Borgmester Bonde Jacobsen tilforne aatte“<sup>8</sup>, men hvis Tal vi ikke kender, og man naar gennem denne Ejendoms Skæbne til en Forstaaelse af, hvorledes det Antal Gaarde og Huse, Grundtaksten af 1682 nævner, nemlig 237, er opstaaet.<sup>9</sup>

Der er paapeget som Aarsager til denne Sønderdeling de Fordele, Salg og Udlejning kunde medføre. At imidlertid Ordningen af Arveforhold ogsaa maa have spillet en betydelig Rolle paa dette Omraade, fremgaar af, at der fra saa tidlig Tid som 1553 foreligger et kongeligt Forbud mod Ejendommens Deling ved Arv,<sup>10</sup> et Forbud, der endda havde særlig Adresse til Assens, idet det hedder: „Ingen Gaarde der i Assens maa deles i mere end een, saa at een af Arvingerne stedse skal udløse de andre.“ Dette Forbud var naturligvis dikteret af Frygten for, at Gaardene skulde smuldre bort, forvandles til Smaaejendomme som dem i Ladegaardsgade og Badstuestræde, uden Evne til at svare Kongens og Bysens Tynge. At det saa gik med denne kongelige Befaling som med saa mange andre, ses af Niels Ernstsens Hustrus Arv Hundrede Aar efter. Og der foreligger flere Eksempler. I 1674 blev den Gaard, der danner det østlige Hjørne af Østergade og St. Kirkestræde, delt mellem en Flok Søskende i Broder- og Søsterlodder.<sup>11</sup> Havegærder og Plankeværker blev rejst, og Skillerum opført gennem to Stokværk som Skel mellem de saaledes opstaaede nye Gaarde eller Huse, hvad det nu har ført med sig. Forfatteren har ikke

det fornødne Kendskab til denne Gaard og dens Naboer til at kunne skønne, hvilke Numre paa Østergade der er opstaaet, men dens Skæbne synes at være en ganske tilsvarende som Nr. 11's. De har da ogsaa den samme unaturligt smalle Front mod Hovedgaden.

Endnu en Aarsag til Delingerne foreligger, Gældsbetalinger. I endel Købstæder, saaledes i Odense, Vordingborg og nogle andre, deriblandt Assens, raadede en Retssædvane, der kaldtes

### *Afpæling.<sup>12</sup>*

Nogle Eksempler: I 1676 skyldte Rasmus Skomager til sin Nabo, Jens Drud, 22 Sletdaler og Omkostninger 4½ Sld. Han kunde ikke paavise Løsøre til Dækning, og der afpæledes da „tvende Fag Hus næst optil Jens Druds egen Vaaning beliggende, som vender til Gaden med den norden Ende, med deres tilliggende Gaardsrum og Haverum, lige Sønder paa til Hans Sparres Havegærde, hvilke tvende Fag med deres i Bygning afdelte Kammer i Dørnset, og hvis som navlefast findes, samt Bryggerset, Gaardsrum og Haverum i begge Ender til Gaarden og Haven lige bredt, nemlig 4 Sjællands Alen; og haver vi slagen to Søm i den øster Stølppe næst optil Jens Drud i Gadedøren, og et Søm i den øster Stølppe i Bryggersdøren, og Pæle i Haven, som skal gøre Skel imellem Rasmus Skomagere Ejendom, som ligger østen optil.“ — — „Samme forskrevne tvende Fag Hus med deres Gaardsrum og Haverum haver vi takseret og være værdig 24 Sldr., hvilke Jens Drud for fuld Ejendom nyder og beholder. Resterer han saa 2½ Sldr., og haver han paavist en Forskive med aaben Fod (et Bord), som stod i Dørnset i samme Hus, hvilket Bladet (Bordpladen) er i Sønder paa, er hannem tilvurderet for 6 Mark. Rester saa Jens Drud 4 Mark.“<sup>13</sup>

I 1673 sælger Niels Hattemager og Jørgen Ibsen i Lundager „vores Anpart i den Gaard i Laargaden beliggende, nemlig min Niels Hattemagers Anpart 42 Sldr. 1 Mark og min Jørgen Ibsens Anpart 63 Sldr. 3 Mark, efter en Afpæling og Indførsel, hvorefter Tingsvidne er udstedt d. 13. Maj 1662“.<sup>14</sup>

I 1679 foregaar en Afpæling, ved hvilken en Kreditor tilken-

des en Portbygning til en Gaard, „og skal fornævnte Portkøring med Ud- og Indfart være og forblive enhver de andre interesserede udi Gaarden for deres Anparter ubehindrede i alle Maader til fri fornøden Ud- og Indfart, og oftbemeldte N. N. for sin Anpart at have fri Til- og Fragang til Brønden og dens Nyttighed og Brug — uforhindret tillige med de andre interesserede for deres Anparter“.<sup>15</sup>

Der har tydeligvis været flere Ejere til denne Gaard, man faar blot beklageligvis ikke Rede paa hvormange. Heller ikke nævnes det, hvorledes Forholdet med Brønden sædvanligt illustreres ved, at der rammes et Søm midt i dens Træværk. Men det har der da ogsaa øjensynligt været Anledning at anbringe ved mere end een tidligere Lejlighed.

Endog Kirken deltog i denne Partering af Ejendomme. I et Kirkeregnskab anføres „Rentepenge af de Gaarders Parter, som Kirken tilhører“. Det drejer sig om Parter à 10, 26, 32 og 68 Sldr.<sup>16</sup>

Antallet af Ejendomme i Assens var, efter den citerede Grundtakst af 1682, paa dette Tidspunkt følgende:

7 Ejendomme takseredes fra 300 Sldr. til 650, 9 fra 200 til 280, 18 fra 100 til 180, 45 fra 50 til 94, 30 fra 30 til 45, 22 fra 20 til 28, 80 fra 10 til 19, og endelig 26 fra 3 til 9 Sldr. 28 Byggepladser var øde. Den højest vurderede Ejendom var den oftomtalte Nr. 11 paa Østergade. Efter den følger Værdierne 450, 400, 350 og 300 Sldr. Beløbene repræsenterede af hver en à to Gaarde.

Holder Teorien om Nr. 11's Mønstergyldighed som Type paa Størrelsen af en Langgadegaard Stik, er der altsaa hugget Stykker af hver eneste Gaard i Assens, idet det dog maa tages i Betragtning, at Ejendommenes Beliggenhed og deres bygningsmæssige Tilstand spiller med ind ved Vurderingen. Iøvrigt kan det maaske tjene som vejledende ved et Skøn over disse og følgende Ejendommers Standard, at Sognepræstens „Residens“ er ansat til 150, Kapellanens til 44 Sldr. De 80 Bygninger fra 10 til 19 Sldr., og de 26 fra 3 til 9 maa være Huse af ganske ringe Størrelse, fraset Beliggenheden og Tilstanden. Det overvejende Flertal maa dog formodes at tilhøre Kategorien Boder, som smaa Lejehuse bestandigt betegnes. Af dem



Østergade Nr. 17 og 19.

ejede een Mand, Borgmester Christian Hansen, Byens største Ejendomsbesidder, ikke mindre end 15.<sup>17</sup> Videre ejede han den Have, der grænser op til Badstuestrædes vestlige Side, og som han lader afpæle fra Raadhuset og Raadhuskøkkenet d. 9. Marts 1669.<sup>18</sup> Strandmøllen efterlod han til en Datter<sup>19</sup> og byggede, til Forargelse for sin Samtid, Lejehuse udenfor Ramsherred Port, som det antydes for at opnaa højere Leje her, hvor

Lejerne var fritagne for Konsumtionsafgift.<sup>20</sup> Og her staar vi formodentlig overfor det senere omtalte „Slottet“.

Udover alt dette vurderes 88 Kaalhaver: udenfor Ramsherred Port 31, udenfor Laargades 17, udenfor Østerport 17 og „uden Strandmøllen“ 23. Mærkeligt nok betegnes endel af disse Haver som øde.

De fire Taksationsmænd, Rentekamrets Tillidsmænd, var udenbys Folk. De skulde efter deres Instruks<sup>21</sup> betjene sig ved Vurderingen af uvildige Mænd. Der kan næppe være Tvivl om, at disse har været Assensmænd, og maaske har man her Forklaringen paa den paafaldende lave Vurdering, der jo skulde danne Grundlaget for en fremtidig Afgift. Hvor lavt Taksationssummerne ligger, fremgaar af, at Christian Hansens Boder er vurderet til 10—11 Sldlr., hans Gaard til 650 Sldlr., mens hine i Skiftet efter hans Enke, 17 Aar efter, er ansat til 3 à 30, 2 à 24 og 2 à 20 Sldlr., Gaarden til ikke mindre end 1750 Sldlr.<sup>22</sup> Der tilføjes da ogsaa Forretningen følgende Efterskrift: „belangende fornævnte Assens Bys Takst, da som vi udi Almindelighed haver befundet Husene af største Brøstfældighed, og en stor Del deraf øde og ubeboet, hvortil er Aarsag den ringe Næring, som der udi Byen nu omstunder befindes og saaledes paa nogle Aars Tid haver continueret, kunde paa dens Ejendomme og Grunde efter disse Tidens Tilstand ej nogen højere Taksering sættes.“

Her hører man sikkert de „uvildige“ Assensmænds Røst. Paa den anden Side maa det anføres, at man ogsaa i Assens selv har tillagt baade Grunde og Boder ringe Værdi. Borgmester Chr. Hansen lader f. Eks. en Enke bo uden Lejeafgift i en Bod, blot mod at tage vare paa den. Hvor utroligt det lyder: Ingen ved, hvem den tilhører, og det ender da ogsaa med, at Bodens vurderes Kongen som herreløst Gods.<sup>23</sup> Langt senere, i 1740, ansøger Oluf Nordmand om at maatte „ved hans iboende Hus, paa den øde Plads, Kattesund kaldet, lade opsætte tre Fag Hus, siden samme liden Plads ligger til ingen Nytte for Byen, men øde“. Han faar Tilladelsen uden Forbehold.<sup>24</sup> Grunden har været anset for værdiløs. I god Samklang hermed kan anføres, at man i 1782 sælger 10 øde Pladser til Stranden for tilsammen 10 Rdl. 5 Mark. Det var Grunde udfor de sydlige Ejendomme

ved Damgades vestlige Side. Man forbeholdt sig blot Plads til en Reberbane; den, der endnu fandtes paa Stedet, til Jernbanen kom omkring 100 Aar efter.<sup>25</sup>

Lang Tid efter, at alt, hvad der havde med Afpæling at gøre, var afskaffet — ved Danske Lov af 1683 — fortsattes imidlertid Ejendommenes Spaltning. Den 18. Juli 1713 læses Skøde fra Christoffer Dam til hans Søn paa „den halve Part af vores iboende Gaard, beliggende her udi Assens i Damgaden“. Og gør vi et langt Spring frem i Tiden, for at nærme os vore egne Forhold, ses det, at den besynderlige Delingsmani maa være gaaet Folk i Blodet. Det myldrer fremdeles med Tilfælde, der levende illustrerer. Den 3. Novbr. 1801 køber Kbmd. Jørgen Andersen „nogle Fag“ af Avlsmand Christoffer Madsens Gaard ved Ladegaards Port, og den 26. Juni, Aaret efter, køber han fremdeles „nogle Fag“ af Enken. Den 15. Marts s. A. adskilles en Ejendom i Præstegaden. Den 1. Decbr. 1804 afkøber Peder Christensen Maler Chr. Tode „nogle Fag Hus“, og 27. Novbr. s. A. har Parykmager Krag solgt tre Fag Stuehus og 7 Fag Baghus af Nr. 123 i Ladegaardsgade.

Intet Under, at Myndighederne efterhaanden foruroliges. I Tingbogen for 25. Juni 1805 staar: „Da der siden Grundtaksten af 1787 er sket Forandringer ved adskillige af denne Bys Bygninger, som muligt ej nøjagtigt er angivet, udmeldes en Tømrer og en Murer til i de eligerede Mænds Overværelse at undersøge Forholdet.“

Men der fortsættes uanfægtet. Den 11. Juli 1809 handles der om Stykker af Huse i Badstuestræde og Ladegaardsgade. Den 5. Septbr. er „noget af et Hus“ i Damgade solgt til Skipper Jens Madsen Thuesen. Den 8. Januar 1811 handles der om Gaarden paa Hjørnet af Ramsherredgade og Ladegaardsgade, og Sælgeren forbeholder sig nogle Fag og et Stykke Grund af det solgte. Den 17. Decbr. begæres Omtaksering af en Gaard i Damgade og et Hus paa Torvet. Den 10. Febr. 1818 køber Købmand Seligmann en Del af daværende Nr. 35 paa Østergade, og den 13. Januar 1824 adskilles Nr. 81 i Strandgade, hvor Hans Hvid har solgt et Stykke af et Baghus til Kbmd. Mads Brandt. I „Vestfyenske Avis“ for 26. Marts 1852 averterer Kbmd. Horn i Rudkøbing den ham tilhørende Gaard midt paa Hovedgaden

i Assens til Salg. „Den kan faaes under et eller i tre Dele“. Mon ikke Christian d. III har vendt sig i sin Grav.

Nu, saaledes var i Tidernes Løb en oprindelig Bestand af Gaarde bragt ned paa et Minimum, mens lange Strækninger af Gaderne flankeres af Hus ved Hus, omend disse til Gengæld har lagt sig en Etage og dermed mere Anseelse til.

Herfra kan vi gaa over til

### *Gaderne.*

Det er deres Gang gennem Byen, der falder i Øjnene, naar man lægger et Bykort for sig. Deres Profil ligger vel nu metervis over den Vejbane, Assensfolk sled Aarhundreder tilbage. Kun Retningslinjerne er de samme.

Giver man sig ilag med dette Bykort, og har man forgæves søgt Løsningen paa de Gaader, der har rejst sig, søger man uvilkaarligt længere ud for at raadspørge Forholdene dér. Og man vil se, hvorledes tre Landeveje mødes omkring 300 Alen Øst for det Sted, hvor Østerport stod. De kommer fra Nord, Øst og Syd, tre Middelalderveje, tre ældgamle Kongens Hærstræder. De mødes her for at slaa Følge til Porten, gennem den og videre mod det Maal, de ved deres Tilblivelse stræbte efter, Færgestedet.

Veje og Færger er af lige ærværdig Alder og af en Betydning paa et tidligt Tidspunkt, som ikke kan maales. Uden deres og deres Fællers Gang over umaalte Strækninger, over Belter og utalte Sunde og Fjorde var vort splittede Land maaske aldrig blevet til Danmark, de syv Hundrede Øers Land aldrig blevet til Et. Saaledes skriver L. M. Bååth i sin „Hälsingborgs historia“: Uden Tvivl var den danske Konges Højhedsret over de almindelige Færdselsveje til Lands og til Søs meget gammel, og den har været et virksomt Middel ved Gennemførelsen af Rigsheden.<sup>26</sup>

Hvor mødtes de tre Landeveje? Sikkert ikke oprindeligt her. Nærmer man sig — paa Kortet — Assens ad Middelfartvejen, ser man, at den skifter Retning et Stykke Nord for Barongyden, en Retningsændring, der maa have en Hensigt. Og Hensigten sker Fyldest, naar Vejen lidt længere fremme munder ud i Gl. Odense Landevej, vis à vis Faaborgvejens Udmunding.



Østerport med Østergade. Efter Maleri af Dankwart Dreyer. Privateje.

Hvor gik da Vejene før? Kortet fortæller det. Udenfor al Bebyggelse ses to paafaldende ens, buede Veje nærme sig Byen. Den ene Bue spændt mod Nord, den anden mod Syd. Den første hedder Skelvejen, den anden Nyadelgade. Kortet viser, hvorledes disse Buer ved deres videre Gang fremdeles danner to saa at sige ganske ens Figurer; den ene ved sin Fortsættelse gennem Ladegaardsgades østlige Del og Korsgade, den anden ved sin videre Gang gennem Kattesund og Kindhestegade, begge frem til Østergade. Her har disse Veje tidligere truffet hinanden, som de siden træffer hinanden udenfor Østerport.

Man har sikkert da saalidt som nu indlagt sig paa unødige og unyttige Omveje. Middelfartvejen har naturligt søgt sin Fortsættelse mod Færgen gennem Skelvejen, muligvis tillige gennem Barongyden. Denne hed ogsaa „Runde Gyde“<sup>27</sup>, og Navnet kan i sidste Tilfælde hidrøre fra, at den tidligere har



rundet op mod Middelfartvejen og mødt den dér, hvor Retningsændringen senere fandt Sted. Efter at have passeret den ene eller anden af disse Veje er Middelfartvejen gaaet gennem et Stykke af Ladegaardsgade og videre gennem Korsgade til Østergade.

Ligesaa med Faaborgvejen. Efter at være naaet over Møllebroen er den gaaet bagom Møllen og snabbest muligt ad Skaagaards Gyde, nu Nyadelgade, over Kattesund og gennem Kindhestegade til Østergade.

Der har saaledes været oprindelige Elementer tilstede for Dannelsen af de Gader, der fører gennem Byen. Østergade er opstaaet af Gl. Odense Landevej, Ladegaardsgade og Korsgade af Middelfartvejen, Nyadelgade og Kindhestegade af Faaborgvejen.

Meget taler for, at dette har forholdt sig som her fremsat, og dermed besvares andre Spørgsmaal. De gaadefulde Forskydninger i Østergades Husrækker, henholdsvis Øst og Vest for Kindhestegades og Korsgades Udløb i Østergade og den tilsvarende ved Ladegaardsgades østlige Ende, kan forklares her udfra. Dannelsen af de tre Smaatorve udfor Apoteket, ved Willemoesgaarden og i Ladegaardsgade har været Formaalet med de iøjnefaldende Skævheders Opstaaen. Paa de derved skabte Smaatorve har Byens Handlende og Haandværkere kunnet falbyde deres Varer for de forbipasserende Færgerejsende, og torvesøgende Bønder deres Produkter umiddelbart ved Ankomststedet. Fremdeles har disse Pladser kunnet tjene til Aflastning af Hovedtorvet, hvor Ting og Kag, Træhest og Corps de Garde, med hvad der lejlighedsvis kunde foregaa, har taget anselig Plads op.

Men naar blev nu disse Landevejes vilkaarlige Gang gennem Byen standset, naar blev de vist Omvejen ad Østerport? Ganske naturligt da denne Port blev opført, da den Befæstning blev anlagt, hvis Mure sank i Grus efter Grevefejden. Dette Værk har været epokegørende for den lille By, og Lejligheden er blevet benyttet til Afskaffelse af adskillig gammel Slendrian.

Var det ikke sket forud for Anlæget af Christian d. IV.s Volde, kunde man ikke i 1619, som vi har set, spærre Skaa-

gaards Gyde. Men der er endnu et Vidnesbyrd om, at Vejene er ført op til Østerport paa et tidligt Tidspunkt. Som allerede fortalt var Gyden i 1722, vejmæssigt set, saa ringe, at den blot var Kirkevej for Kaals Møllens Beboere. Det maa være dens ringe Bredde, dens Ufremkommelighed, der her har givet sig Udslag, og yderligere fortæller Topp i sin Indberetning, at en Avlsmand, kort før den Tid, Indberetningen blev til, maatte nedbryde et Gærde i Nyadalgades nordlige Ende, blot for at kunne dreje sin Vogn saa meget, at han kunde køre ind til sin Gaardsplads.

Vejene maa være blevet standset i sin oprindelige Funktion som en af Hovedadgangene til Byen paa et Stadium, da den kun har været Ridesti, altsaa paa et udpræget middelalderligt Standpunkt.

Hvordan forholdt det sig med

#### *Gadenavnene.*

Der er allerede nævnt endel, skønt egentlige Gadenavne først fremkommer meget sent. Paa et Par Undtagelser nær betegnes Gaderne ved stadigt skiftende Navne, hidrørende fra en eller anden Egenskab ved den paagældende Gade, eller fra dens særlige Formaal, at føre her eller der hen, endog fra, at en kendt Mand bor i den.

Østergade kaldes paa Reformationstiden „den lange Gade“<sup>28</sup>, paa Christian d. IV.s Tid i et Kongebrev Østergade<sup>29</sup>, kort før 1700 „den store Gade“<sup>30</sup>, ved Midten af det følgende Aarhundrede atter Østergade<sup>31</sup>, i 1787 Storegade<sup>32</sup>, i 1801 atter Østergade<sup>33</sup>, og dette Navn er derefter officielt, omend den Folk imellem længe efter omtales som Storgade.

Ladegaardsgade er et konstrueret Navn. Det oprindelige, Laargade, har samme Oprindelse som Laaringen paa et Skib<sup>34</sup>, og minder stærkt om Betegnelsen for en menneskelig Legemsdel. Har man nu ikke kunnet forklare sig Betydningen af Laargade, eller har en mandlig Sippe indenfor Styrelsen, eller en kvindelig i dens umiddelbare Nærhed, følt sig forarget og fundet paa det nye Navn, det meningsløse Ladegaardsgade, Gaden kaldes uden Undtagelse Laargade, til det nye Navn dukker op i Tingbogen 1763, for ligesaa brat at forsvinde og vige

Pladsen for det gamle, der saa holder Stillingen, idetmindste til 1787. Endnu for et halvt Hundrede Aar siden kunde man høre Laargade anvendt, omend i korrumperet Form som Lae-gade.

Laargade betyder, som man vil have forstaaet, Baggade. Som saadan fungerede den for Gaardene paa Østergade, der vendte deres Bagsider herud til.

Adelgade, den tredje Parallelgade, skiftede hyppigt Navn. Ved en Lejlighed betegnes den simpelthen „Bag Kirken“. Fra 1702 og et Stykke fremefter kaldes den „Præstegade“<sup>35</sup>, senere, forklarende, „den Gade, som Præsterne har deres Residens udi“.<sup>36-37</sup> I 1787 hedder den vestlige Halvdel Præstegade, den østlige Søndergade, og i 1801 endelig Adelgade, et Navn, hvis oprindelige Betydning omtales længere fremme.

Korsgade kaldes i 1672<sup>38</sup> og 1686 Tvergade<sup>39</sup>. Omkring 1700 nævnes den paa samme Side i Tingbogen, i to Skøder, henholdsvis Krydsgade og Tvergade.<sup>40</sup> Omtrent ved samme Tid betegnes den Lavrids Kierumgaardsgade, fordi Manden har slaaet sig ned her.<sup>41</sup>

Kindhestegade er den ene af de to Undtagelser, der aldrig skifter Navn. Umiddelbart forekommer det meningsløst, men i det oldnorske Sprog forekommer dets første Led som kinnhestr, d. v. s. en spøgefuld Form for Ørefigen. Maaske er der hyppigt forekommet Slagsmaal; paa den anden Side kunde, saaledes motiveret, alle Gader i Assens hedde Kindhestegade, og den nærmere Grund til Navnets Oprindelse faar staa hen. Det forekommer kun i Assens og Næstved.

Store Kirkestræde er til en Tid stedmoderligt behandlet. Re-sens Atlas har intet Navn til Strædet. I 1715 betegnes det som „den lille Gade, der gaar fra Østergade til Præstegaden“<sup>42</sup>, men hedder paa den anden Side allerede i 1702 og 1705 Skolestræde<sup>43-44</sup>; i 1787 kaldes det Kirkestrædet, og endeligt i 1801 ved sit nuværende Navn.

Den eneste endnu navnløse Gade i Assens, det diminutive Stræde, der fører til Kirkens Østgavl, kaldes ved et Par Lejligheder „Skolemesters Stræde“, fordi anden Hører ved Latinskolen havde sin Bolig her, engang kaldes den Simon Kyllings Gade. Det nogenledes tilsvarende Stræde, der fra Torvet giver

Adgang til Kirkepladsen, kaldes af Resen Kirkestræde, undertiden betegnes det „det lidet Stræde“, i et Kirkeregnskab fra 1536 med Tilføjelse „som løber fra Tinget til Kirkegaarden“.

Badstuestræde er formentlig et Vandrenavn, altsaa hentet andetsteds fra, idet det ikke ses at have kunnet føre til nogen Badstue. Muligt er det et oppyntet Navn som Ladegaardsgade. Resen skriver det Basse-stræde, i 1664 kaldes det Barsell-stræde<sup>45</sup>, og i 1787 Bastianstræde. Først i 1801 bruges dets nuværende Navn.

Damgade hedder i 1664 og adskillige andre Steder Møllegade<sup>46</sup>, i 1787 Damgade.

Ramsherredgade hedder aldrig andet. Som Strandgade fører til Stranden, og Damgade til Dammen, fører — konsekvent — Ramsherredgade til Ramsherred; det vil sige, at det er Pladsen, Jorderne udenfor Byen, der bærer Navnet, der afgjort er et Vandrenavn. Det forekommer foruden i Assens, i Odense, Rudkøbing, Næstved, Kolding, Aabenraa og Flensborg, og maaske er det overført til Assens fra den sidste By. Her nævnes de samme to Lokaliteter, Ramsherred og Slottet, hist som her i indbyrdes Forbindelse, omend det i Flensborg handler sig om skønsmæssigt set vidtstrakte Marker og det kongelige Slot Duborg.<sup>47</sup>

Navnet er absolut et Spottenavn. Som saadant findes dets første Led i Fejlbergs „Bondeliv“, hvor en jysk Fortæller beretter om en Skik, der gaar ud paa, den første Pløjedag at „vise Lopperne hen“: A sagde altid, te A vilde vise vores hen i Ma' Rams Hul.“

Ordet Ram er, som saa mange gamle Ord af omfattende Betydning, men synes altid at forekomme i Forbindelse med et eller andet ubehageligt, „nedrigt“; det er sikkert det samme, der bruges i „ram Smag“, og det betyder bl. a. gammelt, overstaaet, stort Græs<sup>48</sup>, hvilket vil sige, at de Jorder, hvor sligt fandtes, var af saa ringe Bonitet, at der intet voksede, man gad høste, eller Kreaturerne vilde æde. Saaledes blev dette Græs staaende, til det blev til Rams, eller Ram. Det andet Led „Herred“ er det ironiserende Element i Orddannelsen. Man har taget det nærmest liggende, mest monumentale Begreb, Herredet, knyttet det til Ramset, og Maalet var naaet. Den Beskhed, der

var født af Fattigdom og Fortrykthed, havde fundet Udløsning i Ironien.

En Flensborg—Assens-, eller vice versa, -Skipper, der kendte Forholdene her og der, har set, hvorledes Betegnelsen passede paa de sure Strandenge nord for Assens. Han har kendt den Klynge straatækte Rønner, der endnu ligger paa Stedet, omend nu i bedre Forfatning, og har udslynget Navnene Ramsherred og Slottet.

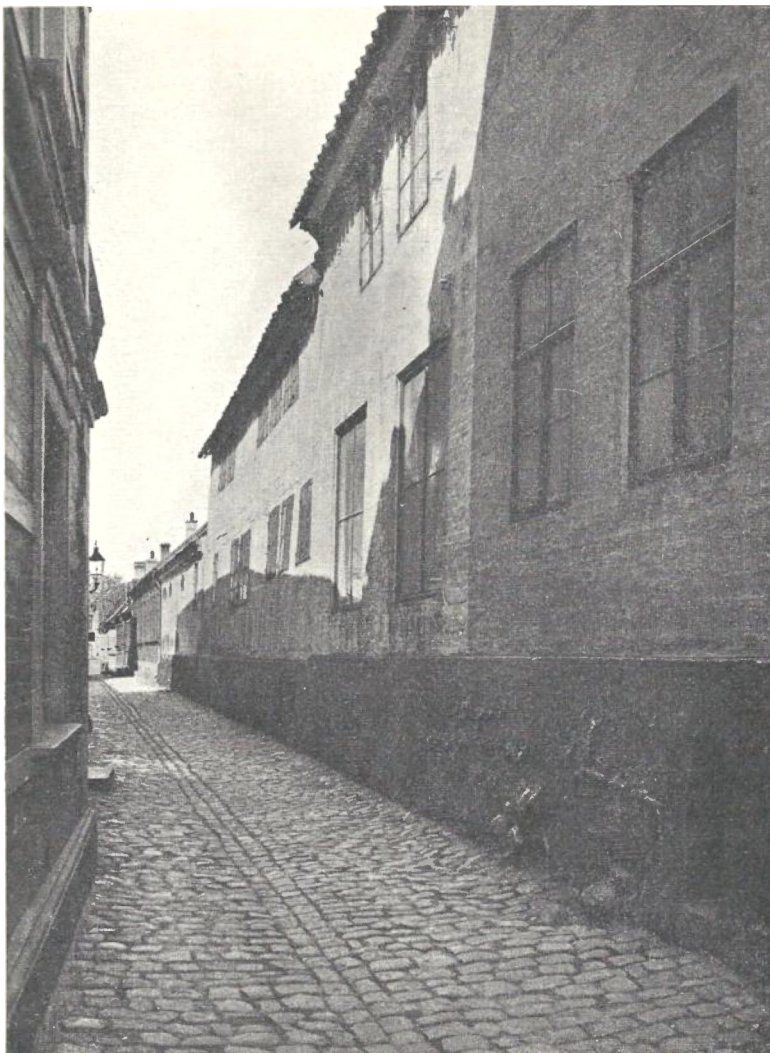
Maaske? Thi det sidste Spottenavn kan ogsaa være af lokal Oprindelse. I Nørrejylland var der Mager til Assensslottet. I en Fortælling, „Jørgine“, af Johs. V. Jensen hedder det: „Alle Kærhusene er forsvundet, det jordløse Kravl er flyttet op til den nyanlagte Jernbane,“ og „de forladte Slotte faldt ned efter dem“.

I Jylland som paa Fyen har man ironiseret over Rønnerne ved at udnævne dem til Slotte, og det kan med stor Sandsynlighed være et Minde om denne Navnegivning, vi finder i Assens den Dag idag.

Det er herefter morsomt at kunne konstatere et ganske tilsvarende Spottenavn i Assens, afgjort af lokal Oprindelse, idet Stednavneudvalgets Samlinger ikke kendte det, da det fremkom herfra.

Det forekommer først som Familienavn flere Steder i Begyndelsen af Sekstenhundrederne,<sup>49</sup> idet to Mænd, Hans og Peder, kalder sig Krøcke Herrith. Den sidste, der er Skipper, underskriver sig i et Toldregnskab for 1631 (R. A.) som Peder Lauritzen Krøcke Herrith. Man faar straks Følelsen af at staa overfor et lokalt Stednavn, og finder sin Formodning bekræftet ved, at Raadstueprotokollen for 16. Decbr. 1642 noterer, at Borgmester og Raad har opstævnet Niels Jørgensen Bogøe i Kryckeherrit.

Endnu paa dette Tidspunkt har Navnet altsaa fungeret som Stednavn, som Betegnelse for en eller anden Lokalitet; og det kan vel tænkes at dreje sig om en Gadestump (meget sandsynligt Strandgyden), hvor Tilfældet, der ofte har løjerlige Indfald, har anbragt endel gamle, affældige Mennesker; krøkket betyder nemlig gammel, affældig af Alderdom, og at krøkke vil sige at gaa langsomt, bøjet. Skældsordet Kryck-Husar er af samme Oprindelse og Betydning.



Badstuestræde. Efter Fotografi af Hugo Matthiessen.

Det er sikkert skaaret over samme Læst som Ramsherred; her spottede man Ramset, hist Krykketheden. Et Eksempel paa, at Ordet blev opfattet som fornærmende, forekommer i Raadstueprotokellen for 12. Septbr. 1617. To Skippere, Jens Laur- sen og Hans Fogell, mødte Maren Ellekiers, da de gik tilskibs;

hun spyttede efter dem, men da de spurgte hende, om det var dem, hun spyttede efter, svarede hun, „ney, hun spyttede ickun aff Krycker, der gick“.

Svaret er jo delvis uforstaaeligt, men paa den anden Side staar det klart, at de to Skippere, der formodentlig har været gamle og svagelige, har følt sig fornærmede over Marens Ord og Handling; thi Grunden til, at Protokollen beskæftiger sig med Sagen, er den, at de har stævnet Maren Ellekiers for Raadstueretten, der dømmer i Æressager.

Kattesund er maaske et Vandrenavn, men behøver ikke at være det. Det kan særdeles vel tænkes at skrive sig fra, at her, hvor ingen muret Port værnede, har været en saakaldet Kat, en middelalderlig Opbygning af Træ til Anbringelse af Kasteskyts. En saadan fandtes ved Kattesund i København.<sup>50</sup>

Sækken har naturligvis sin navnemæssige Oprindelse fra, at den var en lukket Gade. Den nævnes flere Steder.<sup>51</sup> Naar Strandmølleedammen kaldes Sækkedammet, saa skyldes dette utvivlsomt en Arv fra Gaden. Den er paa et sent Tidspunkt omdøbt til Provstigaardsstræde, nævnes ikke i 1787, men i 1801.

Indenfor Bygrænsen er nu kun et virkeligt Gadenavn tilbage at nævne. Det lader sig ikke stedfæste, og kun tilnærmelsesvis forklare. Det er Bogade. Det forekommer kun et Sted, skrevet „Boe Gaden“ i Tiden ved 1700<sup>52</sup>, men synes at have haft en vis Betydning, hvis man kan antage, at Fjerdingnavnet „Bo Fjerding“, som omtales andetsteds, skriver sig herfra. Maaske skylder Navnet et Personnavn sin Oprindelse, Bo forekommer som Navn paa en Smed; maaske skyldes det Bebyggelsen, hvis der har staaet endel Boder, Boer.

Saa er der endelig et Gadenavn tilbage, som absolut maa omtales, forsaavidt Gadenavnet over alle Gadenavne, som det var Fællesnavn. Den Gade, hvortil en Ejendoms Facade vendte, var dens Adelgade, i Modsætning til det Stræde, den Baggade, hvortil der vendte en Sidebygning, en Bagbygning. Der foreligger et Par udmærkede Eksempler paa, hvorledes Navnet fungerede. Det hedder saaledes i et Skøde fra 1695<sup>53</sup> paa det Hus, der dannede det vestlige Hjørne af St. Kirkestræde og daværende Præstegade, at Huset „vender med den øster Ende og sønder Side paa Adelgaderne, Latine Skolemesters rette Resi-

dens og Have næst norden optil, og den øverste Hører i Assens Skole hans Residens næst vesten optil beliggende.“

I et Kongebrev af 18. Decbr. 1549 betegnes Hjørneejendommen: Torvet—Dangade som „en Gaard og Grund i Assens paa det Hjørne ved Torvet og ved den Adelgade, som løber til Vandmøllen.“

Nuværende Adelgade fik Navnet, da det var gaaet over fra Fællesnavn til Egennavn.

Udover det allerede oftnævnte Skaagaards Gyde, fandtes endnu en Lokalitet, der bør nævnes, Klingeberg<sup>54</sup>. Den bestod i nogle Haver, ved en Lejlighed tales der om fire, vistnok der, hvor den gamle Kirkegaard nu ligger. Navnet skal hidrøre fra Ordet Klinge, der betyder Bæk, Vandløb<sup>55</sup> og skal forekomme, hvor der er Kilder i Nærheden. Endnu laa paa denne Kant Søgaards Dam. Her har, ligesom ved Skaagaard, gaaet et Gærde, et Plankeværk, og Stedet er rimeligvis identisk med Brydes Dam.

I eller ved Kattesund laa et Par Haver med de uudgrundelige Navne Nørs Have og Livsens Have.<sup>56</sup>

Er disse Navnes Oprindelse nu uforklarlig, er det derimod muligt at finde en sandsynlig Forklaring paa Navnene Skelvejen og Barongyden. Den tidligere omtalte Skovbevoksning, der satte sig et Minde i Navnet Skaagaard, har ifølge Tingbogen for 1. Maj 1714 strakt sig til Egnen ved Østerport, idet her omtales „Hr. Bertels Grund udi hans Tofte i Skaagaard, her udenfor Assens Østerport beliggende“. Denne Skov, der sikkert har haft sin østlige Udløber i Kapels Torn, har — efter alt at dømme — strakt sig længere mod Nord og dækket hele Byens østlige Side; det maa være den, baade Skaagaards Gyde og Skelvejen buer udenom, og den sidste har da dannet Skellet mellem Skoven og Kapels Mark, der strakte sig fra Bymarkens nordlige Grænse til gl. Odense Landevej.

Barongyden kan finde sin navnemæssige Forklaring i, at en af de senere omtalte Jorder, Holger Rosenkrantz's og Knud Thotts Jorder, af hvilke den første vides at have ligget i Kapels Mark, altsaa nord- til østligt for Byen, har ligget i Vejens Nærhed og maaske er den Jord, Barongyden fører over.

Indenfor den gamle Bygrænse er der endnu enkelte Navne,



der bør noteres, selv om de nærmest maa betegnes som Pudsigheder, ofte ikke kan stedfæstes, og vanskeligt forklares.

Hvor laa saaledes den Gaard „Himmerig“, hvor Hans Michelsen boede i 1640? Hvorledes finder man Christian Hansen, selv om det i 1692 oplyses, at han boer „paa Hjørnet“; hvor residerede Kirkevæрге Hans Andersen, naar hans Adresse opgives „ved Laagen“, og hvad er det for en Gade, „som Hans With boer udi“? Schellestræde har vel Navn efter hin Raadmand Laurs Schelle, der fik overladt en Have ved Østerport, men hvor var dette Stræde? Simon Kyllings Gade var den samme, der ogsaa kaldes Skolemesterstræde, eftersom det oplyses, at Gaden vender den vester Ende paa Kirkegaarden. Ligeledes kan det fastslaas, at „Blæsenborg“ maa være Navnet paa det lille Torv i Ladegaardsgade, idet Kæmnerregnskabet for 1821 har en Udgiftspost for Reparation af Byens Brønd paa Blæsenborg, og nærv. Frftr. erindrer, at saaledes betegnedes endnu for et Par Menneskealdr siden den nordlige Del af Korsgade. Det vides ogsaa, hvor Petersborg var at finde. Det var Navnet paa fem Fattigboder i Damgade, og Navnet toges i Arv af det omkring 1740 opførte Sprøjte- og Arresthus. „Kortegaarden“ kan ogsaa klares; det er en fri Fordanskning ved en Kæmner, der ikke har været stiv i Fransken, og ikke har kunnet klare det vanskelige Corps de Garde. Iøvrigt en sproglig Udvikling, der omhandles i Kr. Nyrops „Sprogets vilde Skud“, og som giver sig Udslag andetsteds i Assensarkivalier, nemlig hvor Organisten er blevet til Orgelisten. Nogen Besvær volder en kvindelig Skatteyder, der i 1720 noteres som „Maren salig Anders Bødgers paa Trappen“. Maaske har hun boet i Andreas Trappes Gaard i Laargade, men hed han nu Trappe, eller foreligger der et Stednavn, fremkaldt ved, at hans Gaard har ligget i Gadens sydlige Side, hvor det stigende Terræn har bevirket, at endel Ejendomme har maattet forsynes med Trapper? og hvor de nuværende Huse, fra Nr. 46 og østefter, tidligere udgjorde een Gaard, maaske vor Andreas Trappes.

## *Ejendommenes bygningsmæssige Udvikling og Gadernes Brolægning og Belysning.*

Om disse Forhold haves kun sparsomme, lokale Efterretninger, og et Indtryk fra dette Omraade har maattet hentes fra almenyldige Meddelelser. I sin Bog, „Gamle danske Hjem“, siger R. Mejborg, grundet paa Iagttagelser mange Steder fra, at Købstæderne i deres Oprindelse har haft en rent landsbyagtig Karakter, og altsaa bestaaet i firlængede Gaarde, med Tofter eller Haver, begrænsede mod Gaden og Naboerne ved Risgærder. Eksempelvis var der endnu i 1637 i en By som Odense Risgærder langs Hovedgaden. Ikke før efter Reformationen blev det Brug at gøre Forhuset til Hovedbygning, men endnu i det syttende Aarhundrede var der adskillige Gaarde, der havde Porthuse og Stalde til Gaden.<sup>1</sup>

For vor Bys Vedkommende bekræftes dette i enkelte Tilfælde. I 1721 fremsætter saaledes en Assensmand, i en Klage over Indkvarteringen, at han har ladet opsætte to Boder paa sin Gaard, „for at gøre den mere anselig til Gaden“.

Endnu for en Menneskealder siden flankerede Provstigaardens Ladebygninger den vestlige Side af Nyadelgade. En nordligere beliggende Gaard, Hjørnet af Adelgade, har endnu en Staldbygning umiddelbart til Gaden, og fremdeles forløber Hjørneejendommen Ladegaardsgade—Damgade mod Nord i en Lade- eller Staldbygning.

Maaske findes der flere tilsvarende Forhold. Langsomt og sent har disse ændret sig.

En af de ældste Købstadbygninger i Landet, der repræsenterer Udviklingen bort fra det landsbymæssige, er den ofte omtalte Nr. 11 paa Østergade, hvor de Rester, der kan formodes at være bevaret nogenledes uforandrede i det ydre, skal skrive sig fra Midten af Femtehundrederne.<sup>2</sup> Maaske er den endnu ældre. En tysk Inskription, fundet for endel Aar siden, og lydende:

WELT · WO · DW · WILT

altsaa: „Du kan skabe Dig en Verden, hvor Du vil“, kan muligvis sige, at Gaarden er opført af Johan Rantzov, Hofmester



i Hertugdømmerne, som i 1535 af Kongen fik overdraget en sekvestreret Gaard i Assens, til da tilhørende en Hans Plog, en af Christian d. II.s Tilhængere. Men dette bygger dog alene paa Inskriptionens tyske Sprog.

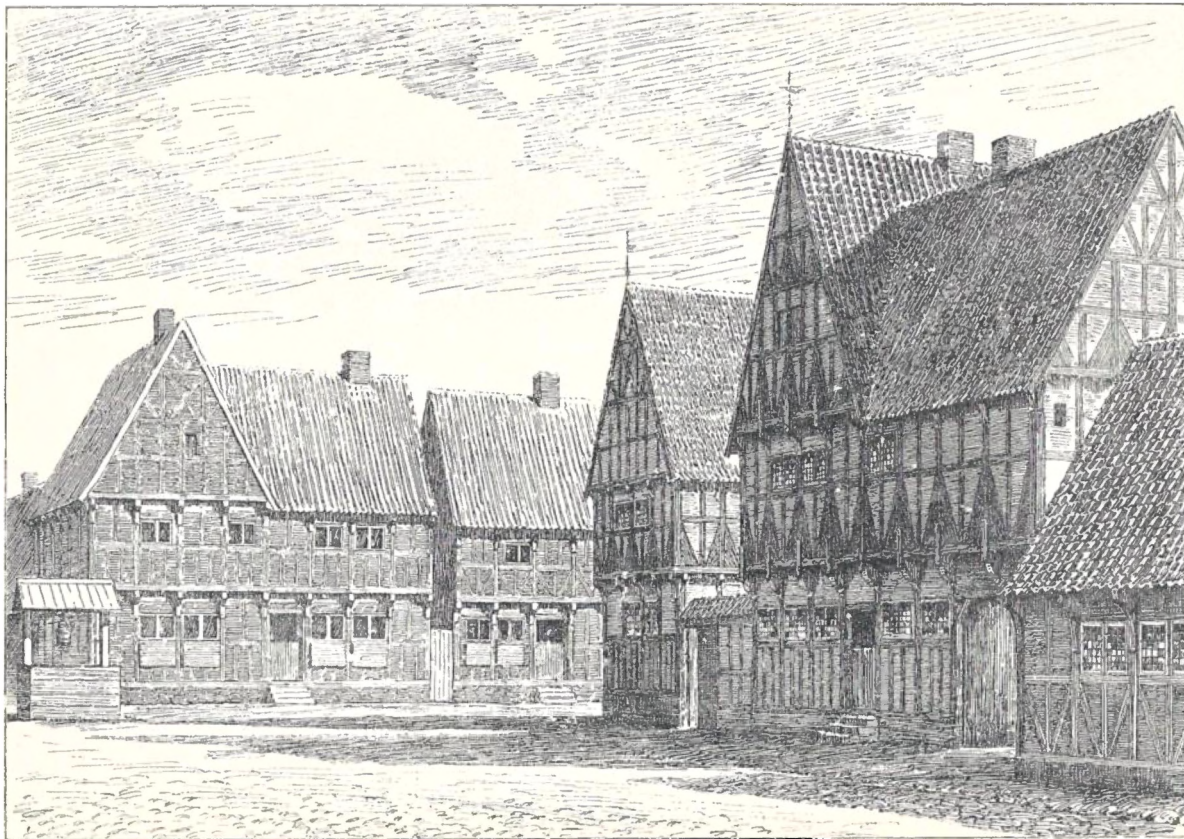
Bindingsværket havde da iøvrigt været i Brug i et Par Hundrede Aar.<sup>3</sup> Og denne Byggeskik satte skønne Blomster i Assens. Nulevende Assensfolk erindrer saaledes den under Gejstligheden omtalte Gaard, Nr. 15 paa Østergade, hvor der over Porten stod:

LYCKEN KOMMER OG LYCKEN GAAR  
HVEM HERREN FRYCTER HAND LYCKEN FAAR

Desuden var der Jerichaugaarden, Hjørnstedet Damgade—Strandgade, Willemoesgaarden og Hotel Postgaarden. Fremdeles de Gavlhuse, der skal være karakteristiske for Lillebeltsbyerne, Assens, Middelfart og Kolding, nemlig et i Kindhestegade, der nu er forsvundet, det i Korsgade endnu eksisterende, og det Gavlhus, der blev nedbrudt, da Jernbanegade blev ført igennem.

I 1777 gøres det første Skridt til et Brud med Bindingsværket; da opfører Kbm. P. A. Holm den første grundmurede Gaard i Byen.<sup>4</sup>

Men et Element i disse Bygningsmaader holdt sig gennem Aarhundreder, Straataget. Den ene kgl. Forordning efter den anden havde tilstræbt at ændre Tagbeklædningen til Tegl, men uden synderlig Virkning. Foreliggende Brandtaksationer fra 1761 til 1791<sup>5</sup> viser, hvad talrige lokale Arkivalier bekræfter, hvorledes et stort Antal Huse endnu saa sent som ved Begyndelsen af det 19. Aarh. var straatækte.



Renæssancebygninger i Strandgade og Damgade. Efter Tegning af R. Mejborg.

I 1740 tiltales 13 Borgere, deriblandt Organist Andreas og Byfoged Schiødtz, for at have lagt nyt Straatag paa deres Huse,<sup>6</sup> og i Anledning af en Skrivelse fra Stiftamtet, hvori forskellige Forhold paaales, saaledes Straatagene, svarer Borgerskabet i 1747 og angiver Grundene til Modstanden mod Teglet. For det første kan Kornet ikke saa vel opbevares under Tegl, og for det andet er Husene i de fleste Tilfælde ikke istand til at bære Stentag. „De vilde slet nederfalde under saadan Byrde, ligesom det er noksom bekendt“, og her er det, Tampen brænder, „at Indvaanerne ikke er af de Kræfter, at de kan lade deres Huse ombygge, og til Stentage at bære bekvemme gøre“. Heller ikke kan Husene bære grundmurede Gavle, istedetfor „de gamle og tildels brøstfældige Fjellegavle“.<sup>7</sup>

Et Forhør i Anledning af en Brand i Ramsherredgade i 1791 oplyser da ogsaa, at alle Huse i Nærheden er straatækte,<sup>8</sup> og fire Aar efter lader selve Byen en Del af sin Magasingaard forsyne med Kragetrær og ny Langhalm.<sup>9</sup> Paa samme Tid fortæller Tingbogen om et pudsigt Kompromis, nemlig at nogle til Overformynderiet pantsatte Ejendomme er teglhængte til Gaden, straatækte til Gaarden.<sup>10</sup> I Løbet af Tiaaret 1799—1809 afholdes der Synsforretninger over 17 straatækte Huse, for at undersøge, om de kan bære Tegl,<sup>11</sup> og i 1816 begærer Kbm. Nobel Syn paa sin Gaard paa Østergade, med samme Formaal.<sup>12</sup>

En kgl. Forordning fra 1832 har vel omsider bragt de sidste Straatage ud af Verden, men da havde ogsaa denne Tagbeklædning — i Assens som i andre Købstæder — 6—7 Hundrede Aar paa Bagen.

Iøvrigt ser det ud til, at man til et Tidspunkt maa forestille sig Byen i væsentlig Grad hvidkalket. Den 24. Maj 1859 opfordrer en Indsender i Byens Avis Byraadet til ikke paany at male Raadhuset hvidt, og private Grundejere til at forandre den hvide Farve, af Hensyn til Genboerne.

Om Gadernes Brolægning i tidlig Tid siger R. Mejborg, at ialtfald Hovedgaden i de større Købstæder allerede i Middelalderen var brolagte<sup>13</sup>, og om en senere Tid skrives, at Brolægningen og Renholdelsen paahvilede Lodsejerne lige ned til 1800, mens Byen tog sig af Torve og Pladser.<sup>14</sup>



Ladebygning til Gaden. Efter Fotografi af Hugo Matthiessen.

Med de Oplysninger, der kan hentes fra lokale Arkivalier, forholder det sig i denne Henseende som med Meddelelserne om Bygningerne; der høres intet til disse Forhold, før efter Midten af Syttenhundrederne. I 1760 betaler man Laurs Smed og Levin Hattemager for under Trommeslagning at advare

Indvaanerne om at istandsætte den forfaldne Stenbro,<sup>15</sup> men aabenbart forgæves; thi kort Tid efter indberetter Byfoged Uldall, at Trommeslagningen har været virkningsløs, baade med Hensyn til Brolægningen og Fjernelsen af Møjdyngerne.<sup>16</sup>

At der har været brolagte Gader, er der imidlertid ingen Tvivl om. I 1637 omtales, at en Mand er falden omkuld i Rendestenen<sup>17</sup>, og et Par Steder fortælles, hvorledes Deltagere i Slagsmaal paa Gaden „hug i Stenene“ med deres Degen. I hvad Tilstand Gaderne i det hele har været, foreligger der et Par Vidnesbyrd om. Saaledes forlyder det om de danske Troppers Indtog i Nyborg i 1659, at de vadede i Dynd til Knæene<sup>18</sup>, og hertil svarer det, naar Assens Tingbog i 1669 beretter om et Slagsmaal af Dimensioner i Laargades vestlige Del, hvor blandt andet en Flok Kvinder slaas med Dynd; „och sloges saa kvinderne tillsammen med dynd, och Hans Paasches hustrøe och hindes moder, Maren Ibsdatter, forfulde Anne Pouel Brochis och hindes datter neder till Rasmus Bøchers dør, med dynd i henderne“.<sup>19</sup>

Heraf maa fremgaa, at denne Ammunition har været tilstede stadigt og i tilstrækkelige Mængder. Det er sikkert hverken første eller sidste Gang, Vaabnet anvendes i Kvindekampe; at det er et specifikt kvindeligt Kampmiddel, maa fremgaa af, at et Par i Dramaet indviklede Mænd benytter en Tappestang og de bare Næver, dog altid mere værdige Vaaben, selv om ganske vist til Gengæld Hans Paasche optræder bukseløs.

Og disse Mængder af Dynd skriver sig ganske naturligt fra de Masser af Husdyr, der til Stadighed færdes paa Gaderne. Ved en Lejlighed optager Borgmester en broget Stud, der løber skrigende af Sult paa Gaden. Og aldrig gøres der rent. Uldall beretter om Møjdynger, og flere Steder omtales disse som henliggende i halve og hele Aar.

For det første Forholds Vedkommende er det tilstrækkeligt at anføre, hvorledes man forgæves søger at værne et Sted som Kirkegaarden ved saakaldte Kirkeriste, bestaaende i svære Trærammer i Gadens Bredde, med Tremmeværk imellem og henlagte over Gruber i de Gader, der fører til Kirken.<sup>20</sup> De skulde hindre Adgangen for allehaande Dyr. I 1693 aflyser Magistraten „de Svin, som gaar paa Kirkegaarden og vroder,



Sidebygning til den nu forsvundne „Jerichausgaard“, Østergade 25. Efter Fotografi af Hugo Matthiessen.



item de Heste, som gaar paa Kirkegaarden, at de samme afholder, ellers tages til Pris“.<sup>21</sup>

En Snæs Aar forud paataaler Borgmester og Raad „den store Uskikkelighed, som sig tildrager paa Kirkegaarden, idet Svin ganske oproder og fordærver, ej alene de dødes Grave, men og Kirkegaarden overalt, saasom Kirkegaarden kunde være opløjet, endog i Kirken indgaar, — — uanset Kirkegaarden med Mur, fire Kirkeriste og Kirkeport er forsynet, saa kan dog Kirkegaarden for slig Svine Rod ej være forskaanet“. Man truer nu med at optage Svinene og lover den, der optager dem, Halvdelen af Værdien, Resten skal de fattige have.<sup>22</sup>

At det ikke særligt var Kirkegaarden, Svinene eftertragtede, fremgaar af en Aflysning ved Borgmester Jørgen Nielsen af nogle Svin, „som gennembryder hans Kaal Gierder, og hermed lod aflyse slige Gaardbrydere“. At Forklaringen ligger i mangelfuld Pleje, d. v. s. at det var Sulten, der drev de stakkels Dyr, maa vise sig af et Tilfælde, hvor Borgmester Bonde Jacobsen klager over, at nogle Svin, hjemmehørende i den sydligste Gaard i Damgade, gaar tilsøs, svømmer over Mølle-dammen og gør Landgang i hans Have, hvor de æder hans Urter og Rødder.

Alt dette viser med al ønskelig Tydelighed, i hvilken Tilstand Gaderne har befundet sig. Og naar man gennem lange Tider intet hører til Forsømmelser af en foreliggende Pligt til at brolægge og gøre rent, maa dette tænkes at skrive sig fra, at Magistratens Medlemmer, der havde Paataleret og -pligt, var Byens største Ejendomsbesiddere og saaledes kunde have al Anledning til ikke at røre ved Bylden.

Og hvis ikke et enkelt Tilfælde er overset, foreligger der ikke Paatale af Forsømmelser af Brolægningspligten, fraset Uldalls Klage i 1760, før tre Mænd i 1814 idømmes Bøder i dette Forhold.<sup>23</sup>

Snart staar vi overfor Ophøret af denne Pligt. I 1818 faar Byen Ordre fra Stiftamtet til at tage sig af Brolægningen,<sup>24</sup> og i 1819 og 1820 brolægges Damgade som den daarligste, endei andre Gader repareres, og Kirkemuren nedtages. I 1820 udgraves Vejen over den senere „Jødebakke“. I 1837 lignedes 550 Rdl. „Brolægningshjælp“, halvt paa Næring og halvt paa

Grundtakst. Endelig brolægges fra 1839 til 1853 Resten af Gaderne, hvoraf en er det nuværende Assens navnemæssigt ubekendt, nemlig „Kongens Bomgade“, nu Nyadelgade. Og samtidigt med Brolægningen nedrives endel Karnapper, idet Ejerne faar Erstatning.<sup>25</sup>

Hvad Belysningen af Gaderne angaar, er det første, der høres, at Raadhuset i 1794 forsynes med en Lygte, hvori tre Lamper med Messingspejle. Den koster 9 Rdl. 3 Mk. Aaret efter anskaffes endnu en Lygte, om hvilken det noget ubestemt hedder, at den skal anbringes paa et Hjørne i den store Gade; der købes en Stige til de tvende Byens Gadelygter og Væger og Olie for 1 Rdl. 3 Mk. 8 Skilg. Med Mellemlum anskaffes der nu flere, saaledes til tre af Byens Hjørner, og i 1837 forefindes der 20 Lygter, i 1845 28, hvoraf 4 paa Skibsbroen.<sup>26</sup>

Saa sker det virkelig bemærkelsesværdige, at en Plan om Anlægget af et Gasværk approberes af Ministeriet d. 29. Marts 1853.<sup>27</sup> Det anlægges af „Det danske Gaskompagni“, og der indkøbes en Mængde Materiale fra Glasgow, saaledes Jernrør, Lygter, Lygtepæle og Gasapparater, ialt for 1678 Rdl., i hvilken Anledning Stiftamtet billiger Optagelsen af et Laan paa 4000 Rigsdaler, for hvilket Beløb nogle Byjorder sættes i Pant.<sup>28</sup> Den 12. Juni 1854 fortæller Byens Avis med Stolthed, at der nu nedlægges Gasrør i Gaderne, og at det lille Assens maaske allerede til Efteraaret vil være bedre belyst end selve Hovedstaden. Den 1. Febr. 1855 averterer Gasværket, at det er traadt i Virksomhed; men at alt er nyt og uprøvet, fremgaar af, at man advarer mod Uforsigtighed med Lys i Kældrene, hvis man mærker Gaslugt.

Det første hele Regnskabsaar, 1856, koster Byens Forsyning med Gas 517 Rdl. 5 Mk. 2 Skilg. Et forbavsende Fremskridt, set i „Belysning“ af den ene Lygte næppe 60 Aar forud. Og Assens var den fjerde By i Rækken; Odense fik Gasværk i 1853, Aalborg og Helsingør i 1854, Assens, Aarhus og Randers i 1855.



Assens By set fra Nordost. 1856. Efter Tegning af N. F. Niss.

## BEFOLKNINGEN

Det er forud paavist, hvorledes Assens Byjorder maa være taget fra Nabosognene og Nabobyerne, altsaa fra Aborre, Lundager, Kærum, Melby og Saltofte. Det er da rimeligt at tænke sig yngre Sønner fra disse Landsbyer følge de fædrene Jorder og saaledes blive det grundlæggende Element i Købstadens Befolkning.

Rent umiddelbart forekommer en saadan landlig Befolkning ikke netop egnet for Formaalet: at skabe en Handelsplads. Ved at konstatere, hvad et tilsvarende Element paa et tidligere Tidspunkt andetsteds formaaede paa dette Omraade, vil man imidlertid skifte Anskuelse. Et Par Hundrede Aar før disse Bønder slog sig ned i Assens, var deres Forfædre med til at grundlægge Irlands Købstæder, hvor nordiske Vikinger udgjorde den langt overvejende Del af Befolkningen. Vikingskibene blev til Købmandsskibe, og ved Periodens Slutning havde der rejst sig nordiske Købstæder langs alle Nordeuropas Kyster.<sup>1</sup>

Det er saaledes ikke nødvendigt at forudsætte en Indvandring af fremmede, købstadvante, merkantilt øvede Indbyggere; man har sikkert kunnet selv. Det hele har formet sig hjemligt-jævnt, selv om der nu og da er kommet en og anden til ude fra, saaledes fra det nærliggende Sønderjylland, hvorfra

Færgen daglig bragte Bud, og hvorfra ret ofte forekommende Navne som Jes og Nis maa skrive sig.

Var nu Omegnens Bønder ret sandsynligt den oprindelige Størstedel af Indbyggerne, saa foreligger der tydelige Vidnesbyrd om, at Byen i stor Udstrækning fornyede sig herfra i Tidens Løb.

Først sent bliver der Lejlighed til at anføre Tal, nemlig efter Folketællingen 1845, der første Gang angiver Fødestedet. Indtil da maa man slutte fra det Faatal af Personnavne, hvortil Fødestedets Navn tilfældigt er knyttet. Udover disse har der saa fornuftigvis været adskillige, der ikke er nævnt i Arkivalierne.

Blandt de forekommende Navne er det i paafaldende Grad den nærmere Omegns Landsbyer, der dominerer. Der findes, foruden hvad der kan være overset, følgende Landsbyer repræsenterede: Aborre, skrevet Aborg, Barløse, Blangstrup, Dreslette, Ebberup, Emtækær, Gaagerup, Glamsbjerg, Haarby, Helnæs, skrevet Hellenæs og Hellenis, Hød, Krengerup, Kærumgaard, skrevet Kierndorp, Køng, Langelykke, Lilletofte, Lundager, Mullerød, skrevet Mulrud, Melby, skrevet Medelby, Nordby, Aaby, skrevet Ouby, Rørmose, Skydebjerg, Stougaard, Saltofte, Stubberup, Søby, Tanderup, Thorøhuse, Tylle, Vedstaarup, Voldtofte og Østerby. Af fjernere Lokaliteter forekommer: Gamborg, skrevet Gangborrig, Baagø, Glorup, og fra Sønderjylland: Als, Alsø, Aarø, Haderslev, Skelle, skrevet ogsaa Schelle og Scalle, samt Uldal. Der forekommer en Hans Olsen Odensemand, en Anders Schaaning, en Peder Nordbagger og en Anders Swensche. Endel af disse Familier gror fast for lange Tider, saaledes Kierumgaard, Helnæs, Baagø og Østerby. De begynder med at tage Borgerskab paa at gøre „trel Arbejde“, d. v. s. som Daglejere, men ender for nogles Vedkommende i Samfundets anden Ende som Købmænd og derefter Raadmænd etc.

Inden Fremførelsen af Folketællingernes Tal skal anføres, at en Gennemgang af Tællingen for 1850, der viser en Folke­mængde i Assens paa 2963, som Resultat giver, at

i selve Byen er født .....	1629
i andre fyenske Købstæder .....	161

paa Landet i Fyens Stift .....	741
i København .....	82
i andre danske Kobstæder .....	116
ellers paa Landet .....	64
i Kolonierne .....	1
i Sønderjylland .....	116
i Holsten og Lauenborg .....	11
i Sverrig og Norge.....	22
i Tyskland .....	16
i ovrigte Udland .....	4 <sup>2</sup>

Hvad de mange Landsbynavne lod formode, bekræftes fuldt ud; Fjerdeparten af Befolkningen skriver sig fra Omegnens og andre fynske Landsbyer.

De første Tal, man har paa Befolkningen i Assens, drejer sig om Aaret

1672, da der findes.....	1084	Indbyggere
1769 er Tallet .....	1139 <sup>1</sup>	
1787 .....	1356	
1801 .....	1443	
1834 .....	2313	
1840 .....	2384	
1845 .....	2697	
1850 .....	2963	
1855 .....	3262	
1860 .....	3589	
1870 .....	3461 <sup>+</sup>	

Naar Tallet er dalet mellem Tællingerne i 1860 og 1870, hidrører dette fra, at Landdistriktet er udskilt i Mellemtiden. Lægger man dettes Tal, 306 Indbyggere, til, vil man se, at Byen har 178 Indbyggere flere end i 1860.

Tællingen i 1787 viser følgende Tal for Gaderne:

Storegade .....	331
Laargade .....	219
Søndergade .....	195
Damgade .....	179
Ramsherredgade .....	146
Strandgade .....	138
Korsgade .....	57
Kindhestegade .....	57
St. Kirkestræde .....	24
Bastianstræde .....	10

Her foreligger 10 Gader, hvilket blot vil sige, at man har slaaet nogle Smaagader sammen med nogle større. Tællingen i 1801 viser omtrent det dobbelte Antal, 19, og tager sig saaledes ud:

Østergade .....	228
Torvet .....	94
Badstuestræde .....	20
Strandgade .....	96
Ramsherredgade .....	126
Ladegaardsgade .....	260
Korsgade .....	63
Kindhestegade .....	83
Adelgade .....	55
St. Kirkestræde .....	44
Lille Kirkestræde .....	10
Damgade .....	163
Kattesundet .....	33
Sækken .....	16
Præstegade, Adelg. vestl. Del...	56
Udenfor Østerport .....	33
— Strandporten .....	17
— Ramsherred Port .....	21
— Ladegaards Port .....	25

---

1443

Her er første Gang anført særlige Tal for Beboere udenfor Portene; her var dog, som andetsteds antydnet, Bebyggelse i Aarhundreder, og man har blot i 1787 slaaet dem sammen med Gaderne indenfor Portene.

Tællingen i 1834 har 24 Poster, idet man specificerer videre og nu anfører: Provstigaarden, Farvergaarden, udenfor Damgade (Bleghuset), ved Kongens Port, Kaals Mølle, Møllerhuse og Assens Mark. Men denne Mangel paa Ensartethed umuliggør Sammenligninger i Detailler fremefter i Tiden. Inden disse Meddelelser afsluttes, skal imidlertid omtales, hvorledes en ny Kategori af Indbyggere er kommen til, de jødiske Indflyttere.

Den første af disse, der faar Tilladelse til at slaa sig ned i Assens, er Nathan Epstein, som til Gengæld for denne Begunstigelse forpligter sig til at aftage for 2000 Rdl. aarlig af indenlandske Fabriksvarer.<sup>5</sup> Han er naturligvis Købmand. Hans Hustru hedder Meerle, hans Købmandskarle, d. v. s. Handels-

betjente, Isac og Jonas, og Tjenestepigen hedder Grethe Heine-  
mann. En lille Koloni, der i 1795 øges med Købmand Aron  
Larsch<sup>6</sup>, for derefter at vokse til 69 Personer i 1834 og atter  
aftage til 49 i 1850, 33 i 1860, 4 i 1880 og 3 i 1890.

I de samme Aar havde de to andre fyenske Byer, hvor Jøder  
fik Bosættelsestilladelse, Odense og Faaborg, henholdsvis 82,  
63, 56, 28, 30 og 77, 76, 68, 31 og 22.

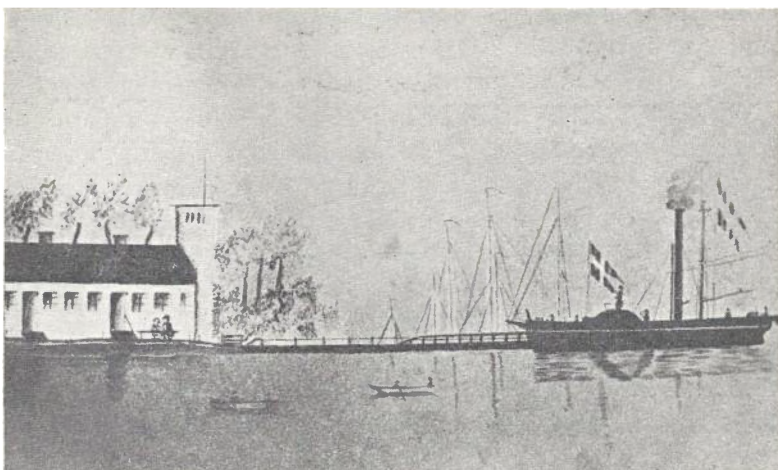
De almindelige Folketællingstal tog sig udadtil, i Forhold til  
de andre fyenske Byer, saaledes ud:

	1769	1787	1801	1850	1870
Odense	5484	5363	5782	11122	16970
Svendborg	1815	2026	1942	4556	6421
Nyborg	1637	1673	1866	3059	4812
Assens	1139	1356	1443	2963	3461
Faaborg	1136	977	1061	2328	3440
Middelfart	736	651	1019	1633	2336
Kerteminde	706	711	1045	1833	2274
Bogense	430	563	760	1497	1931

Assens var altsaa gennem disse hundrede Aar Fyens fjerde  
største By.



Fra Kindhestegade i Assens, imod Nord. Fotografi o. 1870.



Assens—Aarøund-Overfarten.  
Hjuldampskibet Maagen, bygget 1838, staar ind til Aarøund.

## ASSENS SOM OVERFARTSBY

Allerede langt tilbage i Tiden har Assens været en særdeles levende By.

### *Assens—Aarøund Færgeløb*

var et Led i den Hovedrute gennem Landet, ad hvilken Alverden færdedes. Betlere, Gøglere, Tatere, udmarscherende og hjemforlovede Soldater i Tusindvis med Heste og Tilbehør, lejlighedsvis Krigsfanger efter samme Maalestok<sup>1</sup>, farende Svende, rejsende Købmænd, fremmede Fyrsters Sendebud, til Tider fremmede Fyrster selv og kongelige Majestæter af Danmark og deres Slægtninge i Rad og Række har søgt mod Færgestedet fra Øst og Vest. De har traadt den lille Bys Gader, har boet paa dens eneste Gæstgivergaard<sup>2</sup>, og slaaet en lille Handel af om Proviant til Rejsens Fortsættelse. Den sidste allerfornemste Kategori har slaaet sig ned for nogle Dage hos Borgmesters eller andet Godtfolk og afhandlet med Velvisheder og Lensmand, hvad der kunde ligge for. Alle for at drage videre over Søen eller ad Landevejen, i hvad Retning nu Rejsens Fortsættelse har ligget.

Assens Færgeløb tilhørte som alle andre Færgeløb oprinde-



ligt Kronen, og det er sandsynligt, at det kan være overdraget Byen ved dens Tilblivelse, maaske være indbefattet i det Tiliggende, Valdemars Jordebog taler om. De relativt faa Forhold, nærv. Forf. ved sine Undersøgelser er stødt paa udover dem, der drejede sig om Assens-Færgeriet, kan, med alt muligt Forbehold, tyde paa, at Kronen bevarede sin umiddelbare Ret over Færgeløbene, undtagen hvor det drejede sig om Færger, der udgik fra en Købstad.<sup>3</sup>

At Assens Færgvæsen hørte Byen til paa det Tidspunkt, i Begyndelsen af Sekstenhundrederne, da lokale Arkivalier bringer Detailler om Forholdet, kan ikke betvivles. Magistraten udsteder Bevillingerne til Færgemændene og maa efter alt foreliggende endog have ejet Færgefartøjerne. For at vise dette anføres her de tre første fra Raadstueprotokollen kendte Færgemandsbestallinger.

Den 16. Juli 1613 noteres: „Det Borgmester og Raad bevilget, Ib Ibsen maa nyde Færgen med Laurs Griis indtil Sankt Mikkelsdag først kommendes, og siden vil han velvilligen den afstaa og skal levere den fra sig uden Skade, efter fire Skipperes Sigelse.“

Den 1. Oktober s. A.: „Borgmester og Raad nu idag bevilget Lauritz Griis ene at maa beholde Bys Færge, og eftersom Ib Ibsen tilforn havde selv forpligtet sig den at ville godvilligen sin Anpart afstaa, og lover Ib Ibsen at ville udgive til Byen fem Daler, som er hans Anpart fra Paaske og til Sankt Mikkelsdag, og Lauritz Griis skal selv alene udgive de femten Daler fra nu af og til Sankte Peters Dag i Fæste, og hvad Ib Ibsen kan tilkomme af de Færgepenge, som Lauritz Griis haver oppebaaret, skal han ham fornøje, og forpligter Laurs Griis sig at ville levere Færgen igen efter fire Skipperes Sigelse, saa Ib Ibsen skal være kvit derfor. Og dermed er de venlige og vel forligte.“

Den 5. Februar 1624: „Jens Pedersen Færgemand har i lang Tid brugt Byens Færge og ladet den bygge, men fordi Borgemester og Raad bør vide Byens Gavn og Bedste, var de begærende, at han vilde noget forbedre Byens Afgift, men han vilde ikke give mere end hidtil, men sagde sig fra samme Færge, og Borgemester og Raad kunde bevilge, hvem de syntes, og han maatte bekomme sine Penge.“

„Derefter bevilgedes, at Jens Pedersen maatte beholde Færgen, men skal aarlig give deraf 20 Rdl. in specie og med Flittighed overføre Kong. Majsts. Folk, saa der ikke kommer Klage paa, og ikke heller tage mere til Færgemaal end efter Kgl. Masts. Forordning.“

Af de to første Bevillinger fremgaar umiddelbart, at det er Assens Magistrat, der selvstændigt slutter Færgemandskontrakten, og af Forsigtigheden med de fire Skipperes Syn paa Færgefartøjet, naar Kontrahenten fratræder, maa fremgaa, at Fartøjet tilhører Byen.

Den tredje Bevilling bekræfter dette Forhold. At Jens Pedersen har ladet Færgen bygge, vil efter Sammenhængen blot sige, at han har ladet den reparere. Og Udgiften herved er et Udlæg, han har gjort for Byen, eftersom han ved eventuel Fratrædelse blot ønsker at faa sine Penge. Resultatet maa blive, at Fartøjet er Byens.

Men Forholdet mellem Jens Pedersen og Byen giver endnu en væsentlig Oplysning. Den 22. Januar 1636 fortæller Raadstueprotokollen, hvorledes han gør Forsøg paa at forny sin Kontrakt fra 1624 paa billigere Vilkaar. Han vil nu kun give 20 Slettedaler i Stedet for som hidtil 20 Rdl. i aarlig Afgift. En Slettedaler er fire Mark, en Rigsdaler seks Mark, og der var altsaa Tale om en Reduktion med en Tredjedel. Otte Danne-mænd forhandler Sagen med Borgerne, og man bliver enig om ikke at kunne „understaa“ sig at forringe Byens Frihed. Resultatet bliver, at den gamle Kontrakt fornyes paa 10 Aar.<sup>4</sup>

Ordene „Byens Frihed“ peger sikkert langt tilbage, som for antydnet maaske til Valdemars Jordebog.

Saa langt som til 1651 synes de tre Forhold, der her er omhandlet, at være gældende. Da gribes der ind ude fra. Kongen skriver til Lensmanden paa Hagenskov, Jørgen Brahe, som i sin Egenskab af Lensmand har Tilsyn med Assens<sup>5</sup>, at adskillige har beklaget sig over, at de ved Assens Færge opholdes og desuden med Heste og andet ikke bekvemmelig kan overkomme. Da nu Johan Koppen, som udi forleden Fejde Riget god Tjeneste gjort haver, sig erbyder paa egen Bekostning der at ville holde en Jagt til at overføre dennem, som hans Tjeneste behøve kunne, da er Kongen naadigst tilfreds, at han en Jagt

maa holde — — dog at han paa egen Bekostning fornævnte Jagt forfærdiger.<sup>6</sup> Aaret efter faar Jørgen Brahe atter Brev fra Kongen om den ny Færgemand; han skal være forpligtet til at holde en Smakke, fornødne Færger og Baade og overføre Folk, Øksen og andet for en saa billig Pris, at ingen sig med Rette kan beklage, og udgive til Borgmester og Raad 20 Rdl.

Med denne Færgemandsbestalling er der sket et Brud med Fortiden: det er nu Kongen, der udnævner Færgemanden, og denne, der anskaffer Fartøjerne. I 1656 indstiller ganske vist Magistraten en ny Færgemand, Ludvig Koch, men Jørgen Brahe tilsiger ham Færgeløbet, og Kongen bekræfter Udnævnelsen. Ogsaa han skal sørge for de fornødne Fartøjer, idet han skal afhandle Johan Koppens Enke, eller hvem det tilhører, Færge og Baade for, hvad billigt og Ret kan være. Videre, „dersom at (det dog Gud naadelig afværge) nogen Strid paa-kommer, da skal han med sin Færge Galiot eller Baade lade sig bruge, paa hvad Steder han befales.“ Et Forhold, der, som nedenfor omhandlet, kom ham dyrt at staa.<sup>7</sup> Paa Grund af den tro Tjeneste, han i forleden Fejdetid\*) har vist Kongen, fritages han i 1660 for borgerlige Paalæg og Indkvartering. Han faar Ret til at drive Gæstgiveri og Ølsalg, men skal dog svare Told og Accise af sit Forbrug. Videre faar han, paa Grund af de store Udgifter han har haft ved Etableringen, bevilget, at hans Hustru, Anne Hedvig Isbrandsdatter, efter hans Død maa nyde Færgeriet,<sup>8</sup> af hvilket han forøvrigt skal svare de vante 20 Rdl. til Byen.<sup>9</sup> I 1664 stævnes han af Kæmneren, Laurids Rebslaaer, for 20 Rdl., han resterer med, og for hvilket Beløb Magistraten har gjort Kæmneren Mangel i hans Regnskab, men næste Tingdag svarer Ludvig Koch, at han „sjelver haver været det Aar udi Kronens Tjeneste, men udi min Fraværelse haver Borgmester og Raad udkommanderet min Færge til Frederiksodde, hvor den er bleven opbrændt, som havde kostet mig 400 Rdl. Synes mig for, at det Aar var mig dyrt nok, at jeg miste min Færge — — formoder at slikt af Dommeren observeres mig for saadan Fordring at forskaanes. Saafremt jeg ikke skal foraarsages dette for højere Øvrighed at tilkendegive.“ Han fritages derefter for at betale Restancen.<sup>10-11</sup>

\*) I Fyenske Registre staar fejlagtig: Fredstid.

I 1667 afløses Ludvig Koch af „kongelig Majestæts Betjenter“, Thomas Ifversen Carl, der „efter Ansøgning forundes vores Færgested ved Assens med ligedan Frihed og Rettighed som hans Formand“<sup>12</sup>. I 1686, da Thomas Iversen tillige er Borgmester, fritages han for Afgiften til Byen, de 20 Rdl., mod at svare alle paabudne Skatter og Kontributioner.<sup>13</sup> Et



Korsgade Nr. 11.

Par Aar forud er der paalagt Færgeriet en Afgift af 6 Skilling danske for hver Smakke ved dennes Afgang, til Skibsbroens „Underholdning“.

Naar det derefter bemærkes, at Færgeløbets andet Tilknytningspunkt, Aarøsund, der ikke havde nogen Magistrat over sig eller som Mellemed overfor de højere Myndigheder, sorterede direkte under Kongen, skulde Færgeriets lokale Forhold være i det væsentlige klarlagte.

At fortælle om de enkelte Færgemænd og deres Historie, naar denne ikke direkte berører Færgeløbets, forbyder Plads-hensyn. Man vil imidlertid have set, hvorledes det efterhaanden er fremmede, ikke som det i Begyndelsen synes, Assens-

folk, der driver Færgeriet. Ludvig Koch, Thomas Iversen og fremdeles Joseph Saragofsky, der faar Bevilling i 1725<sup>14</sup>, er fremmede. Kort efter den sidstes Ansættelse gøres der imidlertid et Forsøg fra Assensmænds Side paa at tilbageerobre den ikke ubetydelige Indtægtskilde, Færgeriet sandsynligvis har været paa denne Tid. Saragofsky har gjort sin Entré i Assens, men er rejst til København for at skaffe Penge til Overtagelse af Fartøjerne, og fire Borgere, Jørgen og Mathias Kierumgaard, Oluf Bang og Farver Christian Schurtz, ansøger Kongen om at faa Færgeriet overdraget, da Saragofsky ikke har vist sig i lang Tid, og idet de henviser til, at Færgerierne i Korsør, Nyborg, Kallundborg og Aarhus er forundt visse Borgere.<sup>15</sup> Noget direkte Afslag synes ikke at foreligge, men efter at Saragofsky er fratraadt, bliver en Kammerraad Hans Werner Transportforvalter, saa de fire Assensborgere har ikke haft Held med sig.

Chancen har imidlertid været udnyttet af andre, omend ad ulovlig Vej. I 1660 klager Ludvig Koch over, at der gøres ham Indpas, og Jørgen Brahe faar kgl. Befaling til at „maintenere“ ham, d. v. s. haandhæve hans Eneret, med „Den sorte Hund“, et Krigsskib, der laa ved Assens efter at have gjort Tjeneste under Svenskekrigen. I 1719 klager Færgemand Hans Christian Paulin over Konkurrence fra nogle Assensfiskeres Side.<sup>16</sup> Synderne er Jens Smed, Simon og Mads Blad, Hans Baagøe, Nis Christoffersen og især Jens Thomsen. Stiftamtmand Lente sender en Tordenskrivelse, der bliver oplæst for dem paa Raadhuset, undtagen for den værste af dem alle, Jens Thomsen, der netop er ude paa Fagets Vegne, paa Vej til „Holsten“ med sin Baad. Fra 1731 foreligger en lignende Klage. Her er det Færgemanden i Aarøsund, Poul Boldich, der besværer sig, og Forbryderne er atter Assensfolk<sup>17</sup>. De stævnes og møder paa Raadstuen d. 5. Decbr., hvor de svarer, at de altid har haft Ret til at overføre Folk fra det ene Toldsted til det andet. De har aldrig overført Taterne, Betlere eller Løsgængere, kun udført nogle Snese af dem. De spørger, om de heller ikke maa gaa i Fragt med deres Baade? Der er ikke mange, der kan fragte 100 Tdr. Korn, og derfor fragter de os, hvis Baade kun kan tage 10—12 Tdr.

Det er Borgmesteren, Boldich har rettet sin Klage til, og han har forbudt dem deres Sejlads, men det synes, som om Resten af Magistraten, Raadmændene, har nogen Medfølelse med Fiskerne; de erklærer, at det kun er Fattigfolk, der gaar over med de smaa Fiskerbaade, som ingen andre vil sejle med. De forsikrer Stiftamtmanden, at de kun har opkaldt Fiskerne



Hjørnet af Ladegaardsgade og Ramsherredsgade.

for at skaane ham, „der findes adskillige urolige Hoveder i denne lille fattige By, og Armod er snart i hver Mands Hus“. <sup>18</sup> I 1734 klages der atter <sup>19</sup>, og Aarøsundmanden klager paany i 1736. Han mener, at Kammeraad Werner, der boer saa nær ved Stranden, let vilde kunne holde Øje med Ulovlighederne; selv boer han to Mil fra Haderslev, hvorfra og hvortil den ulovlige Transport foregaar. Det er Jørgen Bondesen og Mads Blad, den sidste paany, der anklages. De forklarer, at de kun har overført Ryttere og Rytterkoner, indkvarterede i Assens, og en Rebslaaer og hans Kone fra Haderslev, og hertil mener de sig berettiget efter Assens Bys gamle Friheder. Det viser sig, at de har overført 14 Personer, og de dømmes til at betale

Erstatning til Aarøsfærgeriet efter Taksten, til Byens Fattige af den første Baad 1 Mark 8 Skilg., af den anden 5 Mark 8 Skilg. og desuden af hver Baad 1 Rdl.<sup>20</sup>

Som man saa, bortfaldt Afgiften til Byen ved Thomas Iversens Ansøgning i 1686, da han istedet fik paalagt at svare sædvanlige Skatter. At Færgeløbet da har været ret lukrativt for Indehaverne, turde fremgaa af, at Christian d. V., der skænkede Thomas Iversens Enke Færgeriet til sit Ophold, kunde paalægge de efterfølgende Færgemænd en aarlig Afgift af 120 Rdl. til hendes Søn, senere Kommandør i Flaaden, Peiter Kloumann Carl, daværende Søkadet. Han afstod i 1726 sin Rettighed til — en af Kongens Løbere, mod at blive Seköndløjtnant i Flaaden.<sup>21</sup>

Det bliver efterhaanden føleligt, at Færgeløbet er gledet Assens By af Hænderne, og man skimter Grundene dertil. Der var andre og højere Magter, der havde Brug for de Fordele, der kunde flyde deraf.

Føleligt blev det ogsaa for Færgemanden Hans Christian Poulin. Maaske nok ikke fordi Færgeløbet ikke i og for sig kunde bære den efterhaanden ganske meningsløse Afgift, men fordi han overtog Færgeriet under uheldige Forhold: Færgefartøjerne var i en elendig Forfatning. I 1725 klager Magistraten til Stiftamtmanden over, at man forgæves har paalagt Poulin at betale sin Gæld til Peiter Carl; den beløber sig til 313 Rdl. 1 Mark 12 Skilg. Poulin opslaa Plakater paa en af sine Gaarde i Assens, hvorved han bekendtgør, at han lader bortsælge endel Sølv og Bohave i Forhaabning derved at skaffe Penge tilveje. Da han fik Færgeriet som ung Mand, d. 1. Febr. 1718, forefandt han det i øde Tilstand og maatte lade alle Fartøjer opbygge. De bestaar nu i to Smakker, en Postjagt og to Baade. Han har i Tiden fra 26. August 1721 til 1. Maj 1724 betalt Peiter Carl 526 Rdl. 4 Mark 4 Skilg., og han vil nu søge at faa Postkassen i København til at betale hans Kreditor de 100 Daler af Afgiften, og den agende Post de 20 Daler<sup>22</sup>. Det lykkes ham tildels, idet Generalpostamtet gaar ind paa at betale Peiter Carl 25 Rdl. Kvartalet af de Penge, Poulin skal have for Brevsækkenes Overførelse<sup>23</sup>. Samtidigt klager Carl over, at han mangler Penge til Klæder og Linned<sup>24</sup>, og d. 20. Septbr. henvender han

sig til Kammerkollegiet. Han har faaet at vide, at Poulins Kreditorer har berøvet ham alt hans Gods. Der er paa et Tidspunkt et Resttilgodehavende paa 163 Rdl., og Carl beder Kollegiet hjælpe ham til sine Penge.

Det er da sikkert herfra, at Stiftamtet er foranlediget til d. 5. Oktober at beskikke Jørgen Kierumgaard i Assens til at administrere Færgeløbet med det Formaal at skaffe Peiter Carl sit Tilgodehavende.<sup>25</sup>

Poulin dør kort efter, nemlig 11. Novbr. 1725. Hans Enke, Cathrine Margrethe Therensius, driver Færgeriet en Tid, og sælger d. 1. Januar 1727, muligvis dog noget før, Fartøjerne til den efterfølgende Færgemand, Saragofsky. Der findes da følgende Fartøjer:

En stor Smakke, Ebenezer,  
En mindre Do., Gack med,  
En Postjagt, Jægeren, og  
To Robaade.

Prisen er 1000 Rdl., klingende Courant.<sup>26</sup>

Poulins Ulykke var den slette Tilstand, Skibene befandt sig i, da han overtog dem efter Thomas Iversen Carls Enke. Det var dog næppe hendes, men hendes Svigersøns, Borgmester Lauge Hansens Ansvar. Hun fik som tidligere berørt Færgeriet efter sin Mand, men bortforpagtede det til Svigersønnen. En uheldig Ordning; thi han var, som det senere vises, en forgældet Mand, der hverken formaaede at tumle sine egne eller andres Sager. Tillige laa han i stadig Strid med sine Kolleger i Magistraten, Raadmændene Lambert Franch og Jørgen Hofberg. Det undrer saaledes ikke, at det er den sidste af disse, der i 1713 klager over Færgefartøjerne. Hofberg fortæller i et Brev til Stiftamtmanden<sup>27</sup>, hvorledes den lille Smakke, da den d. 5. Juli gik over med et Kompagni Soldater, maatte løbes paa Grund paa Bastholm for ikke at synke. Der befandt sig tillykke fire Karle paa Øen, beskæftiget med at bjerge Hø, og med deres Baad gik Overofficeren til Aarø, hvorfra Færgemanden, Johan Knabe, sendte sine Smakker til Bastholm og redede Soldaterne og Assenssmakken.

Sidste Søndag, fortsætter Hofberg, da den anden Smakke



skulde transportere endel Soldater, viste den sig saa læk, da de kom til Sandager Minde, at den maatte gaa tilbage til Assens. For at man ikke skal tage fejl af Adressen skriver Hofberg: „Thomas Iversens Enkes Svigersøn, Lauge Hansen, bekymrer sig lidet eller intet derom.“

Nogle Aar efter, netop i de Dage, da Poulin overtog Færgeriet, indstævnede Raadmændene Franch og Hofberg Lauge Hansen og forlangte, at der skulde foretages Syn paa Fartøjerne, der tilhørte hans Svigermoders Dødsbo, men som han nu havde haft i Brug. Synsforretningen foreligger ikke, men i saa Henseende er ogsaa alt fornødent oplyst, naar vi har hørt om de skibbrudne Smakker og om Færgeriets øde Tilstand.

Det er klart, at Miseren hidrørte fra andre Aarsager end Færgeriets økonomiske Forhold. Det var Lauge Hansen, der havde udsuget og forsømt det. Men at det iøvrigt efterhaanden har staaet smaat til med Færgeriet i Assens, maa fremgaa af, at Hans Werner i 1737 faar kgl. Tilladelse til at drive „en liden borgerlig Næring, uden borgerlig Tyngde og derhos den Frihed at maatte modtage dem, som ville lade sig transportere“, altsaa til at drive Gæstgiveri.<sup>28</sup>

Færgemændene, eller Transportforvalterne, som de nu kaldes, nemlig efter at de har faaet Overførelsen af Posten i Entreprise, var langtfra frit stillet overfor de Takster, de kunde beregne sig. De fastsattes af Kongen, som det allerede ses af Færgemand Jens Pedersens Bevilling af 1624. Han maa ikke tage mere i Færgeløn, end Kgl. Majestæts Forordning tillader. Paa et tidligere Tidspunkt er der aabenbart gjort Forsøg paa at omgaa denne Forordning; thi i 1615 lader Kongen et aabent Brev trykke og udsende til de Lensmænd, der har Købstæder i Befaling, angaaende den store Uskikkelighed, som tildrager sig med Vognmænd, Færgemænd, Bagere og nogle andre Næringsdrivende.

Brevet skal opslaas paa Raadhusene, og Mandaterne, Prisbestemmelserne, skal strengelig overholdes.<sup>29</sup>

I 1632 befales det, at Lensmanden sammen med Magistraten mindst hvert tredje Aar skal taksere og sætte Færgeløn, Vognleje etc. op eller ned efter Tiderne, og Taksterne skal i Købstæderne opslaas paa Torvene.<sup>30</sup>

## I 1662 kommer en kgl. Forordning specielt for Assens:

Takst hvorledes for Assens Færge og den Færge hinsides forholdes skal.

Forst naar Hans Kongl. Mayst. samt Voris allernaadigste Dronning, Printz eller de andre kongl. Born med hoshavende Hofstat derover ville rejse, da skal alle Smakker, Færger og andet Fartøj være udi god Beredskab, at Overførselen med Heste og Vogne saavel som anden Bagage paa en Tid og tillige kan ske, og det uden nogen Fragt og Betaling.

Det bestemmes derefter, at en Adelsmand, Officer, Købmand, Hoftjener og borgerlig Person skal betale hver 1 Mark danske, en Bonde med sin Knapsæk 8 Skilling. En Karet med 4 eller 6 Heste 1 Rdl., en Postvogn med 4 eller 6 Heste 1 Rdl., en Karet med 2 Heste 1 Sletdaler, en Postvogn med 2 Heste 3 Mark, en Rytter eller Mand med 1 Hest 1 Rigsort, en ledig Hest eller Hoppe 12 Skilling, 2 Føl, 1 Okse eller 2 Kalve, 4 Faar, 4 Svin, hver (Post) 12 Skilg., en hel Kiste eller Kuffert 4 Skilg., en stor Pakke 1 Mark. En Færge, som nogen for sin egen Kommoditet lejer alene, 2½ Rdl., af en Baad med 6 Aarer 2 Rdl., en Baad med 4 Aarer 2 Sldr.<sup>31</sup>

I 1684 kommer en ny Forordning, der skelner mellem Sommer- og Vintertransport, og sætter den sidste noget højere i Tiden fra 1. Oktober til 1. April. Her bestemmes om den agende Post, at den med 12, 16 eller 18 Personer og deres Gods giver ialt intet mere end for en hel Smakke. Videre forordnes, at af Fartøjerne skal daglig et, eftersom Vejr og Vind sig skikker, afløbe, om Sommeren Kl. 8, om Vinteren 9 slet, enten der er Fragt eller ikke, de Dage undtagen, som de ridende Poster fra hvert Sted afgaar, eftersom Passagerer, med de Fartøjer, Posten overfører, kan over komme. Fremdeles skal to Færger være saaledes indrettede, at Heste og andre Kreaturer derpaa kan overføres. Færgemændene forbydes alvorligt at overføre Desertører, Betlere og andre ubekendte, der ikke har lovligt Pasbord.<sup>32</sup>

I 1757 bestemmes om Litsenbrødre, at Magistraten og Byfogeden skal udtage 6 unge, paalidelige Mænd til at gaa de rejsende tilhaande, og deres Umage betales saaledes:

For en Karet eller Rustvogn i eller af Fartøjet at sætte ...	1	Mark	8	Skilg.
En Chaise eller anden Vogn .....	1	—	0	—
En Hest, Okse eller Ko .....	0	—	1½	—
For en maadelig Kuffert at bære fra eller til Toldkammeret, eller andetsteds i Byen, fra eller til Fartøjet ...	0	—	6	—
Men er den længere eller større, end den af 2 Karle kan bæres .....	0	—	8	—

For en Pude, Hynde og Kappe .....	0 Mark 4 Skilg.
For en maadelig Pakke, som 2 kan bære .....	0 — 6 —
For en mindre do. ....	0 — 3 —
For et Flaskefoder .....	0 — 3 —
For en Madkurv eller andet deslige .....	0 — 3 —
For smaa Stykker à Styk .....	0 — 2 —
For en stor Lærredskiste af Fartøjerne at udhjælpe og paa Vogn læsse .....	0 — 12 — <sup>33</sup>

Vel kaster nu disse forskellige Takster enkelte svage Strejflys over, hvad der er gaet for sig, naar Færgeren kom og gik, men de er ogsaa det eneste lille Indblik, det er muligt at skaffe sig i Færgeriets økonomiske Forhold. Trafikens Omfang forblev Færgemandens Forretningshemmelighed, og det er udelukket at kunne danne sig det mindste Begreb om, hvad Færgeriet var værd i sig selv.

For Byens Næringsliv maa det dog have været af en vis Værdi. Foruden selve Færgemandsfamiljen og Besætningen, der f. Eks. i 1789 bestod i 6 Mand<sup>34</sup>, var der daglig Fortjeneste for de 6 Litzenbrødre, ogsaa naar til Tider større, enten kongelige eller militære Transporter foregik, Anvendelse for endel Søfolk udover de dagligt beskæftigede.

Et, til Tider flere, Gæstgiverier ernærede sig i Forbindelse med Færgeløbet, og vi har set to Færgemænd blive tildelt Gæstgiverbevilling. I 1698 synes der kun at have været et, der tilmed da blev ledigt, aabenbart fordi Magistraten forhøjede Afgiften til 50 Rdl. Da ingen andre vilde paatage sig det, tog Apoteker Lambert Franch, som senere nærmere omtalt, Borgerskab som Gæstgiver.<sup>35</sup>

Hertil kom Vognmændene, der var et ligesaa væsentlig Led i Ruten som selve Færgeriet. Endelig maa ogsaa de Handlende have haft nogen Omsætning med de Rejsende. Apoteker Franch nævner dem saaledes blandt Apotekets Kunder.<sup>36</sup>

Endelig endnu et Forhold, der flere Gange har været berørt, Konge- og Fyrsterejserne. Som det fremgaar af Forordningen af 1662, havde Kongen og Hoffet fri Overfart. Hvor stor en Rolle disse Gennemrejser har spillet, kan man kun vanskeligt danne sig en Mening om; det kan kun paavises, hvorledes de til Tider har bragt Trafiken til at svulme, paa Færgerne, paa Skibsbroen, ad Gader og Stræder, ja ind i Stalde og Boliger.

Ofte sætter de kun svage Spor. Vi ved saaledes intet om Erik Menveds Besøg i Julen 1305, udover, at han ved den Lejlighed udstedte eller bekræftede Svendborgs Privilegier. Saa gaar der 91 Aar, hvor alle Kilder tier om Kongebesøg i Assens, uagtet Kongerne da uafadeligt var paa Rejse, saa at sige levede baade for og af at rejse, og sikkert i adskillige Tilfælde har krydset den vestfyenske Færgeby, Stationen paa Hovedruten. I 1396 mødes Dronning Margrethe og Erik af Pommern i Assens med de holstenske Grever, og det er meget sandsynligt, at de sidste er kommen med Færgen; men Dronningen og Tronfølgeren? Der gaar atter et Hundred Aar, før vi hører nyt paa dette Omraade; da er Kong Hans i Assens i Aarene 1509 og 1512.<sup>37</sup> Christian d. II synes ikke alene at have været i Byen 1522, men han har forudsat at komme der ret ofte, idet han udstedte et aabent Brev til „vore og Kronens Bønder (i Hagenskov Len), at de med deres Årvinge i samme Gaarde skulle fiske i Vesttorpe Dam med saa Skel, at de skulle føre vores naadige Herre fersk Fisk til Assens, saa tidt og ofte han kommer der til.“<sup>38</sup> Kongen har efter dette idetmindste ventet at komme til Assens nogle Gange, før den ene Gang i 1548, da han sikkert er kommen med Assensfærgen, paa Vej fra Sønderborg til Kallundborg, da han mødtes med Kong Christian d. III og Hertug Hans paa Præstegaardssalen i Adelgade, og de taledе venligt med den fangne Majestæt.<sup>39</sup>

Aaret efter var Christian d. III i Assens igen; thi „Assens Borgere finge Brev samme Tid at underholde Kongl. Mayst. den første Nat. Jens Rotfeld fik Brev at holde den anden Nat. Fik samme Tid Fru Rigborg Brev at drage udi Assens imod min Herres Tilkomme, og dersom hun ikke var saa tilpas, da skal hun forskikke Fru Inger Oxe hendes flamske Sengeklæder og andre flamske Dretter til Hjælp at drage med. Udi lige Maade fik Fru Ingerd Oxe Brev at skulle drage i Assens.“<sup>40</sup> Det var de nøgne, kalkede Vægge i en eller flere af de store Gaarde paa Østergade, der skulde drages, som det senere hedder, i Anledning af Frederik d. II's Begravelse, da der skal sørges for, at nogle fremmede Fyrsters Gemakker, fremdeles i Assens, „bliver draget noget med Duge om Væggene og over Bordene, saa Gemakkerne ikke er helt blotte“.<sup>41</sup>

Et Par Aar efter var Christian d. III paany i Byen<sup>42</sup>, og da har sikkert Kongens fremtidige „Lossement“ været paa Tale. Kongen kom til Byen d. 18. Januar 1551, og den næste Dag gav han Poul Bang Brev paa „et Stenhus, muret mellem Stolper, som staar paa Provstigaarden“. Poul Bang maa afbryde det og genopbygge det paa sin Gaard, at Kongen kan have sit Ophold dér, naar han kommer did.<sup>43</sup>

Sidste Gang Christian d. III nævnes i Forbindelse med Assens var, da hans Lig førtes fra Koldinghus over Middelfart-sund, og Overfarten skete med Færger og Skuder, der var sendt op fra Assens.

I hint Stenhus kunde Frederik d. II tænkes at have lagt sig ind, hvis han ikke havde haft det Hastværk, der fremgaar af hans Skrivekalender for 1583. Den 22. April har han noteret: „Y dach dro ieg fra Haddersschelff och tyl Assen, samme dach tyl Onsse“; og den 3. Maj: „Y dach drog ieg tyl Assent, samme dach tyl Haddersscheffl“.<sup>44</sup>

Det maa derimod antages, at Christian d. IV har været indkvarteret i Bangs Hus, da han i Juli 1619 var i Assens. Hagenskov Lens Regnskaber for dette Aar har som Bilag en Fortegnelse over indkøbte Fødevarer, som Kgl. Majst., Prindsen og deres medhavende Hofsinder har fortæret til Frokost hos Borgmester Jens Bang d. 6. Juli 1619. Regningen lyder paa følgende: en Bøste (Skinke) 3 Mark, en Lammefjerding  $\frac{1}{2}$  Mark, fire Høns  $1\frac{1}{2}$  Mark, to Snese Æg 12 Skilg., Saltet for  $\frac{1}{2}$  Mark, Brød 1 Mark, Ingefær 12 Skilg., saltet Torsk 1 Mark, 8 Kander Mumme 3 Mark.

„Næst for Jul“ var Kongen atter tilstede, denne Gang sammen med „Fru Kyrstin“, Kirstine Munk, og Kokken fik leveret: en Otting Smør, en halv Side Flæsk, tre Læs Ved, to Kander Eddike, fersk Fisk, Skelfisk og røget Lammekød.<sup>45</sup>

Muligvis har Christian d. IV været i Assens nogle Gange i Mellemtiden, men ialtfald ved Jul og Nytaar 1643—44 var han der paany. Og denne Gang kan vi takke hans Besøg for et helt lille Stemningsbillede. Den 30. December skriver han til Corfits Ulfeldt:

„Ieg Er, gud werre loffuit, igar kommen hiid, Och funden dem her y En temmelige confusion, dog haffuer ded, gud werre

loffuit, y dag flux saat sig, At Enhuer wed nu, huad dy skal gørrer med dy Ringe myddel, forhanden Er. Om Fyndens Macht och intention Er inted at skriiffue, Aldenstund Ieg kom først y gaar.

Ded gewehr, som forhanden Er, skall sendis hiid, saa snart skee kan, Tii her tallis om gewehr och krud bade Aarle och Sylde.

Den general gewaldiger skal sendis hiid med hans under-offiserer Och klenodier, hand Pleiier att smykke skellmer Och tyue med.<sup>46</sup>

Den Uro i Assens, Kongen skriver om, hidrører fra Svenskernes Indfald i Holsten, men man gætter forgæves paa, hvad der har foranlediget de sidste Par Linjer, dette karakteristiske Udslag af den gamle Konges bistre Humor. Det har vel været indkvarterede Soldater, der skulde retledes ved Skarpretterens Nærværelse.

Kongen daterede Breve fra Assens lige til d. 8. Januar, og har altsaa opholdt sig i Byen mindst en halv Snes Dage. Men denne Gang boede han ikke i Poul Bangs Gaard. Vil man tænke sig Christian d. IV i Assens ved denne og nogle foregaaende Lejligheder, kan man dristigt anbringe hans kendte Skikkelse for Udgaaende fra Porten i Nr. 11 paa Østergade, sandsynligt gardedet af Lensmand og Borgmester, Jørgen Brahe og Bonde Jacobsen; hos den sidste boede han gennem mange Aar — som paavist under Helligaandshuset —, og her havde ogsaa Lensmanden sit Kammer for at være i Kongens Nærhed og til hans Tjeneste.<sup>46 a</sup>

Det er ellers mærkværdigt faa Detailler, man faar Kendskab til fra disse Kongebesøg. Da langt senere Christian d. V rejser gennem Byen, er det kun hans Dagbog, der den 5. Juli 1691 fortæller: Reiste ieg offuer Assens med P. F. (Postfærgen), og i September 1694: Den 26de reiste vi offuer lidin Belt, medag Assens, i gemmel Fyen.<sup>47</sup>

Der staar helt anderledes Larm af de Gennemrejser, Kongehusets udenlandske Slægtninge foretog. Der maa saaledes være vendt op og ned paa den lille By ved en Lejlighed som den, da Fyrsterne af Holsten paa Rejsen til Odense i 1580 vilde overnatte i Assens, og Borgerskabet fik Brev om at skaffe Staldrum

til 1000 Heste og sørge for at have Vin, Tyskøl, Hø, Havre og Strøfoder i Forraad. Det blev forbudt at sælge Hø til Øksendrivere og andre. 14 Dage efter Paaske skulde de sende deres Skuder til Aarøsund for at overføre Fyrsterne og deres Følge, og derefter skulde de lade Skuderne ligge ved Byen, til Fyrsterne vendte tilbage, selvfølgelig med de 1000 Heste, og inden den Tid skulde Skibsbroen være istandsat.<sup>48</sup>

Ikke mindre omfattende har Forholdsreglerne været, da Kurfyrstinde Magdalene Sybille i Efteraaret 1634 rejste til København for at fejre sin Datters Bryllup med den udvalgte Prins Christian.

Kun ad indirekte Vej faar man Kendskab til den Staahej, denne Gennemrejse har medført. Hagenskov Lensregnskab for 1636 indeholder et Udgiftsbilag, hvoraf fremgaar, at Lenet har betalt til 75 navngivne Assensborgere et Beløb af 702 Rdl. som Tilgodehavende for Omkostninger ved Magdalene Sybilles Ophold i Assens. Det mindste Beløb er 5 Mark 4 Skilg., det største 90 Rdl. 2 Skilg.<sup>49</sup> Der har været Oversvømmelse i Assens ved denne Lejlighed.

Men det var først efter megen Møje, man fik sit Tilgodehavende. I Novbr. 1635 blev det menige Borgerskab opkaldt paa Raadstuen og spurgt, om de ønskede, at nogen paa deres Vegne skulde tage til København til Renteriet for at kræve de Penge for Kurfyrstindens Fortæring, og det vedtoges, at Borgmester Enevold Poulsen skulde rejse, og Borgerne paatog sig hver at udlægge to Skilg. af hver Daler, de havde at fordre, til Omkostninger ved Rejsen.<sup>50</sup>

Om det nu har knebet med at faa Toskillingerne ind og Enevold Poulsen af den Grund ikke er kommen afsted, eller om han ikke har haft Held med sig, er ikke oplyst, men først Aaret efter, og to Aar efter den Begivenhed, det hele var opstaaet af, fremkom der kgl. Befaling til, at Beløbet skulde betales. Magdalene Sybilles Tilbagerejse er formodentlig foregaaet over Middelfart; thi Befalingen om Udbetalingen er motiveret med, at Borgerne i Assens og Middelfart har ladet supplicere anlangende den Fortæring, som af de fyrstelige Personer af Sønderborg og Sachsen skal være sket forleden Bilager. Man synes pudsigt nok at have givet Kongen Anvisning paa, hvorfra Pen-

gene kunde tages; der staar i Kongebrevet, at „de nu underdanigst er begærendes at maatte betales af de Penge, som I (Lensmanden) til Os paa afgangne Eske Billes Vegne skal erlægge.“<sup>51</sup>

Som et Forvarsel om mere stilfærdige Forhold i denne Forbindelse lød jo allerede Notatet i Christian d. V's Dagbog for 1694. Mere beskedent end gennem de to Ord „medag Assens“ kunde et kongeligt Besøg ikke omtales. En Snæs Aar senere gaar det saavidt endnu stilfærdigere af, som det kun skyldes et Brev fra Borgmester Lauge Hansen, at vi faar at vide, at Kong Frederik d. IV har været gennem Byen med tvende Suits.<sup>52</sup> I 1745 berøres kun Færgefartøjerne af de kongelige Rejser. De skal efter Ordre fra Stiftamtet, saa mange, som kan undværes, hjælpe med at overføre det kgl. Herskab fra Middelfart til Snoghøj. Man har gjort Indvendinger fra Assens, men de kan ikke modtages, Ordren skal efterkommes.<sup>53</sup>

Med 1787 føles det, at vi saa smaat nærmer os nutidige Forhold. I Maj d. A. faar Byfogeden Brev fra Prinsesse Louise Augustas Hofmester, at Prinsessen vil rejse gennem Assens. Hun vil ankomme til Byen d. 16. Juni Kl. 9, og Hofmesteren anmoder om, at man vil gøre Anstalter som følger: Der skal være tilstede en Smakke til to Rustvogne, en Do. til to Kareter, en Smakke til Kammerlakajens Vogn og en holstensk Postvogn, en Smakke til hendes kgl. Højheds egen Vogn og medhavende Suite. Videre fik Postmester Nellemann Anmodning om at overlade fire Værelser med fornødne Kommoditeter, hvoraf Hds. kgl. Højhed med Suite kan betjene sig; endvidere tre dækkede Borde i tre separate Værelser med Frokost til Prinsessen, Kavalerer og Damer, desuden Værelser til Kammerfolkene og øvrige Domestikker, alt i den kgl. Postgaard.<sup>54</sup>

Odense Adressekontors Efterretninger for 20. Juni fortæller, at Grev og Grevinde Rantzau fra Brahesborg, Amtmand Greve Wedell, Wedellsborg, og Byens Embedsmænd var til Kur. Efter Frokost gik de ombord i Færgesmakken Kl. 1½ og ankom til Aarøsund Kl. 5.

Ved Ankomst og Afrejse paraderede Borgerskabets og de unge Karles Kompagnier under Gevær med flyvende Faner og



klingende Spil; mangfoldige Kanonskud lød, og alle Skibe flagede.

Saaledes faar disse Besøg mere og mere Nutidspræg. I Maj 1790 har Borgerne spurgt, om det maa være dem tilladt at parader under Gevær ved Kronprins Frederiks Ankomst d. 21. Maj. Spørgsmaalet gaar videre til Stiftamtet, og man tør vel haabe, de loyale Borgere har faaet Tilladelse til at lægge deres Følelser for Dagen.<sup>55</sup> I 1791 betaler Kæmnerkassen for Trommeslagning i Anledning af Prins Carls Gennemrejse<sup>56</sup>; i 1792 slaas der paa Tromme for baade Prins Carls og Kronprins Frederiks samt den sidstes høje Gemalindes Nærværelse.<sup>57</sup> I 1797 købes der Krudt i Anledning af Hertugen af Augustenborgs Gennemrejse d. 14. Septbr.<sup>58</sup>, hvilket gentages d. 17. Oktober 1799.<sup>59</sup> 1823 er Prins Christian Frederik i Assens fra d. 11. til d. 13. Maj og boer hos Gæstgiver Albertus i Hotel Postgaarden. Hans Følge bestaar i fire Kavalerer, Hoffurer, Garderobetjente, Jæger, Opvartningslakaj, Husholder, to Køkkenbetjente, Kusk, Biløber, samt Kavalertjenere.<sup>60</sup> Kosten har Hoffet aabenbart selv sørget for, men Logiset betales af Kæmnerkassen med 30 Rdl. Sedler.

Prinsen er derefter jævnlgt i Assens, 1825 i Forbindelse med Borgerskolens Indvielse. Fremdeles er han der i 1827, 1829, 1835, 1836, samt Maj og Juni 1837, da han rejser videre til Als. Han trakteres hver Gang med Affyring af 9 Kanonskud ved Ankomst og Afrejse, ligesom Gangene udenom Byen „renoveres“. Alle disse Besøg aflagde Christian Frederik i sin Egenkab af Guvernør over Fyen, og hvis Færgeriet ogsaa er blevet inspiceret, er det den eneste Forbindelse mellem Besøgene og Færgeriet. Den 8. Oktober 1841 besøger han atter Assens, men nu som Christian d. VIII, og ledsaget af Kronprins Frederik. Der bygges Æreport til 49 Rdl. og skydes med Kanoner af Byens Politibetjent, Demant.<sup>61</sup>

Heller ikke det sidste Kongebesøg, indenfor det Tidsrum, nærværende Bog omfatter, vedrører Færgeriet. Det var Frederik d. VII's og Grevinde Danners Besøg d. 12. og 13. Septbr. 1860. „Vestfyenske Avis“ fortæller, at de ankom til Byen med Lystskonnerten „Falken“ d. 12. Septbr. Kl. 10¼ Formd., og blev modtaget med Jubelraab af den paa Skibsbroen forsam-

Iede Menneskemængde, hvorefter Kongen og Grevinden med Følge spadserede til Kirken, hvor Kongen gennemsa endel Arkivalier. Senere tog han til Frederiksgave, hvor han gæstede Jægermester Langkilde og fortsatte Turen til Helnæs. Ved sin Tilbagekomst til Assens ved 6-Tiden modtoges han ved den østlige Indkørsel af Haandværkerlavene med Faner og Musikkorps; ligeledes var Kommunalbestyrelsens Medlemmer og Byens Embedsmænd mødt op. Redaktør Chr. Karup bød Kongen velkommen. Da Kongen havde takket, satte Toget sig i Bevægelse, Haandværkerne i Spidsen, og Embedsmændene ved Kongevognens Sider. Gaderne var blomstersmykkede, og den kvindelige Del af Befolkningen hilste Toget fra Vinduerne.

Derefter var der Taffel paa Skibet, hvori Embedsmændene deltog, foruden endel andre. En Sang, forfattet af en Lejligheds-poet blandt Byens Lærere, blev afsunget, og efter Taffelet kørte Kongen gennem de smukt illuminerede Gader, mens Politikorpset afgav Æresvagt ved Skibet. Kongen betænkte flere Trængende med milde Gaver, deriblandt en Mand fra Thorøuse, der var Veteran fra 2. April 1801. Næste Morgen Kl. 8 afsejlede Skibet.<sup>62</sup>

Christian d. IX var aldrig i Assens som Konge. Ganske vist fortæller Forfatteren til „Aarvog for Assens og Omegn“, at Chr. d. IX besøgte Assens i 1864, efter Opholdet i Dybbølskandserne d. 22. Marts. Men intetsteds er der Spor til, at denne Plan, der paa et Tidspunkt forelaa, er blevet gennemført. Kongen rejste over Faaborg og Svendborg tilbage til København. Derimod var han som Prins af Danmark i Assens d. 9. Marts 1860. Det lokale Blad fortæller herom: Prinsen til Danmark ankom Kl. 3 d. 9. Marts uventet, for at gaa videre med Postdampskibet til Aarøsund. Han begav sig efter et Par Timer, omgivet af en talrig Folkemængde, ombord paa Skibet. Paa Hotel Postgaarden modtog han Embedsmændene med flere.

Af særlige Begivenheder i Færgeriets Historie, der vel i sin Tid har tiltrukket sig Opmærksomheden udover det sædvanlige, kan anføres Overførselen i 1713 af 2,500 svenske Fanger, nemlig en Del af Stenbocks, i Tønningen fangne Hær. Den

skulde blive i Danmark til Krigens Slutning, og 239 forblev i Assens, hvor man byggede en Fælleshytte til dem.<sup>63</sup>

I December 1720 rejste den „sariske“ ogsaa betegnet den „moskovitiske“ Ambassadør gennem Byen og videre med Færgen. Det virker besynderligt at se Udgiften ved Transporten af hans omfangsrige Rejsegods, der bestod i 6 store Vogne og 10 Læs Gods, opført i Kæmnerregnskabet, men endnu mærkeligere, at Russeren er rejst uden at betale sin Gæstgiverregning. Nogle Maaneder efter mødte Herredsfoged Bertel Jørgensen, der tillige drev Gæstgiveri, med et Krav paa 12 Rdl. for Logis i to Døgn i 6 Stuer og Kamre, samt Ild og Lys. Om han forgæves har søgt sig betalt ad anden Vej, forlyder der intet om, men Besynderligheden kulminerer i, at Magistraten paaligner Borgerne de 12 Rdl. Kun en, Byfoged Niels Selmer, protesterer, og Magistraten paakalder Stiftamtmandens Hjælp overfor den genstridige.<sup>64</sup> Hvem, der fik Ret, vides ikke.

I 1788 rejste Kronprins Frederik (Fr. d. VI) gennem Assens, og der hændte den Ulykke, at en Kanon, der blev affyret til Ære for ham, sprængtes, og en af Betjeningen, Jørgen Lauenborg, fik en Arm afrevet. Han døde, og Enken fik som Trøst 3 Rdl. til Hjælp til hans Begravelse.<sup>65</sup>

Endelig hændte i Marts 1784 den alt overskyggende, tragiske Begivenhed, som ialtfald er enestaaende i Færgeløbets Historie, saavidt denne er kendt, en Færgebaads Undergang i Isen ved Aarøsund, hvor 15 Mennesker druknede.

Der foreligger to Rapporter om Sagen, en fra en Postfører Ramdahl, der befandt sig paa Aarø, en anden fra en Løjtnant v. Seydewitz, der var Passager. Ramdahl skriver to Dage efter Ulykken:

„Min underdanigste Pligt og den højeste Nødvendighed driver mig til at indberette det Høj Lovlige General Post Amt den forefaldne, højst bedrøvelige og ulykkelige Omstændighed, som forefaldt i Forgaars, Tirsdagen d. 30. Marts, da den kjøbenhavnske agende Post kom fra Assens paa Beltet med 2de Baade for at komme her til Aarøsund, af hvilke Baade den ene kom ind sønden om Øen Aarø, og den anden norden om samme Ø, og var begge Baade hver fra sin Side her inden for Øen med nordost Vind og en haard Kuling, hvor den Ulykke

arriverede, at den Baad, som kom norden ind og var S. T. Hr. Cancelliraad og Postmester Holm i Assens hans egen sædvanlige Skipper, at han sejlede Baaden paa et Stykke Drivis, som foraarsagede, at baade Mennesker, Baad og Gods i et Øjeblik sank til Grunde med et.

Her ved Aarøsunds Landside var langt udenfor og langs med Landet sammendrevet en overflødig Mængde Drivis, som tillige med den haarde modstaaende Vind gjorde en hastig Hjælp her fra denne Side ganske umulig, da Ulykken desværre skete i det hastigste Øjeblik.

Fra Øen Aarø, hvor ingen Landis var, kom i største Hast 2 Baade ud for at redde og hjælpe, hvad muligt var, men desværre til altfor liden Nytte, da af Mennesker, Gods og Baad ikke blev mere reddet, uden aleneste en Passenger, som efter Sigende skal være en Løjtnant til Itzeho, som endnu ligger paa Øen Aarø, for at komme sig lidet efter den udstaaede haarde Nød og Livsfare, desforuden blev og berget en Koffert, en liden, lang Pakke til Hoffet i Horsens og noget Rejsetøj, men Postladen og en stor Fellis (Randsel) er gaaet til Grunde; denne store Ulykke skete om Formiddagen Kl. var ongefær 10.“

Postføreren gør derefter Rede for nogle ved Tabet af Postsagerne opstaaede postale Forhold, og afslutter: „Efter Løjtnantens Sigende, som blev berget og endnu ligger paa Øen Aarø, skal der paa den forulykkede Baad ialt have været 16 eller 17 Mennesker med Skibsfolk og alt, hvoraf han var den eneste, som blev berget.

Med den allerstørste Hjertens Bedrøvelse skrevet og indberettet.“

Der afholdes nogle Forhør i Assens over Søfolk, der er kendt med Fartøjerne og Færgfolkene, og det oplyses, at den forulykkede Baad var i god Orden; den var bygget i Norge, „en forsvarlig Sejlbaad af de saakaldte østerlandske“; for faa Aar siden var der sat en ny Bund i den af en Skibstømmer ved Faaborg. Om Skipperen, Dyrhauge, udtales, at han var en dygtig Skipper; den ene Matros, Jes, var enroulleret og havde tidligere sejlet med Byens Fartøjer, den anden en Fisker fra Thorøhuse. Ingen af dem var forfaldne til Drik.

Løjtnant Seydewitz indsender en Rapport, dateret Itzeho d. 13. Juli: Han kan, da han ikke er Sømand, ikke sige, om Baaden var overbelastet; efter hans Mening var den det ikke, men kunde endnu bære Vægten af et eller to Mennesker. Den sejlede i temmelig haardt Vejr meget trygt gennem en svær og urolig Sø, men med Hensyn til Pladsen var der for mange. Købmand Teusch fra Randers og han maatte sidde hos Skipperen ved Roret, begge Matroser staa knebent for i Baaden og nu og da sætte sig paa Rælingen, da ingen af Tofterne var ledige, men alle besatte med Passagerer. Selv om de havde opdaget Lækken, havde de ikke kunnet udbedre den af Mangel paa Plads. Skipperen, Søren Dyrhauge, betegnede han som en behjertet Skipper. Men de saa først, at Baaden var læk, da de var et Stykke ude i rum Sø. Skipperen var ikke beskænket, men aldeles ædru. Han sagde til Matroserne, at de skulde passe paa og nøje sige ham, hvorledes han skulde styre, da han ikke kunde se for de mange Mennesker. „Vi løb altsaa med megen Dristighed i fuld Fart paa Isen. Dyrhauge sagde til Matroserne, at de skulde holde Baadshagen ude, men det skete ikke; de passede heller ikke godt paa, saa at vi, istedet for at træffe en Aabning, fik et haardt Stød, saa Passagererne fløj op fra Sæderne. Jeg spurgte Skipperen, om det ikke havde gjort os Skade, men han svarede: „Kerer Dem ikke derom, det gør intet.“ Dermed satte han sig, og vi kom igennem Isen, fik vore Sejl, som flagrede, igen til Træk, og ud i aabent Vand, og sank nogle faa Øjeblikke efter. Havde Skipperen været mindre dristig og søgt gennem den Aabning, den anden Baad var gaaet igennem, var Ulykken ikke sket, og havde der været færre Folk, saa Skipperen havde kunnet se sig for og ikke behøvet at stole paa Matroserne, kunde man muligvis have undgaaet Stødet.“

De Rejsende, der oinkom, var Løjtnant, Grev Rantzau, Vordingborg, hans Tjener, en Schweitzer, Kirckhofer, fra St. Gallen, en Lybækker, Leonhardt, som rejste for et Bordeauxhus, en Hamborger, Sonnenkalb, som kom fra hollandsk Amerika over Trondhjem, hvor hans Skib laa, en Købmand Teusch fra Randers, en stud. theol. Jessen fra Tønder, en Jøde, Emanuel Samuel, endnu en Jøde, begge fra Stockholm, en polsk Jøde,

Meyer, fra Altona, en Mand fra Christiansfeld ved Haderslev, Skipperen og de to Matroser.

Det Beløb, der gik ned med Postladen, udgjorde i Bankosedler 14,578 Rdl. 42 Skilg., Sølv mønt 400 Rdl., desuden Varer for 3086 Rdl. 13½ Skilg. Omkring 12,000 var afsendt fra København, ca. 1000 Rdl. fra Odense, et lignende Beløb fra Slagelse, Resten fra Nyborg, Roskilde og Assens, henholdsvis 500, 13 og 374 Rdl. Afsenderne anlagde Erstatningssag mod Postvæsenet, men opnaaede intet. Baade Hof- og Stadsret og Højesteret kom til det Resultat, at det var en hændelig Ulykke, som ingen have Ansvar for. Der blev søgt efter Postladen ved Dykker, men forgæves.<sup>66</sup>

Det skal som Afslutning paa denne Beskrivelse siges, at naar den er refereret med alle Detailler, er det, fordi den giver et saa levende Billede af det brogede Færgeliv, med Mennesker og Værdier, der samles fra Alverdens Kanter; det hele viser, at Assens Færgeløb har været et betydende Led i baade inden- og udenlandsk Trafik.

Vi slap Rækken af Transportforvaltere med den Hans Werner, der ansattes som Saragofskys Efterfølger. Werner døde d. 21. Novbr. 1742, hvorefter hans Enke, Margrethe Normann, overtog Færgeriet<sup>67</sup>. Efter hendes Død d. 30. April 1750 beskikkedes hendes anden Mand, Jochum Kellinghusen, til Transportforvalter d. 25. Maj 1750. Hans Efterfølger, Christian Langsted, fik Bestalling d. 1. April 1766. I hans Tid skal Trafiken være aftaget, saa han kun behøvede 2 Smakker og 3 Baade samt en Besætning af 6 Skibsfolk.<sup>68</sup> Han afstod d. 15. Febr. 1792 Færgeriet til sin Svigersøn, Frederik Møller,<sup>69</sup> der fungerede, til han d. 8. Maj 1808 afløstes af Skibskaptajn Jens Carl Herdahl. Han beskikkedes af General Postamtet, under hvem Færgeriet nu sorterede<sup>70</sup>, medens det hidtil havde været underlagt Kancelli og Rentekammer.<sup>71</sup>

Herdahls Skibe, som han overtog efter Forgængerens Dødsbo, bestod i en Dæksjagt, 9 Læster, en aaben Smakke til Kreaturer, en stor Lægtebaad, 2 Joller med Sejl og to Slæbejoller. Besætningen var en Skipper og 6 Mand<sup>72-73</sup>. Fartøjerne har imidlertid ikke været i tilfredsstillende Stand; Postvæsenet mente det bedst, at han anskaffede nye, og ydede ham hertil et

Laan eller Forskud paa 1800 Rdl., hvorimod han skulde sætte Skibene i Pant.<sup>74</sup> Han lod da ogsaa bygge en Jagt<sup>75</sup>, der har haft betydelig Succes, idet den besynges i Odense Adresse Avis i følgende tidsprægede Vendinger:

Den lyrstrer smukt sit Ror, den Vending gor gesvindt,  
Og gaar saa fast igen som for saa bide Vindt.  
Den er og afdelt, saa det bedre ej kan være;  
De Rejsende det og ej bedre kan begære;  
Der er for dem en Plads i god og dejlig Stand,  
Hvor de vist ganske lunt og tørre sidde kan.  
De dérfra Udsigt har, hvorhen de sig vil vende,  
Saa med Fornøjelse de grant kan se og kende  
Hver Ø i Belt, hver Fugl og Sejlere derpaa,  
Indtil at de i Land paa Aarøsund kan gaa.  
Nuvel, min gode Ven, Gud give ham den Lykke,  
Med denne rare Jagt, som han har ladet bygge,  
At den i mange Aar med Kongens Post maa gaa,  
Og han imedens selv fornøjet leve maa.

F. T.

Man faar et lille Indtryk af Assens Færgeriets Betydning i Forhold til de andre Færger indenfor Odense Amt, naar der ved denne Tid, 1813, paalægges disse en aarlig Afgift til Befordringsvæsenets Fond, som for Assens beløber sig til 12 Rdl., medens Middelfart, Strib og Bogense slipper med hver 5 Rdl.<sup>76</sup>

Og dog synes det at have været ret kummerligt; samme Aar er Færgeren „Margrethe“ i uforsvarlig Stand, og der maa lejes et andet Fartøj, til der kan bygges en ny Færge.<sup>77</sup> Herdahl faar sit Laan hos Postkassen forhøjet, saa det nu beløber sig til 2167 Rdl. 88 Skilg. Sølvværdi<sup>78</sup>, mod. Pant i hans Gaard samt Ind- og Udbo, og Aaret efter har Færgeriet været standset, fordi Folkene ikke har kunnet faa deres Løn.<sup>79</sup>

Det er da sandsynligt disse økonomiske Vanskeligheder, der har foranlediget Herdahl til at afstaa Færgeriet til Maanedsløjtnant Risum. Herdahl blev afskediget 1. Januar 1816, medens Risums Udnævnelse er dateret 20. Juli 1815.<sup>80</sup> Han afkøbte Herdahl Fartøjerne for 10,000 Rdl. Sedler<sup>81</sup> og var derefter Transportforvalter, til Agent Hans Brøchner Bruun overtog Bestillingen og købte Risums Materiel, antagelig 1836—37, for 3200 Rdl. Sedler. Skibene var da Smakken „Caroline“, Jagten „Cureren“ og Baaden „Resolutionen“.<sup>82</sup>

Under Treaarskrigen synes Færgeriet at have været standset en Tid, „Vestfyenske Avis“ for 19. Septbr. 1849 indeholder en Annonce om, at det atter er aabnet med de sædvanlige Transportfartøjer. Af samme Kilde for 8. Decbr. 1852 ses, at Agent Bruuns Søn, senere svensk-norsk Vicekonsul Bertel Bruun, har overtaget Færgeriet og overdraget Skipper Søren Schmidt at varetage de løbende Forretninger.

Imidlertid var der endel Aar forud sket en Revolution med Hensyn til Færgemateriellet og andre Forhold, Færgeriet vedrørende. Allerede i 1832 havde Fyens Guvernør, Prins Christian Frederik, foreslaaet Anskaffelsen af et Dampskib til Lillebeltsfarten. Postvæsenet turde ikke anbefale Planen, da Antallet af Rejsende var for lille. Kongen stillede Planen i Bero, men Prinsen fortsatte sine Bestræbelser, og man enedes omsider om, at Postvæsenet skulde bygge en Damper med 20 Hestes Kraft. I Henhold til Kontrakt af 28. April 1837 blev denne overladt Færgeriejerne, der da var den foromtalte Transportforvalter og Færgeriejer H. B. Bruun og Transportforvalter H. Chr. Hansen Bruun i Aarø Sund. De fik Dampskibet til Disposition i 20 Aar og skulde for dette Tidsrum aarligt have 5300 Rdl., istedetfor som hidtil 3000 Rdl., for Postens Overførelse, idet der dog tilbageholdtes 400 Rdl. aarligt til eventuel Anskaffelse af nye Kedler.

Færgeriejerne skulde afholde alle Driftsudgifter og tillige holde det hidtidige Materiel, Sejl- og Robaade, i brugbar Stand, saa de om nødvendigt kunde stedfortræde Damperen. Skibet fik Navnet „Maagen“ og var færdig d. 1. Maj 1838. Det begyndte sin Sejlads paa Storebelt, mens en anden Damper, „Mercurius“, besørgede Lillebeltstrafiken, til „Maagen“ i September 1838 gik ind i denne.<sup>83</sup>

Da de 20 Aar var udløbne d. 1. Juli 1858, overtog Postvæsenet selv Befordringen med en ny Damper, „Niord“, og Færgeriejerne afstod samtidigt Færgeretten mod en aarlig Godtgørelse af 2400 Rdl., der skulde svares dem i 20 Aar.<sup>84</sup>

Hvormegen Betydning man endnu omkring denne Tid til lagde Forbindelsen med Sønderjylland og dermed Færgeriet, fremgaar af, at en Ansøgning fra 1843 om Ophævelse af Toldgrænsen, som blev fremlagt bl. a. i 9 Købstæder, fik størst Til-



slutning i vor By, nemlig 204 Underskrifter. I Faaborg kun 77 og i Middelfart 141, samtidig med, at en By som Kolding, der laa Grænsen nærmest af alle, med 202 Underskrifter ikke naaede Assens.<sup>85</sup>

Ved Krigens Udbrud i 1864 standsede Farten, men blev dog genoptaget, f. s. v. som B. Bruun d. 30. Septbr. 1865 paany fik Færgeretten overdraget. Dette kundgøres i Byens Avis d. 2. Oktober med Tilføjelse, at de hidtilværende Færgfolk til enhver Tid er sejlklare med større og mindre Fartøjer, altsaa med det gamle Materiel.

Dette ser ret søgnedags ud, men mellem Linjerne staar at læse, at et Baand er bristet, at det gamle Færgeløbs daglige Gang over Beltet er standset. Men, hvad en ny og lykkeligere Tid skulde opleve, dog kun for et Par Menneskealdre. Assens-færgen gaar atter sin Gang, og det er et Haab for andre og flere end Assens- og Aarøsunfolk, at hvad der her for første Gang i Aarhundreder hændte Færgeløbet i en ulykkelig Krigs Spor, er hændet for sidste Gang.

Før Themaæt Færgeløbet endelig forlades, er der imidlertid nogle Forhold, der staar i nøje Forbindelse dermed, og som nærmere maa omtales. Det er

### *Gæstgiveriet samt Post- og Befordringsvæsenet.*

Som vi saa, paatog Apoteker Lambert Franch sig i 1698 at drive Gæstgiveri, med den Motivering, at ingen anden vilde paatage sig det, efter at Afgiften var sat op til 50 Rdl. Her staar vi sikkert overfor Vanskeligheder, forvoldte ved Christian d. V's Postforordning af 5. Marts 1695, der paabød, at Magistraterne skulde beskikke et eller flere Værtshuse for Rejsende. De skulde forsynes med Skilt, hvorpaa Byens Vaaben og en Indskrift, Løven, Elefanten og lignende. De skulde have mindst 4 Kamre med gode, rene Senge, Staldrum til 6 Heste og Skur til 3 Karosser. Engang aarligt skulde Magistraten sætte en Takst, der skulde oplæses i Gæstestuen.

Efter det Kendskab, man senere vil faa til Lambert Franch, er det sandsynligt, at han her har bragt et Offer, ialtfald løbet en Risiko for sin By. Det viser sig nemlig, at der indtil henad

hans Tid bestandigt har været Vanskeligheder med at naa til en tilfredsstillende Ordning af Gæstgiveriet.

I 1636 beretter saaledes Byfoged Jørgen Mand indgaaende om de Kalamiteter, han har haft ved Anbringelsen af et Par Rejsende og deres Befordringer. Raadstueprotokollen refererer: „I Mandags Ottedags kom kgl. Majestæts Jægermester, velbyrdige Otto Tetzmo med velbyrdige Henning Walckendorffs Heste og Vogne til Byen og beklagede sig da, at han intet Lossement kunde bekomme“. Jørgen Mand lod da sit Bud gaa med den gode Mands Heste til Jens Pedersen, eftersom han forment (sic), at denne holdt Lossement for fremmede Folk. Men de kunde intet Lossement bekomme, ejheller mængstedts, hvor hans Bud var, før de kom til sal. Rasmus Bangs Enke. Hun lovede dem Logis.

Videre fortæller Jørgen Mand, at „nu i Nat kom mellem Kl. 1 og 2 velbyrdige Henning Walckendorff med to Slæder, den ene med 4, den anden med 2 Heste, og da de havde kørt omkring i Byen, og intet Lossement kunde bekomme, kom de til hans — Byfogedens — Dør og beklagede sig, at de ikke kunde faa Lossement til den gode Mands Heste i en fri Købstad.“

Byfogeden lod da sit Bud gaa omkring med dem, men de bekom intet Lossement, før de kom til Lucas Schelle og da maatte love selv at skaffe Hø og Havre. Og næste Morgen havde han Bysens Tjener i Jens Pedersens Gaard, at erfare, om der var nogen fremmede Heste, men der var ingen, eller havde ingen været i Nat, uden Jens Pedersens egne.

Jørgen Mand begærede da, at der efter kgl. Forordning og efter hans gunstige Herres, Lensmandens Befaling maatte forordnes visse aabne Lossementer, som kunde indtage Rejsende og Heste.<sup>1</sup>

Den eller de kgl. Forordninger, Jørgen Mand sigter til, har maaske været adskillige i Tidernes Løb; saaledes forordnede allerede Erik Glipping i 1283 Oprettelsen af Herberger i Købstæderne, og Befalingen gentoges af Christian d. II, samtidig med, at han søgte at ordne et Postvæsen. Endelig tog Christian d. III sig af Gæstgiveriet ved sin Reces af 1537.<sup>2</sup>

Alt aabenbart forgæves; hundrede Aar efter svæver Bvfogeden tydeligvis i Uvished om, hvorvidt der overhovedet findes

et Gæstgiveri i Byen, og det synes en ren Tilfældighed, at Tetzmo og Henning Walckendorff faar Logis for sig og deres Heste.

Imidlertid ser det ud til, at Jørgen Mands Appel til Lensmanden har frugtet. I 1643 faar Jens Pedersen, sikkert den samme, der syv Aar forud svigtede sit Hverv som Gæstgiver, og fremdeles den samme, der i 1624 søgte at faa sin Færgeafgift nedsat, paa Ansøgning til Kongen Fritagelse for Indkvartering samt anden borgerlig Tyngde, hvorimod han skal erbyde sig at ville herefter som tilforn (sic) holde fri og aaben Herberg for Adel og Uadel.<sup>3</sup>

Omkring en Snes Aar efter synes Forholdene at have bedret sig. Da er der to „gastgebere“ i Assens, nemlig — som vi saa under Færgeriet — dettes Indehaver, Ludvig Koch, og Jens Johansen, sandsynligt den Stadskaptajn Jens Johansen Groth, der længere fremme nævnes under Apoteket. I 1662 befales det disse to at forlange Pas af alle Gennemrejsende og opgive deres Gæsters Navne, formodentlig til Byfogeden. Efterkommer de ikke Paalægget, mister de Bevillingen, og at dette fremkommer som en Trusel, maa tyde paa, at Gæstgiveriet nu har faaet en vis Værdi. Forøvrigt befales det samtidigt, at den Vognmand, der beforder Rejsende uden Pas, skal straffes med tre Dages Vand og Brød i Raadhuskælderen.<sup>4</sup>

I 1668 faar Ludvig Kochs Efterfølger som Færgemand, Thomas Ifversen Carl, den senere Borgmester, Bevilling paa at drive et frit Værtshus og Herberg, saa at ingen maa indtage den agende Post eller tage fremmede Rejsende i Logement uden han alene. Han skal være tiltænkt at holde gode Logementer til fremmede Folk og dem saaledes accomodere, at ingen skal kunne besvære sig. Videre maa han holde to Vogne med tilhørende Heste, og idet han tillige bliver Postkontrahent, som det ses nedenfor, er han nu baade Færgemand, Gæstgiver, Vognmand og Postmester.<sup>5</sup> De fire Funktioner er gaaet op i en Enhed.

Idet nu Thomas Iversen og hans Enke driver Gæstgiveri lige til 1724, opstaar det Spørgsmaal, om der har været to Kategorier af Gæstgiversteder? Gjaldt maaske de kgl. Privilegier kun, hvad der stod i direkte Forbindelse med Færgeløbet og

med den agende Post? Noget kan tyde paa det; men det faar staa hen. Ialtfald drev Franch og Familjen Iversen samtidigt Gæstgiveri fra 1698 til 1724.

Ved Thomas Iversens Enkes Død gled Gæstgiveriet Færgemændene af Hænde. Da fik Herredsfoged Bertel Jørgensen og Hustru Bevilling paa Livstid. Og Faget synes fremdeles ernæringsmæssigt at bedre sig. Hundrede Aar forud var der kun en „formentlig“ Gæstgiver i Byen; i 1726 klager Bertel Jørgensens Enke over, at Karen, afgangne Byfoged Poul Rasmussens, og Ane Kirstine, afg. Christian Langes, gør hende Indpas og logerer høje fremmede Ministre og andre Rejsende. Det befales Magistraten at maintainere Lisbet Bertel Jørgensens ved hendes Privilegium og anse dem, der gør hende Indpas, med en rimelig Mulkt.<sup>6</sup>

Hun afløses, sandsynligt ved sin Død, af Tolder Jens Ditlef Goldt, der ialtfald holder Gæstgiveri, da de højere og højeste Myndigheder i 1763 tager sig af Forholdet, og der sker det epokegørende, at der etableres kongelige Postgaarde i de tre Rutebyer Nyborg, Odense og Assens. Efter Stiftamtets Indstilling bevilger Kongen til Mathias Freudenthal i Nyborg ca. 500 Rdl., til Transportforvalter Christian Langsted i Assens ca. 6—800 Rdl., medens det foreslaas, at der i Odense købes en velbygt Gaard til en Pris af ca. 5000 Rdl.

I Nyborg, hvor der endnu er en Magistrat, skal denne have Tilsyn med Etableringen, i Assens Byfogeden. Ejerne af disse Postgaarde skal herefter underrette de Tilsynshavende om de Forandringer, de vil foretage. Hvis de sælger eller udlejer dem, skal de underrette Stiftamtet, der skal undersøge, om de nye Mænd er bekvemme, idet Gaardene bestandigt skal vedblive at være Gæstgivergaarde. Da der skal 12—1500 Rdl. til Anskaffelse af Møbler og Varer, skal Privilegierne være afgiftsfrie i de første 4—6 Aar, hvorefter der skal svares en taalelig Afgift.

I Assens blev Indehaveren som sagt Christian Langsted, og Gaarden var den samme, der i vor Tid benævnes Hotel Postgaarden.

Langsted klager i 1765 over, at den tidligere som Gæstgiver omtalte Tolder Goldt fremdeles indtager den agende Post, og

her er en Antydning af, hvad før er fremsat: at det er dennes Passagerer, der er forbeholdt de kongeligt privilegerede Gæstgivere. Videre klager Langsted ved en lidt senere Lejlighed over, at Byfoged Uldall har paalagt ham at logere en Tyv og hans Vagt. Ingen andre vil huse dem, og de faar et Kammer hos Langsted, hvor Tyven Natten over bliver lænket med en Jernkæde til Kakkellovnen, der ventelig ikke har været overhedet. Et lille kulturhistorisk Træk fra Hotel Postgaardens første Dage.

Endnu i 1787 er Langsted Indehaver af Postgaarden; i 1801 er det hans Svigersøn og Efterfølger som Færgemand, Fr. Møller<sup>8</sup>, og i 1810 faar Strandkontrollør M. A. Albertus Auktions-skøde paa Gaarden, der betegnes som Mtr. Nr. 67 i Strandgaden, og for en Købesum af 2250 Rdl.<sup>9</sup>

Til denne Mand, vistnok Verdens besynderligste Gæstgiver, er nu Hotel Postgaarden knyttet i halvanden Menneskealder. Nærværende Forfatter har baade ham og hans Faktotum, Frederikke Petersen, „Albertus' Rikke“, i ret tydelig Erindring sammen med de Anekdoter, der verserede om dem og satte Omgivelserne i Forbavselse.

Det lyder saaledes utroligt, at Manden lukkede al Adgang til sit Gæstgiveri Kl. 10 om Aftenen, saa de Gæster, der ikke var indenbords før dette Klokkeslet, maatte se at faa sig anbragt, hvor de kunde bedst. Forlangte en yngre Rejsende Vin til sin Mad, skuede Albertus ham skeptisk an: „Sig mig, unge Mand, er Deres Firma nu ogsaa tjent med det?“

Dette er blot Erindringer, men Dokumenter savnes ikke. I 1818 foregaar der noget til Tilfældene Tetzmo og Walckendorff ganske svarende. Der er to Hundrede Aar imellem, men Historien gentager sig som bekendt. En Musiker, Johs. Kierulf, er kommet til Byen med Kone og Barn; han farter rundt — en Februarnat — og søger forgæves Logis. Albertus afviser ham, angivelig fordi der er Bal paa Hotellet. Omsider anviser en Mand paa Gaden Kierulf, hvor han midlertidigt kan faa Tag over Hovedet, hvorefter han henvender sig til Politimesteren. Sammen med en Politibetjent gaar han atter til Albertus, der ikke mener sig forpligtet til at modtage ham, fordi han først har henvendt sig til andre om Logis, og atter gaar det til Politi-



Hotel Postgaarden. Efter Fotografi af Hugo Matthiessen.

mesteren, der udsteder skriftlig Ordre til Albertus om at modtage Manden og hans Familje, men fremdeles forgæves og denne Gang motiveret med, at naar han var gaaet til Politiet, maatte dette sørge for ham.

Saa satte Politimesteren sig selv i Bevægelse. Han mobilisere den disponible Styrke, to Betjente, og gik til den genstridige Gæstgiver, hvis Hustru indsaa, at der maatte gives efter. Kierulf fik Logis, men skulde betale forud. Men idet Albertus fandt det under sin Værdighed selv at modtage Pengene, henviste han Kierulf til Stuepigen. I Retten forklarede han, at han ikke mente sig forpligtet til at modtage dem, der som Kierulf kom til Byen med Ekstraposten — „en Bondebefordring“, og blev derefter idømt en Bøde paa 2 Rdl.s Sølvværdi til de Fattige.<sup>10</sup>

I 1851 klager to Soldater i Byens Avis over den Modtagelse, de har faaet, og her optræder Rikke. Hun skildres som „et gammelagtigt Fruentimmer“; lig en Furie udbød hun i de Ord: „Hvad vil I her, I kan gaa ud i Gangen og staa der til Overkrigskommissæren (Albertus) kommer.“ De fik omsider et lille, koldt Værelse med Stengulv, hvor de tilbragte Natten siddende paa en Havebænk.<sup>11</sup>

Hvorledes Hotellet tog sig ud i Gæsternes Øjne, faar man et Indtryk af gennem Oberst Jacob Ræders Krigserindringer. Han har været paa Besøg hos sin Familje i København og vender over Assens tilbage til Krigsskuepladsen. Han skriver: „Jeg tilbragte Nytaarsaften — 1848 — stille og alene i den mørke og uhyggelige Postgaard i Assens.“ Vi kan tage Rejsens Fortsættelse med, den falder jo ind under Færgeriet. Han fortæller: Overfarten var højst besværlig, da Rummet var indskrænket; Stormen piskede os lige i Ansigtet og Søen gik højt. Passagererne laa derfor omkring paa Dækket, brækkede sig og ynkede sig forfærdeligt. Skibet var saa usselt, at der næsten var Fare ved at sejle dermed, og vi tilbragte 6 Timer paa Turen til Sønderborg.<sup>12</sup>

Forhaabentlig er et udsøgt fint Selskab, der Aaret efter kom gennem Assens, blevet bedre „accomoderet“ end Oberst Ræder, der i sin Bog fortæller, at om Aftenen den 31. Marts 1849 ankom Krigsministeren, General v. Hansen, den kommande-

rende General v. Krogh og den franske General Fabvier med betydeligt Følge og mange Heste paa et stort Dampskib til Sønderborg fra Assens.<sup>13</sup>

Albertus, der i 1815 blev Opsynsmand ved Befordringsvæsenet, blev senere Toldinspektør og udnævnt til Justitsraad, sagtes i Sporene efter de mange Konge- og Prinsebesøg.

Men under alt dette kunde den almindelige Misfornøjelse med ham og hans Hotel ikke skjules. En Traktør P. R. Koch fører i Februar 1851 Vidner for Bytinget om Utilfredsheden med den stude og uhøflige Behandling. Og uagtet Retten naturligtvis tilkendegav, at Vidnerne ikke behøvede at besvare Kochs Spørgsmaal, fremkom der dog endel Udtalelser i den ønskede Retning.<sup>14</sup>

Og henad Aarets Slutning drog Koch Konsekvenserne af sin Agitation. I „Vestfyenske Avis“ for 16. Novbr. anbefaler han sit nye Hotel i Nr. 46 paa Østergade. Han er lidt uheldig med Navnet, „Stadt Flensburg“, der støder an mod en vis Stemning i Assens, og ændrer det i den næste Annonce til „Stad Flensburg“. Men hermed er Hotelforholdene i Assens omtrent ført frem til Nutidsforhold, idet det dog maa tilføjes, at der alt imens — allerede sidst i Trediveerne — er etableret et Skipper-Gæstgiveri ved Stranden, nu Markussens Hotel, ligesom et Jernbanehotel er opstaaet paa et til Navnet svarende Tidspunkt.

Hotel Stad Flensburg skiftede faa Aar efter sin Tilblivelse Navn. I 1859 annonceres, at „den verdensberømte Admiral Tom Pouce Trump, 20 Aar gl. og 23 Tm. høj“ fremvises paa — Hotel Phønix.

Fra dette Gæstgiveri var der til en Tid ikke engang et Skridt til

#### *Postvæsenet,*

for saa vidt som den samme Mand, Thomas Iversen Carl, der var Færgemand, Gæstgiver og Vognmand, tillige blev Postkontrahent; hvilket vil sige, at han med sine Færgefartøjer overførte København—Hamborgposten til Haderslev. Men længe forud gik der Post over Assens, omend ikke i Nutidsforstand. Første Gang vor By nævnes i denne Forbindelse, sker det ved et Kongebrev af 16. Oktbr. 1531.<sup>15</sup> Det drejer sig om kongelig Post i bogstavelig Betydning, om Kongens og Regeringens



egne Breve og intet andet, men Enkelthederne i de Dispositioner, der træffes, er saa malende for Datidens postale Forhold, at dette Dokument skal gengives her (fraset Stavemaaden):

Disse efternævnte Breve om Post Heste blev nu forskikkede med Katt Ridesmaasvend til disse efternævnte anno 1531, Galli Dag.

Først til Hr. Johan Urne at forskikke til Abbeden af Ringsted Kloster.

Dernæst Abbeden af Ringsted Kloster til Hr. Knud Rud paa Korsor.

Dernæst Hr. Knud Rud til Hr. Peder Lycke paa Nyborg.

Dernæst Hr. Peder Lycke til Borgemestre og Raad udi Assens.

Dernæst Borgemestre og Raad udi Assens til Hr. Claus van der Wick paa Brunlund etc.

Og desligest at forskikke tilbage igjen hvis Breve, som til dennem kommer.

Datum Gottorp.

Nogle Aar forud havde Christian d. II gjort et Forsøg paa at oprette et Postvæsen, men det blev ved Forsøget<sup>16</sup>. I omkring 100 Aar efter denne Tid besørgede man selv sine Breve, Konge og Regering ved Hjælp af Postklippere, ridende eller kørende Bude, som det er Tilfældet med den Post, der gik over Assens.<sup>17</sup> Adelen holdt Løbere, medens Købstæderne betjente sig af saakaldte Landstingsridere, som indfandt sig ved Landstingene og bragte Breve og Dokumenter til og fra de Jurisdiktioner, der udsendte dem. Privatfolk maatte se at faa deres Breve frem med rejsende Købmænd og Datidens omrejsende Boghandlere.<sup>18</sup>

Saaledes forholdt det sig, til Christian d. IV den 24. Decbr. 1624 udstedte sin Forordning om Indretning af et almindeligt Postvæsen. Den instituerede endel faste Postruter, hvoraf imidlertid ingen gik over Assens, men for Hovedrutens Vedkommende over Middelfart—Kolding, idet det første Postkontor udenfor København blev oprettet i den sidstnævnte By.<sup>19</sup>

I een Henseende vedrørte dog Forordningen Assens; den paalagde alle Købstæder et aarligt Bidrag til Postbudenes Lønning. Assens ydede i de to Aar, om hvilke der foreligger Oplysninger, nemlig 1626 og 1633, hvert Aar 12 Rdl., medens Odense bidrog med henholdsvis 25 og 50 Rdl., Svendborg med 20 - 15, Faaborg med 0 - 6, Middelfart med 0 - 4 og Bogense og Kerteminde med hver 8 - 8. Nyborg derimod var fritaget mod at overføre Postbudene gratis.<sup>20</sup>

Disse Bidrag betaltes til 1653, da Postvæsenets Drift overgik til private Entreprenører. Først til Poul Klingenberg, der indehavde det til 1685,<sup>21</sup> og derefter til Christian Gyldenløve og senere dennes Arvinger, der besørgede det, til Staten overtog det 1711.<sup>22</sup>

Fra Klingenbergs Overtagelse ændredes Hovedruten, idet Posten København-Hamburg nu gik over Assens-Haderslev.<sup>23</sup>

Naar den første kgl. Postmester blev ansat i Assens, kan ikke afgøres. Det Værk, hvorfra disse Oplysninger væsentlig er taget, Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark, har ikke nogen Dato herfor, men nævner blot, at den første var Hans Adolf Thomsen (Carl), en Søn af den ofte omtalte Thomas Iversen Carl, og at han fungerede til 1718.<sup>24</sup> Rimeligvis er han udnævnt ved Statens Overtagelse i 1711, men har indtil da ret sandsynligt været Gyldenløves private Postmester. Saaledes nævnes den under Gæstgiveriets Historie omtalte Herredsfoged Bertel Jørgensen som Postmester i 1701,<sup>25</sup> og Forklaringen er den, at de Gæstgivere, hos hvem den ridende Post tog ind, modtog Postforsendelserne fra Folk og distribuerede den ankomne Post mod at dele Portoene med Budene.<sup>26</sup>

Efter H. A. Carl fulgte en Jens Hansen  $1\frac{1}{4}$  1718, men han døde, før Bestallingen var udstedt. Den næste var Johan Beverlin, hvis Udnævnelse var dateret 24. Oktbr. 1718. Derefter var følgende Postmestre i Assens: Poul Frausing fra  $1\frac{1}{9}$  1750—59, Hans Andersen Langhoff  $1\frac{2}{3}$  1759—76, Købmand Peter Andreas Holm fra  $\frac{5}{6}$  1776—84 (han var tillige Amtsforvalter), Byfoged, Kancelliraad Rasmus Ludvig Nellesmann  $1\frac{9}{11}$  1784— $3\frac{3}{8}$  1812, Søren Anthon v. d. Aa Kyhle (Prm.Løjtenant)  $\frac{1}{4}$  1812—død  $1\frac{3}{4}$  1847, Gustav Adolph Würtzen (Ritmester) fra  $\frac{1}{10}$  1847 til sin Død  $\frac{5}{3}$  1849, Ove Thomsen fra  $1\frac{9}{6}$  1849 til han døde  $2\frac{1}{3}$  1862, hvorefter Embedet maa have været *bestyret*, idet den næste Postmester, Wilhelm Christian Ely Tüchsen, først er udnævnt fra 1. Januar 1864.

Som man forstaaer, var disse Postmesterembeder, endda ret langt frem i Tiden, blot Bierhverv. Lønningerne var grumme beskedne, i Odense 80 Rdl. aarligt, i Nyborg 70 Rdl. og i Assens 40 Rdl., hvortil kom Biindtægt ved Avissalg.<sup>27</sup> I 1771 var de forbedrede for de tre Byer henholdsvis til 100, 105 og 70 Rdl.<sup>28</sup>

I 1805 beregner man de fyenske Postmesterembeders Indtægter til: Odense 724 Rdl., Nyborg 577, Assens 222, Svendborg 185 og Bogense til 82 Rdl.<sup>29</sup> Endelig i 1852 fastsattes følgende Lønninger: Odense 2200 Rdl., Svendborg og Nyborg 1500, Assens, Faaborg og Middelfart 1200 Rdl., Bogense og Kerteminde 600 Rdl., hvoraf man vel kan slutte sig til disse Byers postale Betydning.<sup>30</sup>

Idet vi iøvrigt ikke kan komme ind paa yderligere Detailler i dette Postvæsens Historie, skal her blot antydes, at det var „den ridende Posts“ Sager, der blev besørget af disse Posthuse, hvis Beliggenhed i paagældende Byer var afhængig af Postmesterens Bolig. I Assens var Posthuset installeret, først — fra April 1850 — i Strandgade overfor Hotel Postgaarden, senere paa Hjørnet af Damgade og nuv. Jernbanegade og, indtil Jernbanepostkontoret blev aabnet i Oktober 1884, i Hjørneejendommen Østergade—St. Kirkestræde.

Paa et Tidspunkt var dog et af disse Posthuse særtegnet. Postmester Frausing, 1750—59, har af Taknemlighed mod Kongen, der aabenbart har pensioneret ham, opsat 2 store og tildels forgyldte Lygter paa et eller andet Hjørne (temmelig sikkert paa Willemoesgaarden); paa den ene er afbildet Kongens ridende Post, paa den anden staar: „Bekostet og opsat de kongelige Poster og Assens By i Almindelighed til Ziir og Nytte, i lange og mørke Nætter, Ao 1759 af Postmester Frausing.“ Ved Siden af hver Lygte staar en Skildvagt i Legemsstørrelse og i tyrkisk Dragt med Sabel i Haanden, der forestiller at holde Ordentlighed, og at intet bliver ivejen for Postens hastige Ekspedition. Paa disse 4 Al. høje Skildvagter er tegnet:

„Vi staae ikke her af egen eller nogens Hovmod,  
Men alene ligesom til Vagt og Ære for Byen,  
Som vi intet har kostet eller koste at underholde.“

Den ridende Post, der efterhaanden var blevet kørende, gik to Gange ugentlig over Assens, hvor den som allerede antydet blev sendt over Beltet af en Transportforvalter. En saadan var ansat i Korsør, Nyborg, Assens og Aarøsund. De var forpligtede til at holde en Postjagt og to Robaade, og det var en saadan Jagt, vi hørte besunget i Odenseavisen. Robaadene skulde

overtage Befordringen, naar Jagten ved stille Vejr var forhindret i at sejle. Transportforvalteren i Assens modtog en aarlig Betaling af 200 Rdl. og var, som det fremgaar af den store Ulykke i 1784, berettiget til at medtage Passagerer, derimod ikke Heste og Vogné, hvis Transport var forbeholdt Færgeriet; en Ordning, der dog var uden Betydning for Assens, hvor de to Funktioner var slaaet sammen. Denne Postsejlad var forøvrigt Anledning til, at der blev installeret et Fyr paa Baagø, ligesom der af samme Grund var anbragt et Fyr paa Strandporten i Assens.<sup>31</sup>

I nogle Aar forelaa der endnu en Postrute, der vedrørte og udgik fra vor By, nemlig herfra til Nakskov, Nykøbing F. og Stubbekøbing. Den synes begyndt omkring 1844 og ophørt 1848. Den afgik som Brev- og Pakkepost fra Assens hver Søndag og Torsdag over Faaborg, Svendborg, Vemmenæs, Rudkøbing, Spodsbjerg og Taars og var i Nakskov om Aftenen. Herfra gik den videre over Land til Nykøbing og Stubbekøbing, hvorfra den returnerede hver Mandag og Fredag.

Endnu bør berøres, at der gennem mange Aar og begyndende efter Brømsebrofreden gik svensk Post over Assens, hvor der ialtfald endnu i 1787 var ansat en svensk Postmester. Forholdet har imidlertid kun højst periferisk vedrørt Byen, hvad der tilstrækkeligt fremgaar af, at denne Funktion blot et Par enkelte Gange omtales i de lokale Arkivalier.

Og idet de store Træk i den efterfølgende Tids postale Forhold i vor By allerede er omtalt under Færgeriet, skal vi her slutte med at anføre den lille Ting, at den første Postkasse i Assens, fraset Posthusets, blev anbragt i Juni 1862 efter Opfordring i det lokale Blad og paa det vestlige Hjørne af Østergade—Kindhestegade. Den blev tømt „hver Aften“ Kl. 9, medens Posthusets Kasse i Strandgade tømtes Kl. 9 Morgen.

Som det tidligst forholdt sig med dette Postvæsen, saaledes med

• *Befordringsvæsenet.*

Ogsaa dette havde udelukkende den Opgave at befordre, hvad Kongens og Regeringens var. I Assens paahvilede det Bønderne i Hagenskov Len og Borgerne i Assens at afgive de fornødne Køretøjer og bringe dem frem, hvor Kongens Folk

havde Ærinde. At det, som det viser sig af Kongebreve baade fra 1561 og 1578, blev misbrugt, er en Sag for sig. Begge disse Aar skrider Kongen ind, idet han forbyder Magistraten i Assens, at der udkvittes Vogne til andre end dem, der har Kongens eller Rentemesterens egenhændigt underskrevne Pas.

At denne Befordringspligt, Ægter, som det kaldtes, har været af et vist Omfang, maa fremgaa af Klager fra baade Bønder og Assensborgere. Omkring den anførte Tid klager de første over, at de ofte maa ligge i Holdsågt i 2—3 Dage, og intet har til Fortæring, hverken for sig selv eller deres Heste; og i 1579 befales det Lensmanden paa Hagenskov, Erik Hardenberg, at han daglig skal sende 2 Holdsvogne til Assens for at befordre Kongens Folk, da Borgerne i Assens har erklæret, at de er saa besværede med Ægter, at de vil blive helt ødelagte, hvis de skal blive længe ved.<sup>33</sup> Fremdeles befales det i 1620, at Lensmanden skal sørge for, at der altid er en Postvogn i Assens, naar Kongen er ude af Landet, for at de, der har hans Befaling til at rejse Nat og Dag, kunne komme afsted dermed.<sup>34</sup>

Fire Aar efter kom Christian d. IV's Postforordning, hvorved der tillige oprettedes en agende Post, altsaa endelig et Befordringsvæsen, der sigtede til Almenheden, som det hedder, „de trafikerende og rejsende Personer til bedste“. Et agende Bud skal rejse engang hver Uge mellem København og Hamborg, „paa det samme Bud kan føre Penge og Gods med sig, forrette den ene og andens Ærinde, saa vel som tage rejsende Personer med sig, og skal dette Bud hver Uge baade fra København og Hamborg mod Aften afrejse“.

Budene var Forpagtere af deres Ruter og opkrævede selv Betalingen af de Rejsende, men der var fastsat en Takst, hvoraf skal anføres, at en Person med et Skrin af indtil 30 Pd.s Vægt betalte 13 Rdl. om Sommeren, 15 Rdl. om Vinteren for en København—Hamborgrejse. Heri var indbefattet Fortæring, men ikke Natteløis, og ingen af Delene, hvis Posten uden egen Skyld blev opholdt ved Færgestederne hvor Budene betalte halv Fragt for deres Passagerer.<sup>35</sup> Iøvrigt var de uafhængige af Postmestrene paa Ruten.

De var langt fra alene om Befordringen, men suppleredes af Købstædernes Vognmænd. Ved Forordning af 7. Maj 1661

blev det fastsat, at der i alle Købstæder skulde være et Vognmandslav med Oldermænd, som var forpligtet til straks efter Tilsigelse at befordre Rejsende. Og det er et lokalt Udslag af denne Forordning, naar 8 Mænd i Assens paa dette Tidspunkt paatager sig at have Vogne rede i denne Hensigt.<sup>36</sup> Noget Lav synes der ikke at have været, ialtfald antages der i 1728 en „Vognmester“ i afgangne Niels Laursen Helnæs's Sted. Han skal tilsige Vognmændene, saa de møder rettidigt.<sup>37</sup>

Et Par Aar efter, at Hotel Postgaarden er etableret, d. 7. April 1765, befales det, at Vognmændene her skal indsætte det fornødne Antal Heste<sup>38</sup>, og faa Aar efter præciseres dette derhen, at der paa Gæstgivergaarden bestandigt skal være tre Par Heste og tre Postvogne med Postkarle. Naar en afgaar, skal der indsættes en anden istedet.<sup>39</sup>

Dette Befordringsvæsen har været en ret besværlig Dont. Endnu i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede var Vejene selv i en saa frugtbar og vel befolket Egn som Vestfyen saa slette, at det var forbundet med Fare at befærde dem,<sup>40</sup> og endnu omkring 1760 klager de 8 Vognmænd i Assens over de store Læs, 6 à 8 Personer med Kufferter, som de for en altfor ringe Betaling maa befordre ad de bundløse Veje, især mellem Assens—Odense og Assens—Middelfart. De skriver: „vores Heste er bleven aldeles ruinerede, fordærvet og saaledes forsprængt, at de paa faa Rejser er bleven uduelige for os, som er Hr. Borgmester vel bevidst, hvorledes han for os snart har kasseret en, snart en anden Vognmandshest, og befalet os under vilkaarlig Straf at anskaffe andre, dygtige Heste.“ De maa sætte tre istedet for to Par Heste for<sup>41</sup>, hvad de iøvrigt længe har praktiseret, idet et Kongebrev fra 1749 fastslaar, at naar Vognmændene bruger tre Par Heste, maa det blive deres Sag, men de maa kun tage Betaling for to Par.<sup>42</sup>

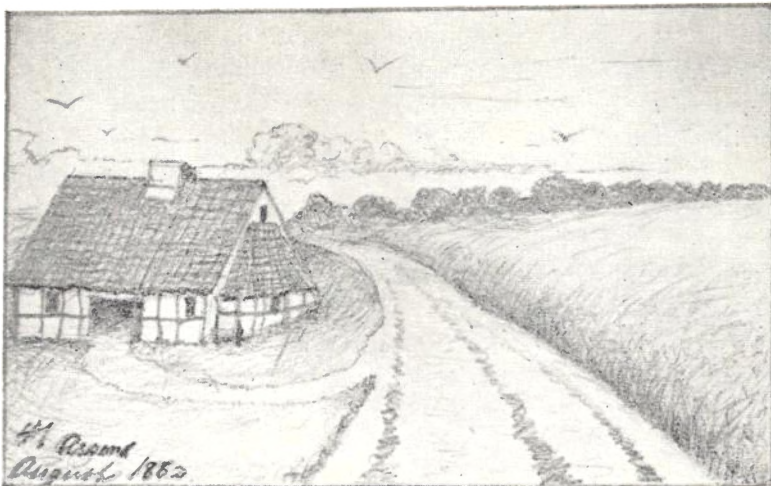
Fra 1763 er Messagererne sikkert uniformeret; det er ialtfald Tilfældet med Vognmandskuskene. Borgmester Uldall faar Meddelelse fra Stiftamtet om, at der er forfærdiget 12 Postuniformer til dem med Skildt, men uden Horn; det maa de selv anskaffe sig.<sup>43</sup> En anden, som det forekommer, væsentligere Ting, Vognene, forlyder der intet om, før saa sent som i 1806. Da skriver General Postamtet, at da Vognmændene i Assens

nu vil anskaffe holstenske Vogne fra 1. Maj 1807, mod at 4 Tdr. Land henlægges til hver Vognmand til Græsning af et Par Heste, anmodes Stiftamtet om at ordne Forholdet i Overensstemmelse hermed.<sup>44</sup> Ganske vist fik Vognmændene ikke deres Forlangende opfyldt; thi i 1812 hedder det, at de gentager det, men har faaet Afslag. Det ses dog, at der tages visse Hensyn i denne Forbindelse. General Postamtet henstiller, at da en Vognmand, Mogens Jørgensen, kun har 6 Tdr. 7 Skpr. Land, maa der sørges for, at han yderligere faar 5 Tdr. 1 Skp., hvorved han faar lige saameget som den, der har mindst.<sup>45</sup>

En Forbedring af Materiellet har under alle Omstændigheder fundet Sted, efter at Postvæsenet i 1794 har overtaget Befordringen<sup>46</sup>. I 1809 har en af Postdirektøerne været paa Eftersyn i Assens og fundet Hestene forsvarlige, og Vognene forsynet med gode Agestole<sup>47</sup>. Vognmændene har ogsaa nu faaet Ene-ret paa Befordringen<sup>48</sup>, som ved denne Tid skal have været i fuldt tilfredsstillende Forfatning. Men saa kom Krigen, der medførte, at Vognmændenes Antal indskrænkedes i den Grad, at det blev befalet alle Indbyggere, der havde 6 Tdr. Land af Byens Jord eller derover, at de skulde træde til med Befordring, naar Vognmændene ikke kunde tilfredsstille Behovet.<sup>49</sup> Og Grunden til Vanskelighederne var de stigende Priser paa Foder, og Indkaldelserne af Personalet.

Da Forholdene omsider bedredes, og Fordringerne samtidigt var stegne, fremkom Dagvognene, som i 1833 indførtes mellem Nyborg, Odense og Assens, hvor Dagvognen blev sat i Forbindelse med en Børtfart til Aarøsund. Det var de restituerede Vognmandslav, der etablerede de ny Befordringer, som gik gennem Landet en Gang ugentlig. Og nu indførtes endelig Fjedervogne. Ved en Forordning af 28. Febr. 1834 blev det gjort til Pligt for Vognmændene paa de store Ruter, saaledes i Assens, at anskaffe forsvarlige Fjedre under de to Agestole paa deres Postvogne.<sup>50</sup>

En Snes Aar efter kom Diligencerne. Efter den fyenske Stambanes Aabning gik der daglig Diligence til Aarup og til Svendborg over Faaborg, og hermed er det Trin i Udviklingen naaet, paa hvilket Befordringsvæsenet i vor By stod, til Jernbanen kom i 1884.



Kalkovn, der forsvandt, da Sukkerfabriken kom. Efter Tegning af Forfatteren.

## ASSENS BYMARK.

Det er allerede fremsat i Indledningen til denne Bog, at Færgeløbet har været den alleroprindeligste Grund til, at Assens opstod som Købstad. Derfor har det faaet Førstepladsen i disse Skildringer. Den næste Plads maa tilkomme det Avlsbrug, der sikkert i tidlig Tid var Grundlaget for Byens Eksistens, og vi gaar da over til en Omtale af Assens Bymark.

Denne er skænket Byen af Kongen,<sup>1</sup> idet Jorderne er taget fra de tilgrænsende Gamtofte og Kærum Bymarker, for hvem de har været et Overdrev, der blev udnyttet til Græsning af Kreaturer og Oldenfodning af Svin.<sup>2</sup> At de, til de blev lagt til Assens, har tilhørt Gamtofte og Kærum, er utvivlsomt, idet Tienden af dem, som allerede paavist, svaredes til paagældende Sognekirker til langt hen i Christian d. II's Tid.

Hensigten med Tildelingen af denne Bymark har været den ganske naturlige at støtte den fremspirende Købstad i dens Kamp for Tilværelsen, hvad noksom fremgaar af de stadigt gentagne Forbud mod Salg af Købstadjord til Udenbys.<sup>3</sup> Hvorledes de oprindeligt har været fordelt mellem Indvaanerne, fremgaar maaske af Forholdet andetsteds, og det kan i denne Forbindelse fremføres, at man i Ribe i 1548 delte Byjorderne i



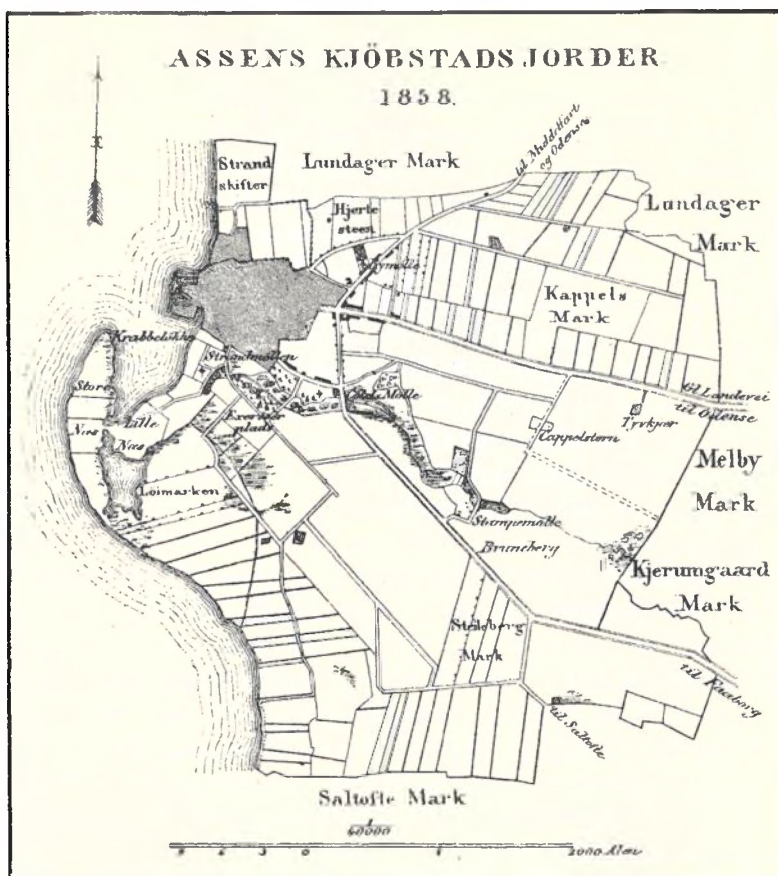
243 ligestore Dele, der lagdes til hver sin Gaard i Byen, naturligvis som Fæstejord. De saakaldte Boder fik ikke tildelt Jord; de tilhørte — i Ribe som i Assens — Gaardene, hvis Ejere lejede dem ud.<sup>4</sup>

At et lignende Forhold har gjort sig gældende i Horsens, fremgaar af O. Fabricius' Horsens Historie, hvor der mangfoldige Steder tales om Begrebet „en Gaardsavl“, idet der anføres baade Multipla og Brøker deraf.<sup>5</sup>

Paa en saadan Fordeling tyder maaske videre et Kongebrev fra 1531, hvorved — efter Reformationen — Hellig Kors' Vikaries Jorder blev overladt til Assens By, og hvori det hedder, at Jorderne skal deles mellem Borgerne.<sup>6</sup> Fremdeles en Sag fra 1662, da samtlige Borgere i Assens klager over, at en stor Del Jorder, som af Arilds Tid har tilhørt Byen, formedelst Byens Gæld og anden Besværing til andre skal være afhændiget, medens Byen er besværet med Skat og Tynge at bære, ikke mindre, end da disse Jorder tilhørte den. Der blev nedsat en Kommission, der skulde indstævne de udenbys Ejere og Byens Fuldmægtige og undersøge, hvormeget hver af Borgerne af bemeldte Jorder kunde tilkomme.<sup>7</sup>

Det var imidlertid en forgæves Kamp, Konge og Kancelli førte, baade mod Salg til Udenbys, og muligvis mod en højst ulige Fordeling af Jorderne. I daarlige Tider, dem, der altid var flest af, gik Jorderne derhen, hvor Pengene var til at købe dem for. Saaledes ejede, som det fremgaar af en nedenfor omtalt Sag fra 1800, ikke færre end 41 Bønder Jorder i Assens Bymark, og efter et tidligere citeret Skifte fra 1698, efter Borgmester Christian Hansens Enke, tilhørte 88 Tdr. Land eller omkring 7% af hele Bymarken hendes Bo. Og en Kommentar til dette fremkommer i den Indberetning fra samme Aar, og fra Borgmester Lauge Hansen, som citeres nedenfor; heri hedder det, at de bedste Jorder i Bymarken bestaar i Ejendomsjorderne, der er solgt i tidligere Tid for Sølv og Penge; hvilket atter vil sige, at de — som ovenfor berørt — har tilhørt Byen, og af denne er solgt af Nød og Trang, under Forhold, hvor Køberen var den bestemmende, har kunnet vælge og vrage.

Lauge Hansens Indberetning, som er dateret Juli 1698, og som beskriver de Jorder, Byen ejer og bortfæster, samt Embeds-



jorderne, fortæller om den første Kategori, at den bestaar i 16 Kæmnerjorder, der karakteriseres som sandet, skarp Jord, dog forskellige, somme bedre end somme. Fremdeles i 41 Øljorder af lige Beskaffenhed. Disse Kæmner- og Øljorder fæstes bort til Indvaanerne, og deraf køres Kgl. Majestæts fri Rejser, naar Ordre kommer. Der findes 30 Enghaver i Næsgyden, som ogsaa bortfæstes, og mest bestaar i sur og sumpig Jord. Videre en Enghave i Næsgyden, kaldes Karen Kottes Have, og 2½ Have ved Næsset. 4 smaa Haver ved Kaals Mølle er Sædeland. Fremdeles en liden Tofte Jord, kaldes Schaagaard, en Holm, kaldes Troyelses Holm, hvoraf svares en Sommerægt, et Buskemaal,

kaldes Broden, og som bedes af de paagrænsende Markemænd. En liden Fægang, kaldes Næsset, som Indvaanerne nyder til Græsning af 24 Køer, hvori forhen er gjort Indførsel for 7 Køers Græsning og for Byens gamle Gæld. En lille Have bag Strandmøllen, Byens Forte (Kreaturindhegning) ved Møllen, og et Stykke øde Jordsmaal, som Strandmølleren har i Fæste. Et lidet Stykke Jord paa Klingebjerg, og et ved Schaagaard. Af Kaalhave er der udenfor Ramsherred Port 6, udenfor Laargades Port 2, udenfor Østerport 30, og udenfor Strandmøllen 19. Om Embedsjorderne skriver han, at Borgmesteren er tillagt 5 Tdr. 1 Fdk. Hartkorn, de to Raadmænd hver det halve; skarp, sandet, gruset og endel deraf unyttig Jord. Kæmneren har for sin Umage Kapels Torn, et Buskemaal, for en aarlig Afgift af 8 Rdl. Lauge Hansen skriver derefter: „Ellers har intet kunnet opspørges, uden det, som for Byens Gæld og i andre Maader er udlagt.“<sup>s</sup>

De Jorder, her omtales, er efter Christian d. V's Matrikul<sup>9</sup> ansat til et Hartkorn af 37 Tdr. 1 Skp. 1 Fdk. 1 Alb., medens Ejendomsjorderne har mere end det dobbelte, nemlig 97 Tdr. 6 Skpr. 3 Fdk. 1 Alb., hvilket vil sige, at Byen paa dette Tidspunkt, i 1682, har skilt sig ved mere end de to Tredjedele af sin Bymark. Det øvrige er tillagt følgende: Borgmesteren pro officio 2 Skpr. 3 Fdk. 1 Alb., Borgmester og Raad 9 Tdr. 5 Skpr. 3 Fdk. 2 Alb., Byskriveren har 3 Skpr. 2 Fdk., Sognepræsten 2 Tdr. 4 Skpr. 2 Fdk., og Kapellanen 4 Tdr. 3 Skpr., idet det maa tilføjes, at Sognepræsten desuden er tillagt Afgiften af nogen Hellig Kors' og Grisejord med Hartkorn 8 Tdr. 2 Fdk. 1 Alb. Organisten pro officio har Brugen af 1 Td. 2 Alb. Kirkens Jorder er ansat til 5 Tdr. 3 Skpr. 1 Fdk. 1 Alb., Laales Kirkejord udgjorde 7 Skpr. 1 Fdk., og Berilds Kirkejord 4 Skpr. Assens Skoles Hartkorn er 1 Td. 5 Skpr. 3 Fd. 1 Alb., „de fattige i Assens“ har Indtægten af 1 Td. 4 Skpr. 1 Fdk., og „Kirken og de fattige“ 1 Skp. 1 Fdk. 1 Alb.

Det samlede Resultat af denne Matrikul udgør, fraset Brøkerne, et Hartkorn af 214 Tdr., en Sum, der bekræftes ved en Kancelliskrivelse af 1690<sup>10</sup>, men varierer stærkt fra flere andre Angivelser. Saaledes har et omtrent samtidigt Notat i Raadstueprotokollen 186 Tdr.<sup>11</sup>, en Magistratsindberetning for

1723<sup>12</sup> har 194 Tdr., og i et Kæmnerregnskab fra 1790 svarer Byfoged Nellemann, til en Antegnelse fra Rentekammeret, at Assens Bys Hartkorn udgør 176 Tdr.<sup>13</sup>, et Tal, der gaar igen flere andre Steder, saaledes i Landinspektør Oxholms Beregning af 1829, hvor det nøjagtige Tal er 176 Tdr. 6 Skpr. 3 Fdk. 1¼ Alb.<sup>14</sup>

I denne sidste Beregning er imidlertid tilføjet den Oplysning, at der indenfor Bymarken findes ufrit Hartkorn til et Beløb af mellem 16 og 17 Tdr. Og ufrit vil sige, at paagældende Jorder tilhører Bønder, og saaledes — i Modsætning til fri Købstadjord — normalt skal være lagt i Soldaterlæg, eventuelt være hoveripligtigt.

Nu viser den Sag, der er hentydet til ovenfor, og som er forefaldet omkring 30 Aar før den citerede Beregning foretoges, nemlig i Januar 1800, hvorledes dette Hartkorn vel tilhører Bønder, men netop fordi det ikke er paalagt de omhandlede Byrder, maa være gammel Købstadjord, der i tidligere Tider, i ældgammel Tid, hedder det, trods alle Forbud er solgt til fremmede.

Paa det ovennævnte Tidspunkt ansøger Byfogeden og de eligerede Mænd om at maatte se bort fra et Reskript af 26. April 1777, hvorved det — i Anledning af et andet, ønsket Mageskifte — forbydes at udskifte Købstadjord. Nu vil man mageskifte endel Jorder i Bymarkens Ydergrænser. Man vil derved opnaa en Samling af Byens Jorder og en fast Grænse for disse. Og dette paa Trods af Bønderne, der modsætter sig Planen, fordi de ikke ønsker Fællesskabet om visse Jorder ophævet.<sup>15</sup>

Ansøgningen blev bevilget d. 22. August, dog ikke i sin fulde Udstrækning, idet man havde søgt om, at det maatte paalægges Bønderne at tilbagesælge Indvaanerne i Assens de omhandlede Jorder til samme Pris, de i sin Tid havde betalt for dem. Dette modsatte Stiftamtmand Gersdorf sig, da han fandt det urimeligt, eftersom Jordernes Værdi var steget til det dobbelte i Tidens Løb. Derimod blev det paalagt Ejerne, at kun de selv maatte dyrke Jorderne; de maatte hverken udleje dem eller afstaa dem til andre end Assensfolk.

Magelægget er nu sikkert gennemført af Assens Amts Land-

væsenskommission, og efter en af Landinspektør Arenstrup udarbejdet, detailleret Plan, der forøvrigt oplyser, at der blandt Ejerne endog fandtes Folk i Aa, Flemløse og Stubberup.

Indirekte viser Sagen, hvorledes ialtfald en Del af Uoverensstemmelserne mellem de forskellige Hartkornsangivelser kan være opstaaet. Man har, maa det formodes, hver Gang Assensfolk har solgt Jord til Udenbys, simpelthen trukket det solgte fra det i Øjeblikket foreliggende Hartkorn, og omvendt forhøjet dette, naar Køb fra Udenbys fandt Sted, hvilket netop skete i den foreliggende Sag. Umiddelbart forud for denne er der tilbagekøbt 6 Tdr. Land af de 56 Tdr., det straks drejede sig om.

Videre bringer Akterne den vigtige Oplysning, at Assens Bymark i det hele intet Tab har lidt; der er købt Jord i samme Omfang som solgt.

Direkte fortæller de eligerede Mænds Indlæg i Sagen, hvorledes det største Tal, de 214 Tdr. Hartkorn fra 1682, er fremkommet. Heri er indbefattet Bondejord, dels under Navn af Provstijord, d. v. s. Jord, der har tilhørt Provstigaarden, som laa under Herredet, og Jord, der benævnes Holger Rosenkrandses Jord. Utvivlsomt tilhører ogsaa „Hr. Knud Totts Jord“ denne Kategori, som tilsammen udgør ca. 20 Tdr. Hartkorn. Trækker man dette Tal fra de 214 Tdr., fremkommer de 194 Tdr. fra Opgaven af 1723, der stemmer med Beregningen af 1829, naar man adderer dens fri og ufri Hartkorn.

Som vi har set, det er gaaet med Jorderne, saaledes ogsaa med Haverne. I 1682 hartkornansættes 88 Haver, medens Lauge Hansens Indberetning kun har 57. De manglende 31 maa være overgaaet til Ejendomshaver paa et eller andet Tidspunkt, og formodentlig et Par Hundred Aar forud. I 1532 bekræfter Frederik d. I Magistratens Ret til at bortfæste nogle Kaalhaver, Humle- og Enghaver udenfor Byen, da Fæsterne er begyndt at behandle dem som Selveje og bortsælge dem mod Magistratens Vilje.<sup>16</sup> Omkring 100 Aar efter gentager dette sig. I 1616 vedtager Magistraten, at Laurs Laursen skal udlægge, uden Laargades Port, saamegen Jord til Byens Gavn og Bedste, som det Jordsmon er anlangendes, han solgte og afhændede af By-

ens, Borgmester og Raad uafvidende, som var det Jordsmon i den Have ved Sechedammit.<sup>17</sup>

Hertil kommer, at man ofte ikke ved, hvor man skal søge en Jord eller en Have. I 1742 skal den Have, Hans Tandrup har haft i Fæste, bortfæstes paany, da Manden er død, men man kan ikke finde den. „Med den Jord, hvor Kirkens Teglgaard haver ligget, haver samme Beskaffenhed.“<sup>18</sup> I 1719 har Steen Jørgensen, da Ejer af Provstigaarden, købt en Jord af Kongen, men maa udtrykkelig selv om at finde den. Kongen og Kancelliet har kendt deres Pappenheimere. Jorden hedder — fra en gammel Skat, der er svaret af den — Studjorden. Byfogeden og fire Mænd begiver sig i Marken for at oplede den, men for-gæves. De tilbyder istedet Køberen Næsset og Broden, og Steen Jørgensen faar Skøde derpaa.<sup>19</sup> Af særlige Grunde, der ikke kan redegøres for her, ansøger omkring 100 Borgere i 1737 om, at Sagen maa blive undersøgt, men faar Afslag med den Motivering fra Kancelliets Side, at derved er intet at gøre, Fejlen skyldes Magistratens Ukyndighed.<sup>20</sup>

Endnu et Forhold gør sig meget sandsynligt gældende som Kilde til Uoverensstemmelserne, den Uorden, der vel nok gav sig sine mest drastiske Udslag paa dette Omraade. Man saa, at Grundlaget for Borgmester Lauge Hansens Beskrivelse af Byjorderne var det utrolige, at han havde været ude at opspørge dem. Et Par Snese Aar efter hører vi om noget ganske tilsvarende. Efter Magistratsreduktionen i 1743, da Byfoged Uldall er blevet Byens eneste Øvrighed, henvender han sig til Borgere med Anmodning om, at de enkelte, der maatte ligge inde med Dokumenter vedrørende Bymarken, vil aflevere disse, da Raadstuepapirerne give liden tilforladelig Efterretning. Han synes ikke at have opnaaet noget, og retter i sin Vaande en lang Række skriftlige Spørgsmaal til Byskriveren, Manderup Due Jørgensen, deriblandt om, hvem Fæsterne af Byens Jorder er? Byskriveren svarer: „Men hvem, som haver alle Byens Jorder, Græsgange og Engehaver udi Fæste, det ved ingen, uden Gud alene, som ved alle Ting“. Og man opfatte ikke dette som Ironi; det er afgjort alvorligt ment.

Har nu de eligerede Mænd Ret, naar de — som anført — erklærer, at Byen intet Tab har lidt ved de mange Handeler i

Tidens Løb, skal Bymarken dog arealmæssigt være sluppet uskadt gennem Trængslerne, og Arealet ved den ny Matrikulation i 1844 skal være omkring det oprindelige. I een Henseende overdriber de ikke, naar de videre udtaler, at Assens var vel forsynet med Jord. En nærliggende Maalestok findes ved en Sammenligning med andre fyenske Byers Jord. De havde i 1852<sup>21</sup> følgende Arealer og Hartkorn, medens deres Indbyggerantal var det tilføjede:

	Areal Ager og Eng	Hartkorn	Folketal 1850	Tdr. Land pr. 100 Indbyggere	Kvalitet: Tdr. Land pr. Td. Hartkorn
Odense	1900	208 Tdr.	11,122	17,08	9,83
Svendborg	1273	149 —	4,556	27,94	8,54
Assens	1300	146 —	2,963	43,87	8,90
Nyborg	849	109 —	3,059	27,75	7,78
Bogense	1063	81 —	1,497	71,00	13,12
Middelfart	752	75 —	1,633	46,05	10,02
Kerteminde	492	45 —	1,833	26,84	10,93
Faaborg	353	34 —	2,328	15,16	10,38

Hertil maa dog bemærkes, at Svendborg havde et betydeligt Skovareal. Men iøvrigt er Assens Nr. 3 af de 8 Bymarker; kun Bogense og Middelfart har større Areal pr. 100 Indbyggere. Videre har Assens lidt over 50 % over Gennemsnittet, der er 26¾ Td. Land pr. 100 Indbyggere, og er fremdeles Nr. 3, hvad Kvaliteterne af Jorderne angaar; kun Nyborg og Svendborg er her forud.

At komme til en blot nogenlunde Vurdering af dette Avlsbrug er selvfølgelig udelukket, og der skal blot anføres enkelte saadanne Træk, der kan bidrage til et Indtryk af denne Gren af Næringslivet i Assens.

Om Avlsbrugets Standpunkt i sin Helhed skriver Agrarhistorikeren Chr. Christensen, at det stod uudviklet i Aarhundreder, og befandt sig med Hensyn til Jordbehandling, Redskaber og Trækdyr paa samme Trin i Christian d. IV's Tid som paa Valdemarstiden. Markerne var fulde af Ukrudt, side Huller, Stendysser og Smaakrat.<sup>22</sup> I denne Forbindelse virker Stednavne fra Assens Bymarker illustrerende. Navne som Kapels Torn, den store og den lille Brode, Egebjerg, Tronebjergs Kær, Svinekærs Mark, Løjemarken, Skarndal, Ørevad, Skiden Sige og Gøglers Hul taler højt om tilsvarende lokale Forhold.

Den citerede Forfatter fortsætter med at fortælle, hvorledes man i almindelige Aar kun høstede 2 à 3 Fold. I ugunstige Aar, der hyppigt indtraf, ikke engang Udsæden.<sup>23</sup> En god Høst var en Sjældenhed og nævnes kun for det ene Aar 1692.<sup>24</sup> Mere almindelige var Uaarene. Tiden fra 1665 til 1699 bragte 13 strenge Vintre, det sidste Aar total Misvækst. I 1684 frøs mange Mennesker ihjel. Sommeren 1695 var saa kold, at der hverken var Frugt eller Olden; Rugen var svang, Havren modnedes ikke, kun Byggen var „temmelig“. I Sommeren 1706 afslug voldsomme Storme det modnende Korn i Massevis. I 1709 var det atter saa streng Vinter, at tamme og vilde Dyr frøs ihjel, Fuglevildtet uddøde, Fiskedammene bundfrøs, og Træer gik ud. Man blandede Lyng og Bark i Brødet, og Mennesker døde af Sult og Kulde. Atter i 1719, 1739 og 1749 indtraadte Misvækst.<sup>25</sup> Aarene 1783 til 1786 var gyseliger end Ægyptens 7 magre Aar. Den største Armod herskede overalt, i Købstaden som paa Landet. De allerfleste af Købstadindvaanerne med deres Børn var næsten ligesaa usle og hungerarme som Bønderne.

Gælder nu det her fremsatte hovedsagelig Forholdene i Almindelighed, kan det for vor Bys Vedkommende anføres, at der, paa de otte—ni Hundrede Tdr. Land, der vel kan antages at have været besaaet, idet Resten har ligget til Græsning, eller — som de sure Enghaver — ligget udyrket, ialt i 1772 blev avlet mellem 1600 og 1700 Tdr. Sæd.

Avlen specificeres saaledes, idet Byens samlede Forbrug tilføjes:

	Avlet	Forbrugt
Hvede	3 Tdr.	224 Tdr.
Rug	370 —	1626 —
Byg	727 —	2394 —
Havre	435 —	2550 —
Vikker	42 —	55 —
Ærter	50 —	222 —
Boghvede	25 — <sup>26</sup>	327 — <sup>27</sup>

Der er saaledes avlet 1649 Tdr. Sæd og forbrugt 7398 Tdr. Assens var med sine 1300 Tdr. Land og sine antageligt 1200 Indbyggere langt fra selvforsynende, men brugte over fire Gange saa meget, som den avlede.

Fra Tid til anden faar man et lille Indblik i Forholdene, som



naar Regeringen 1687 paabyder, at der — for Oliemøllernes Skyld — skal saas Hør-, Hampe- og Roefrø i Fjerdedelen af al Købstadjord, og der fra Assens svares, „at det har været deres — Avlsbrugernes — store Skade, at de aldrig har kunnet saa Hør- eller Hampefrø i Jorderne, formedelst disse ikke er dygtige dertil, men Sandjord, som er ringe nok til at saa med Boghvede, Rug og Havre. Roefrø har de aldrig saaet, og ikke heller ved, om det kan vokse.“<sup>28</sup>

Her vil en Assensavlsbruger idag, da al Assensjord saa at sige er saaet med Roer, Sukkerroer, sikkert trække kraftigt paa Smilebaandet.

Samme Aar spørger Generalkommissariatet, om der — i Assens — skulde findes Borgere, der vil levere saltet Oksekød i Tønder, hvortil svares, at man intet kan levere, „saasom Kvæget her paa Egnen findes ikkun vagt og smaat“.<sup>29</sup> I Juni 1689, altsaa i Sommerens bedste Tid, svarer Købmændene paa en lignende Forespørgsel, at „der ganske intet Smør er i Forraad, eller for Penge kan bekommes“. Aaret efter spørges atter, baade om Smør, Flæsk og Kød, og Svaret gaar som tidligere ud paa, at „der foreligger ganske lidet Forraad, som af nogen Kvalitet kunde være, hvorfor ejheller nogen Pris kan opgives. Her omkring paa Egnen har desværre været Misvækst i dette Aar, saa mange knapt har til eget Forbrug“.<sup>30</sup> Paa dette Tidspunkt ligger da ogsaa 9 Øljorder øde.<sup>31</sup>

Her er man jo inde paa Kvaliteten og har i en sørgelig Grad Ret, naar man tvivler om Muligheden af at paatage sig Levering af de omspurgte Landbrugsprodukter „af nogen Kvalitet“. Kornet var, skriver den tidligere citerede Agrarhistoriker, berygtet for sin Slethed til langt hen i Attenhundrederne. I 1802 blev der foretaget en Undersøgelse af „det Tøjeri, hvormed man forgav Nordmændene“. Det var et Parti Rug, man undersøgte, og det viste sig at bestaa af 17½ % Fejeskarn, 38 % Hejrefrø og 32 % Rug. Resten bestod i andre Kornsorter, der intet havde med Rug at gøre.<sup>32</sup>

Om Kvaliteten af Kreaturer har vi hørt forud. Om deres Antal foreligger, takket være det eneste opbevarede Konsumtionsregnskab, der omtaler Forholdet, nemlig for Aaret 1672,<sup>33</sup> at der da blev betalt Græsningspenge for 156 Heste, 185 Køer,

20 Stude, 294 Svin, 393 Faar og 245 Lam. Andetsteds oplyses, fra Kvægpestens Tid, omkring 1762, at der i Efteraaret 1761 døde 187 Høveder. Fra 16. Maj 1762 til 19. Decbr. 1763 døde 221 Kreaturer. I 1770 indberettes, at der er død af Pesten 202 Stykker Kvæg, og det siges, at endel af Avlsbrugerne har mistet hver 6—8 Dyr. „Der raader Kummer og Elendighed paa alle Kanter, Bønderne lader de døde Kreaturer ligge i Hobetal for Svin, Rovdyr og Fugle.“<sup>34</sup>

Foran er antydet den Uorden, der herskede i, hvad man maaske kan betegne som regnskabsmæssige Forhold. Denne Uorden gik imidlertid igen i rent praktisk Henseende. Man pløjede og saaede i hverandres Marker, afløjede hverandres Jorder, trods mangfoldige formelige Aflysninger til Tinge. I Tingbogen for d. 25. Maj 1669 aflyster Jens Johansen Grot et Stykke Jord, som ligger i Kærumgaard's Mark, „som er det andet Stykke fra Leddet, som han selv haver pløjet og saaet, og nu er opløjet og saaet imod hans Vilje, hvilket han idag aflyste og forbød under Vold og Ran noget deraf at afføre. Dertil Hans Ebeltoft svarede, og forment, Jens Grot bør at bevise, at han haver noget af hans Jord i Brug, eftersom hans Forfædre haver brugt samme Stykke, saavel som han selv har brugt det en rum Tid. Er aflyst første Ting.“

Videre noteres samme Tingdag: „Det Christoffer Nielsen, Raadmand, idag aflyste al ulovlig Sæd og Grøde, som kan findes at være saaet og kommen i hans Raadmandsjord; idag det andet Ting.“

I 1706 klager en Mand over, at Hans Trewens Avlskarl har opløjet og saaet hans Ager i Skarndals Skifte. Modparten benægter. Omtrent samtidigt klager Borgmester Lauge Hansen over, at en Nabo har pløjet 16 Alen ind paa hans Mark; og endelig fremgaar det af Raadstueprotokollen for 28. Maj samme Aar, at „endel Indvaanere holder Kvæg paa Græs, og har tillagt sig Kræ, der de dog ej skal have en Fodsbred Jord udi Markerne“.<sup>34 a</sup>

Lægger man nu alt dette sammen: Fæstjorder, der blev behandlet som Selveje, Jorder, man ikke kunde finde, Marker, der ganske ulovligt blev solgt, Arealer, der frapløjedes, eller uretmæssigt blev pløjede og saaede, en Byskriver, der ikke

aner, hvem Bymarkens Fæstere er, kan man kun uddrage et Resultat: utrolige Forhold; alt svømmede.

Saaledes kan vel ogsaa et andet, idelig paaklaget Forhold betegnes: Svinene i Markerne. I 1677 aflyser Tolder Christian Hansen paa egne og Markmænds Vegne „den store Uhejgen, som ikke alene i mange forbigangne Aaringer, men endnu kontinuerer, formedelst skadelige Bæster, Kvæg, Faar og Svin, ja Svin, som fast ere saaede i Kornvangene, saa at sige, saa de og have deres Leje der udi.“<sup>35</sup>

I 1696 er man i saa Henseende lige vidt. Den 13. Novbr. fortæller Raadstueprotokollen, hvorledes „Svin i mangfoldig Haabe og Flokketal gaar paa Rugen, og Ageren næppe kan værges for Svin, mens Rugen saaes i Jorden, hvilken Guds store Fortørnelse og Foragtelse imod det kære Korn er kommen i saa stor Misbrug, baade mod Loven, kgl. Forordninger og den almindelige Vedtægt og Bylov, saa at intet agtes eller skyttes de mange Advarsler og Forbud, som forhen og i forrige Aaringer derom gjort er, som med Protokollerne og Tingsvidner er at bevise, og ejheller skøtter om, at de indtages, hvorfor de endnu denne Gang til Overflod alvorligen advares, at de holde deres Svin af Rugen.“

Alt dette foregaar, efter at man i 1661 har kundgjort, at da der sker stor Skade ved Svin i Vangene, vil disse herefter blive optagne til Fordel for de fattige.<sup>36</sup> I 1787, mere end 100 Aar efter, fremkalder Forholdet et kgl. Reskript, men det er mere end tvivlsomt, om dette har hjulpet mere end de lokale Forbud.

Om der da intet Tilsyn førtes med al denne „Uhejgen“? Jovist; der fandtes en fast ansat Markvogter. Og som man aflyste ulovlig Sæd etc., lyste man Fred over Markvogteren, omend sandsynligt med lige saa ringe Virkning. Da Laurids Knabe i 1678 bliver ansat, lader Byfogeden paa Borgmesters Vegne „lyse kgl. Majestæts allernaadigste Fred og Forsvar over ham, at han ikke udi denne anbetroede Betjening af nogen skal udføres, saavidt Hegn og Fred udi Markerne kan være angaaendes“.

Vender vi os nu herfra til Spørgsmaalet om Rentabiliteten af dette Landbrug, og erindrer, hvad der indirekte fremgaar af det forudskikkede, at en Forandring til det bedre, ialtfald i landbrugsteknisk Henseende, skal være indtraadt efter Chri-

stian d. IV's Tid, finder vi maaske dette bekræftet ved det Faktum, at en Mand som Borgmester Christian Hansen, en Mand med udpræget Forretningssans, foruden de 88 Tdr. Ejendomsjord, der før er omtalt, dyrker de 13—14 Tdr. Hartkorn, der i Christian d. V's Matrikul er betegnet som Provstijord. Han har med andre Ord dyrket omkring et Par Hundred Tdr. Land, og sikkert ikke uden at vide, at det betalte sig.

For det langt overvejende Antal mindre Landbrugere, hvis Tal angives forskelligt, fra 70 til over 100, har det næppe været mere end den Støtte, det vel var tænkt at skulle være. Saaledes for Apoteker Franchs Enke. I en Skatteklage fra 1765 skriver hun, at hun kun har sit ringe Apotek at leve af, saa det vilde være hende plat umuligt at subsistere, hvis hun ikke havde Indtægten af de 12 Tdr. Land, hun ejer, den man nu truer med at beskære ved at paalægge Jorden Indkvarteringsskat.

Antallet af egentlige Avlsbrugere var yderst ringe. Efter en Liste over Folkelønningsskat i det tidligere citerede Konsumtionsregnskab var der i 1672 13 Mand, der holdt Avlskarle, og kun to holdt Røgttere. Disse sidste kan maaske andetsteds være betegnet som Tjenestedrenge, af hvilke der var 11. Folketællingen for 1787 anfører 16, der angiver sig som Avlsbrugere, hvoraf de 14 holder Avlskarle. I 1834 er Tallet kun 6, og 1860 9. Dette betyder dog næppe en virkelig Reduktion, men vil sikkert blot sige, at de ved Siden af Avlsbruget driver f. Eks. Vognmandsforretning, og har anført sig som Vognmænd.

I Slutningen af Syttenhundrederne har Avlsbruget sikkert bedret sig. Men før 1837 støder man ikke paa positive Oplysninger. Da opgives Foldene for Hvede til 7, for Rug til 7—8, og særligt gunstige Aar kan give 12 for Hvede, 10 for Rug, samt 14 og 12 for henholdsvis Byg og Havre. Og dette hænger vel sammen med Udskiftningen i Begyndelsen af Attenhundrederne, da Jorderne fik en heldigere Form. Den Markbog, hvorover Matrikullen af 1688 er bygget, viser, at de enkelte Jorder i Almindelighed havde en Længde af 6—700 Alen og en Bredde af 14 til 26 Alen. Urtebede i stort Format, hvoraf Følgen var, at samtlige Avlsbrugere maatte pløje, saa og høste samtidigt paa Dag og Klokkeslet uden Hensyn til, om paagældende Jord netop paa det Tidspunkt var egnet. Nu, efter Udskiftningen,

var enhver Herre paa sin egen Mark, enten han nu var Ejer eller Lejer.

Denne sidste Betegnelse for Forholdet mellem Byen og Brugene af dens Jorder, blev indført ved Kancelliresolution af 13. April 1805. Indtil da bortfæstedes Jorderne paa Livstid, og forresten efter det udmærkede Princip, at de fortrinsvis fæstedes til ældre Borgere, der paa Grund af Alderdom var i Trang.<sup>37</sup> Efter den nævnte Resolution skulde de udlejes paa 8 Aar, men en ny Bestemmelse af 16. Juli 1839 ændrede Lejetiden til 12 Aar og fastslog Lejerens Pligter. Jorderne skulde gødes to Gange i Lejetiden, kun i 6 Aar drives med Sæd, de øvrige med Kløver. Lejerne af de Lodder, der grænsede til Markskellet, skulde hegne forsvarligt, da samtlige offentlige Jorder efterhaanden skulde hegnes særskilt. Naar Hegnet paa Byens Bekostning engang var fuldført, skulde Lejeren vedligeholde det. Udlejningen skete efter 10,000 Kvadratalen pr. Td. Land, og udover Lejen skulde der svares en Afgift af 2 Skilg. pr. Skp. Indfæstningen — nu vel rettere Oprettelsen af Lejekontrakten — betaltes med 4 Rdl. Sølv. Lejen betaltes med Halvdelen hvert Aars 1. Maj og 24. Juni. Lejerne skulde besørge Friægterne efter Omgang. Til Skolekassen svarede der 20 Rdl. med  $\frac{1}{2}$  hvert Aar. Tørveskær — i Enghaverne ved Næsgyden — blev forbudt, medens Mergel kunde tages fra en nærmere betegnet Jord.<sup>38</sup>

Indtægten af Bymarken, saavidt angaar Byens Fæstejorder, var stærkt svingende, idet den blev paavirket af Fæsternes Levetid. Sidst i Syttenhundrederne ses den i Almindelighed at have bevæget sig fra 500 til 700 Rdl. aarligt. Senere — efter Ordningen af 1839 — findes den noteret i Kæmnerregnskaberne f. Eks. for 1844 med 3349 Rdl., i 1856 med 4548 Rdl. og i 1865 med 5443 Rdl. Dette sidste Regnskab opgiver Byens offentlige Jorder til 500 Tdr. Land med et Hartkorn af 34 Tdr.

At anstille Sammenligninger mellem disse Tal og visse foregaaende, er ugørligt. Der ligger baade ny Hartkornsansættelse og Udskiftningen imellem. Men om denne Udskiftning og som det sidste Ord om Bymarken skal tilføjes, at den blev fejret ved, at man udskilte Jorderne mellem Møllerne, for der at grundlægge Assens Skovanlæg.



Brydes Gaard, Østergade Nr. 42. Opført o. 1783 af Købmand Hans Bryde Holst.

## HANDEL OG SKIBSFART

Som det paa Forhaand maatte anses for udelukket at give en indgaaende Fremstilling af Avlsbrugets Værdi for Næringslivet i Assens gennem Tiderne, saaledes ogsaa, naar der i Fortsættelse heraf gives en Skildring af

### *Handelen.*

Kilderne svigter enten fuldstændigt, eller de er, f. Eks. for Toldregnskabernes Vedkommende, ufuldkomne og uensartede.

Det første Lys, der kastes over Mulighederne for denne Næringsvej, røber den Mistillid til dens Trivsel, man har vist ved Oprettelsen af det lige omhandlede, især for hin Tids Assens, meget betydelige Avlsbrug.

I de første Par Hundred Aar af Byens Tilværelse maa den Handel, der har fundet Sted, tænkes at have bestaaet i Opkøb paa Torvet eller Torvene af de Fødevarer, Bønderne bragte til Staden, og en Udhøkring af disse.

Det samme, i vore Dage højaktuelle Begreb, Selvforsyningen,

der nu virker dræbende paa al Udenrigshandel, har været den første passive Hindring, Smaakøbstæderne mødte under deres Bestræbelser for at naa frem til et Næringsliv, der berettigede dem til den Betegnelse, Købing, man gav dem ved deres Start.

En Strandkøbing som Assens havde fra Fødselen kun det halve Opland af det, en By som Odense var omgivet af. Kunde denne By, og til en vis Grad Svendborg, med de frugtbare Øer i de omgivende Farvande, regne med et Opland til alle Sider, mødte Assens i Vest, lige udenfor sin Strandport, blot Søen.

Og dette saaledes halverede Opland var ikke alene selvforsynende, hvad alt spiseligt angaar; det tilvirkede selv sine Redskaber, sit Vadmæl, sit Lærred, og byggede sine Gaarde og Huse af egne Materialer.

Endnu saa sent som i 1700 nævnes Salt, Jern, Humle, Tobak og Brændevin som de vigtigste Varer, Bonden køber i Købstæderne<sup>1</sup>; udover disse fem Varesorter altsaa intet af Betydning. Og Selvforsyningen fortsattes saa langt frem i Tiden, omend naturligvis aftagende paa adskillige Omraader, som til blot for et Par Menneskealdre siden. I nogle Artikler i „Assens Amtsavis“, der er samlet i en Bog, „Assens Bys Bog“, har nærværende Forfatter paapeget, hvorledes ikke alene Oplandet, men endog adskillige Bybeboere endnu i Mands Minde var Selvforsynere i flere Henseender.

Til denne passive Hindring for Udviklingen af et virkeligt Handelsliv kom i tidligere Tid de mere aktive, saaledes Hansestædernes Monopol paa Handel og Søfart. Det varede, til Erik af Pommern udstedte sin Forordning af 15. Febr. 1422.<sup>2</sup> Denne Forordning er den første skærmende Haand, der udstrækkes over Købstædernes Handel, og giver Regler for deres Næringsliv. Den forbyder Landprang, bestemmer hvad der er „Købmandsskab“, nemlig Handel med Klæde, Humle, Staal, Sædug — et blandet, uldent og linned Stof — og Lærred. Haandværkere skal bjerge sig af deres Embede, under Borgmesters og Raads Kontrol, og maa ikke drive Handel. Paa Torvet skal Købmændene stikke et Tegn ud, og saalænge det staar, dog ikke udover Kl. 10, maa kun bofaste Bymænd og Borgere købe og sælge. Naar Tegnet er nedtaget, maa Gæster, d. v. s. Bønder og fremmede Købmænd, handle indbyrdes.

Men der var fremdeles mærkværdige Konkurrenter til Handelsstanden. Omkring 1516 fik Købmændene Monopol paa Handelen med danske Varer, og det blev forbudt Abbeder, Prierer, Provster, Kanniker, Fogder og Bønder at opkøbe Heste, Øksne, Korn, Smør, Huder, Skind, Talg, Aal og Sild. Det blev forbudt Herremanden at tvinge Bonden til at sælge ham sit Korn, og Bonden selv at sejle sit Korn til nordtyske Havne og sælge det der.<sup>3</sup>

Kleresiet tror man sig vel færdig med snart efter, ved Reformationen; men det viser sig, at endnu 1593 driver en Præstenke stor Handel i Assens, just med de forbudte Handelsobjekter. Det er Jacob Madsen, der i sin Visitatsbog for den 7. Marts fortæller, at han og Lensmanden, Axel Brahe, da er i Assens, og modtager Borgerskabets Klage over Karine Hr. Nielses, Sognekapellan Niels Nielses Enke; hun handler med Korn, Smør og Honning. Hun har søgt at ordne sig med Assenskøbmændene ved at tilbyde dem en aarlig Afgift, men de vil have Sagen for Byretten.

Og ikke anderledes gik det med Forbudene mod Haandværkeres Handel og mod Landprang; man kæmpede forgæves for at gennemføre dem.

Der var en Tendens oppe til at beskytte Handelen, men — som det var Tilfældet paa andre Omraader — disse kongelige Forordninger var oftest et Slag i Luften; der var ingen til at paase, at de blev efterkommet. Derfor gentages de atter og atter. Saaledes maatte Regeringen, i Tiden fra Enevælden og fremefter, gentagne Gange indskærpe, at Retten til at handle med Øl og Brændevin alene tilkom Købstæderne, idetmindste indenfor 2 Mil. Den forbød uafsladeligt Landkøb. Enhver, der havde Varer at sælge, skulde føre dem til Byen og sælge dem paa Torvet; det blev forbudt at afkøbe Bønderne deres Produkter udenfor Portene, og Bønderne blev forpligtet til at føre deres Korn og magre Kvæg til Byerne.<sup>4</sup>

I Købstæderne tog man selv fat paa at haandhæve Forbudene og Paabudene. Saaledes fortæller Raadstueprotokollen i 1617 om en Mand, der ikke var i Købmandslav, sagtens en Haandværker, som havde købt to Læs Rug og solgt dem igen. Han blev idømt en Bøde paa 6 Mark.<sup>5</sup> I 1618 udnævnes der 4 Bor-



gere, en fra hver Fjerdning, som skal passe paa Korn og andre Varer, at ingen køber deraf, før det er kommet paa Torvet. Den, der køber udenfor Portene, skal sættes i Halsjernet og have sit Købmandsskab forbrudt.<sup>6</sup> I 1630 gør Borgmester og Raad Forbud mod, at nogen af Borgerskabet drager om paa Landsbyerne og sælger Staal, Salt, Humle eller andre Købmandsvarer, medmindre de vil have deres Varer forbrudt.<sup>7</sup>

En halv Snes Aar efter opstævnes en Feldbereder, en Rebslager og en Skomager for Forprang. De har hver solgt nogle Sider Flæsk og noget Byg og udskibet det, hvorved de har handlet mod St. Jørgens Lavs Privilegier og kgl. Majestæts Brev af 13. Decbr. 1637. De Anklagede begærer, at Magistraten og Lavsbrødrene for denne Gang vil efterlade dem deres Forseelse.<sup>8</sup> I 1635 klages over, at der sker stor Uskikkelighed med Forprang og Landkøb, som en Part af Borgerne selv eller ved deres Tjenere begaar ved at løbe om paa Landsbyerne og ved at købe udenfor Portene. Magistraten truer med, at, hvis det sker herefter, vil vedkommende miste sit Borgerskab og ifalde en Bøde paa 10 Rdl.<sup>9</sup>

Men det var ikke Assensborgere alene, der overtraadte Forbudene. Allerede i 1546 svarer et kgl. aabent Brev paa en Klage fra Assens over, at mange „aff Synder Jutland“ og andre fordri-ster sig „oc kiøbe korn og anden deel oc thet udførre oc udskiibe aff landit vdi uloglige haffne“. Det befales Fogder og Embedsmænd at have Indseende dermed, og, hvis Assensborgere selv kunne overkomme nogen, skal de have Magt at fratage dem, hvad de have med at fare.<sup>10</sup>

Men adskillige Sønderjyder løber dog Risikoen. I 1623 er det en Haderslever, Michel Ibsen, der tiltales for Forprang og ulovligt Køb paa Assenseggen. Han tilstaar at have købt 12 Lam, men fremfører som sin Undskyldning, at han er en fattig Mand med mange smaa Børn. Halvparten af Lammene eller deres Værdi tilfalder Byen, Halvparten Kongen. Raadmand Jens Mand eftergiver ham Byens Halvpart „for gudtz og gott folchis schyld“, og Synderen lover aldrig mere at gøre Forkøb her i Landet.<sup>11</sup>

I 1664 har tre Lybækkere boet i Byen en Tid og solgt Lærred i Alenvis og Salt i Tønnevis. Desuden har de opkøbt Hør

og Smør hos Bønderne i Omegnen. Trods de store Ord overfor Assensborgere om Tab af Borgerskab og Ikendelse af store Bøder, tager man særdeles lemfældigt paa Lybækkerne; de faar Tilgivelse mod at erlægge en Sletdaler til de fattige. Dog undtages fra Forliget den Mand, der har huset dem. Hans Sag udsættes.<sup>12</sup>

I 1696 er det atter en Haderslevmand, Johan Ranchel, der er paa Spil. Han har købt Rug af Hr. Niels i Kerte. Maaske ligger der et Mellemværende mellem denne sidste og en Hører ved Assens Skole, Laurids Kierumbaard, til Grund for, at Sagen rejses; det synes ellers uforklarligt, at det er Hørereren, der er Anklager. Sagen forliges, idet Købmændene overtager Rugen og henstiller, at Ranchel giver lidet til de fattige for sin Forseelse.<sup>13</sup>

Paany optræder Sønderjyderne i 1735. Da klager Købmændene over, at endel Baade, inden- og udenbys, løber til Haderslev, Aabenraa og Flensborg med en à to Læster Korn, og vender tilbage med Varer, som de landsætter paa Kysten, udenfor Toldstedet. Købmændene har anskaffet en Baad, der skal krydse i Beltet, men Skarnsmennesker har ødelagt Fortøjnningen, og ved stærk Storm er Baaden drevet tilsøs.<sup>14</sup>

Hermed skulde der være fortalt tilstrækkeligt om denne ulovlige Konkurrence til Assenskøbmændene, men for at vise, hvor langt frem i Tiden den forekommer, skal endnu anføres, hvad en Indberetning til Stiftamtet fra 1789 fortæller om disse Forhold: Der er i Assens 13 Handlende, mest med Fedevarer, Tømmer, Jern og Korn og alle Slags Kramvarer, samt nogle med Vin. Handelen er i nogle Aar aftaget; den overhaandtagende Land- og Forprang, som er særlig slem i Vestfyen paa Grund af Slesvigs Nærhed, virker hæmmende; Smughandlerne fra den anden Side kan let lande og indpraktisere deres Varer, som de sælger til Landmændene, hvis Produkter de udfører. Det er navnlig Brændevin, der indføres.

Det er Byfogeden, der skriver Indberetningen, og Købmændene har paavist for ham, at da Beltet den foregaaende Vinter var fyldt med Is, saa Passagen ophørte en Tid, havde de en saa betydelig Omsætning, at de næppe kunde bestride den. Men da Isen blev fast, standsede Handelen atter.

Der var saaledes fuldt op af Trængsler for de Assens Købmænd, og efter Tilfældet i 1735, da de formelig gaar tilsøs for at værne deres Rettigheder, tør man ikke tvivle om, at der var Alvor i deres Klager. Men laa der ikke nogen Skyld hos dem selv? Af det videre Forløb af Sagen fra 1641, mod de tre Haandværksmestre, ses det, at de, da Sagen atter kom for d. 7. Decbr., har taget til Genmæle. Det er Jens Skomager, der fremsætter, at „efterdi de ikke maa udføre nogen Varer, som de kan betale deres Gæld med, formedelst de ikke har rede Penge, saa mener de, at denne Udførsel ikke bør være dem forbudt, før de i Købmandslavet — Købmændene altsaa — skaffer de Varer, de behøver til deres Haandværk, og for den samme Pris, de kan faa dem for paa andre Steder, og kreditere dem, ligesom de kan have dem til Flensborg“.

Det er et godt Forsvar, Jens Skomager fører for sin Sag, naar han her gaar angrebsvis tilværks mod Købmændene. Og, har det været smaat med Handelen i Assens, falder der fra hans Betragtninger et Lys over en indre Grund dertil, omend denne atter har sin Oprindelse i de smaa og — hvad der gælder alle Forhold og alle vegne herhjemme — fattige Vilkaar, Tiden bød paa.

Fra 1652 foreligger en Forordning om Tolderlønninger i fyenske Købstæder, som vejleder ved en Bedømmelse af disses økonomiske Betydning, idet dens Satser maa være bestemt væsentlig efter Toldens Størrelse.

Rangfølgen er da denne: Nyborg Tolder lønnes med 280 Rdl. aarligt, Tolderen i Assens faar 250 Rdl., i Middelfart og Svendborg er Lønnen 150 Rdl., i Odense og Faaborg 80 Rdl., i Kerteminde  $66\frac{2}{3}$  Rdl. — 100 Sletdaler — og i Bogense 40 Rdl.<sup>15</sup>

Men der er Hager ved denne Maalestok. I Nyborg maa det være Strømtolden, der bringer denne By saa stærkt i Forgrunden. Her boede en Beltinspektør, der afkrævede forbipassende Skibe den Øresundtold, de vilde undgaa ved at gaa gennem Storebelt. I Assens og Middelfart er det Øksentolden, der influerer. Odense har sikkert betalt endel af sin Indførselstold i Kerteminde, og ialtfald noget af sin Udførselstold i Søkestæderne, hvad der fremgaar af enkelte Assensregnskaber. Naar Svendborg staar paa samme Trin som Middelfart, hidrører

dette sandsynligt fra den Skibsfart, der havde Hjemsted paa de omliggende Øer, hvis Toldsted Svendborg var.

Der har dog vistnok gjort sig andre Hensyn gældende. En Beregning af Gennemsnitstolden i fyenske Byer og i Frederik d. III's Tid har følgende Tal, der hverken forklarer eller falder sammen med Lønningslistens Tal. Den tager sig saaledes ud, idet kun hele Rigsdaler anføres:

Assens .....	8613 Rdlr.
Middelfart .....	2081 —
Nyborg .....	1481 —
Kerteminde .....	965 —
Odense .....	890 —
Svendborg .....	593 —
Faaborg .....	414 —
Bogense .....	74 — 16

At gennemgaa alle disse Købstæders Toldregnskaber, om de i det hele foreligger og navnlig er tilstrækkelig oplysende, er udelukket. Fra Assens er det kun et Faatal, der bringer Detailler. Et saadant findes for et af Aarene 1628 til 1661, nærmere kan det beklageligvis ikke bestemmes, og det fortæller haandfast, at Udførselen fra Assens da bestod i følgende Varer:

909 Tdr. Rug, 1335 Tdr. Byg, 467 Tdr. Havre, 365 Tdr. Malt, 27 Tdr. Boghvedegryn, 14 Tdr. 2 Skpr. Byggryn, 5½ Td. Boghvede, 18½ Td. Ærter, 2 Tdr. Mel, 15½ Td. Mjød, 87 Tdr. 2 Fjerdinger Smør, 4½ Skippund 5 Lspd. 2 Pd. Ost, 34 Skippund 15 Pd. Flæsk, 3 Tdr. Most, ½ Td. Torsk, 1 Otting Fedt, 4 Skokke Hvidkaal, 13 barkedede Huder, 21½ Td. Æbler, 81 Deger Svinelæder, ½ Td. 1 Lspd. Talg, 20 Favne Brændeved, Grønne Urter for 34 Rdl., 9 Lspd. Uld, 2000 Mursten og 8 Tdr. salt Kød.<sup>17</sup>

Denne Udførsel har jo Opkøb i Omegnen og Videresalg til fremmede Steder, altsaa et vist Købmandsskab til Forudsætning. Men uheldigvis mangler der Oplysning om, hvor stor Værdi Varerne repræsenterer, og hvor mange Købmænd der har eksporteret. Det er kun svagt vejledende i denne Forbindelse, naar det et Par Gange hedder, at „de faa Købmænd“ er opkaldt paa Raadhuset.

Men der har næppe været flere end i 1736, da Stiftamtet har

spurgt, hvem i Assens der har Begreb om Kommercesager, og Magistraten svarer, at der findes følgende fem: Hans Wederkinch, Jørgen Møller, Andreas Fugl, Ole Krarup og Mathias Bøysen. Om den sidste bemærkes endda, at han har været Købmand, men nu er i slet Tilstand, dog en skikkelig, fornuftig Mand.<sup>18</sup>

I 1787 synes der at have været det samme Antal virkelige Købmænd. Da fordeles det Assens tilstaaede Salt i Henhold til Forordning af 9. Juli s. A. med følgende Kvanta og beregnet efter vedkommendes Skatteevne: Johan Gosmann Holm faar 98 Tdr., Daniel Bertelsen Samsøe 84 Tdr., Hans Bryde Holst 62 Tdr. og Peder Bundsen 56.<sup>19</sup>

Som Forklaring paa denne Tildeling skal anføres, at Salt da var en Vare, der fremkom i utilstrækkelig Mængde. I 1689 beklagede Bønderne i Omegnen sig over, at de intet kunde købe i Assens, og de Handlende svarede, at de forgæves havde henvendt sig i Odense, Middelfart og Faaborg for at fremskaffe Salt.<sup>20</sup>

Med alt dette har man dog faaet saa lidt at vide om Forretningenslivet i Assens. Var de fire Købmænd fra 1736 maaske Storkøbmænd, der kunde gøre det ud for tre—fire Gange saa mange? Var de saa overmægtige, at de knuste al Konkurrence, satte sig paa Flæsket og holdt andre borte?

Ak, netop fra denne Tid foreligger en Udtalelse om det Emne, vi her beskæftiger os med, en Udtalelse, der bringer Træk fra Jens Skomagers Forsvarstale i Erindring. Det er Stiftamtmand Christian Rantzau, der skriver: Købstæderne er uden Opkomst, nu som før; de lever af deres Jorder uden nogen Slags Negocie, uden hvad de kan tage fra Lybæk eller Flensborg og hokre ud igen, de allersletteste Varer med en utaalelig Pris. Fedeverer og Korn sætter de Prisen paa for Bonden, der ej maa sælge til hvem han vil, naar han ej i den nærmeste Købstad vil lade sig tage for stærkt ved Næsen.<sup>21</sup>

Det er haarde Ord, men man har næppe Lov at tvivle om deres Rigtighed. Der forekommer tilstrækkeligt af Vidnesbyrd gennem Tiderne om svigtende økonomisk Evne. Saaledes befaler Kongen i 1626, at Købmændene i Assens skal aftage et Kvantum Silke fra Silkekompagniet i København. Svaret fra

Assens lyder, at man ikke har Formue til at modtage Silken. Man vil forhandle med Odense eller en anden By om at overtage den, idet man lover, at disse Aftagere herefter skal faa Lov at holde Boder i Byen.<sup>22</sup> Der er da 14 Købmænd i Assens.

I 1634 befales det, at alle i Fyen, som er interesserede i „Det ostindiske Kompagni“, skal møde ved Fuldmægtige i Skanderborg d. 10. Marts. Købmændene opkaldes og spørges, hvad de her fra Byen vil udgive, og de erklærer, at efterdi denne fattige By ikke er saa ved Formue nogen saadan Udlæg at kunne gøre, saa bliver der heller intet heraf Byen udlagt.<sup>23</sup>

Mere end 100 Aar efter, i 1766, har Kongen paalagt de Handlende i Fyens Stifts Købstæder at aftage for 16,000 Rdl. Uld- og Silkevarer. Købmændene i Assens kan intet aftage, da Snig-handlere paa Landet sælger lignende Varer til langt ringere Priser, hvad Byfoged Uldall bekræfter.<sup>24</sup>

De Handlende, der er Tale om paa denne Tid, er følgende: Giertrud Wolder, Charlotte Johan Møllers, Jens Madsen Dreyer, Peder Bundsen, Jacob Bierfreund og Johan Gosmann Holm. Alle, paa Holm nær, erklærer de intet at kunne aftage, og Byfogeden vil ikke have med Sagen at gøre; det vil føre til de Handlendes Undergang.

Han foretager imidlertid, sikkert nødtvungent, en Repartition, en Fordeling af Varerne, ialt til et Beløb af 750 Rdl., det halve af, hvad der er tiltænkt Assens.

Regeringen holder fast ved det oprindelige Beløb, af hvilket der er tildelt Giertrud Wolder 166 Rdl. halvaarligt. Hun klager til Stiftamtmanden over, at hun, der kun handler med Hør, Hamp, Tjære og Jern, skal tvinges til at aftage Alenvarer, som hun ingen Forstand har paa. Yderligere er hun op mod 80 Aar.

Der korresponderes nu frem og tilbage mellem Amtmand og Kommercekollegium. Det sidste holder paa, at det er farligt at give Giertrud Wolder Medhold. Hun har truet med helt at nedlægge sin Handel, men Kollegiet mener, at det er paa Skrømt; de andre Handlende i Smaakøbstæderne bruger heller ikke aabenbar Handel med Alenvarer, „men dog alligevel excercerer deres sædvanlige Snighandel med omstrefjende Varer, hvormed de forsyner de tilgrænsende holstenske Stæder“. Under alt dette har Stiftamtmanden lovet den genstridige Kræm-

merske, at hun skal slippe med at aftage for 200 Rdl. aarligt, men hun klager fremdeles og vil nu opsig sin Handel helt. En Afslutning paa Sagen synes ikke at forekomme, men formodentlig har man omsider givet efter, ialtfald erklærer Stiftamtet, at, hvis man yderligere vil imødekomme Giertrud Wolder, maa hendes Kvantum fradrages Byens samlede Beløb, de 1500 Rdl.<sup>25</sup>

Henad Slutningen af det attende Aarhundrede og et Stykke fremefter bedredes naturligvis disse smaa og fattige Forhold. De store Krige paa den Tid bragte Priserne op, tekniske Forbedringer i Driften mangedoblede Kornafgrøderne, og Omegnen blev velstaaende, hvilket eksempelvis fremgaar af Tingbøgerne, hvor der den ene Tingdag efter den anden læses Obligationer fra Assensfolk til Bønder i Oplandet. Ikke alene dette, men selve Formaålet med Laanene, Ombygninger og Reparationer af de forfaldne Gaarde og Huse i Assens, maa have indvirket paa Byens Handelsliv. Den voksede da ogsaa fra Folketællingen i 1801 til Tællingen i 1834 med rundt 1000 Mennesker. Og naar Antallet af Købmænd i tidligere Tider var 4 à 5, har Tællingen i 1801 29, i 1834 21, i 1850 24 med 21 Medhjælpere, og endelig i 1860 38 Købmænd, hvoraf de 13 holder til sammen 27 Medhjælpere. Disse Tal maa dog modtages med nogen Reservation. Vel er der efterhaanden kommet et nyt Handelsfag til, Manufakturhandlerne, men man er dog sikkert det rigtige Tal paa de virkelige Købmænd nærmest, naar man holder sig til de 13, der holder Medhjælpere.

Endnu kan vel anføres som et Tegn paa Bedring i Handelsforholdene, at jødiske Købmænd i 1795 begynder at nedsætte sig i Assens.

At Manufakturhandlerne paa denne Tid ikke var repræsenterede i Byen, fremgaar af et lille, men malende Træk: Kæmnerregnskabet for 1821 oplyser, at Byen da anskaffede et graat, uldent Tæppe til den civile Arrest, og det blev købt paa Børsen i København.

Omkring Midten af Aarhundredet, præcis d. 15. November 1852, begyndte et ganske nyt Led i Byens økonomiske Forhold sin Virksomhed; da aabnede „Assens og Omegns Spare- og Laanekasse“ sit første Ekspeditionslokale i et Værelse paa

Raadhuset. Der var da to Sparekasser i Fyen, Fyens Stifts-  
sparekasse i Odense og en tilsvarende Institution i Faaborg.  
At Assens her altsaa har været ret tidligt med, skal skyldes  
Farver C. M. Raffenberg's Initiativ. Han og 24 ansete Mænd,  
der traadte til paa hans Opfordring, stiftede Sparekassen, og  
begyndte med at sammenskyde en Kapital paa 600 Rdl. som  
Administrationsfond. Foruden Prioritetslaan i faste Ejendomme  
ydede Sparekassen Laan i haandfaaet Pant, i hvilken For-  
bindelse man valgte en Guldsmed og en Urmager til at vur-  
dere Panterne, Guld, Sølv og Ure.

Detaller fra Sparekassens Historie findes i det af Bogholder  
August Fog i Anledning af Institutionens 50-aarige Jubilæum  
udgivne Skrift. Her skal kun meddeles, at Indskuddene efter  
det første afgivne Regnskab, nemlig pr. 1. Januar 1854, androg  
175,756 Rdl. 74 Skilg. Paa det Tidspunkt, da nærværende Bog  
programmæssigt slutter, var det indestaaende Beløb 267,802  
Rdl. 31 Skilg. Paa det først angivne Tidspunkt fandtes der  
1007, i 1865 — 66,981 Indlaanskonti. Fremdeles var Overskud-  
det henholdsvis 1108 Rdl. 8 Skilg. og 5410 Rdl. 2 Skilg.

Udover den Handel der trivedes eller vantrivedes i Assens,  
havde Byen imidlertid et Speciale, der medførte et Opsving i  
Femtenhundrederne og senere. Det var

#### *Øksenhandelen.*

Studene var uden Sammenligning den vigtigste blandt dan-  
ske Udførselsvarer i hine Tider. De udførtes til Holland og  
Rhinbyerne, og denne Handel var, sagde Regeringen, „fast  
den største Handel, som bruges, hvorved der kan blive Pen-  
ninge i Landet“. Hele Nationen, fra Kongen til Bonden, var  
interesseret i den.<sup>1</sup> Ned gennem Jylland strakte sig en vestlig  
og en østlig Øksenvej, til Ribe og over Kolding til Haderslev,  
hvor de jyske Øksendrifter mødtes med de fyenske, sjælland-  
ske og skaanske, der kom over fra Assens.<sup>2</sup>

Tekniken i denne Øksenproduktion var den, at Bønderne  
og forresten ogsaa Præsterne opfødte Studene og solgte dem  
til Kongen, Herremændene og Borgerne, der staldfodrede  
dem, til de havde naaet en vis Alder og en vis Grad af Fedme  
og saaledes egnede sig til Eksport.<sup>3</sup>



Baade i 1475 og 1477 nævnes Assens som Udførselssted, første Gang sammen med Kolding og Ribe, anden Gang i Christian d. I's Forordning af 27. August 1477. Her hedder det, at Øksne maa drives af Rigens Mænd til Falsterbo, Skanør og Dragør, og til andre Købstæder og Fiskerlejer, „oc sammeledis til Asznes, Coldinge oc Ripe“.<sup>4</sup> Borgerne i disse Byer maatte alene udføre de Øksne, Bønder og Præster staldede.<sup>5</sup>

Beklageligvis savnes alle Oplysninger om Udførselens Størrelse, hvad angaar Femtenhundrederne, fra andre Byer end Kolding og Ribe.<sup>6</sup> Idet det dog er saa heldigt, at der er opbevaret et Brev om Øksenhandelen i Assens fra et saa tidligt Tidspunkt som 1551, skal dette — fraset Stavemaaden — ordlydende meddeles her. Det er Poul Bang, den Mand, der i 1551 var Vært for Christian d. III, der skriver til Jørgen Gyldenstjerne i Odense: Min ydmyg Hilsen Eder altid tilforn skrevet med Gud. Kære Jørgen Gyldenstjerne, giver jeg Eder ydmygelig tilkende, at jeg agter med Guds Hjælp at samle mine Øksne i Morgen 8 Dage. Bedendes Eder derfor ydmygelig, at I ville vel gøre og bestyre en af Eders Fogeder maatte sige Eders Tjenere til, at de ville drive deres Øksen frem, at de visseligen er her for Byen 1½ Time over Middag. Kære Jørgen, her forlader jeg mig vist til. Hermed Eder Gud almægtigste befalendes sund og salig til evig Tid.

Skrevet i Assens Løvedag for Letare (7. Marts) Anno 1551.

Pouell Bang.<sup>7</sup>

Det er ikke alene Tonen fra Øksentiden, der her klinger, men Brevet viser, at Assensskøbmænd da havde Øksenhandelen ihænde.

Imidlertid er Udførselen over skaanske Byer og Dragør, sagtens for at indskrænke Udgifterne ved Kontrollen og for at skærpe denne, ophørt under Christian d. II; den er da indskrænket til Assens, Kolding, Ribe, Rødby, Middelfart og Gedser. Og i 1555 falder de to sidste Byer bort som Udførselssteder, Middelfart dog kun for atter at blive anerkendt Aaret efter, og forresten med den ikke uinteressante Motivering, at Fyenboerne fører deres Stude den Vej over og gaar

udenom Assens, idet de foregiver at ville tolde dem i Kolding, mens Sagen er, at de smugler dem over Grænsen.<sup>8</sup>

Der betaltes nemlig en ret betydelig Udførselstold. I 1542 var den 20 Skilg. af hvert Dyr foruden Smaatold, 2 à 4 Skilg.<sup>9</sup> 25 Aar efter, i 1567, forhøjedes Tolden, paa Grund af store militære Udgifter, til 1 Rdl., og Tolderne fik, ret snedigt, Ordre til at hemmeligholde Forhøjelsen, til Købmændene kom med Studene.<sup>10</sup> I 1573 nedsattes Tolden til en Slettedaler eller 4 Mark.

Toldens Oppebørsel medførte iøvrigt adskillige Kalamiteter, idet Tolderne gav Købmændene Kredit paa den, til Øksnene var solgt. Prisen kunde imidlertid være faldet og give Sælgeren Tab og saaledes sætte ham ud af Stand til at betale den skyldige Udførselstold. Eksempelvis fik Odense Magistrat i 1570 Ordre til at gøre Indførsel i den for Gæld bortrømte Hans Lerches Bo, for Told han skyldte Tolderen i Assens. Ret jævnligt blev Tolden eftergivet, men ved Slutningen af Femtenhundererne blev Kreditgivningen forbudt, dog som sædvanligt virkningsløst. I 1578 var Restancerne saa store, at Tolderne ikke kunde gøre Regnskab. Venskabs- og Forretningsforhold fristede dem til at trodse Forbudet, og Tolderen i Assens fik et Kongebrev, hvorved alle Magistrater, han henvendte sig til, fik Ordre til at være ham behjælpelig med Indkrævning af skyldig Told. Blev den ikke betalt, skulde paa-gældende Magistrat sælge Skyldnerens Bo.<sup>11</sup>

I 1585 eftergav Kongen forhenværende Tolder Willum Bang i Assens, der da havde tilskødet Kronen sin Gaard med Jorder, al den Gæld, han paa egne og Medarvingers Vegne var Kronen skyldig efter sin Faders, den før omtalte Poul Bangs Regnskaber, og alt det han selv som Tolder var skyldig.<sup>12</sup>

Hermed er vi naaet frem til Christian d. IV's Tid, og idet Kongerne er nævnt som Deltagere i Øksenproduktionen, skal her berettes om en Øksendrift, Christian d. IV dirigerede over Assens i 1623. Kongen er i Holsten og har købt 280 Øksne, som gennem Sønderjylland, Fyen og Sjælland skal føres til „Frede“, som han bestandigt forkorter Frederiksborg, for at fedes. I en fuldstændig almanakagtigt opstillet Instruktion giver Kongen sine Ordre om Driften, idet han anfører Dag og Dato for Rej-

sens forskellige Stadier. Den begynder i Sternburg d. 5. April og ender med, at Driften afgaar fra Roskilde d. 9. Maj. Instruksen er — vel af Hensyn til de holstenske Drivere — affattet paa Tysk, et Sprog han ellers ikke yndede, men endog forbød sine Gesandter at benytte. Den 17. April drives Flokken til Haderslev, hvor den hviler sig i tre Dage, hvorpaa det hedder: „d. 21. April nach Assens fehre, d. 22. wber dass wasser nach Assens. Jörgen Brade (Brahe) soll futther skaffen. D. 23. nach Werning, d. 24. nach Othensehe.“<sup>13</sup>

Man var jo i Øksen- og Færgebyen vant til disse Studedrifter, men hvorledes har det trods alt taget sig ud med en slig Transport gennem Byen? Ligeved 300 Kreaturer, først udlosede ved Skibsbroen, derefter drevet til Øksenstalden, fodrede med det Hø, Jörgen Brahe forhaabentlig har skaffet, for derefter næste Dag atter at skabe Trængsel i Byens Gader, og andet mere. Natteopholdet og Affodringen er — som antydet — foregaaet i en Øksenstald et eller andet Sted, men hvor? Tingbogen omtaler i 1706, under 15. Juni, 4 Boder „i den udflyttede Øksenlade i Kindhestegade“, og tilsyneladende i Gadens østlige Side og sydlige Ende; men hvornaar var den udflyttet, og hvorfra? Er Udflytningen set fra et Færgesynspunkt, tør man vel formode en tidligere Beliggenhed ved Havnen. I 1623 har Christian d. IV atter købt Stude i Holsten, denne Gang 200, der fremdeles skal drives til „Frede“ og kommer over ved Assens d. 18. Juni.

Det er sikkert gaaet glat med disse kongelige Øksentransporter; man havde jo jævnlige Kongen selv paa nært Hold. I andre Forhold gik det mindre upaaklageligt, saaledes maatte der i 1603 en kgl. Formaning til, i Anledning af skaanske og sjællandske Øksenhandlers Klage over, „at naar de komme til Eders By, skal Skuderne dem forholdes, fordi Eders Borgere først vil overføre deres“; man mener, at de, der kommer først, skal først overføres.<sup>14</sup>

Dette Brev lader ingen Tvivl om, at der til Tider har været Trængsel paa Skibsbroen i Assens, paa Færgefartøjerne og i Øksenladen eller -laderne. Hvem det var, der ialtfald paa et Tidspunkt kan have forset sig mod Skaaninger og Sjællændere, fremgaaer af et andet Kongebrev fra 1632 (8. April), hvor der

nævnes Lucas Skall (eller Schelle), Jørgen og Anders Bang og Bendt Lauritzen. Anledningen til, at deres Navne kommer frem, er den, at de sammen med Sognepræsten, Mester Pouffvæll, ham vi senere møder under Gejstligheden, forgangen Vinter har forset sig ved, trods Forbud, at stalde Øksne. Kongen tilgiver dem dog i samme Aandedræt, „da eftersom det mere er sket af Vanvittighed, end af Forsæt“. Det er naturligvis en Række Bedsteborgere, der er Tale om, Folk, Kongen ikke kunde undgaa at komme i Berøring med ved fremtidige Lejligheder; han har ikke villet se sure Miner, naar han kom til Assens.

Spørger man nu, hvor stor denne Udførsel var, hvor mange Øksne der kom over fra Assens, altsaa vestgaaende, falder dette Spørgsmaal lidt vanskeligt at besvare. Af ældre Toldregnskaber er kun opbevaret endel Brudstykker fra Tiden 1628 til 1661, og her forefindes kun ganske enkelte Opgaver over enkelte Transporter. Derimod findes nogle „Fortegnelser paa de fra Assens udførte Øksne“, hvori Antallet af Dyr er angivet. De drejer sig om Tiden fra 1639 til 1655, idet der dog kun findes Opgaver for 8 af de mellemliggende Aar. Her varierer Antallet fra 3017 til 5767, og der er gennemsnitligt udført 4668 Øksne aarligt.<sup>15</sup> Fra 1658 til 1682 foreligger Pengeregnskaber, der viser, at Udførselen nu er faldet. Fra 7 mellemliggende Aar ses det, at den varierer fra 590 til 1372 Dyr. Efter denne Tid foreligger udelukkende Pengeregnskaber, hvor den egentlige Told er anført sammen med Smaatolden og Hestetolden, naar undtages enkelte, stærkt spredte Aar.<sup>16</sup>

For at vise den relative Størrelse af Udførselen fra Assens, skal anføres nogle Tal fra Ribe. Her udskibedes i 1579 3885 Øksne, i 1601 1378, i 1605 385. Derefter steg Udførselen til aarlig mellem 2 og 3000. For følgende Aar beløb den sig til:

1624 .....	5727
1625 (under) .....	3000
1627 .....	5409
1630 .....	2497
1633 .....	3677
1634 .....	2900
1638 .....	4882

og efter denne korte Periode aftager den atter, idet der anføres følgende Tal for Aarene 1640/41 til 1651: 962, 989, 1678 og 2598.

Det er klart, at disse stærkt svingende Tal er Udtryk for urolige og svingende Markedsforhold; de forekommer jo i Assens som i Ribe. Dette Øksenopdræt og denne Udførsel maatte medføre en betydelig Risiko, baade for Opdrættere og Købmænd; thi naar Driftene kom frem til Markederne, var det her, Priserne bestemtes, medens Opdrættere og Handlende maatte disponere Aar forud.

Det siges da ogsaa, at der i Ribe forekommer en Mængde Eksempler paa, at Købmændene ikke kunde betale de Øksne, de det foregaaende Aar havde købt paa Kredit af jyske Adelsmænd.<sup>17</sup> At det gik „ligesaa hos os“, fremgaar af Povl og Wilum Bangs Skæbne og af, at Odense Magistrat i 1579 fik Anmodning om at hjælpe nogle adelige Damer til deres Tilgodehavender hos Øksenkøbmænd.<sup>18</sup>

Alt ialt maa man dog tro, Regeringens foran citerede Ord i Ære, at denne Forretningsgren har været af stor økonomisk Betydning for alle Deltagere, ikke mindst for de Byer, hvor den var koncentreret. Medens paa den anden Side Forfatterinden til den her ofte citerede Artikel i Hist. Tidsskrift, Nina Bang, sikkert uberettiget indkasserer et Datidsdigt til Fordel for Øksenhandelen og dens Udøvere, naar hun skriver, at selv Digteren begejstres ved Tanken paa den, idet Købmanden med sin Studedrift for ham antager Skikkelsen af en Hærfører, der „med sin dobbelthornede Hær, tillands og tilvands, bryder frem gennem fremmede Lande“.

Digtet er skrevet af en Ribedigter, Amerinus, og henvendt til en Ribe Raadmand og Borgmester, Lauritz Thøgersen, der førte Ribes Kontingent af militære Kræfter til Halland under Krigen med Sverrig i 1563—70. Adjektivet „doppelthornede“ alluderer ikke til Øksne, men forklares ved Fortsættelsen „tillands og tilvands“, idet Kontingentet bestod i baade Skibe og Soldater.<sup>19</sup> Det sigter altsaa ikke til Studetransporten; denne og Studehandelen maa give Afkald paa disse Lavrbær.

Vi gaar herfra over til et andet Led i Handelen, rettere et Middel i denne,

### Skibsfarten.

Som allerede antydet havde Bønderne til Begyndelsen af Femtehundrederne Ret til selv at udføre deres Produkter<sup>1</sup>, og indtil da kan man kun tænke sig den ringe Transport tilsøs, der var nødvendig for Hjembringelsen af et meget beskedent Forbrug af fremmede Varer. I Løbet af den følgende Tid, vel omtrent fra Midten af det sekstende Aarhundrede, er den Skibsfart opstaaet, der omtales i et Kongebrev fra 1578, hvorved Tolderen i Nyborg, der fører Tilsyn med Skibsfarten gennem Storebelt, faar Befaling til at lade Skibe fra de fyenske Byer passere, naar de har gjort Rede for sig. Der anføres: „Odense, saavel som dem af Kerteminde, Assens og andetsteds i Fyen“.<sup>2</sup>

I 1627 nævnes to Skipperere i Assens blandt en Række Skipperere andetsteds fra, som skulde være sejlet fra Assens til Pøl, hvorfra de skulde overføre Krigsfolk.<sup>3</sup> Den 8. Febr. 1632 beretter Raadstueprotokollen, at 11 Skibsmænd er opvaret. I 1638 fortælles sammesteds om en Oplevelse, et Assensskib har haft paa Vej fra Middelfart og Bogense med en Ladning Rug til Hamborg. Den kan ikke forbigaa. Den antyder til en vis Grad Skibets Størrelse, idet en Besætning paa 7 Mand maa tyde paa, at det har været et Skib af nogenledes Format. Der er foruden Skipperen en Styrmand, en Højbaadsmænd, 2 Baadsmænd, en Kok og en Skibsdreng. Videre fortælles der, at Skibet ved Horns Rev møder et „Dynkerkenskib“, der border det og berører det Værdier, dels tilhørende Skibet, dels Besætningen, for 357½ Daler, og derud over en Pakke tilhørende velbaarne Jørgen Brahes Frue og Børn. Skipperen faar et skæmmende Sabelhug over Næsen, og den ene Baadsmænd mishandles paa anden Maade.<sup>4</sup>

Fra 1684 foreligger et Konsumtionsregnskab, der beretter, at der da ligger følgende i Assens hjemmehørende Skibe i Vinterleje i Havnen:

Peder Baagøes	Skib paa	12	Læster
Hans Bruuns	—	—	11 —
Oluf Hansen Beens	—	—	7 —
Willum Nissens	—	—	5 —
Lars Clausens	—	—	5 —
Søren Tanderups	—	—	3 —
Hendrich Henningsens	—	—	3 —
Jens Lauritzens	—	—	2 —

Assens Skibsflaade bestod altsaa paa dette Tidspunkt af 8 Fartøjer med en Tonnage af 48 Læster, men det maa tilføjes, at det sidste Skib paa de to Læster „er øde og ej kan sejle“, ligeledes at en Skibsliste for det følgende Aar viser, at Oluf Beens Skib paa 7 Læster da er „ganske øde og ophuggen“.<sup>5</sup>

I 1701 beretter et „Regnskab for Assens By“, at der da er afgaaet følgende Skibe fra Havnen: Skipper Christian Jørgensen i sin Galiot, 18 Læster, med 363 Tdr. Rug, 320 Tdr. Havre, 16 Lspd. 12 Pd. Flæsk til København, Hans Aagesens Jagt, 6 L., med 60 Tdr. Rug, 120 Tdr. Malt, 80 Tdr. Havre og 3 Skippund Flæsk til Drammen. Lauritz Eriksens Galiot, 11 L., med 83 Tdr. Rug, 184 Tdr. Malt, 68 Tdr. Byg, 5 Tdr. Ærter og 2 Skpd. 9 Lspd. Flæsk til Christiania. Jens Pedersens Jagt, 4 L., med 150 Tdr. Byg til Flensborg. Udover disse Skibe anføres Hans Tanderups Skude paa 6 L. og Peder Baagøes Galiot paa 11 L., men da der intet siges om, hvad de har foretaget sig, maa det formodes, at de har været ubeskæftigede.<sup>6</sup>

Men, inden vi forlader dette Tidspunkt, bør det for en Sammenlignings Skyld bemærkes, at en By som Helsingør, ved Indløbet til det travle Øresund, i 1704 ejede 12 Fartøjer af Tonnage 1 til 8 Læster.<sup>7</sup>

I 1731 er det gaaet tilbage med Skibsbestanden i Assens. En Toldliste oplyser, at den da bestod i 4 Jagter, 1 paa 9 L., 35 Aar gl. og bygget i Sønderborg, 1 paa 6 L., 13 Aar gl., bygget i Middelfart, 2 paa hver 3 L., 13 og 14 Aar gl. og byggede i Svendborg. Og, da denne Afhandling tillige skal belyse Handelsforholdene, skal det anføres, at Assens Havn i 1731 besøgte af 22 fremmede Fartøjer med en samlet Lastevne paa 261¼ L. Heraf var 6 fra Sønderborg, 5 fra Faaborg, 1 fra Ærø, 1 fra Dragør, 1 fra Tønsberg, 1 fra Kerteminde, 2 fra Haderslev, 3 fra Flensborg og 2 fra Odense.<sup>8</sup>

Fire Aar efter beretter den Indberetning, Regeringen da afæskede Købstæderne, at „her ved Byen er trende Fartøjer, hvoraf det største er 12½ Læster drægtig, det andet 9 og det tredje 6 L. dr. Det paa 12 L. gaar til Norge med Kornvarer og bringer tilbage Tømmer, Kalk, Jern, Stenkul og Tjære. Det andet paa 9 L., som kan bruges til Farten paa Norge, bliver fragtet af Indbyggerne til at hente Brændeved, har og nogle Gange

været i Flensborg. Det tredje og mindste er for lidet til Fragten paa Norge, bliver derfor mest brugt til at gaa til Flensborg og Lybæk, hvor det henfører lidet Kornvarer og derfra tager til Retur lidet af Specerier, samt Hør og Hamp, Hampeblaar, Tobaksblade, Traad, salt Fisk, Mursten, Tagsten og andre grove Varer. Hvad Kornvarer, som herfra Byen ellers bliver bogført, dertil er paa nogle Aar bleven fragtet et Skiberum fra Sønderborg.“

I 1763 er Skibenes Antal forøget. Der er da hjemmehørende i Assens: 1 Galease paa 16 L., 4 Jagter paa 6, 5, 3 og 1½ L., og desuden 1 Baad paa 1 L., tilsammen 32½ L. eller 50 % større Tonnage end i 1731, men ca. 16 L. mindre end i 1684. Af fremmede Skibe gæstes Byen i dette Aar af 34 med 335 L. De skriver sig fra Aarø, Aabenraa, Bjørnø, Kalmar, Cappeln, Dragør, Dyreborg, Ærøskøbing, Faaborg, Flensborg, Haderslev, Nakskov, Melsom Vig (Norge), Marstal, Rødby, Sandefjord (Norge), Svendborg og Sønderborg.<sup>9</sup>

Tre Aar senere, i 1766, er Assensflaaden vokset til 7 Skibe med 62 L., men forholder sig ikke desmindre smaat sejlene i Relation til andre fyenske Byer. En Liste over fyensk Tonnage tager sig saaledes ud:

Odense	26	Skibe	med	508	Læster
Faaborg	32	—	—	325½	—
Svendborg	45	—	—	308	—
Nyborg	15	—	—	226	—
Kerteminde	9	—	—	75	—
Assens	7	—	—	62	—
Middelfart	5	—	—	60	—
Bogense	6	—	—	58½	— <sup>10</sup>

I 1788 retter Admiralitets- og Kommercekollegiet en Forespørgsel til Assens om Antallet af Skibe, deres Drægtighed, Alder og Navne, saavidt de ikke tilhører Færgelavet, og der svares:

- I. Sal. Claus Johansens Søstre ejer en Jagt, 4½ Kommerce Læster, 16 Aar gl., navnlig „De seks Søstre“, i god, brugbar Stand, men de har f. T. ingen Sætteskipper, eftersom Ejeren Claus Johansen er død.
- II. Gumme Clemmesen ejer en Jagt, kaldet „De fire Søstre“, 7½ K. L., omtrent 14 Aar gl., og deri tilhører Halvparten Hans Pedersen Thoroø, der forer den; tillige ejer Gumme Clemmesen



III. en Galease, „Enigheden“, 8 Aar gl., 26 K. L., føres af Peter Petersen af Aabenraa, der har taget sin Eksamen og nu vil vinde Borgerskab i Assens.

IV. J. C. Dreyer er Ejer af en Jagt, kaldet „Daniel Samsøe“, 7 K. L., 9 Aar gl., føres af Skipper Hans Mortensen Ancher, og

V. af en Galease, „De tre Søskende“, 17 K. L., 7 Aar gl., føres af Skipper Lars Lund.

Det kan tilføjes, at naar Dreyers Skib paa dette Tidspunkt beskedent holder sig til „De tre Søskende“, ændres dette Forhold i Tidens Løb saaledes, at Navnet gennem Mellemstadier naar op til „De ni Søskende“. Højere oppe er det ikke truffet, uagtet Manden efterhaanden fik 16 Børn, hvoraf den sidste var Maleren Dankwart Dreyer.

VI. J. Holm ejer en Galease, „Frands Trolle“, 18 K. L., 18 Aar gl., nu i Randers Fjord,

VII. tillige en her liggende Jagt, „Karen Achtonia“, 10½ K. L., 16 Aar gl., men i komplet Stand. Galeasen føres af Skipper Peter Witzten, Jagten af Andreas Thorsen.

VIII. Niels Hannibal har en Jagt, kaldet „Hans Storm“, 6½ L., 20 Aar gl., føres af ham selv.

IX. Rasmus Poulsen Møller ejer 1 Jagt, „Elisabeth“, 3 L., 12 Aar gl., føres af ham selv.

X. Andreas Thorsen ejer 1 Jagtbaad, „De trende Søskende“, 2 L., 5 Aar gl., føres af ham selv.

XI. H. Adolph ejer en Jagt, „St. Johannes“, 6½ K. L., 17 Aar gl., føres af ham selv.

Listen giver altsaa som Resultat 11 Fartøjer med en Drægtighed paa 108 Læster, dog et Fremskridt i Løbet af 10 Aar.<sup>11</sup>

Den næste Opgave, der foreligger, omhandlende den fyenske Skibsfart, fortæller, at de 8 Byer i 1828 har følgende Tonnage og Indbyggerantal:

Svendborg	95	Skibe	m.	1842	Kommercelæster	Odense	8350	Indb.
Faaborg	40	—	697	—	—	Svendborg	3000	—
Nyborg	18	—	513	—	—	Nyborg	2600	—
Odense	32	—	453	—	—	Assens	2240	—
Assens	47	—	288	—	—	Faaborg	2130	—
Kerteminde	28	—	195	—	—	Kerteminde	1600	—
Bogense	6	—	98	—	—	Middelfart	1580	—
Middelfart	7	—	50	—	—	Bogense	1100	— <sup>12</sup>

Her er Assenstonnagen steget til omtrent det tredobbelte af Drægtigheden i 1788, og Byen er — fra Nr. 6 i 1766 — avanceret til Nr. 5 i 1828. I Forhold til Indbyggerantallet indtager disse

Byer tonnagemæssigt følgende Pladser, idet Tabellen angiver Tonnagen pr. 100.

Kommercelæster pr. 100 Indbyggere:

1. Svendborg .....	61,40	5. Kerteminde .....	12,18
2. Faaborg .....	32,70	6. Bogense .....	9,00
3. Nyborg .....	19,73	7. Odense .....	5,42
4. Assens .....	12,81	8. Middelfart .....	3,16

I dette Forhold er Assens altsaa Nr. 4, svarende til sin folketalsmæssige Stilling, medens Grunden til, at Svendborg staa saa uforholdsmæssig højt, er den, at Skipperøerne Taasing og Thurø toldmæssigt hører under denne By.

Af samme Grund er den atter forud i 1845. Da stiller de fyenske Havnebyers Skibsfart sig indbyrdes saaledes, hvad Drægtighed og Antallet af Skibe angaar:

Svendborg	180	Fartøjer, hvoraf 45 under 7 Læster, samlet Tonnage	4194	L.
Faaborg	101	— — 11 — — — —	1108	-
Nyborg	69	— — 52 — — — —	883½	-
Odense	41	— — 14 — — — —	753½	-
Assens	60	— — 43 — — — —	469½	-
Kerteminde	42	— — 32 — — — —	285½	-
Middelfart	14	— — 7 — — — —	195½	-
Bogense	10	— — 3 — — — —	150	-

Bestanden af Skibe i Assens, der nu er Nr. 5, specificeres saaledes, idet Redere og Førere tages med:

Redere	Skibsnavne	Skibs- betegnelser	Førere	Drægtighed i Kommerce- læster
B. Bruun & Søn	Oline Cecilia	Skonnert	C. F. Schmidt	69½
—	Fortuna	Jagt	P. R. Møller	29½
—	Svanen	Kuf	W. P. Resting	28½
—	Kronprinsesse Caroline	Smakke	S. Schmidt	15½
F. M. Schmidt	Falken	Jagt	H. P. Schmidt	38½
T. Bay	De trende Brødre	Slup		36½
Rs. Petersen	Ørnen	Slup	Rasmus Petersen	25
H. J. Brandt	Maries Minde	Jagt	P. R. Brandt	20½
Gen. Told- kammeret	Jylland	Krydskutter		12
	Maagen	—		12
L. Poulsen	Jørgen Chr. Dreyer	Jagt	L. Poulsen	8½
A. Fentz	Lykkens Prøve	Jagt	I. Rasmussen	8½
S. Hannibal	Marie Elisabeth	Jagt	J. Jørgensen	8½
P. Johansen	Eenlige Anna	Kvase	P. Johansen	7½
M. Lillelund	Haabet	Jagt		7½
P. Jensen	Den 15. Februar	Kvase	P. Jensen	7

Endvidere 43 Fartøjer under 7 Læster, tilsammen 126½ Læst.<sup>13</sup> Ialt 60 Fartøjer med 469½ Læster, og sikkert kun Skibsfart til Husbehov. En professionel Skibsfartsby som Marstal havde samtidigt 176 Skibe, hvoraf 80 over 10 L. Man sejlede dog der overvejende med mindre Skibe, Jagter og Slupper. Der fandtes kun 3 Skonnerter fra 18½ til 6½ L.<sup>14</sup>

Var man fremdeles paa denne Tid blot lige sluppet ud af Eftervirkningerne af Statsbankerot, Pengekrise og Kielerfred<sup>15</sup>, var man dog paa den anden Side nu langt borte fra Forholdene omkring Enevældens Indførelse og fremefter, hvorom det hedder, at der hverken fandtes Penge, Skibe eller Kredit.<sup>16</sup>

Og faa Aar efter er der Tegn til, at bedre Tider er i Anmarsch ogsaa paa dette Omraade. Det er Foreteelser indenfor

### *Skibsbyggeriet,*

der varsler Fremgang. I 1853 har fire Assensmænd ladet bygge en stor Jagt, „Helgesen“, der under Skibsfører F. W. Jacobsen har været paa Robbefangst ved Island, og efter 7 Maaneders Forløb vender hjem med en Last paa 100 Tdr. Tran, produceret af egen Fangst. Den 23. April 1855 løber en Skonnert af Stabelen fra Møllers Værft; dens Navn, „Hvalen“, tyder paa, at den har en lignende Bestemmelse som „Helgesen“. Der tilføjes i det lokale Blad, hvorfra disse Meddelelser er hentet, at dens Afløbning blev hilst med Jubelraab af en talrig Folkemængde. Den 24. Decbr. løber en Brig, „Alert“, ud fra samme Værft, og endelig fra Michelsens Værft en i 1857 bygget Skonnert.

Den sidste Skibsbygger er kommet til Byen i 1853; da anbefales han af en Skibsbygger Bom som dennes Efterfølger. Fire Aar senere skete der for Michelsen det, at et næsten færdigt Skibsskrog brændte paa Værftet. Politiet udlovede en Belønning paa 1000 Rdl. for Oplysninger, der kunde lede til Opdagelse af Anstifteren, og i Januar 1860 meddeler „Vestfyenske“, at den er paasat af en Skibstømrersvend. Han paastod at være bestukket af Michelsen, idet han tillige haabede ved Udbetaling af Erstatningen at kunne faa sin tilgodehavende Arbejds løn, ca. 700 Rdl. Han idømtes ved Underretten 6 Aars Forbedringshus, ved Overretten 8 Aars Tugthus, mens Michelsen blev frifunden.



Parti af Havnepladsen i Assens 1856. Efter Tegning af Malermester N. F. Niss i Assens. Fader til Maleren Thorvald Niss. Bygningerne er fra venstre: Hjørnet af Lunds Gæstgiveri (nu Marcussens Hotel), Strandporten (nedbrudt 1859), Gavlen af Restings Beværtning, Knud Fiskers Hus, den statelige Bygning kaldet „Toldbod Bors“ og Del af Assens Toldbod.

Hvorledes det tidligere har forholdt sig med Skibsbyggeriet i Assens, foreligger der kun lidet om. Man faar et Indtryk af, at det baade her og andetsteds er foregaaet pletvis. Skulde der bygges et Skib, kom Skibsbyggerne her- og derfra, idet de paa paagældende Tidspunkt var ubeskæftigede i deres Hjemstavn. Havde Kongen Brug for Skibsbyggere til Flaaden, maatte ogsaa han hente dem, hvor de var at finde.

I 1566 har han saaledes forlangt en Indberetning om, hvad Skibsbyggere der var i Byen, naturligvis for eventuelt at forlange dem sendt til København. Og det oplyses, at der fandtes to, Rasmus Helle og Lasse Skibsbygger.<sup>17</sup> I 1628 har Borgmester Bang i Bogense ladet bygge et Skib i Assens,<sup>18</sup> men i 1632 stod det ilde til, som den Tilførsel i Raadstueprotokollen for 8. Febr. viser, der er citeret under Skibsfarten. De omtalte 11 Skippere adspørges, hvormange Skibsbyggere der er i Assens? „Da svarede de, at her er ingen saadan, undtagen Jacob Bjørnsen, som er en gammel, skrøbelig Mand, som gaar ved en Stok, og er intet dygtig til saadant Arbejde. Ellers en fremmed Mand,

som er i Arbejde paa en liden Skude for Anders Kylling. Hvad Niels Matzen angaar, har han ikke lært Haandværket, kan næppe skære en Nagle til.“ I 1691 har Skibsbyggeriet helt forladt Assens. Den 9. Juni meddeler Tingbogen, at Raadmand Erik Nielsen paa sin Brodersøns Vegne har pantsat et Skiberum, „som endnu staar paa Stabelen her ved Thorøe“; hvilket sagtens hænger sammen med en Tilsanding af Havnen ved Assens, der har bevirket, at man saaledes har maattet søge ud ved dybere Vand.

I 1716 var der 4 Tømmermænd fra Taasing i Assens, for at forlænge den lille Smakke<sup>19</sup>, og i en Klage over, at Skipper Nis Hansen Baagøe viser Vrangvillighed til at sejle Mel til København, henvises til, at han aldrig før har klaget over sin Masts „Ulykkelighed“; „ialtfald“ — siges der — „kunde han være sejlet til Flensborg, Aabenraa, eller Sønderborg, og bekommet en Mast“. Og forresten oplyses det, at der for Tiden er en Skibsbygger fra Als tilstede, som bygger et Skib for en Mand her i Byen.<sup>20</sup>

Nogle Aar forud er der imidlertid bygget et Skib i Assens. Raadstueprotokollen har et ret indgaaende Notat om dette Fartøj, anført under 15. Oktbr. 1703, som maa refereres i sin Helhed:

„Det idag fremkom her paa Assens Raadstue Mester Christian Matthiasen, Skibsbygger, med 4 Borgere, navnlig Christian Jørgensen, Hans Poulsen, Hans Lauritzen og Hans Simonsen her ibdm og foregav tilligemed ommeldte 4 Borgere, som ved Ed bekræftiget, at forbemeldte Mester Christian Matthiasen har bygget dette Skib her for Assens By Anno 1694 for afgangne salig Borgemester Thomas Iffversen her sammesteds; dets Længde, Bredde og Dybde befindes som herefter følger: Skibets Længde udi Kølen 31 Alen, udi Slaget 9 Alen, Bredden under Store Lugbjelken i Rummet 10 $\frac{3}{4}$  Alen. Under Store Lugbjelken befindes Dybet neder paa Kølsvinet 4 $\frac{1}{2}$  Alen. Ved Pompe Sotten (skal vel læses Pumpesutten, og være den nederste Ende af Pumpen) under Bjelken 5 $\frac{1}{2}$  Alen dyb, og under for Lugbjelken 5 Alen dyb. Over Stævnen findes merbemeldte Skiberum at være 34 $\frac{1}{2}$  Alen, alt Sjællands Maal at regne; hvilket Skib den dydelige og gudelskende Matrone Helvig Jens-



Fra Assens Havn, o. 1890.

datter, salig Borgmester Thomas Iffversens haver afhændiget og solgt til højagtbare og velfornemme Johan Lyders udi Trondhjem i Norge. Samme Skib er her ved Steden af Mester Christian Matthiasen fortømmeret med Halvdæk og Bakke derpaa. Hvilket saaledes under Stadsseglet blev udstedt med Borgmester og Raads Hænder underskreven.“

Det er søgt oplyst, hvad det var for et Skib, men Søfartsmuseet paa Kronborg kan ikke erklære noget bestemt efter de foreliggende Oplysninger, der ikke er tilstrækkelige til at afgøre dets Størrelse; man formoder imidlertid, at det er en Galiot, Datidens almindelige Skibstype.

Det samlede Indtryk af alt dette bliver, som allerede bemærket, at der intet stadigt, planmæssigt Skibsbyggeri fandt Sted i Assens. Og dette Indtryk bekræftes ved en Meddelelse om en Skibsafløbning i 1776. Den 8. Novbr. d. A. bringer Odense Adresse Contors Efterretninger Detailler om denne Afløbning og skriver, at der i dette Seculum, altsaa i Syttenhunderne, ikke er bygget noget Skib i Assens. Det drejer sig om en Jagt, bygget af Postmester og Købmand P. A. Holm; den blev „ved lave Vande rullet ud i Stranden her ved Skibsbroen, ved hvilken Lejlighed blev flagget og kanoneret af alle de her liggende

Fartøjer; den gamle fra Svenskekrigen her værende tolvpundige Jern Canon hilsede ogsaa med tre Skud. Dette Skibs Bygning er saa meget mere mærkværdig, dels da det er det første her ved Byen i dette Seculum og i Mands Minde byggede Skib — — —“. Herefter følger en Lovprisning af Holm; han har bygget en stor, grundmuret Købmandsgaard, og „paa hollandsk Maade indrettet en kostbar Vandmølle, Kaals Mølle“, i Svendborg har han ladet bygge Galeasen „Dorothea“.

Efter Tidens Skik sluttes der med nogle Vers, hvoraf et Par Linjer skal gengives som passende Afslutning paa disse Skibsbyggerminder:

Saa pløj, nybygte Skib, den stolte Havets Bølge,  
Dig Himlens Varetægt paa Dine Veje følg.

I Forbindelse med de to sidste Kapitler skal derefter det nærliggende Emne

### *Havnen*

og dens Tilblivelse omtales. I en Pjece, „Assens Havn“, af Havnefoged Th. Jacobsen, der har gennemgaaet de nyere, herhen hørende, lokale Arkivalier, fortæller Forfatteren, at det ældste Bassin, som, efter Anlægget af det nordlige Bassin i 1884, betegnes Mellemhavnen, er anlagt i 1822. Man førte da et allerede foreliggende Bolværk, syd for den gamle Skibsbro og parallelt med denne, saameget længere vest paa, at den saaledes fremkomne Mole omtrent fik Skibsbroens Længde. Hermed var da den første egentlige og fuldt beskyttede Havn ved Assens opstaaet.

I 1851 forlængede man denne Moles vestlige Ende, idet man vendte Forlængelsen direkte mod Syd, og ved Anbringelse af Pæleværk, hvis Melletrum man fyldte med Sten. Sydefter fortsatte man ved at bygge et Bolværk, der endte med at tage østlig Retning. Samtidigt benyttede man det opgravede Fyld til Udvidelse af Arealerne bag Bolværket.

Hermed var det sydlige Bassin skabt. Det havde en Dybde i Indsejlingen paa 10 Fod, men idet denne Aabning, der var anbragt i Bassinets nordvestlige Hjørne, fremkaldte Søgang i Havnen, tillukkede man den i 1856 og skabte Forbindelse mel-

lem Syd- og Mellelhavn ved at gennemgrave Molen fra 1822. Denne skiltes saaledes i et østligt og et vestligt Brohoved, der tillod Passage mellem de to Havne, der nu havde fælles Indsejling.

Om det nordlige Havnebassin, der kom samtidigt med Jernbanen, fortælles i et senere Kapitel, og vi kan gaa over til det første og langt det ældste Element i Havnen,

### *Skibsbroen.*

Om dennes Tilblivelse vides intet. Det kan kun med Rimelighed antages, at den i primitiv Form har eksisteret, maaske endda før Assens blev Købstad. Og er dette rigtigt, har Skibsbroen haft den anselige Alder af mindst fire Hundrede Aar, da man første Gang hører Tale om den. Det sker ved et Kongebrev af 1596, hvori det hedder, at Willum Bang, Borgmester i Assens, har berettet, at Skibsbroen der for Byen er meget byg-fældig, saa man har maattet anvende stor Bekostning paa den. Kongen eftergiver da Byen Halvdelen af den Byskat, den re-sterer med.<sup>1</sup>

Omtrent 80 Aar efter, i 1673, er den i samme Forfatning og har længe været det, „dog mest i det sidste Aar, formedelst det svare Guds Vejrlig, høje Vande og Storm, som haver udskilt Øer af Sten, Bulleværk og Pæle“. Man mener, at en nødvendig Reparation vil koste ungefærlig 100 Rdl.<sup>2</sup>

I 1697 foretages et Syn paa Broen, som indirekte fortæller om dens Konstruktion, idet der siges, at der til dens søndre Side behøves 333 Alen Tømmer til Fyldetømmer og Løsholter, fremdeles 15 Pæle à 7 Al., 12 à 5 Al., 30 Hagebolte og 35 „Tav-ler“, formodentlig afdelte Rum, som skal fyldes med Grus og Sten. Ved den nordre Side skal bruges 262 Al. Tømmer til Fyldetømmer og Løsholter, 7 Pæle à 7 Al., 7 à 5 Al. og 14 Hagebolte. Hertil kommer, at 10 Favne Stenbro skal omlægges af ny.<sup>3</sup>

Skibsbroen har altsaa været i en mindre primitiv Tilstand, end man, ud fra Kendskab til andre af Tidens Forhold, kunde være tilbøjelig til at tænke sig.

En anden Sag er, at det ser ud til at være blevet ved Synet; thi i 1706 klager Laurids Pedersen fra Vejlegaard (?), sagtens



en Skipper, over Broens slette Tilstand og tilføjer, truende, at den frister til at gaa andetsteds hen.<sup>4</sup>

Og i 1718 indberetter Amtsforvalter Johs. Bartram og Tolder Hans Nielsen Thorsager om Broens Tilstand, at ikke engang en tom Vogn, uden Frygt og Fare for Hestene, kan færdes paa den, „hvoraf er at fornemme, at Magistraten ikke har brugt den Andel af Accisen, som Toldordinansen tilholder“, til Broens Vedligeholdelse. Rentekamret paalægger da Tolderen at opkræve Accisen og anvende den efter sin Bestemmelse.<sup>5</sup>

Nogen Tid efter faar Magistraten Ordre til ikke at beskæftige sig med Oppebørseler Broen vedkommende, da den, i den Tid den varetog dem, ikke har anvendt dem, som den skulde.<sup>6</sup>

Her maa nu indskydes, at denne meget alvorlige Næse skriver sig fra det Sløseri og den Uorden, der herskede i alle Forhold under den senere omtalte Borgmester Lauge Hansens Tid. En halv Snes Aar efter har disse Forhold trukket sig ilave; da erklærer endel Borgere, sammen med Byfogeden, Niels Selmer, at Raadmand Lambert Franch i 1728, og efter at Lauge Hansen og Raadmand Hofberg er døde, har haft stor Omsorg for Broen, der nu ved hans Flid er i saa god og forsvarlig Stand, som den ikke har været i mange Aar. Endel udvæltede Sten er optagne og anbragte og Broen forsynet med gode Egepæle og Ege-Brohammere samt forsvarligt brolagt.<sup>7</sup>

Nu har ganske vist ogsaa et kgl. Reskript af 24. Maj 1720 forbedret Skibsbroens Indtægter. Det befales, at den skal udbygges, forlænges, fordi Vandet omkring den er saa tilsandet, at Skibe og Færger ikke kan flyde til den. Amtstuen faar da Befaling til at tilskyde 250 Rdl., og Kongen vil skænke det fornødne Tømmer. Videre forhøjes som sagt de forskellige Takster for Skibe, Sejlbaade, Kreaturer, Købmandsvarer og Færgepassagerer, hvorhos der tillægges Broen 3 Mark af hvert Skøde, der læses ved Bytinget.

Atter i 1748 befaler Kongen, at Afgifterne forhøjes; saaledes skal Transportforvalteren i Aarøsund, der vel hidtil ingen Afgift har svaret, herefter betale 6 Skilg. af hver af sine Smakker, der lægger til, og hans Kollega i Assens faar sin Afgift forhøjet fra 6 til 8 Skilg.<sup>8</sup> Fremdeles sker der samme Aar det, at Stiftamtmanden faar Ordre til at lade Skibsbroen reparere. Kon-

gen vil „avancere“ Broen med et Laan paa 250 Rdl., og til det er tilbagebetalt, skal Personafgiften forhøjes til 2 Skilg., og af hver 4 Svin eller Faar skal betales 1 Skilg.<sup>9</sup>

Forøvrigt faar Borgerne under den nu stedfindende Reparation Befaling til at levere Blaaler, Sten og Grus, mens de kgl. Betjente forudsættes at bidrage frivilligt.<sup>10</sup>

Broens Regnskab for Aaret 1747 ser saaledes ud:

Bropengene, der er bortforpagtet til Færgemanden,	
Jochum Kellinghuusen, har givet.....	32 Rdl. 4 Mk. 3 Skilg.
Kellinghuusen betalt for sine Smakker.....	4 — 2 — 12 —
Tinglæsning af Skøder.....	2 — 0 — 0 —
Indgaaet for gammelt Tømmer.....	3 — 3 — 2 —
	<hr/>
	42 Rdl. 4 Mk. 1 Skilg.
fragaar for Oppebørselen 10 %.....	4 — 1 — 9 —
	<hr/>
Nettoindtægt...	38 Rdl. 2 Mk. 8 Skilg.
Laant af Skolens Penge.....	266 — 4 — 0 —
Vejer- og Maalpenge, oppebaarne af Apoteker	
Franch, kgl. Vejer og Maaler.....	17 — 5 — 5 —
Anpart i Accisen.....	5 — 1 — 4 —
	<hr/>
Ialt indgaaet ..	328 Rdl. 1 Mk. 1 Skilg.

Udgifterne hidrører væsentlig fra Reparationen, der oplyses at være foraarsaget ved Storm og Højvande i Dagene fra 26. til 28. Febr. Uvejret har splittet en Beholdning af Træ, saa man har maattet samle det op paa Næs og Baagø, i hvilken Anledning der udbetales Findeløn, betales for Vagthold og Øl og Brændevin. Tømmer Truels Lund faar 198 Rdl. for udført Arbejde og 70 Rdl. for en Flaade Tømmer, han for egen Regning har hidskaffet fra Stenderup Skov. Kæmneren, Mads Bager, faar en Ducør paa 5 Rdl. for den Umage og Besvær, han har haft „i disse Aaringer“. Endelig fører man 2 Mark til Udgift for en Lodseddel i „det Wychske Lotteri“. Aaret efter har man to Numre i dette Lotteri, som kan formodes oprettet til Fordel for en Havn ved Wych paa Føhr.

I 1750 er Indtægterne gaaet forbavsende frem. Da indbetaler Apoteker Franch som Vejer og Maaler af ind- og udgaaende Skiberum 116 Rdl., Andelen i Accisen er steget til 11 Rdl. 12½

Skilg., og den ny Forpagter af uvisse Indtægter, Færgekarl Jens Pedersen, betaler i Forpagtning 69 Rdl. 9½ Skilg. Skøderne giver atter 2 Rdl. Efter at nogle Smaaudgifter er betalt, derunder Rente af et Laan paa 200 Rdl. hos Hans Jørgensen i Brendholt, fremkommer der, sikkert som noget uvant, et Overskud paa 134 Rdl. 1 Mk. 3 Skilg. Den 29. Marts 1753 tilbagebetaler man Laanet, og det ser da ud, som om Skibsbroens Økonomi nu gaar bedre Tider imøde.

Men den Forpagtningsafgift, der er nævnt, svinger stærkt, sandsynligvis fordi der kun har været saare faa, der havde Betingelser for at kunne varetage Inkassationer. I 1743 faar Jens Pedersen de uvisse Indtægter tilslaaet for 38 Rdl., i 1759 maa han op til 70 Rdl. og ligesaa det følgende Aar. Men her sker det, at han faar Afgiften nedsat med 5 Rdl. 4 Mk. 8 Skilg., fordi Isen i 5 fulde Uger har spærret al Adgang til Havnen. I 1781 er Budet saa lavt, at Byfoged Nellesmann ikke vil acceptere det for mere end et Aar, men tilraader, at Byen herefter selv inkasserer disse Indtægter.

Af nogle Regnskaber fra omkring denne Tid, saaledes for 1763—64, ses det, at der da er bygget en ny Bro syd for den gamle. Nærmere Oplysninger har ikke foreligget nærværende Forfatter, men der kan næppe tvivles om, at vi her staar overfor det Bolværk, der blev forlænget i 1822; denne ny Bro er saaledes den første Spire til en virkelig Havn.<sup>11</sup>

Idet man gennem de her fremsatte Meddelelser nogenledes har kunnet følge Skibsbroens Skæbne og Havnens Udvikling, skal endnu tilføjes, at Broen i 1796—98 var Genstand for en betydelig Reparation. Det var de fire Købmænd, Gumme Clemmesen, I. C. Dreyer, Peter Rasmussen og Storm Schmidt, der tog Initiativet ved Henvendelse til Stiftamtet, der lod Sagen gaa videre til Generaltoldkammer-Kollegiet. De fraraader at give Arbejdet i Entreprise og tilbyder, hvis Byen selv vil lade Arbejdet udføre, da at skiftes til at føre Tilsyn med det. Videre lover de at ville, med hvert Fartøj de ejer, tilføre Broen en Ladning Sten, og yderligere for billig Fragt hente det fornødne Egetræ i Stenderup Skov.<sup>12</sup>

I sin Indstilling til Kollegiet udvider Stiftamtet disse frivillige Bidrag til Foretagendets Fremme ved at foreslaa Kollegiet,

at det paalægges Købmændene ved deres Karle at præstere hver 8 Dages Arbejde med Nedramning af Egepælene, andre Borgere, der har Befordringer, skal hjælpe til ved Transport af Sten; hver Sejlbaadsejer skal fremskaffe 2 Stenladninger, og Beboerne af Aarø, Baagø, Thorø og Thorøhuse, „der idelig kommer til Broen“, skal levere hver en Ladning.

Der synes ikke at være sket Forandringer i Broens Konstruktion; Detaillerne i Arbejdet svarer fuldstændig til dem, vi hørte om i 1748.

Den økonomiske Side ordnedes atter ved en Forhøjelse af Afgifterne, gældende for 10 Aar, efter hvilken Tid man forventede, at den stiftede Gæld vilde være betalt. Bekostningen viste sig ved Afslutningen af Arbejdet i Septbr. 1801 at beløbe sig til 3282 Rdl., og da man iforvejen havde en Gæld paa 1200 Rdl., ansøgte man Generaltoldkammeret om et Laan paa 4200 Rdl.

Til Slut skal endnu bemærkes, at de fire Købmænd en kort Tid paatog sig Havnens Administration, men allerede d. 4. og 25. April 1798 befalede en kgl. Resolution, at der i hver Købstad skulde vælges en Havnekommission, og Aaret efter indberetter Byfoged Nellemann, at man i Assens har valgt de to Mænd, Købmd. Poul Rasmussen Møller og Postskipper Niels Willumsen.<sup>13</sup>

Hvad der imidlertid har størst Interesse i hele denne Sag, er de fire Købmænds Iver for at skabe tilfredsstillende Forhold ved Skibsbroen. Uden at have haft Brug for denne Skibsbro, havde de ikke i den Grad lagt sig i Selen, og at det ikke drejede sig om Færgeriets Interesser, fremgaar af, at den daværende Færgemand, Fr. Møllers Navn ikke er indblandet.

Vi ser da atter her et umiskendeligt Tegn paa, at lysere Tider er i Anmarsch.

### *Torvedage og Markeder.*

Udover, hvad her er fremsat om de forskellige Grene af Forretninglivet i Assens, er endnu at fortælle det lidet, der foreligger om de Torvedage og Markeder, hvis Formaal var at samle Oplandets Afsætning paa Købstædernes Torve og paa bestemte Dage.<sup>1</sup> Dette var Hensigten med Erik af Pommerns

føromtalte Forordning; men den havde ikke kunnet gennemføres. Bønderne vægrede sig bestandigt derved, og det gik andre Steder som i Assens: man handlede omkring paa Gader og Stræder og over alle Ugens Dage.<sup>2</sup> Omkring 1460 gik da Købstæderne ind paa, at kun en vis Kreds af Bønderne, indenfor den nærmere Omegn, skulde være forpligtet til at møde med Varerne paa Byens Torv; Resten fik Lov fremdeles at handle med Hansekøbmandene. Saaledes opstod Læbelterne, der iøvrigt var af forskellig Udstrækning. Eksempelvis havde flere jyske Byers Læbelte en Dybde af 2 Mil, hvad ogsaa gælder Odense, mens Kerteminde kun havde 1 Mil.<sup>3</sup>

Ikke før i 1670 hører man lidt til disse Forhold i Assens. Da tilkendegiver Magistraten, at ingen maa købslaa med nogen Bonde paa Søn- og Helligdage, men Onsdag er den rette Torvedag. Dog, hedder det, noget modsigende, staar det Bonden frit for „paa de søgne Dage at komme herud og handle“. Man faar jo nærmest Indtryk af en Helligdagsanordning; Torvedagen er ikke forpligtende; Bonden kan komme tiltorvs, naar det passer ham.<sup>4</sup>

Og Forholdene udvikler sig da i god Overensstemmelse med det vage i denne Magistratstilkendegivelse. I 1744 er man lige vidt. Da indsender Byfoged Uldall en Klage til Stiftamtmanden over Forholdene, og skriver, at Bønderne kommer tiltorvs med Korn, Fedevarer, Brænde og Tørv paa Helligdagene efter Aftensang. Det er altsaa atter nærmest Forargelsen over den truede Helligdagsfred, der giver sig Udslag i Klagen; hvis der da ikke — forøvrigt meget sandsynligt — har ligget private Stridigheder med anden Mand bag Henvendelsen. Det kan synes saa; thi umiddelbart efter at have klaget over Bøndernes Helligdagshandel fortsætter Uldall med at pege paa Konsumtionsforpagter Kierumgaard som Ophavet til Uordenen. Uldall fremsætter, hvorledes han mange Gange har foreholdt Kierumgaard det urigtige i, at han lader sine Betjente holde alle Porte aabne, „men saasom Konsumtionsforpagteren mere søger sin egen Fordel end Guds Ære, saa er saadant ikke bleven agtet“.<sup>5</sup>

Hensynet til Helligdagsfreden er ialtfald ikke Uldalls eneste Motiv; han foreslaar videre en fast Torvedag indført; men han

er paa dette Tidspunkt underordnet, for saa vidt den højeste Embedsmand i Assens er Borgmesteren, Apoteker Lambert Franch.

Denne faar Uldalls Brev til Erklæring, og blev det, som det synes, heller ikke i denne Omgang til noget med en fast Torvedag, skyldes det sandsynligt Borgmester Franchs Indvendinger. De gaar ud paa, at der aldeles ikke er Plads paa Torvet til, at man kan samle al Handel der paa en bestemt Dag. Der er baade Brønd, Kag og Corps de Garde, og — meget betegnende i en vis Henseende — Resten af Torvet, hvormed Franch maa mene Strækningen fra Lille til Store Kirkestræde, er salig Borgmester Hans Pedersens Fortov, „saa Torvets Begreb er ikkun lidet, og ikkun kan rumme faa paa Markedsdagene“. Han fraraader da at fastlægge en Torvedag, og mener, at Bønderne som hidtil bør kunne komme tiltorvs, naar det passer dem.<sup>6</sup>

Endnu i 1790 synes man ikke at være kommet videre, ialtfald med at faa Bønderne til at respektere Paabudet om at møde paa Torvet med deres Varer. Den 11. Marts d. A. klager Raadstueprotokollen over, at de ikke holde deres Varer fal paa Akseltorvet, idet de fleste forud har solgt Varerne til Købmænd eller formuende Borgere; der er intet at faa for den fattige. Kommer der en sjælden Gang en Bonde, afkøbes Varerne ham, saasnart han er indenfor Porten. Byfogeden har da anmodet Stiftamtmanden om at befale Bønderne at indfinde sig paa Torvet. Der tilføjes, at det er for dyrt at holde Politi til at passe paa, og Nellesmann foreslaar derfor, at Borgerne idetmindste om Onsdagen skal holde Vagt efter Omgang.

Her nævnes atter Onsdag som Torvedag, men om det har betydet mere end i 1670, vides ikke. Man kan dog formode, at det paa dette Tidspunkt er gaaet op for Myndighederne, at salig Borgmesters Ret til det halve af Torvet er af meget problematisk Natur og ikke kan respekteres mere.

Naturligvis ligger der bag den større eller mindre Lige-gylighed, som trods alle Klager maa have foreligget, den Forklaring, at man ikke tillagde Sagen synderlig Betydning. I en Tid, da Assens Indbyggerantal var nede paa et Lavmaal, i 1790 Fjerdeparten af det nuværende Tal, maa Forbruget, der var det

væsentligt bestemmende for Torvehandelens Omfang, have været nede paa et Minimum.

Som vi her har set, det gik med Torvedagene, saaledes med Markederne. Af et Byfogedregnskab for 1693<sup>7</sup> fremgaar, at man da havde to Markeder i Assens, Pedersmesse og Bertelsmesse Markeder, henholdsvis d. 22. Febr. og 24. August. Om det første hedder det, at det „dog var intet Marked dend Gang at regne, alene kun nogle Bagerkister og Feldberederboder, og en eneste Kræmmerbod“. Stadepengene udgjorde 5 Mark 12 Skilg. Bertelsmesse Marked synes at have været af noget større Omfang, da noteres Stadepengene med 17 Mark 8 Skilg. I 1701 og 1702 er de dog nede paa 3 Mark og 1 Rdl.

I Anledning af et andet Byfogedregnskab fra denne Tid, lyser Kammerkollegiet efter Stadepengene, hvoraf nemlig Halvparten tilkommer Kongen, og Byfogeden svarer: „Til den sidste Post min ydmygeligste Forklaring. Stadepenge om Markeder, som ere tvende om Aaret, her paa Stedet de ubekvemmeligste Tider holdes, i Høhøst og Kornhøst, importerer intet, sømmetider tre Klædeboder, ellers nogle Brødkister, Feldbereder- eller andre smaa Boder, som intet importere; det lidet Stadepenge, som kan falde, haver ingen Tid kunnet importere en Markedsdag mere end ungefær 2 Slettedaler, eller 10 Mark i det højeste. Deraf gives Byens Kæmner, som gaar om med paa Byens Vegne, 3 Mk., 3 de Byens Vægttere, som og med gaar om, hver 1 Mark, er 3 Mark. Den, som gaar om med paa Byfogedens Vegne, 1 Mark, og somme Tid 1 Rdl., og ingen har prosteret derimod.“

Og denne Forklaring bekræftes ved et Svar fra Byfoged Peder Nielsen Kjøge i Anledning af en ny Forespørgsel om Stadepengene. Det har været Skik i hans Formands Tid, at Byfogeden har taget sig det ringe Beløb til Indtægt, og saaledes har det været i al den Tid, nogen kan mindes. „Jeg vil og gerne frastaa det, saa som det af ringe Importentz beroer, formedelst Markedernes meget ringe Beskaffenhed.“ Stadepengene beløber sig ikke til 2 Rdl.

I 1719 fremgaar det af et Brev<sup>8</sup>, at Assens ikke som andre Købstæder har haft Heste- og Kvægmarkeder. Efter Stiftamtets Mening kan et saadant ikke fastlægges til d. 23. Oktober,

da der den Dag er Marked i Kerteminde. Herimod indvender man fra Assens, at der er syv Mils Afstand mellem de to Byer, og der kommer ingen fra Assens til Marked i Kerteminde. Man henstiller at gøre d. 25. Oktober til Markedsdag i Assens. Sagen gaar nu til Regeringen, og i September 1719 bestemmes det, at det Marked, der hidtil er holdt paa Bartholomæi Dag — Bertelsmesse Marked — herefter skal holdes paa Amaliedag, d. 7. Oktober; desuden maa der aarligt holdes et Heste- og Kvægmarked d. 25. Oktober.<sup>9</sup>

Her maa endvidere omtales en Næringsvej, som man under den foretagne Gennemgang af mangfoldige Arkivalier underer sig over, saa at sige aldrig at støde paa; det er

### *Fiskeriet.*

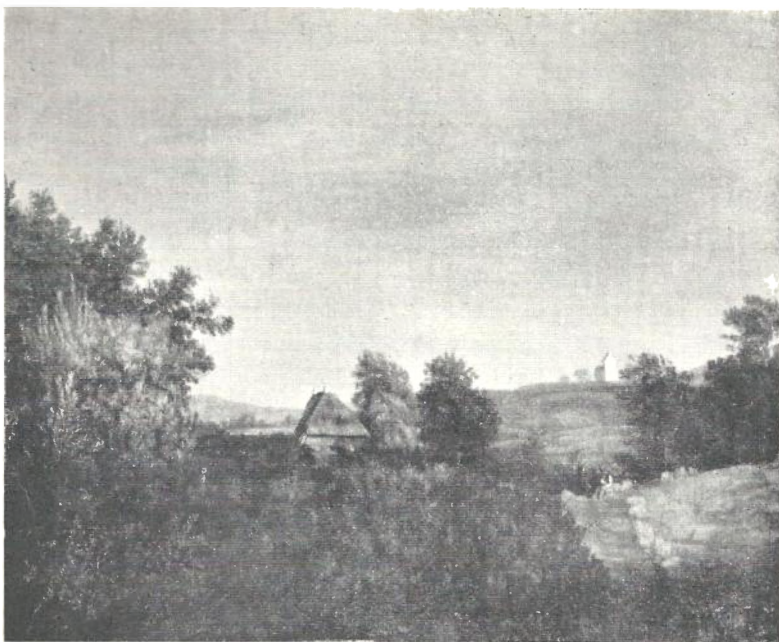
Udover en af Christian d. II i 1522 given Tilladelse til Almuen i Assens til at bygge Aalegaarde ved Byen, som Jens Bang, „myn herris scultis, underviser dem“, og som de hvert Aar skal svare Afgift af som andre, der har Aalegaarde udenfor Byen, hører man intet til noget Fiskeri fra Assens før saa relativt sent som i 1767.

Den 3. Januar d. A. indeholder Raadstueprotokollen en fuldstændig Afskrift af en Kontrakt, oprettet mellem de eligerede Mænd og fire Fiskere i Saltofte, hvilket sandsynligt vil sige Torøhuse? Denne Kontrakt synes at fortælle om det mere end besynderlige Forhold, at der da overhovedet ikke blev drevet Fiskeri fra selve Byen, ialtfald ikke fagmæssigt, ernæringsmæssigt. Ellers havde man dog fornuftigvis kontraheret med Assensfolk, foretrukket Medborgere for de udenbys, man ellers paa dette Tidspunkt og i det hele havde saa travlt med at holde sig fra Livet.

Havde man endda haft den Bevæggrund, at disse Saltofte- eller Torøhusefolk var forsynede med de fornødne Baade og Redskaber, som man absolut maa have savnet i Assens, kunde der heri findes den Forklaring, der i saa høj Grad tiltrænges.

Den mærkelige Kontrakt forekommer alene at være motiveret med, at man fra de eligerede Mænds Side har ønsket at sikre Byen en tiltrængt Forsyning med Fisk. Den gaar ud paa, at Assens fremskaffer alt fornødent Materiel til Etableringen af





Udsigt over Møllerhuse mod Kjærum Kirke. Efter Maleri af Dankwart Dreyer. Privateje.

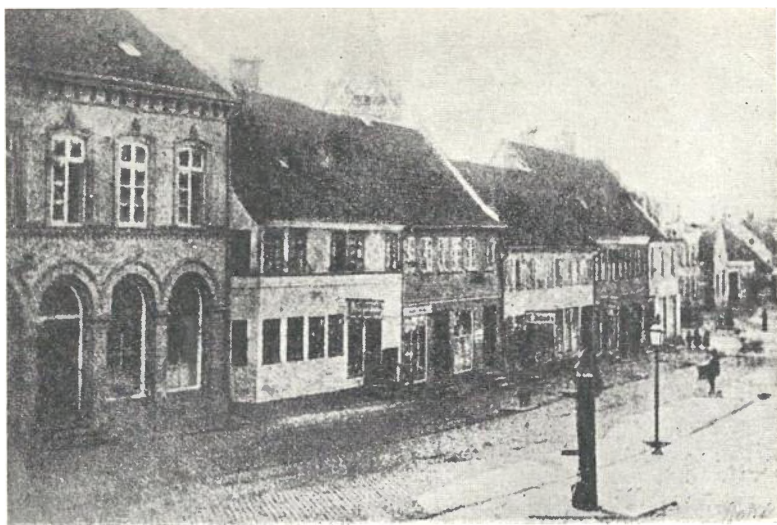
et Fiskeri. Byen skal levere Kontrahenterne i Saltofte heglet Hamp til et Vaad paa en Længde af 120 Favne og en Bredde eller Højde af 4 Favne; dertil det fornødne Kork og Bly. Fiskerne skal fremstille Vaadet, og Byen betale i Spindeløn 1 Rdl. 3 Mark for hvert Lspd. af det spundne Hamp, og dertil 24 Skilg. for hver Favn af det færdige Vaad.

Naar dette efter Kontrakten er leveret 14 Dage før Paaske, skal Byen have to Baade, en større og en mindre, færdige til Fiskernes Disposition, og forsynede med Aarer og Sejl. Fiskerne skal samtidigt have lejet et Hus i Byen, hvor de kan opholde sig, og hvorfra Fiskeriet skal udgaa. De skal derefter betale hver 1 Skilg. daglig, ialt altsaa 4 Skilg., og derudover til Afdrag paa de Penge, Byen har sat i Materiellet, en 5te Skilg. Dog betales der intet for Søndage og de tre store Helligdage. Naar Byens Udlæg saaledes er betalt, beholder Fiskerne Udbyttet, og den 5te Skilg. bortfalder, mens de 4 Skilg. fortsat betales. Naar Byen har leveret 2 Spil, træder 5te Skillingen atter

i Virksomhed, til Spillene er betalt. Fiskerne maa ikke beskæftige sig med andre Forretninger og ikke forsømme hverken med Garn eller Krog; de skal altid føre sig ædrueligt og være lydige mod det Opsyn, Øvrigheden beskikker. De maa intet sælge af deres Fangst, før de naar Assens Skibsbro; gør de det, skal det betragtes som Tyveri, og videre skal de overholde den Takst paa Fisken, Øvrigheden fastsætter. De fritages for Nærings-skat.

Kontrakten underskrives foruden af Kontrahenterne af fire Saltoftemænd, der kaverer for Opfyldelsen af Fiskernes Forpligtelser.

Begyndte nu hele denne Sag i mere end en Henseende som en Gaade, forholder det sig ligedan med Afslutningen. Den 18. Marts 1773 indeholder Raadstueprotokollen et Notat, der beretter, at der — efter Proklamation i „De danske Posttidenter“ — afholdes Auktion over hele Fiskerimateriellet, „da de, som dertil vare antagne, derfra vare bortgaaet. Der var ingen Fiskere til dette Brug“.



Fra Østergade i Assens, imod Vest, sydlige Side fra Kindhestegade til Damgade, o. 1870.

## KØBMANDS- OG HAANDVÆRKERLAV

Som vi saa i Sagen fra 1641 mod de tre Haandværksmestre, havde Købmændene i Assens da en Organisation. De tre Mænd havde ved deres Eksporthandel forset sig mod

### *Sankt Jørgens Lav*

og Lavsbrødrene. Paa dette Tidspunkt har Lavet næppe været andet end en faglig Sammenslutning, selv om det, som vi vil se, havde bevaret nogle af de ydre Gildeformer. Oprindeligt var det et Gilde, et Broderskab af gode Borgere i Lighed med de mere kendte Skt. Knudsgilder. Men til gode Borgere blev paa et tidligt Tidspunkt kun Købmændene regnet, og naar Gildet eller Lavet gik i Forsvar for en Broder eller Gildets Interesser, kom det udad til at virke som en blot faglig Sammenslutning. Og til en indre Verdsliggørelse af det oprindeligt religiøst betonedede Gilde maa nødvendigvis ogsaa Reformationen have medvirket. Da gik Glandsen af andre og flere end Skt. Gertrud.

Gildets Helgen, Skt. Jørgen, hørte til en Skare af 14—15 Helgener, der begyndte at gøre sig gældende her i Landet sidst i

Middelalderen, da Troen paa dem kom fra Tyskland. De betegnes som „Nødhjælpere“; man paakaldte dem, naar man var i Nød; de skærmede mod Sygdom — Skt. Jørgensgaardene — og skaffede Livets Ophold.<sup>1</sup>

Sidst i Middelalderen er en noget ubestemt Tidsangivelse, og man kan kun løst anslaa vort Skt. Jørgensgildes Alder til rundt et Par Hundred Aar, da vi møder det i 1641; og det skulde ikke blive synderligt ældre.

Det er kun ganske lidt, man hører til det, før det ophører at eksistere omkring 1671. Saaledes sælger Lavet i 1566 en Have ved Sækkedammet til Sognepræsten Peder Jensen mod en aarlig Afgift af 8 Skilg.<sup>2</sup> I det næste Notat, man støder paa, bekræftes det, at Magistraten førte Overtilsynet med baade dette Lav og Haandværkerlavene, idet Borgmester og Raad i 1621 paa menige Lavbrødres Vegne bevilger Mads Hansen Baagøe den Jordskyld fri, som hans Hus paa staar, for 10 Mark slet Mynt, som han aarligt gav 8 Skilg. Rente af til Lavet.<sup>3</sup> I 1622 tilspørges Borgere, som ikke er i Lavet, om de vil være i Købmandslav og købe og sælge, at de vil da lade deres Navne antegne; og dersom det befindes, at nogen uden Lavet køber eller handler videre, end som deres Husbehov, da derfor at stande til Rette.<sup>4</sup> I 1636 er det Oldermænd, Tolder Bonde Jacobsen, der indstævner 3 Borgere og anklager dem for at have indkøbt og igen solgt — formodentlig Foder — til Øksenkøbmænd. De anklagede mener, at det ikke hertildags har været bevist, at slikt var mod Skt. Jørgens Lavs Ret, og bad sig Forseelsen eftergivet.<sup>5</sup>

I 1643, da Jørgen Mand synes at være Oldermænd, indklager han nogle Lavbrødre, fordi de ikke har efterkommet en Vedtægt af 1619 og deltaget ved Begravelser af Lavbrødres Hustruer og Børn. Der er 5, der har forset sig, og de faar som vanligt Forseelsen eftergivet.<sup>6</sup> Mere alvorligt tages der Aaret efter paa tre Borgere, der har forsømt Pinsegildet paa Raadhuset. De idømmes hver en Bøde paa ½ Daler.<sup>7</sup>

Dermed er det lidet fortalt, de opbevarede Arkivalier indeholder om Lavet, til der i 1669 forekommer en Sag, der maa betegnes som et Udslag af Mangel paa den Broderskabsaand, der engang har skabt Skt. Jørgensgildet. Saa at sige et Degenera-



Fra Strandgade i Assens, imod Øst, o. 1870. Billedet er taget omtrent fra det Sted, hvor Strandporten laa. Til højre ses Hotel Postgaarden i dets gamle Skikkelse med Stentrappe uden for Indgangsdøren. Paa den venstre Husrækkes Plads laa tidligere Helligaandshuset.

tionstegn, der varsler ilde for Fremtiden. Søffren Fogell har indstævnet Oldermændene, Lauritz Kylling, for Udlæg, han har gjort for Lavet. Det drejer sig om 16 Lod Sølv og Arbejdsløn 2 Daler, sagtens til et Drikkebæger, 1 Td. Øl 4 Sletdaler, og Kringler for 3 Mark. Kylling svarer, at han uformodentlig blev tiltalt af Søffren Fogell paa Raadstuen om samme Lav, og svarede, at han ikke vidste, der maatte holdes noget Drikkelav, men man mere maatte holde sig efter Kongl. Majests. Forordning. Kylling mener dog, at før Lavet her i Assens skal kasseres, bør Søffren Fogell bekomme sine Udlæg, „selv om hans unødige Handel imod hans Øvrighed — Kylling var Raadmand — og Oldermænd ikke kan agtes for nogen retmæssig Forretning eller Gæld, men for Oprør eller Rebellering.“ Og han forlanger Sagen henvist til kriminel Behandling af den kgl. Fiscal, der bør dømme i den „andre til Eksempel og Afsky“.<sup>8</sup>

Et Par Aar efter er Lavet hævet. Da henvender 12 Enker og Borgersker sig til den formentlige Oldermænd, Kylling, der benægter at være Oldermænd. De gaar derefter til Magistraten

med deres Sag, der gaar ud paa, at de har hørt, at Lavets Inventar og Beholdning skal deles mellem Lavsbrødre og Lavsøstre, og de fordrer deres Part, idet de henviser til, at deres sal. Husbonder i deres Tid har bidraget til Lavet. Magistraten nedsætter et Udvalg, der skal bringe Sagen for Retten. Hvorvidt dette sker, findes ikke oplyst, men det væsentlige er da ogsaa, at det kan fastslaas, at nu er det ude med Skt. Jørgens Lav i Assens.<sup>9</sup>

Naar vi derefter gaar over til at omtale

### *Haandværkere og Haandværkerlav,*

maa det siges om dem som om Købmandslavet, at der ialtfald for vor Bys Vedkommende intet vides om Tiden for deres Opstaaen. I Almindelighed gælder det, at de forskellige Fag opstod sent i Middelalderen og saaledes ikke har kunnet danne Lav før et Stykke ind i den følgende Periode. Haandværkeren var oprindeligt Lønarbejder og tog Arbejde hos hvem der havde Brug for ham. Kunderne leverede ham, som det ogsaa fremgaar af Assensarkivalier længere fremme, selv Materialet og betalte ham Arbejdsløn. Han havde ingen Salgsbod for sine Varer, og selv om det ikke er udelukket, at saadanne Fag som Smede og Skomagere, der sandsynligvis har været blandt de første, allerede i Middelalderen, altsaa da Assens opstod, har staaet tiltorvs med deres Varer, er de andre Fag først senere kommet til.<sup>10</sup>

Som det viser sig nedenfor, forekommer Haandværkerne og deres Affærer, saavidt Assens angaar, ikke før Tiden efter 1600, idet dog Skomagerlavet her danner en Undtagelse. Dets Skraa fra 1505 findes opbevaret i Landsarkivet og er gengivet i Odense-Assens Amters Aarbog IV. 23 ff. i en Artikel af Landsarkivar Hans Knudsen. I denne Forbindelse skal fremdeles bemærkes, at der i Arkivet findes opbevaret Arkivalier vedrørende følgende Lav, begyndende med de vedføjede Aarstal: For Baggerne og Feldberederne 1749, vedrørende Handskemagerne fra 1715, Skomagerne fra 1714 og Snedkerne fra 1740. Først fra 1736 findes der samlede Oplysninger om, hvorledes Stillingen i denne Henseende var i fyenske Byer. Assens havde da 4

Haandværkerlav, Odense 17, Nyborg 9, Kerteminde 5 og Middelfart 1 Lav. Dette vil dog ikke sige, at ikke andre eller flere Haandværk udøvedes i paagældende Byer, men blot, at der i de Fag, der ikke havde dannet Lav, ikke var tilstrækkeligt mange dertil, idet der mindst skulde være 4 Udøvere.

Saaledes ansøgte Bagerne i Assens i 1748 om at maatte oprette et Lav, men fik Afslag. Saa oplystes det, at der virkelig var 4 Bagere, omend den ene var en Kvinde. Og, naar der var 4, kunde een være Oldermænd, to Bisiddere, og den fjerde repræsentere det menige Lav. Formalia var iorden.<sup>11</sup>

Dette Fag var forresten det, der i Tidens Løb voldte det største Besvær, og det er et kraftigt Vidnesbyrd om den Selvforsyning, der er omtalt under Handelen, at der hyppigt viser sig Vanskeligheder paa dette Omraade, altsaa med Fremstillingen af det daglige Brød. Hele Omegnen bagte naturligvis sit Brød selv, saaledes som Bønderne endnu gjorde for en Menneskealder siden, og der er ingen Tvivl om, at ogsaa større Husholdninger i Købstæderne bagte selv. Omsætningen for Fagets Udøvere har saaledes været meget ringe, mens Risikoen forholdt sig til Hjemmetilvirkningen. I 1622 opstævner Magistraten 6 Mand, fordi de ikke, som de vel har forpligtet sig til, holder Brød fal for Penge.<sup>12</sup> I 1632 ansøger Borger Rasmus Bang om Bevilling til at maatte holde Bageri i Assens, og Lensmanden paa Hagenskov faar Befaling til at erfare, om nogen af Borger-skabet vil paatage sig Bageriet og holde Brød fal til Indvaarnerne og de Rejsende. Og, føjes der til, dersom ingen vil paatage sig det, skal Rasmus Bang forordnes dertil. Paa dette Tidspunkt synes der altsaa overhovedet ikke at have været nogen Bager i Byen.<sup>13</sup> Aaret efter fremgaar det dog, at Lauritz Hansen Fønboe beskæftiger sig med at bage. I April 1633 efterkommes den kgl. Befaling om at undersøge, hvorvidt nogen skulde være villige til at paatage sig Hvervet. Da tilbød den lige omtalte Rasmus Bang, der viser sig at være Raadmand, at han vilde holde Bageri, „saa der ingen Tid skal fattes enten Hvedebrød, Kringler eller Sigtebrød. Han tilbyder at betale en Bøde paa 10 Rigsdaler, hvis der nogensinde savnes det fornødne Brød“.

Hertil svarede Lauritz Fønboe, at han sidder med sin fattige



Fra Østergade i Assens, imod Vest, o. 1870.

Hustru og sine smaa Børn, og har intet andet Haandværk lært, har ejheller Avling eller andet Brug, og begærede for Guds Skyld, at han maatte bage Hvedebrød, Kringler og Sigtebrød. Da han blev tilspurgt, om han altid vilde holde Bageriet ved Magt, svarede han, at han vilde gerne holde det af sin yderste Formue, men — hans Formue er ikke saa stor, at han kan holde det ganske Bageri ved Magt. Og derefter viser det sig, at baade en Mand og tre Kvinder beskæftiger sig med Faget, men det forholder sig med dem som med Lauritz Fønboe, at ingen af dem har Penge til at holde et selvstændigt Bageri gaende; og de beder da om, at de maatte antages som Medhjælpere, idet en forstaar sig paa at bage Hvedebrød, en anden paa Kringler og Sigtebrød. Hvorledes Sagen ender, vides ikke, men Notatet i



Raadstueprotokollen sluttes med, at Rs. Bång erklærer, at hvis han ikke kan blive ene om Bageriet, vil han ikke paatage sig det, da der skal mange Penge til for at skaffe Korn og holde Arbejdskraft.<sup>14</sup>

De samme kummerlige Forhold viser sig henad Hundrede Aar efter. Den 6. Febr. 1717 beklager Peder Hofman sig over, at Magistraten har paalagt ham at bage Commisbrød af 10 Tdr. Rug, sikkert en Levering til Militæret, og han motiverer sin Klage ved at fremføre, at han, næst at han i 6 Aar skulde være fritaget for Byens Onera, kun har en liden Ovn til Hvedebrød og ingen Penge til at holde Hjælp for. „Dyner er knap min egen, jeg ligger paa,“ siger han.<sup>15</sup>

Om der endnu paa denne Tid har været et Bagerlav, er et Spørgsmaal. I 1739 synes det ikke at være Tilfældet. Da bevilger et Kongebrev, at Mads Lauritzen maa være tredje Bager i Assens, da der bestandigt har været 3 Bagere i Byen, og den ene af dem nu er død.<sup>16</sup>

Et Glarmesterlav var der sikkert ikke; ellers havde det været Lavet, der klagede, da Raadstueprotokollen i 1719 beretter, at Anders Glarmester klager over, at to Mænd har ladet forfærdige nye Vinduer af en omløbende Hestegilder. Han paakalder Magistratens Assistance.<sup>17</sup>

Af Handskemagere synes der lavsmæssigt at have været Overflod, for saa vidt der i 1715 fandtes fem Udøvere af Faget. De begærer da ogsaa at maatte danne Lav, hvad der tiltaas dem. Og Initiativet er sikkert fremkaldt ved, at en Handskemagersvend kort forinden har taget Borgerskab. Det nystiftede Lav vil ikke optage ham, og han maa nøjes med at arbejde som Svend.<sup>18</sup>

Betegnende nok synes det i lange Tider at have staaet særlig smaat til med et Fag som Murerfaget. I 1664 stævner Murermester Hans Pedersen i Rougebøl, nu Rabøl, to Kolleger i Assens for at have kaldt ham en Fusker. Han har „efter velvise Øvrigheds Begæring“ haft noget Arbejde paa Kirken, og „om muligt ham begærede, fordi de her udi Byen ej havde nogen Murermester, de turde betro Arbejdet“. Han mener, at det ikke er de Assenskolleger uvitterligt, at han har lært sit Haandværk og arbejdet for „fornemme, vel erfarne og berømte Murerme-

stre baade her og uden Riget, og fra hvem han har faaet sin ærlige og gode Afsked".<sup>19</sup>

Sagen glider som saa ofte ud, idet Sagsøgeren ikke møder, da den atter kommer for, men han har tydeligt nok Ret, hvad Mangelen paa dygtige Murermestre i Assens angaar; thi i 1682 henter man Jørgen Murermester fra Haarby for at udføre et Arbejde, der beløber sig til 15 Rdl., og i 1693 viser et Kirke-regnskab, at man har betalt en Karl for at gaa til en Murermester i Jordløse, 4—5 Mil borte, for at arbejde paa Kirken; denne gang drejer det sig endda blot om Arbejde for 6 Rdl.<sup>20</sup>

Temmelig nøje Hundrede Aar efter, at Rabølmanden har klaget, nemlig i 1761, skriver Byfoged Uldall til Stiftamtet, i Anledning af en Taksation af Byens Ejendomme, at der vel findes en dygtig Tømrermester i Assens, men ingen habil Murermester; en saadan maa skaffes andetsteds fra.<sup>21</sup>

Naturligvis er det Svenskekrigens Følger, vi her præsenteres for, og navnlig den deraf flydende, økonomiske Evneløshed. Der skulde ellers saasandt være Arbejde nok i en By som Assens, hvor det halve, ialtfald en Tredjedel af Ejendommene, som nærmere omtalt længere fremme, laa i Ruiner.

Om Fag som Skomagere og Skræddere høres der grumme lidt. I 1612 faar Skomagere Befaling til efter kgl. Majestæts Brev at møde paa Torvet om Onsdag og Lørdag og forhandle deres Skotøj.<sup>22</sup> Og saa sent som i 1789 klager de over, at 2 Læs Huder er udført, vistnok over „Tørrehuse“, og saaledes gaet deres Næse forbi. Man udsender Krydsjagten for at finde Lovbryderne, men forgæves.<sup>23</sup>

Fra Tiden omkring Begyndelsen af Sekstenhundrederne foreligger fra Skrædderne forskellige Klager over Landsbykonkurrence, og Klagerne tages tilfølgende, idet paagældende idømmes klækkelige Bøder. I et Tilfælde er det en Skrædder fra Saltofte; han skal, hvis han atter tager Arbejde i Assens, betale det halve af sin Fortjeneste til de fattige, den anden Halvdel til Lavet.<sup>24</sup> Ialtfald noget senere synes der da heller ikke at være Brug for flere af Faget, end der alt er; thi i 1720 opsiges en Skrædder sit Borgerskab. Han vil flytte paa Landet, „formedelst han ingen Subsistence her i Byen havde at nære sig af“.<sup>25</sup>

Om Slagterne forlyder det, at Tolder Bonde Jacobsen i 1628

lader de tilforordnede Slagtere opstævne, og blandt dem udtages en Oldemand. Han faar Befaling til at have Opsyn med Slagterne, at de ikke køber Kreaturer af Soldaterne, hvad der hænger sammen med, at de Indkvarterede gik paa Togt i Omegnen og røvede Kvæg og Lam. Oldemanden faar Fuldmagt til at fratage Soldaterne saadant uhjemlet Kræ og gøre Regnskab til Byen og de fattige.

Iøvrigt faar man et lignende Indtryk af Slagternes Forhold som af Bagernes, nemlig at Myndighederne tager sig særligt af disse Næringsveje, der beskæftigede sig med udprægede Nødvendighedsartikler. I 1683 befaler Magistraten Mads Slagter hver Uge at slagte en Okse, „hvorpaa ham skal Takst leveres, hvormeget han for Penge skal sælge, saasom i Odense holdes“. Hver Gang han slagter, skal han angive det for en af Raadmændene, og i deres Fraværelse for Byens Kæmner. En skarp Kontrol, der imidlertid forklæres ved, at Bagere og Slagtere svarede en Afgift af deres Omsætning til Kongen.

Til Snedkerne hører man saa godt som intet. I 1614 synes der dog at have været et Lav. Da klager ialtfald Fagets Udøvere over, at mange Snedkersvende og Lediggængere gaar og arbejder paa Snedkerhaandværket her i Byen, de andre Snedkere og Skatteborgere til stor Skade.<sup>26</sup>

Smedene leverer den passende Afslutning paa disse Smaa-træk af Haandværkerliv i vor By. Den 28. Maj 1630 beretter Raadstueprotokollen, at Johan Smed, Oldemand, har opstævnet Niels Jørgensen Smed og Peder Jensen Kedelsmed og spurgt dem, hvorfor de ikke efter Kgl. Majestæts Forordning og Magistratens Instruks, „saavel som tilforn af old thid werit haffuer“, er i Smedelavet? Peder Kedelsmed svarer, at han er i Købmandslav, og Niels Smed, at hvis Smedelavet holdes ved Magt, og de ville holde dem fredsommeligt i Lavet, uden Trætte og Slagsmaal, vil han gerne tiltræde Lavet.<sup>27</sup>

Dette med Trætte og Slagsmaal var ikke noget specielt Lavstræk; det havde beklageligvis større Udbredelse end som saa og karakteriserer blot Tiden.

Hvordan det iøvrigt forholdt sig med Smedene paa denne Tid, skal være usagt; 100 Aar efter, i 1732, viser Kæmnerregnskabet, at man har maattet henvende sig til Hans Smed i

„Snage“, nu Snave, for at faa lavet 2 Laase til Dørene i Raadhuset.

Det synes da at gælde Haandværkerne, som det viste sig med Købmændene, at der er indre Grunde til, at det til Tider har været smaat med dem og deres Haandværk. Og dette bekræftes ved et Par Tilfælde. Maaske er det Undtagelser, naar Bonde Jacobsen i 1632 stævner Hendrik Guldsmed for noget Sølv, han har givet ham til at forfærdige en Sølvstob af, og som han nu har haft i langsommelig Tid. Guldsmeden bliver tilfundet at forskaffe Bonde Jacobsen sit Sølv igen eller gøre Arbejdet færdigt i Løbet af 8 Dage. Og naar fremdeles Margrethe Christoffersdatter i 1689 stævner en Tømrer, som hun tre Aar forud har leveret Træ til en Vogn, som hun forgæves har ventet paa. I første Tilfælde er det Byens fornemste Lav, i andet en af Byens Velhavere; Arbejdslønnen vilde sikkert falde med det samme. Havde Guldsmed og Tømrer da monstro saa travlt? Næppe.

Udover disse rene Haandværksfag havde Assens, som dens Handel i Skikkelse af Øksenhandelen, en Specialitet, der dog nærmede sig Industrien; det var Feldberederiet. Og det ligger nær at tænke sig disse to Ting i Forbindelse med hinanden. Den stadige Strøm af Øksne maa have medført en ikke ringe Nedslagting af syge og tilskadekomne Dyr, hvorved der er fremkommet Materiale for Faget. C. Nyrop siger i en Omtale af Lavsvæsenet i de fyenske Byer, og efter at have fremsat om Haandværkerforholdene, „at de tyder paa meget smaa Forhold, ringe og slet Tilstand i de smaa Købstæder“, at det væsentlig er Feldberederne i Assens, der danner en Undtagelse. De stod sig godt.<sup>28</sup>

Tallet paa Feldberederne synes ret konstant. 1767 var der 7, i 1787 9 Garvere og Feldberedere. I 1767 ansøgte de om at maatte anlægge en Stampemølle ved Fruer Dam, der sikkert har været den sydøstlige Del af Kaals Møllendam, ved Kærumbækkens Udløb. Ansøgningen imødekommes ved Kongebrev af 13. Oktbr. s.A., dog paa Betingelse af, at de ikke maa dæmme op for Vandet til Kaals Mølle og Strandmøllen; de maa kun dæmme, Natten før de skal stampe. Endelig maa de ikke male Korn. Den 5. Febr. Aaret efter faar de Skøde paa Jorden. Lavet



Stampemøllen i Møllerhuse ved Assens. Efter Maleri af Dankwart Dreyer. Privateje.

vedtager, at naar en ny Feldbereder nedsætter sig i Byen, skal han betale 50 Rdl. til de oprindelige Ejere af Møllen, hvis han da ikke er Barn eller Barnebarn af dem. Beløbet er Erstatning for Møllens Bekostning, men Afgiften ophører, naar der er betalt 500 Rdl.

I Anledning af denne Bestemmelse opstaar en Retstrætte, idet en Feldbereder, Niels Andreasen, paastaar at have ligesaa megen Part i Møllen som en anden Partners tre Sønner, da han er Søn af en af de oprindelige Stiftere af Foretagendet. Retskendelsen gaar ud paa, at ingen ny Feldbereder kan udelukkes fra Møllens Brug. Formodentlig en indirekte Anerkendelse af, at Møllen tilhører Lavet.<sup>29</sup>

Endnu i 1851 er Møllen i Virksomhed; da er en Feldbereder H. P. Hansen jun. „Møllermester“, og procederer med en Feld-

bereder C. Holm om endel Uld. Faa Aar efter, ved Næringsfrihedens Indførelse, og da Lavet ophævedes, maa ialtfald Møllens Tilhørsforhold være ændret, men uden at der foreligger Oplysninger om de nærmere Omstændigheder.

Omtrent 100 Aar forud er der imidlertid sket noget bemærkelsesværdigt i Lavenes Forhold. Den Undersøgelse, der i 1736 fremskaffede de forud meddelte Oplysninger om Lavene i fynske Købstæder, var foranlediget af Stiftamtmand Sehested, der mente, at alle Haandværksmestre i de smaa Byer burde aflægge Mesterskabsprøve i Stiftets Hovedstad, og Lavene sortere under Lavene i Odense. To kgl. Resolutioner af  $\frac{2}{3}$  1738 og  $\frac{2}{4}$  1740 gennemførte Tanken, selvfølgelig til stor Misfornøjelse for dem, det gik ud over.

Fra Assens gjorde man gældende, at Bidragene til Odense Lavene var betydeligt højere end de hjemlige, og videre, at det var altfor dyrt at skulle møde til Lavssammenkomster der. Feldberederne fremførte, at deres Lav skrev sig fra 1550, og deres Segl bar da ogsaa Aarstallet 1555. Skomagerne og Skrædderne hævdede, at de havde haft Lavsartikler i mere end 200 Aar, og deres Segl skrev sig fra 1608. Baade „Breve fra Assens“ og Raadstueprotokollen bærer Vidnesbyrd om den nu raadende Kamp mellem Assenslavene og Stiftamtmanden.<sup>30</sup> Da dør den sidste, og hans Efterfølger, Chr. Rantzau paa Brahesborg, ser anderledes paa Sagen. Han fremførte sine Tanker for Regeringen, og ved en ny kgl. Resolution af 27. Febr. 1748 tillodes det de Haandværk, hvor der var mange nok til at danne Lav, at oprette saadanne. Her er det, at Bagerne i Assens, som fortalt, ved en Misforstaaelse faar Afslag, idet man mener, at der kun er tre af Faget. Der oprettes da 8 Lav, et Bagerlav med 4 Medlemmer, et Feldberederlav med 7 Medlemmer, et Handskemagerlav med 7, et Skomagerlav med 10, et Skrædderlav med 11, et Slagterlav og et Smedelav med hver 5, og endelig et Snedkerlav med 7 Medlemmer. Samtidigt oprettede Svendborg 7 Lav, Nyborg 6, Faaborg 3 og Middelfart 1 Lav. Bogense synes at have savnet Evne til at danne Lav og er ialtfald ikke nævnt.<sup>31</sup>

Den 14. Novbr. 1853 meddeler „Vestfynske Avis“, at der er dannet en Haandværkerforening, der altsaa skal remplacere de bortfaldne Lav.

Forøvrigt tog Næringslivet i Assens sig saaledes ud med Hensyn til de repræsenterede Fag og Antallet af deres Udøvere i Aarene 1787 og 1850, begge i Henhold til Folketællingerne, idet det første Tal gælder 1787, det andet 1850:

Avlsbrugere 16 — 15 med 16 — 5 Medhjælpere, 4 — 12 Bøgere, 6 — 14 Mdhjlp., 1 — 2 Barberer, 0 — 3 Blikkenslagere, 1 — 2 Bogbindere, tillige Bog- og Papirhandlere, 0 — 1 Bogtrykker, 0 — 2 Bryggere, 0 — 4 Brændevinsbrændere, foruden flere blandt Købmændene, 0 — 1 Bundtmager, 3 — 5 Bodkere, 0 — 1 Bøsemager, 1 — 2 Kunstdrejere med 3 — 5 Mdhjlp., 1 — 5 Farvere og Trykkere med 2 — 4 Mdhjlp., 9 — 7 Garvere og Feldberedere med 10 — 11 Mdhjlp., 3 — 3 Gørtlere med 1 — 3 Mdhjlp., 3 — 2 Glarmestre, 1 Grovsmed, 3 — 9 Klein- og Nagelsmede m. 3 — 11 Mdhjlp., 1 — 3 Guldsmede, 4 — 4 Handskemagere m. 6 — 0 Mdhjlp., 2 — 3 Hattemagere m. 1 — 0 Mdhjlp., 1 — 3 Hjulmænd, 0 — 1 Jernstøber m. 3 Mdhjlp. (med Støberiet var i 1850 forbundet en Kartefabrik), 1 — 2 Kobbersmede, 1 — 1 Kurvmager, 0 — 1 Lyse støber, 1 — 7 Malere m. 1 — 8 Mdhjlp., 2 — 9 Murerere m. 0 — 10 Mdhjlp., 2 — 2 Mel- og Grynøllere m. 0 — 9 Mdhjlp., 0 — 2 Naalemagere, 0 — 1 Pottemager, 4 — 7 Rebslagere m. 0 — 7 Mdhjlp., 0 — 3 Rokkedrejere, 3 — 12 Sadelmagere m. 1 — 6 Mdhjlp., 0 — 1 Sejlmagere m. 0 — 4 Mdhjlp., 2 — 2 Skibs- og Baadebyggere m. 0 — 1 Mdhjlp., 27 — 40 Skomagere m. 25 — 45 Mdhjlp., 0 — 1 Skorstensfejere, 10 — 15 Skræddere m. 10 — 16 Mdhjlp., 4 — 6 Slagtere m. 0 — 7 Mdhjlp., 8 — 16 Snedkere m. 10 — 35 Mdhjlp., Strikkeri og Syning 14 — 43 m. 0 — 4 Mdhjlp., 0 — 3 Tobaksspindere m. 0 — 8 Mdhjlp., 0 — 2 Træskomagere m. 0 — 1 Mdhjlp., 0 — 5 Tømrermestre m. 0 — 7 Mdhjlp., 1 — 4 Urmagere m. 0 — 5 Mdhjlp., 0 — 1 Bomuldsspindere og Linnedvævere m. 0 — 10 Mdhjlp., 14 — 24 Købmænd m. 11 — 21 Mdhjlp., 5 — 20 Høkere og Smaahandlende, 0 — 1 Mægler, 1 — 1 Apoteker, 0 — 1 Konditor, 0 — 7 Modehandlere m. 0 — 5 Mdhjlp., 0 — 1 Porcellænshandler og Pottehandler, 8 — 6 Traktører, Gæstgivere og Værtshusholdere, 0 — 8 Vognmænd (er ikke nævnt i 1787) m. 5 Mdhjlp., 0 — 15 andre Handlende, 35 — 107 Daglejere, 0 — 25 ubekendt Næring, 7 — 18 Skippere.

Hermed skulde, saavidt det er muligt indenfor snævre Rammer og med et meget mangelfuldt Materiale, ialtfald endel Hovedtræk fra Næringslivet i Assens være givne.

## APOTEK OG LÆGEVÆSEN

### *Assens Apotek.*

For dette Fags Vedkommende foreligger der kun et eneste Tilfælde, hvor Magistraten giver et Slags Eneret. Den 25. Septbr. 1679 meddeler Raadstueprotokollen, at Stadskaptajn Jens Johansen Groth, paa Apotekersvend i Fredericia, Abraham



Assens Apotek før Ombygningen 1847—48.

Swermans Vegne, begærede, at han, der vilde nedsætte sig i Byen som Apoteker, „derudi intet Indpas skulde ske“.

Swerman fik sit Ønske opfyldt, men herved blev det. Hverken han, en Dr. med. Heinrich Bonsach eller en Christopher Becker, der begge fik kgl. Privilegium henholdsvis 1687 og 1703, har virkeliggjort deres Planer. Swerman blev Apoteker i Næstved, Bonsach i Kongsberg og Becker i Rudkøbing. Forholdene i Assens har vel skræmmet. Efter Svenskekrigen laa mere end en Tredjedel af Ejendommene i Ruiner, og i den Omegn, hvorfra Byen skulde drage Næring, laa i mangfoldige Tilfælde Gaardene øde. Kvæget var røvet og Beboerne flygtede.

Saa tog i 1698 en modig Mand Borgerskab i Assens. Beklageligvis ulejliger Byskriveren sig ikke paa dette Tidspunkt med at anføre, i hvilken Egenskab. Manden hed Lambert Franch, og



han angiver sig at være Apoteker; heraf kan man vel slutte, at det har været Rygtet om den stadig udyrkede Apotekernæring, der har lokket ham til Byen. Men Mulighederne har været smaa, og kort Tid efter sin Ankomst etablerer han, som vi har set, et Gæstgiveri.<sup>1</sup>

Sandsynligheden taler nu for, at Franch sammen med Gæstgiveriet har udnyttet sine farmaceutiske Kundskaber, og i 1701 køber han af Arvingerne i Oberstløjtnant Pestels Bo en Gaard, „beliggende i den Stoere Gade, Anne Bartschiers Huus och Waaning ad Vesten optill, och gaar omkring Hiørnet till Oluf Beens nye Gaard och Waaning, som er Norden ved“.<sup>2</sup>

Gaarden er den samme, hvori Assens Apotek fremdeles har tilhuse. Men det har i lange Tider været en kummerlig Bestilling at være Apoteker i Assens. Lambert Franchs Familie og Husstand var nystiftet. I 1696 giftede han sig i Storehedinge med Zidse Nielsdatter, og Aaret efter kom deres Førstefødte til Verden.

Det maa da have været særdeles trykkende økonomiske Forhold, der har medført et saa drastisk Skridt som det, at hans Hustru i Marts 1703 rejser til København for at ansøge om at blive Amme paa Slottet, hvor der nylig var født en Prinsesse. En anden er vel foretrukket, ialtfald faar Zidse Lambert Franchs Afslag, og ikke anderledes gaar det hende, da hun ansøger om, at hendes Mand maa faa Eneprivilegium paa at holde Værtshus i Assens, og endelig om, at han maa blive udnævnt til Vice-Raadmand, til en af de nuværende Raadmænd afgaar. Kanceliet er netop ifærd med at omordne Værtshusholderiet, og man kan ikke give Ekspektance paa Raadmandsbestillinger.<sup>3</sup>

Fire Aar efter, den 2. Juni 1707, indgiver Franch en Ansøgning til Kongen om at faa tildelt et Apotekerprivilegium og tilige om Privilegium paa Vinhandel, „og mig ingen derudi maatte gøre Hinder eller Afgang“.<sup>4</sup> Af et Brev til Stiftamtet fra nogle Maaneder senere fremgaar det, at Ansøgningen er sendt til dettes Erklæring, men aabenbart aldrig kommen videre.<sup>5</sup> Franch skriver i bevægede Vendinger: han imødeser sin Ruin, hvis hans Ansøgning ikke bliver bevilget, idet han har kostet 800 Rdl. paa Reparationer af sin forfaldne Gaard, men alt forgæves.

Imidlertid er han i 1705 blevet Raadmand i den afdøde Erik

Nielsens Sted, og maaske er det i Bevidsthed om denne sin nye Værdighed, at han ignorerer Mangelen paa Privilegium. Fra dette Tidspunkt omtrent gaar han aabenlyst tilværks; han omtales ialtfald nu rundt i Raadstueprotokoller og Tingbøger som Apoteker. Gæstgiveriet driver han dog samtidigt, hvad der fremgaar af en Sag, han i 1708 anlagde mod en Baron Putbus. Denne logerede hos Franch paa en Gennemrejse fra Rygen til sit Hjem Einsidelsborg ved Bogense og sammen med en Svoger, Grev Promnitz. Da Franch næste Morgen præsenterede Baronen en Regning paa Aften- og Morgenmad, Lys og Varme, Øl og Vin samt Logis paa ialt 2 Rdl. 5 Mk. 2 Skilg., blev Baronen i den Grad utilfreds, at han sammen med Svogeren gav sig til at prygle løs med sin Stok paa Apoteker-Gæstgiveren og skældte ham ud for en Carnaille. Da Lambert Franch hertil svarede, at Kgl. Majestæt ikke plejede at udnævne Carnailler til Raadmænd, gik det op for den hidsige Mand, at han i betænkelig Grad havde forset sig. Han vilde nu give Hundrede Daler til, at det ikke var sket.<sup>6</sup>

Men Franch følte sig krænket, anlagde Sag mod Baronen og førte denne igennem lige til Højeste Ret, hvor Baronen blev idømt den formidable Erstatning til Franch af 300 Rdl. foruden en Bøde til Frelsers Kirke paa 100 Rdl. Videre skulde han gøre Franch en skriftlig Undskyldning for sine usømmelige Ord og Ekspressioner. Da Franch modtog Undskyldningen, var han utilfreds med den, og Baronen maatte skrive en ny og bedre.<sup>7</sup>

Et Brudstykke af dette Dokument bekræfter forøvrigt, at Franch, som ovenfor antydet, nu blev betragtet som Apoteker; der staar: „da vi for tre Aar siden var indlogerede i et Værts-hus, som siden blev fornummet var i Raadmand, Apoteker Franchs Hus — —“.

Uagtet Franch saaledes nu har tre Strenge paa sin Bue, Apotek, Gæstgiveri og Raadmandsbestilling, synes det fremdeles smaat bevendt med hans Økonomi. I Anledning af en Ansøgning fra ham til Stiftamtet i 1720 om Eftergivelse af en Kopskat paa 19 Rdl. attesterer Amtsforvalter Trewen „med god Samvit-tighed“, at „Franchs Tilstand er ikkun slet; thi baade hans Mid-deler og Næring er meget ringe“. Og naar man i den under Styrelsen omhandlede Kommissionssag ser, at han staar i For-

skud for Kommunen for nogle Reparationer af Skibsbro og Møllebroer, omkring 100 Rdl., og heraf tror at turde slutte til en vis Velstand, viser det sig af Skatteklagen, at det er laante Penge.

Som vi har set foran, døde Franch i 1744 efter i et Aarstid at have været Byens sidste Magistratsborgmester, men forinden havde hans ældste Søn, Tobias, overtaget Apoteket, idet han fik kgl. Bevilling d. 29. Januar 1734.

Som noget af det sidste, der høres fra Lambert Franch, foreligger en Beretning til Stiftamtet om en formodet smitsom Sygdom i Assens; og Grunden til, at det er Apotekeren, der skriver den, og ikke en Læge eller Kirurg, er den, at en saadan kun med Mellemrum forekommer i Byen. Samtidigt har vi saa her en medvirkende Grund til Apotekets ringe økonomiske Tilstand: der var ingen til at skrive de fornødne Recepter.

Udover dette er Indberetningen af ikke liden Interesse; den er en hel lille Moralprædiken, giver kulturhistoriske Træk fra Datidens Dagligliv og skal derfor meddeles:

„Det er vist, at nogle her i Byen af Febris petectualis (Hals-sygdom) ere bortdøde, som og ikke er at undre paa; thi de bruger aldeles intet, ligesaa Unge og Gamle en Del bortdøde, men dog ikke af den Svaghed. Det kendes og ikke paa Apoteket, at her er Sygdom eller Svaghed her i Byen. Vel kommer nogle faa og spørger om Raad, hvad de skal bruge, det jeg efter min ringe Videnskab siger dem; kommer det over 6—8 til 10 Skilg., vil de forud forsikres, det skal hjælpe. Kro-Øl og dansk Brændevin er de bedst vant ved; vil det ej hjælpe, saa fortrækker de som Garverhunde, henligger som Fæ, er i de Tanker, skal de leve, saa lever de, skal de dø, saa dør de; saa sker det, som Gud vil. Jeg da foreholder dennem en Del deres uordentlige Levemaade, som ofte forvolder dennem Sygdomme, at mange derved er Aarsag i deres Død; Gud ikke saa hastig vilde forkorte deres Levedage, saasom de, der overflødig belaster deres Maver med Fraadseri, spiser saa Livet maatte sprække; somme overmæsser sig fulde af Øl og Brændevin.

Derimod i de Fattiges Tal dør ingen; de nødes til at holde bedre Diæt.“<sup>s</sup>

Det er klar Besked, den 76-aarige Apoteker giver om disse Forhold i Assens for et Par Hundred Aar siden. Kun Garverhundredenes Forsvinden forekommer gaadefuld, men sigter Franch ikke til Hunde, der samles om Garverierne, for maaske at redde sig et Ben eller andet spiseligt Affald, og som forsvinder, naar man nærmer sig dem?

Tobias Franch, den første privilegerede Apoteker i Assens, fik som nævnt Privilegium i 1734 og drev derefter Apoteket og



Assens Apotek efter Ombygningen.

Gæstgiveriet, ialtfald et Værtshus, til sin Død 1760, hvorefter hans Enke overtog det med deres Søn Jørgen Bielefeldt Franch som Bestyrer. Hun klager i 1765 over at være ansat til Indkvarteringskat af nogle Ejendomsjorder, ca. 12 Tdr. Land, og skriver: „hvor ubillig og uretmæssig det er, at jeg som en fattig Enke, der ingen borgerlig Næring, Handel eller Vandel bruger, alene jeg haver mit ringe Apotek at leve af, og som var mig ganske og plat umulig at kunne subsistere og faa mit nødtørftig Levebrød af, hvis jeg ej havde disse faa Tdr. Ejendomsland“. Klagen viste sig berettiget; paagældende Jorder hørte ikke under Byens Herligheder.<sup>9</sup>

Ved hendes Død 1776 overtog Sønnen Jørgen Franch Apoteket og drev det til sin Død i Oktober 1787, da hans Enke

solgte det til Jacob Rieffesstahl, en Apotekersøn fra Nyborg, At Tiderne og Forholdene nu er forandrede ogsaa paa dette Omraade, fremgaar af, at Apoteket med Varer, Privilegium og 2 Haver blev betalt med 5,500 Rdl. Til Sammenligning tjener, at Lambert Franch 80 Aar forud købte Ejendommen for 159 Rdl. 3 Mk. Ganske vist i en saa forfalden Tilstand, at han, som vi har set, maatte anvende 800 Rdl. paa dens Reparation; men selv dette taget i Betragtning, bliver der dog en anselig Margin tilbage for en Værdiforhøjelse.

Rieffesstahl døde allerede i 1793, og hans Enke giftede sig med Provisoren, en født Hamburger, I. I. D. Albinus. Ved dennes Død i 1818 overtog hans Søn, I. H. I. Albinus, Apoteket for et Beløb af 10,620 Rdl., hvoraf de 6,500 for Privilegium, Varer og Inventar, de 4,120 for Ejendommen. Ogsaa han holdt Værts- hus, idet der endnu, da hans Efterfølger overtog Apoteket, fore- fandtes en „Akvavitstue“, møbleret med 2 Lænestole og 6 læ- derbetrukne Stole.

Den næste i Rækken var J. L. Strøyberg, der købte Apoteket for 28,800 Rdl. ved Købekontrakt af 8. Febr. 1832. Han nedrev de gamle Bygninger og opførte de nuværende i 1847—48. Den 1. Novbr. 1867 overdrog han det til sin Søn, J. N. H. Strøyberg, ved hvis Overtagelse den samlede Værdi blev ansat til 48,000 Rdl. Særdeles malende Tal!

Som Afslutning paa Apotekets Historie bør det endnu anfø- res, at dette fremdeles — i tredje Generation — er i Familien Strøybergs Besiddelse, repræsenteret af J. V. Strøyberg, som i Lighed med dets første Indehaver, Lambert Franch, en Tid blev sin Bys Borgmester.

I nær Forbindelse med Apoteket staar de to Emner

### *Sygehus og Læger.*

Om det første er der kort at fortælle, at der intet Sygehus forefandtes i Assens i de 350 Aar, fra Helligaandshuset blev nedlagt i 1501, til et Sygehus i 1853 blev opført i Ramsherred- gade, umiddelbart nord for Arbejdsanstalten. Opførelsen ko- stede 1575 Rdl.<sup>10</sup>, og Sygehuset var, da det blev aabnet, ud- styret med 12 Senge.<sup>11</sup> Det første Regnskab synes ikke at tyde paa, at det har været stærkt benyttet, idet det balancerer med

372 Rdl. 5 Mk. 15 Skilg. Den samlede Betaling for indlagte Patienter udgjorde 275 Rdl. 4 Mk. 10 Skilg., og Udgiften til disses Kost var 164 Rdl. 2 Skilg. Lægehonorarerne beløb sig til 8 Rdl., og den anvendte Medicin kostede 11 Rdl. 2 Mk. 7 Skilg. I 1865 er Beløbene betydeligt større; Balancen er 618 Rdl. 3 Mk. 14 Skilg., Betalingen for Patienterne 416 Rdl. 3 Mk. 14 Skilg. Lægehonorarerne er steget til 20 Rdl., Kostudgiften til 242 Rdl. 4 Mk. 14 Skilg., og Medicinen beløber sig til 23 Rdl. 8 Skilg.<sup>12</sup>

Den Læge, der fungerede her, var Distriktslæge Søren Hempel; han var udnævnt d. 11. Juli 1844 og tog Afsked 30. Septbr. 1866, da han nedsatte sig i Odense. Han efterfulgtes af Victor Edvard Blom, hvis Udnævnelse var dateret 5. Jan. 1867. Disse to Distriktslægers eneste Formand var Peter Joachim Baumann, der d. 19. Aug. 1791 som den første i dette Embede blev ansat som Distriktskirurg for Assens og Middelfart, idet han boede paa Minendal i Tanderup Sogn i de første Aar, mens han senere fik Tilladelse til at flytte til Assens.

Forud for Distriktslægerne, der skriver sig fra et kgl. Reskript af samme Dato som Baumanns Udnævnelse, fandtes der kun een Embedslæge i Fyen, en Stifts- eller Landfysikus, der var bosat i Odense. Der nævnes en Række saadanne, endda tilbage til Reformationstiden, men det siges, at den første, der med Sikkerhed vides at have været lønnet Embedsmand, var en Fischer, der forekommer i 1720—21, dernæst C. Musæus fra 1721 til 1753, og efter ham Eichel til 1804.<sup>13</sup>

Denne Fysikus fungerede som Fattiglæge, og hans Løn var fordelt paa Købstæderne, Assens ydede saaledes 10 Rdl. aarligt,<sup>14</sup> et Beløb, det har knebet frygteligt med at skaffe tilveje. I 1736 har saaledes Dr. Musæus 154 Rdl. 8 Skilg. tilgode, nemlig hos Byen 9½ Aars Løn, og Resten hos Borgmester og Raadmænd, samt enkelte andre Embedsmænd. Der blev truet med militær Eksekution, som bestod i, at Byen skulde belægges med en Korporal og en Rytter, mens Magistratspersonerne skulde belægges med en Rytter, og de skulde blive der, til der forelagdes Kvittering for Tilgodehavendet. Paagældende, alt-saa henholdsvis Byen og Embedsmændene, skulde lønne Soldaterne, Korporalen med 2 Mk. daglig, Rytterne med 1 Mk. 2 Skilg.

Om det kom saa vidt, ses ikke, men ikke før i 1742 meddeler Byskriveren i Assens, at alle har betalt paa Transportforvalter Werner nær; han protesterer mod at være lignet under Borgerne og vil opføres under de kongelige Embedsmænd.<sup>15</sup>

I en Skrivelse angaaende disse Kalamiteter gør Kirurg og Raadmand Thomas Heering Krav paa at fritages for Doktor-skat, hvad Musæus ikke vil indrømme ham, og man forstaaer, hvem Musæus sigter til, naar han skriver: „Vel haver jeg hørt for nogen Tid siden om en Barber (sic), som skal have haft en Bondepige i Cur for Benskade, men haver hende curedet saa trohjertigen, at de begge maatte staa aabenbare Skrifte; men at Raadmand Heering skulde have saa store Meriter for fattige Patienter, som han foregiver, det haver jeg aldrig hørt før.“

Denne Replik, der lyder som et Citat af Holberg, finder sin Forklaring i, at Heering i et Brev af 24. Novbr. udtaler, at egentlig burde Musæus yde ham et Honorar for at behandle Fattigfolk i Assens, hvorved Musæus er sluppet for adskillige Assensrejser.

Forud for Thomas Heering, der blev udnævnt til Stadskirurg ved Kongebrev af 20. Oktober 1719, synes der ikke at have været nogen Kirurg i Byen, men kun Bartskeerere, hvilket vil sige Barberer, der udover dette Fag havde tilegnet sig visse kirurgiske Færdigheder som Aareladning o. l., men som baade af sig selv og andre blot betragtedes som Haandværkere.<sup>16</sup>

Kun et Par af disse forekommer af Interesse og skal nævnes. Den første er den Thomas Hegle, der under Gejstligheden nævnes som Ejer af Præstegaarden i Adelgade, og den anden Cort Arentzen, som i 1629 faar kgl. Tilladelse til at nedsætte sig i Byen, idet det bemærkes, at han har været Christian d. IV's Livbarber.<sup>17</sup> Han, der vel saaledes har lært Assens at kende i Kongens Følge, fritages for borgerlig Skat og Tyng, hvoraf skulde fremgaa, at det har været smaat med Barbernæringen i Assens. Men senere viser det sig dog, at han er blevet Ejer af den fremdeles eksisterende nordlige Del af Østergade Nr. 11, som vender til Badstuestræde. I 1684 fritager Borgerskabet forøvrigt ligeledes en Hamborgbarber, Peter Boldt, for borgerlige onera, imod at han skal behandle Fattigfolk gratis.<sup>18</sup>

Med disse Barberer konkurrerede endel Kvaksalvere. Mette

Wentzel optræder saaledes flere Gange, blandt andet i Raadstueprotokollen for 19. August 1631, da hun skal forklare, om Strandmøllerens Datter lider af nogen smitsom Sygdom. Mette forklarer, at hun nu forleden Aar kom til hende og havde et Saar paa sit Ben. Hun tilberedte saa en Salve af Allun, Kobber-røg, Lavrbær og gammelt Smør, men om Møllerdatteren kom sig deraf, ved Mette ikke. Hun ved heller ikke, om Pigen har haft anden Skade, da hun intet kender til smitsomme Sygdomme som Pokker og Franzoser.

Det har sikkert nok været det sidste, Jomfru Fod har været mistænkt for; men Mette og Barbererne har vist været lige kloge, og det er kun besynderligt, at man tager hende alvorligt.

Endnu skal om dette Lægevæsen bemærkes, at den første, privat praktiserende Læge i Byen, Daniel Lawætz, nedsatte sig i Assens i Oktober 1860.





Fra Østergade i Assens, imod Øst, o. 1870. Bl. a. ses Raadhuset, 3die Bygning til venstre, med Frontespice, og Assens og Omegns Spare- og Laanekasse, 4de Bygning til højre, med Trappegavl, i disse Ejendommes gamle Skikkelse.

## BYENS STYRELSE

Om denne gælder det, at man intet kender til dens Oprindelse, men vel tør tænke sig den som en efterhaanden ændret Form af Styrelsen i de Landsbyer, hvis Beboere er tilflyttet den nydannede Købstad, og som sikkert — i denne som i andre Henseender — har fulgt de hjemlige Sædvaner og gjort dem gældende i Købstadsamfundet. Der er kun opbevaret et Faatal af Dokumenter fra saa fjern en Tid som den, da Assens blev til, og hvad de taler om i denne Forbindelse, er blot nogle latinske Benævnelser som *senatores*, *seniores* og *consules*, af hvilke de to sidste kan oversættes ved noget som Oldemand og Raadmand.<sup>1</sup>

*Consules*, der forekommer sidst, nævnes i flere Byer i Løbet af det 13de Aarhundrede<sup>2</sup> og maa have udgjort Styrelsen ogsaa i vor By, hvor en *Proconsul*, altsaa en Raadsformand, noget lignende som de senere Borgmestre, forekommer i 1397. Han er den første, vi hører om, og han nævnes *Nicolaus* (Niels eller Nis) Andersen Pihl, *proconsul in Asnæs*.<sup>3</sup>

Raadet menes at have suppleret sig selv og ligeledes at have valgt sin Formand, tidligst Proconsulen, senere Borgmesteren, der skal skrive sig fra tyske Købstadforfatninger.

I Borgmestervalget greb Kongen dog tidligt ind, idet Christopher af Bayern i sin Stadsret af 1443 forbeholdt sig „Magt at sætte Borgmestere i og af, naar os tykkes, og behov gøres“. Herefter blev dette da Reglen, omend Byen, eller Raadet paa dennes Vegne, foretog Valget.<sup>4</sup>

Til Raadet var, efter Erik af Pommerns Forordning, kun Købmænd og andre Borgere valgbare, derimod ikke Haandværkere. Det var nemlig en af Raadets væsentlige Opgaver at kontrollere Haandværkernes Priser, saaledes som det hedder i Kong Hans' Stadsret, der giver Raadets hele Stilling i sin Artikel 71, hvor der siges: Foged, Borgmestre og Raadmænd i Købstæderne skulle have Fuldmagt at skikke og tillade godt Regimente til Stadens Gavn og Bestand, desligeste formene, forbyde og afværge dens Forfang, Skade og Fordærv, besynderlig skadelige Gilder og bekostelige Samfund med Embede og Oldermænd.<sup>5</sup>

De bekostelige Samfund var Haandværkerlavene, der opretholdt en monopolagtig Stilling for Haandværket og gav Forbrugerne i Lavenes Vold. Følgelig kunde en Haandværker kun optages i Raadet, hvis han kvitterede sit Haandværk.

Borgmester og Raad, tilsammen Magistraten, var beskæret ved strenge Straffe. For ærekrænkende Beskyldninger var fastsat 40 Marks Bøde, eller det tredobbelte af Bøden for lignende Forseelse mod en almindelig Borger. Tilføjede man Medlemmer af Magistraten Saar, gjaldt det Hals og Hovedlod. Og at dette blev praktiseret, foreligger der et Eksempel paa fra Assens. Den 18. August 1567 udstedtes et Kongebrev, der siger, at Anders Lauritzen, Borger i Assens, der var dømt fra Halsen for Ulydighed mod Borgmester og Raad, og for at have vakt Mytteri blandt sine Medborgere, maa blive boende i Byen og handle og vandle som andre Borgere, da han har stillet Kongen tilfreds for denne Sag.

Fremdeles var Forsamlinger forbudt uden Raadets Vidende, naturligvis for at forhindre lignende Sammenrottelser som Anders Lauritzens; og de Bisiddere, der er talt om under Lavene,

var instituerede for at kontrollere Lavenes Møder paa Øvrighedens Vegne.

Det blev saaledes en lille Kreds af velstaaende Borgere, der regerede Byen efter deres egen Vilje og i Henhold til de middelalderlige Vedtægter; omend efterhaanden under nogen Paa-virkning af de kgl. Forordninger, som man vel ikke altid har trodset i samme Grad, som vi saa, det var Tilfældet med Forbudet mod Gaardenes Deling ved Arv.

Maa nu denne Styrelse betegnes som i høj Grad aristokratisk, ses det dog, hvorledes Borgerne i Tiden omkring Overgangen fra det 15de til det 16de Aarhundrede begynder at øve Indflydelse, idet en Slags Borgerrepræsentation da viser sig her og der i Skikkelse af „de 24 Mænd“, der i Assens forekommer i 1584.<sup>6</sup>

Den her antydede Ordning vedblev i Hovedsagen at gælde til Christian d. IV's nedenfor skildrede Forordning af 1619.<sup>7</sup> Dog forekommer der i 1522 et Brud med al Tradition ved Christian d. II's Købstadlov. Den gik i flere Henseender ud paa det samme som Loven af 1422, nemlig paa at sikre Byerne Handelen og Udøvelsen af Haandværket. Men udover dette paabød den, at Byfogeden skulde erstattes med en Skultus efter hollandsk Mønster. Han skulde udpege 30 af de fornemste Borgere, som var „gode Købmænd og ikke Embedsmænd“, altsaa fremdeles ikke Haandværkere; deraf valgtes de fire til Borgmestre og de syv til Raadmænd. Om dem gjaldt det, at de — paa de to ældste Borgmestre nær — skulde skifte hvert Aar; de ældste skulde fungere i to Aar. Der foreligger intet om, hvorvidt Loven, der ialtfald gjaldt for Landet øst for Storebelt, i denne Henseende har været gjældende for Fyen. I Jylland gaves ingen Norm for Raadets Størrelse; der skulde fire Raadmænd afgaa hvert Aar og erstattes med nye. Hvad Skulten angaar, indsattes en saadan ogsaa i vor By, hvor den andetsteds omtalte Jens Bang blev Skultus. Denne Embedsmand skulde i alle Forhold repræsentere Kongen. Der blev tilforordnet ham 4 à 8 Svende, som skulde være uniformerede. Naar han personlig aflagde Ed til Kongen, blev der overrakt ham en hvid Stav som Tegn paa hans Magt i Livssager. Kom Kongen til Byen, skulde Skultus og Borgmestre og Raad komme ham imøde

udenfor Byporten og „forydmyge dem for Kgl. Majestæt paa deres Knæ“; derefter skulde Skultus overgive Kongen sin Stav som Tegn paa, at al Magt nu laa i Kongens Haand, og „al den Stund, de fremføre deres Tale for Kongen, skal de sidde stille paa deres Knæ, til han svarer“, hvorpaa Skulten faar Staven tilbage, „og fører den næst fore Kongen ind i Staden“.<sup>8</sup>

Skulten blev tillige Tolder og Sisemester.

Denne Ordning tilsigtede tydeligt at øge Kongens Magt og gennem Ceremonien foran Byporten at indskærpe Magistraten, at dens Selvraadighed var forbi, og at Kongen var Byens øverste Herre. Skultens Udvalgelse af de 30 Raadmandsemner skulde virke demokratiserende, idet en større Kreds af Borgere saaledes fik Adgang til Raadet, hvis aarlige Skiften fremdeles garanterede mod, at Familjeforhold og lignende gav sig Udslag i Ensiddighed i Byens Styrelse.

Men gjaldt nu denne Lov kun den korte Tid, Christian d. II's Regering endnu varede, fik Jens Bang og hans Kolleger dog Lejlighed til „at sidde stille paa deres Knæ, til Kongen svarede dem“, et eller andet Sted udenfor Østerport, eller Strandporten, og Jens Bang har sikkert ført sit Værdighedstegn „næst fore Kongen“ ind ad den lange Gade eller Strandgaden, idet Kongen som anført under Færgeriet var i Assens det ene Aar, Loven gjaldt. I 1523 var det hele forbi, og Jens Bang er gledet tilbage i sin mere beskedne Borgmesterstilling. Han tilhørte iøvrigt en Slægt, som gennem lange Tider var Raadmænd og Borgmestre i nord- og nordvestfyenske Byer, i Middelfart, Bogense og Assens.<sup>9</sup> Som det fortælles under Kirkens Historie, var der i Femtenhunderederne ikke færre end fire Borgmestre af Navnet Bang i Assens; men naar det hedder,<sup>10</sup> at Jens Bang formodentlig var Borgmester endnu, da Christian d. III erobrede Assens i 1535, kan dette ikke være rigtigt, idet hans Ligsten har Dødsaaet 1529. Et Par af hans Forgængere var Matis Andersen, der nævnes 1458,<sup>11</sup> og Berild Pedersen, der nævnes 1503 og senere omtales nærmere, idet han spillede en Rolle i Kirkens Historie. Endelig kan Hans Guldsmed anføres som Borgmester i 1536. Som Byfogeder omtales tidligst, 1518—20, Hans Læghe og Hans Hieriksen, og en halv Snes Aar senere Esbern Smed.<sup>12</sup>

Iøvrigt synes der omkring denne Tid kun at have været een

Borgmester og seks Raadmænd i Assens. I et 1513 udstedt Brev om et Mageskifte mellem Borgmester Berild Pedersen og Skt. Hans Kloster i Odense, besejler følgende Raadmænd i Assens Brevet, nemlig Per Kræmer, Jens Bang, Jørgen Klavsen, Lavrs Saxen, Peder Storm og Lavrs Kræmer.<sup>13</sup>

Om Styret indtil denne Tid skriver P. Munch i sin Bog, „Købstadstyrelsen i Danmark“, at Lighed fandtes ikke, og Friheden var indskrænket til en snever Kreds af velstaaende Købmandsslægter, der omtrent enevældigt raadede over alle andre. Lige saa lidt fandtes der lovbunden Orden; hver By gik sine Veje, og hvert Sted gjaldt Magthavernes Vilje mere end faste Regler.

Saa greb Christian d. IV ind ved sin Forordning af 7. April 1619. Han siger i et Forord, at han dermed vil fremme Handel, Næring og Trafik, forbedre Justitsen og skaffe bedre Orden og Politi, idet han har fornummet, at nogle enkelte Øvrigheds personer i hver By har tilegnet sig Næringen, holder Almuen derfra og regerer efter eget Tykke.<sup>14</sup>

Forordningen, der, med enkelte Rettelser eller Tilføjelser i den følgende Tid, blev gældende Lov til hen i Attenhundrederne, lod Raadets Sammensætning temmelig uforandret. Der skulde være en, to eller flere Borgmestre og fire eller seks Raadmænd, efter Byens Størrelse. Udnævnelsen foretoges af Kongen eller af Lensmanden paa hans Vegne, og da i Samraad med Magistraten. Indenfor denne skulde foregaa en aarlig Omveksling. Første og anden Borgmester skulde omskiftes, eller, hvor der kun var een Borgmester, skulde han afløses af øverste Raadmand. Skiftet skulde ske ved hvert Aars Fastelavn, hvoraf Glosen „Fastelavnsborgmestre“.

Alle Borgere kunde optages i Raadet med Undtagelse af Skippere og andre Søfolk, der kunde formodes at være fraværende, og ligeledes med Undtagelse af visse Haandværksfolk, hvem det samme gjaldt. Afskedigelse kunde ske paa Grund af Alderdom, Armod foranlediget ved egen Skyld, samt Uvittighed (Ukyndighed), Uflittighed og Utroskab, og Lensmanden skulde indberette til Kongen, uden hvis Tilladelse ingen kunde træde tilbage.

Regnskabs- og Ligningsvæsenet blev ordnet, idet i det første

Tilfælde Kæmneriet blev lovfæstet og Regler givet for dets Regnskabers Revision ved Nytaarstid og gennem Lensmand og to Raadmænd. Ligningsvæsenet blev overgivet til en helt ny Institution, Takserborgerne. De valgtes blandt Byens gode, forstandige Borgere, og deres Skatteansættelser skulde fremlægges for Borgerskabet, der kunde klage over dem til Lensmand og to Raadmænd, der gav Taksermændene Ordre til eventuelle Ændringer. Her vandt Borgerne et betydeligt Skridt frem, idet de saaledes blev delagtige i Styrelsen.

Videre institueredes Overformyndere, hvem det overdroges at forvalte de umyndiges Midler, og som i det hele skulde have Tilsyn med Børnenes Forhold og Forældrenes Behandling af dem. Overformynderne skulde være to af Byens fine og fornemme Borgere, som var til Alders og besad Formue. De fritoges for Byens andre Bestillinger og fik visse Lettelser i Skatterne.

Fremdeles udnævntes i Byer, hvor der var nogen Handel af Betydning, en Overkøbmand, der skulde afgøre Handelstvistigheder; hver af Parterne valgte en Købmand til Dommer, og Overkøbmanden var Opmand. En saadan synes dog aldrig ansat i Assens.

Om Byens andre Bestillingsmænd blev det fastslaaet, at deres Antagelse, Afskedigelse og Løn skulde afgøres af Raadet og Takserborgerne i Forening og under Lensmandens Tilsyn. Der kom en ny Post til, en Oversætter af fremmede Sprog, men det gælder sikkert om denne Post som om Overkøbmanden, at den ikke kom til at berøre Assens.

Endelig indskrænkedes Skattefritagelserne; kun for den aarlige Skat og Vagthold i Fredstid skulde Formynderne, og hvor det hidtil havde været Tilfældet, Raadets Medlemmer være fri.

Borgmester og Byfoged formanedes til Retfærdighed ved Udskrivning af Skibsfolk, Haandværksfolk og Baadsmænd. Som Slutning paa det hele fandtes et almindeligt Paabud til Lensmændene om at passe, at Reglerne blev fulgt,<sup>15</sup> og i 1621 faar Jørgen Brahe et Missive om at sørge for, at Forordningen bliver overholdt i Assens.<sup>16</sup>

Det kan se ud til, at Kongens hyppige Gennemrejser har givet ham Anledning til særligt at beskæftige sig med Assens

Magistrat. Jørgen Brahe faar atter — i 1621 — en Ordre, der gaar ud paa, at han skal forordne en dygtig og forstandig Mand til Borgmester, da den forrige af Kongen er bleven „forskaanet“ (sic) for sit Embede.<sup>17</sup> I 1630 skal Lensmanden undersøge, om der som Raadmænd i Assens findes ganske udygtige Personer, meddele Kongen det og sige ham, om der findes andre og bedre, som til sin Tid kan sættes til Borgmestre.<sup>18</sup> Endelig faar Jørgen Brahe Aaret efter Befaling til, at de Raadmænd i Assens, der er saa bedagede, at de ikke kan forestaa deres Bestilling, skal forløves, og andre dygtige Personer i deres Sted forordnes.<sup>19</sup>

Dette, at Magistratens Medlemmer er blevet siddende, til de er saa bedagede, som Kongen skriver, strider jo mod Forordningen af 1619, hvorefter de skulde skifte hver Fastelavn; men Sagen er, at man, efter at have skiftet fra 1625, i 1637 har indset, at denne idelige Skiften var uheldig, og Borgerne ansøger da Kongen om, at der maa bevilges to Borgmestre, som uden Aarsforandring kan betjene Stillingen, paa det at Byen desbedre ved god Politi og Ordning kunde blive. Jørgen Brahe faar da Befaling til at ansætte to gode, forstandige Mænd og lade dem forblive i deres Bestilling, saa der ingen Omskiftelse sker.<sup>20</sup>

De to ny Borgmestre blev Bonde Jacobsen, Tolder og Raadmand, og Lauritz Hjort.<sup>21</sup>

Forresten bekræfter det sig, at der i visse Henseender har været tiltrængt bedre Orden, idet den ny Magistrat kort efter vedtager, at dens Medlemmer herefter skal møde paa Raadstuen hver Fredag, naar Prædiken er endt, og hvem der udebli- ver skal hver Gang give 1 Rdl., medmindre han har lovligt Forfald; betaler han ikke godvilligt Bøden, forhøjes den til 4 Rdl.<sup>22</sup>

Assens har herefter to Borgmestre, til en kgl. Forordning af 28. Januar 1682 — sikkert af økonomiske Hensyn — bestemmer, at Magistraten skal indskrænkes til een Borgmester og to Raadmænd.<sup>23</sup>

I Tidsrummet mellem 1637 og 1682 sker der mangt og meget i Assens som andetsteds i Landet, men heraf hører Omtalen af den alt overskyggende Svenskekrig andetsteds hen; dog træffer vi paa en af dens Følger for Assens ogsaa indenfor det Omraade, her er paa Tale, Magistratsforholdene. En — i Løbet af



Epitafium i Assens Kirke. Personerne er fra venstre: Borgmester og Tolder Bonde Jacobsen († 3. Marts 1658), Borgmester og Tolder Christian Hansen († 23. Februar 1684), den sidstes Hustru Margrete Christophersdatter († 26. Februar 1699) og den førstes Hustru Anne Jacobsdatter († 31. Marts 1657).

Aarene 1668 og 1670 — nyvalgt Magistrat, bestaaende af Borgmester Jørgen Nielsen og Raadmændene Anders og Peder Nielsen, tingstævner deres Forgængere, Borgmester Jens Clausen og Raadmændene Lauritz Kylling og Christoffer Nielsen.<sup>24</sup>

Anklagen gaar ud paa, at der mangler Rede og Rigtighed for adskillige økonomiske Forhold. For Kirkens Vedkommende drejer det sig om Regnskab for Indtægter af Stolestaderne og



andre Indtægter, samt om 20 Rdl., som Bonde Jacobsen skylder Kirken efter Revers af 1652, og som man har forsømt at gøre gældende i hans Dødsbo.

Skolen har udlaant 200 Rdl. til Christoffer Steensen til Grimsted i Lolland, men der mangler Regnskab for, hvorvidt Renterne er indgaaet, og ligeledes en Forskrivning for Beløbet.

De fattige er tillagt en Jord, som paa Skifte efter Borgmester Lauritz Hjort er udlagt som Gældsbetaling, hvorefter de fattige ingen Nytte har haft af den nu paa 10de—11te Aar. „Befinder sig og et Værgemaal, „de Aborrig Børn“ kaldet, hvori ogsaa stor Uorden.“ Videre forefindes nogle Boder og nogle Stykker Jord i Marken. De første nedfalder og ruineres, og Jorderne „anvendes til sær particulær Egennyttighed, os ganske uagtet og uadspurgt“.

Den ny Magistrat har gentagende henvendt sig til de Danne-mænd om Rede og Rigtighed for Tingene, og for at frigøre sig for Delagtighed i Ansvarret æsker de Rettens Dom, om de ikke nu bør gøre Rede.

Christoffer Nielsen møder paa egne og Lauritz Kyllings Vegne og paaviser, hvorledes de allerede d. 12. Novbr. 1661 har paataalt Manglerne overfor Borgmestrene Jens Clausen og Jørgen Bang og senere gentagne Gange har ladet deres Klage læse baade for Assens Byting og Fyenbo Landsting; alt for at fri sig og deres Arvinger for Ansvarret.

Historien ender med, at Christoffer Nielsen og Lauritz Kylling i et Retsmøde d. 12. Juli 1670 frifindes for Ansvar, medens Borgmester Jens Clausen, der „allerede de største Poster har vedgaaet“, ikke kan frifindes, men bør være pligtig dertil alene at svare. Dog paalægges det et tidligere Raad, hvis Medlemmer endnu lever, at udrede de 20 Rdl., Bonde Jacobsen skylder Kirken.

Den vidtløftige Sag kan ikke refereres i yderligere Detailler, men næst at anføre, hvorledes Lauritz Kylling to Gange under dens Forløb paapeger som en medvirkende Aarsag til Uordenen, at den har sin Oprindelse fra Svenskekrigens Tid, „da Fjenden var i Landet, og Retten sad i Spydstagen“, „da Lov og Ret var nedlagt, og Sværdet regerede Spillet“, viser Sagen, at det til Tider var risikabelt at paatage sig en Magistratspost.

Ikke alene paagældende selv, men hans Årvinger kunde komme ud for at maatte bøde for afgaaede eller afdøde Formænds Forsyndelser.

Det viser sig da ogsaa, at et Par enkelte Raadmandsemner er bleven kloge af andres Skade. Da Erich Nielsen d. 6. Novbr. 1674 udnævnes til den lige omtalte Christoffer Nielsens Efterfølger, fritages han i Bestallingen for ethvert Ansvar for, hvad hidtil er passeret med Hensyn til umyndiges Midler og Byens Indtægter og Udgifter.<sup>25</sup> Det samme sker, da Jørgen Poulsen d. 18. Decbr. 1678 bliver Raadmand, og her er tilføjet „efter derom allerunderdanigst gjorte Ansøgning og Begæring“. Ansøgningen, der er opbevaret, indeholder imidlertid og beklageligvis ingen Motivering, hvilket ogsaa gælder Kancelliets Indvilligelse.<sup>26</sup>

Og hermed er disse Fritagelser forbi. De forekommer saaledes ikke ved Lauge Hansen Lunds Borgmesterudnævnelse d. 26. Maj 1694, saalidt som ved Apoteker Lambert Franchs Raadmandsbestalling d. 31. Januar 1705.

Men da Jørgen Pedersen Hofberg d. 12. April 1707 er blevet Raadmand, vælger han en anden Vej at frigøre sig for et eventuelt Medansvar for Fortidsforsyndelser, idet han d. 13. Maj lader tilføre Raadstueprotokollen en vidtløftig Begæring om at faa Lejlighed til at undersøge, hvilke økonomiske Forpligtelser der eventuelt paahviler Magistraten. Han vil efterse „Contoiret“, d. v. s. Byens Arkiv, se Kvitteringer for forfaldne Skatter og overbevise sig om, at Kirkens, Skolens og Bymarkens Regnskaber og Kasser er i orden. Hans Kolleger, Lauge Hansen og Lambert Franch, henviser ham til at møde førstkommende Raadstuedag, da Arkivet kan blive aabnet og efterset.<sup>27</sup>

Hofberg udebliver imidlertid ved denne Lejlighed, dog med lovligt Forfald. Og nu følger en lang Række forgæves Forsøg paa at gennemføre et Eftersyn. Enten er den ene eller den anden forhindret, eller man standser af en eller anden Grund, naar man vel er begyndt. Saaledes gaar Sommeren 1707, til man d. 1. Novbr. bestemmer sig til, sagtens paa Grund af Vinterkulden, at udsætte Sagen til Foraaret 1708.

Den tilsyneladende molboagtige Karakter, Sagen efterhaanden antager, kulminerer, da de to Parter, Borgmester og Franch,

hver med sin Nøgle til de to forskellige Laase, har bestemt sig til at mødes d. 4. Juni Kl. 6 Morgen. Vinden maa formodes at have været paa en Østen; thi Lambert Franch, der boede, hvor Apoteket fremdeles ligger, har ikke hørt Bysens Ur slaa. Han retter sig derfor efter sit eget Ureværk, som han forsigtigt konfererer med andre Godtfolkes Ureværker, og med det Resultat, at Borgmester og Hofberg forlængst er gaaet deres Vej, da Franch ankommer til Raadhuset. De har nemlig rettet sig efter Kirkeuret, som „effter gammel Sedwaane“ er halvanden Time forud for den virkelige Tid.

Man mødes, mere eller mindre forgæves, endnu nogle Gange, senest d. 15. Oktbr. Men hermed har da ogsaa Raadmændene givet op, som det fremgaar af den senere omtalte Kommissions-sag, hvor de gør gældende, at Lauge Hansen bevidst har hindret et Eftersyn, for derved at skjule, at han har fjernet nogle Dokumenter vedrørende en Helligkorsjord.

Man ser ikke mere til Sagen, hvis forgæves Gennemførelse nu har staaet paa i halvandet Aar.

Udover at vise, hvorledes Frygten for et eventuelt Ansvar fremdeles er tilstede, virker Sagens hele Gang som en Optakt til Magistratsforholdenes Udvikling gennem en lille Menneskealder frem i Tiden, da een Mand, Apoteker Lambert Franch, forgæves kæmper for at bevare et anstændigt Niveau i de offentlige Forhold i Assens, mens en anden, Lauge Hansen, beklageligvis med større Effekt, trækker dem nedad til det utrolige.

Sidstnævnte, der allerede er omtalt som Forpagter af sin Svi-germoders Færgebestalling, kom til Assens fra Korsør, hvor først hans Fader, senere han selv var Borgmester. Hans Efternavn var egentlig Lundforlund; saaledes betegnes han i Korsør-Arkivalier, idet hans Slægt maa antages at skrive sig fra en Landsby af dette Navn i Nærheden af Korsør.<sup>28</sup> Hans Forflyttelse til Assens skyldes hans Giftermaal med en Datter, Christiane Sofie Carl, af den tidligere omtalte Færgemand, senere Borgmester Thomas Iffversen Carl, som fik Bestalling d. 13. Decbr. 1682 og afstod sit Borgmesterskab til Lauge Hansen i 1694.

Ogsaa Lambert Franch kom udefra. Han skrev sig fra Ribe

og giftede sig i Storehedinge i 1696. Her maa han have været bosiddende, idet hans Søn, Tobias, der blev hans Efterfølger som Apoteker i Assens, er født i Storehedinge i 1697.<sup>29</sup>

Kun Jørgen Pedersen Hofberg var Hjemmefødding, idet han var Søn af en Assensfeldbereder, Peder Hofberg. Paa et tidligere Tidspunkt var han Under-Skriver ved Assens og Hinds-gavls Amtstue.

Naar — som allerede antydet — den Periode, disse tre Mænd regerede i Assens, blev præget til det skandaløse af Sløseri, indbyrdes Splid og det som værre var, bundede dette først og fremmest i moralske Skavanker hos Førstemanden, Borgmester Lauge Hansen, men utvivlsomt tillige i den — i Assens som andetsteds — herskende Fattigdom. Naar Krybben er tom, bidest Hestene, og der var, gennem hele Perioden, længe forud og lang Tid efter, blot tomme Krybber i Assens, i bedste Fald kun faa Undtagelser.

Lauge Hansen var en forgælet Mand, da han overtog sit Embede i Assens. Endnu fire Aar efter har han ikke faaet afviklet sine Embedssager i Korsør, hvor han har økonomiske Forpligtelser overfor et Dødsbo.<sup>30</sup> I Januar 1698 stævnes han af sin Svoger, Jochum Leegaard paa Skærbæk, for en Gæld paa 400 Rdl.<sup>31</sup> Selvfølgelig gav hans daarlige økonomiske Forfatning sig snart Udslag i Assens. Saaledes er det i 1699 galt fat med Konsumtionsregnskabet. Lauge Hansen har beregnet sig 80 Rdl. for Administration og Regnskabsføring, mens der kun er tilstaaet ham 50 Rdl. Han anfører Løn til 4 Portbetjente, mens der kun har været ansat 3. De 8 Mænd, der er sat til at revidere Regnskabet, oplyser, at Lauge Hansen har tilintetgjort nogle af Bøgerne, og der er andre Bøger, de ikke har kunnet faa udleveret.<sup>32</sup>

Saa i Oktober s. A. sker det sagtens enestaaende, at Raadmændene Erich Nielsen og Johan Clausen lader Borgmesteren arrestere, idet de beskylder ham for at have brugt 100 Rdl. af Kirkens Midler. Stiftamtet indberetter til Kancelliet, der forelægger Kongen Sagen, og Stiftamtmanden faar Befaling til at sørge for, at Lauge Hansen erstatter Kirken Beløbet og til at paalægge Raadmændene en Bøde paa hver 50 Rdl. til Skt. Hans Kirke i Odense.<sup>33</sup> Senere faar dog Raadmændene Bøden efter-

givet.<sup>34</sup> Selv forklarer ganske vist Lauge Hansen, at det slet ikke er ham, der skylder Kirken de 100 Rdl., men hans afdøde Svigerfader, Thomas Iversen, hvad Kancelli og Amtmand aabenbart ikke har Tiltro til.<sup>35</sup>

Lauge Hansen sidder i Gæld til Halsen; i 1702 pantsætter han sit Indbo til Sognepræsten i Skydebjerg, Oluf Bang<sup>36</sup>; ved samme Tid stævner en Lybækkerkøbmand ham for en Veksel paa 18 Rdl.<sup>37</sup> Et Par Aar efter stævnes han af en Odensekøbmand for nogle faa Rigsdaler, han har faaet Varer for 6 Aar forud.<sup>37a</sup>

Naar man nu erindrer sig, hvad der er fortalt om hans Forhold til Færgeriet, hvorledes Fartøjerne i 1718 ved hans Vanrøgt befinder sig i øde Tilstand, er al yderligere Belysning af hans økonomiske Forhold overflødig.

Udover denne Belastning har han aabenbart lidt under en paafaldende Mangel paa Evne til at omgaas dem, han skulde samarbejde med og som socialt var hans Ligemænd. To Aar efter sin Ankomst til Assens er han paa den Fod med Tolderen, Hans Nielsen Thorsager, at denne har udgivet et „haanligt“ Skrift om ham.

Det har vel været værd at gøre Bekendtskab med dette Skrift; thi Tolderen har været en Mand med Humør. Den 22. Maj 1694 fortæller Tingbogen om et Gilde, Hans Thorsager har deltaget i, og hvor Stemningen har været saa høj, at man delvis har udtrykt sig paa Tysk: „Da blandt anden Lystighed, de havde fore, sagde Tolderen: nu vil vi drikke en Skaal for Borgemester af Constantinopel, og drak saa en Skaal, og ved Skaalen sang han, „der Bürgermeister von Constantinopel ist ein Hundsfot, ein Hanrei von Constantinopel“. Da sagde Johan Clausen, Raadmand: O, Hr. Tolder, sjunger intet det, I sidder for et aabent Vindue; det maatte hænde sig, at Borgemester kunde spørge det, og tænke, at det maatte være om hannem. Da svarede Tolderen: Hvad kommer det Borgemester ved, hvad jeg sjunger? Jeg sjunger intet om hannem, jeg sjunger om Borgemester af Constantinopel.“

Vel drejede dette sig om Formanden og Svigerfaderen, men ogsaa Lauge Hansen kunde kalde paa den humoristiske Sands. Han lader eksempelvis en Borger arrestere, fordi denne ikke

har præsenteret Gevær for ham, da han passerede Corps de Garde. Og naar han inspicerer denne Vagtbygning, bevæger han sig ad Gaden med en blæsende Trompeter foran sig.

Sandsynligt er det Tolderens Haansskrift, der foranlediger Lauge Hansens Suspension i 1701. Noget nærmere om dette Forhold kan ikke oplyses, da Højeste Rets Arkiv for denne Tid er mangelfuldt; her har Sagen været for, og med det Resultat, der fremgaar af Raadstueprotokollen for 15. August d. A., at han den 23. Juli er blevet frikendt for endel ærerørige Beskyldninger og atter indsat i Embedet.<sup>38</sup>

Det er vel de juridiske Beviser, det har skortet paa; der gaar ikke Røg af en Brand, uden der er Ild, og efter alt foreliggende har man næppe behøvet at gribe de ærerørige Beskyldninger ud af Luften, hvad den længere fremme omtalte Kommissionsdom viser, og talrige Træk fra Raadstueprotokol og Tingbog noksom bekræfter.

Herfra skal, som Illustration til Forholdene i det hele indenfor det foreliggende Tidsrum, i Flæng anføres nogle faa af disse Notater og Domme.

Omtrent samtidigt med Tolder Thorsagers lige omtalte Sag har Lauge Hansen stævnet Raadmand Johan Clausen for Skældsord. Denne er stærkt fortørnet over, at Lauge Hansen efter hans Paastand har ladet sine Folk skære Tørv, sikkert i Enghaverne i Næsgyde, uden forud at advare Johan Clausen derom. Da Borgmester nu har „spillet ham dette Puds, skal han mage det saa, at Borgmester skal faa en Ulykke, saa baade han saavel som hans Kone og Børn skal vride deres Hænder og græde derfor, og erindre det saa længe, de lever“. „Han vil mage det saa, at Lauge Hansen skal glemme Gud, men aldrig ham.“

Denne Sag er for paa Tinget d. 10. August 1700, og en Uge efter, d. 17. Aug., stævner Lauge Hansen Mads Kierumgaard for Skældsord. Hvordan det er gaaet med den første Sag, vides ikke, men den 11. Januar frikendes Kierumgaard med den Motivering, at Lauge Hansen selv har givet stor Anledning.

I 1705 anlægger Franch Sag mod Lauge Hansen for at have tilsaaet en af hans Embedsjorder, og Lauge Hansen dømmes til at have forbrudt Sæden og Arbejdet.<sup>39</sup>

Under et Raadstuemøde i 1709 beskylder Borgmesteren og Hofberg hinanden for Drukkenskab. Franch føres som Vidne og udtaler, at han har set Hofberg saa fuld i Organistens Hus (denne var tillige Værtshusholder), at Hofberg maatte følges hjem af 2 Mand.

Tonen er denne: Lauge Hansen spørger: „Hvor skal man finde Jer? I Kaals Mølle?“ Og Hofberg svarer, at han „var intet altid i Kaals Mølle“.<sup>40</sup>

Mølleren havde Udsækkningsret.

D. 30. Decbr. s. A. klager Franch over Hofbergs Vrangvillighed; han har savnet hans Assistance ved de idelige Durchmarscher.<sup>41</sup>

Nytaarsdag 1710 paastaar Hofberg, at Franch paa Raadstuen har taget hans Stok fra ham og slaaet ham over Armen, saa der er knust et Ben i den.<sup>42</sup>

Den 13. Januar Aaret efter refereres Skænderi mellem Lauge Hansen og Hofberg: „Vi kom i Tale om adskillige Urigtighe-der, Byens Sager vedkommende.“ Hofberg bebrejdede Lauge Hansen, at han ikke i sin Tid har taget Rigtighed af sin Svigerfader, Thomas Iffversen, for al Byens Sager, „derudover det i saa mange Aar har vaaren i Konfussion“. Lauge Hansen mener, at det kan ordnes paa en Dag. Hofberg: „Nej, ikke udi 10 Aar.“ Hvortil Lauge Hansen svarer, „maaske udi Hastighed“: „Holder Kæften, haver altid saa meget af Munden“. I Retten beklager Lauge Hansen sig over, at han ofte knap kan faa Ordet for Hofbergs Protestationer, og spørger Franch, om han ikke med Sandhed kan sige, at naar Hofberg kommer paa Tingstuen, anfanger han adskillige Stridigheder, og det med saadan Bulder og Larm, saa man frygter at møde paa Raadstuen. Hvortil Franch diplomatisk svarer: „angaaende den Bulder og Larm, da har han ej faaet Kald og Varsel“.<sup>43</sup>

Der ligger adskilligt tilsvarende mellem denne Affære og et Notat i Raadstueprotokollen fra August 1718; da ser Raadmand Franch med Fortrydelse, at det Bord, hvorved Retten administreres, „er af Raadstuen nedtaget til Borgmesters Dobbelgilder“, hvad Franch finder „ikke er velanstændigt og ej heller bør ske, men det her igen paa Raadstuen at lade ind-sætte, tilligemed andre Borde og Bænke, han derfra har ladet

afhente, og Raadstuetrappen, der ved Op- og Nedbæringen er istykker, igen at lade forfærdige“. Endnu otte Dage efter er Inventaret ikke kommet tilbage, og Raadstuetjenerens Kone faar Befaling til at gaa til Borgmester og sige ham, at han straks skal lade det bringe tilbage; „førend han forglemmer det“, tilføjes der spydigt.<sup>44</sup>

Her er Spændingen paa Bristepunktet, og d. 17. Novbr. 1718 affatter Raadmændene en Klage til Kongen over Lauge Hansen og hans Administration. Den medfører Nedsættelse af en Kommission til Undersøgelse af Forholdene. Den er tilrettelagt i 21 Poster, og Undersøgelsen, der stod paa i henved tre Aar, nemlig til der faldt Dom i Sagen d. 4. Decbr. 1721, er beskrevet i tre Protokoller, der opbevares i Landsarkivet, og som tilsammen udgør 2609 Foliosider.

Det er da udelukket at gøre Rede for Sagens Gang, og vi maa her nøjes med at fremføre enkelte af de væsentlige Forhold. Hvad der tynger mest, er Lauge Hansens Forhold til Byens Jorder. Dommen fastslaar, at han ikke alene har forsømt at undersøge, hvorledes og hvorfor endel Byjorder i Tidens Løb er gaaet tabt, og at søge at oprette disse Tab, hvad Raadmændene ivrigt har taget sig af, men han har som Skifteforvalter selv bragt Byen ganske tilsvarende Tab, idet han har ladet nogle af Byens Jorder, som var bortfæstet til Borgmester Christian Hansen og dennes Enke, sælge ved Auktion, og ladet Beløbene indgaa i Dødsboet. Han har — udover sin Borgmesterjord — bortfæstet Jorder til sin Hustru. Han har selv fæstet Jorder og tilegnet sig andre Jorder som Ejendom. Han har opskaaret Tørvene i et Par Enghaver, saa der kun er en smal Strimmel tilbage, uagtet det er forbudt at omgaas uøkonomisk med dette Tørveskær. I hans og hans Svigerfaders Borgmestertid har Byen ved Forsømmelse lidt Tab af Jordafgifter til et Beløb af 1139 Sletdaler. Han har ved sin Tiltrædelse undladt at sætte sig ind i Byens forskellige Forhold, og er i ingen Henseende vidende hverken om Kirkens eller andre Sager, hvorved han har paaført Byen Skade. Han forpligtes til at gøre Rede for Raadstueinventar og Brandredskaber, hvoraf adskilligt mangler.

Ligeledes mangler Rigtighed for Afgifter til Kirken og Skolen af to Gaarde, som Kapellanen og hans Steddatter iboer.



Han skylder 12 Daler, og der mangler Rede for Græspenge af Næsset i en Aarrække. Han har forsømt nødtørftige Reparationer paa Skibsbroen, Byportene og Møllebroerne. En lille Bygning i Raadhusgaarden, „det lille Raadhus“ er nedrevet, uden at han har gjort Rede for, hvor Materialerne er blevet af. Det samme gælder Materialerne fra en nedrevet, brøstfældig Del af Østerport.

Som Skifteforvalter er han ansvarlig for, at endel Skifter henstaar uopgjorte. Til Slut anses han i endel Regnskabsforhold for „en nachlessig Mand“.

Som en Modsætning til denne Borgmester viser Dommen Raadmand Lambert Franch. Han har taget sig af Byens Sager saavidt endog, at han bliver tildømt 84 Rdl., han har udlagt for Reparationer af Møllebroerne, som paa et Tidspunkt var saa forfaldne, at de ikke kunde passeres, men Folk maatte vade over Dammene med deres Køretøjer.

Dommens Kendelse lyder saaledes: „Eragter vi Borgemester Lauge Hansen som den, der i mange Maader ikke efter sin Allerunderdanigst aflagte Ed og Pligt sit Embede haver tilbørlig forrettet og forestaaet.“

Den kgl. Approbation fulgte d. 24. Januar 1722; den blev oplæst paa Raadstuen i Assens af Byfogeden i Odense paa Stiftamtmandens Vegne, og i Overværelse af Raadmændene og Borgerne. Kun Lauge Hansen var ikke tilstede; han angav at være bleven syg Natten forud.<sup>45</sup>

I Lauge Hansens Sted konstitueredes Regimentskvartermester Christen Jensen.

Imidlertid fortsattes Stridighederne i Assens. De er saa at sige gaaet paa Livet løs. I en Skrivelse til Stiftamtet i 1720 klager Franch paa egne og Hofbergs Vegne over, at Lauge Hansen forfølger dem med Processer, hvad der intet koster ham, da han har faaet Beneficium paupertatis, fri Proces paa Grund af fattigdom, „men det idelige Pengespild, om det vil vare længe ved, vil udfalde til vor Ruin“.

Da de er kommet hjem, efter at have overværret en Landstingsdom i Odense, faar Hofberg sine Ruder slaet ud, og Franch mener, at det er Lauge Hansens Sønner, der har gjort det; men ingen har set det. „Igaar, da Lauge Hansen havde

stævnet os for Bytinget, blev vi af ham og hans Tilhængere med mange touchante Ord skammelig og haanlig beegnedede, og som der blev stor Tumult og Alarm, saa man ingen Gehør kunde faa, og Byfogeden, som vi har indstævnet for Kommissionen, ikke vilde hemme Spektaklet, maatte vi rømme Tinget.“ Og da Franch vilde gaa ind i nærmeste Hus herved Tinget for at faa Fred, fulgte Borgmesters Søn, som skal være Søløjtnant, i Hælene paa Franch ind i Christen Jensens Forstue — han boede i nuv. Nr. 11 — „og da jeg intet vilde have med ham at gøre, smeldte og skændte han og greb mig i Parykken, og da jeg rev mig løs, trækked han sin Kaarde og hug Hug i Hug efter mig. Jeg værgede mig med min Stok; fik jeg dog et Hug af hans sleben Klinge i Tindingen, ind til Benet; om han havde hugget igennem, havde han myrdet mig; havde jeg grebet til min Kaarde, var der paafulgt en Ulykke“. „Saa kom Christen Jensen til, og jeg lod mig syne ved en Bartskeer og ved tvende Mænd.“

Der tilføjes, at Franch og Hofberg tør knap gaa paa Gaden eller i Marken, ja, ved sig ikke sikre ved Nattetider i deres egne Huse — —.

Nu, da Dommen er falden, tror man vel Assens færdig med Lauge Hansen, men nej. Den 10. April 1726 fælder Højesteret Dom i en Sag, han har anlagt mod Franch og Hofberg. Kun Voteringsprotokollen er opbevaret, og idet denne henviser til Poster i den forkommede Procedure, kan man ikke skønne, hvilke Poster, det drejer sig om. Men Resultatet er det forbausende, at Lauge Hansen pure frifindes. Der er fældet en vrang og lovstridig Dom, hedder det. Franchs og Hofbergs Paastande er ubeføjede og ubevislige, og deres Klage skal ikke komme Lauge Hansen til Præjudice eller Forklejnelse paa Embede, gode Navn og Rygte. Dommen slutter med at paalægge Raadmændene at gøre Lauge Hansen en Erklæring til Bytinget. De og Kommissarierne skal betale ham 500 Rdl. i Sagsomkostninger.<sup>46</sup>

Og hermed er Lauge Hansen atter Borgmester i Assens.

Den, der som nærværende Forfatter, i langt videre Udstrækning, end det her har været muligt at gengive, har fulgt Lauge Hansen og hans Meriter gennem en Menneskealder, staar aldeles uforstaaende overfor denne Dom. Det lyder som blodig

Ironi, naar der tales om hans gode Navn og Rygte. Den ene af Kommissarierne, Steen Jørgensen, til en Tid Ejer af Provstigaarden og Godsforvalter paa Frederiksgave, har sikkert Ret, naar han i et Brev udtaler, at Sagens Udfald maa hænge sammen med, at de to Raadmænd maatte lade Lauge Hansen ene om Valpladsen; de var af økonomiske Grunde ikke repræsenterede under Sagen for Højesteret; han mener, at Domsresultatet beroer paa, at Sagsøgeren kun har fremført Punkter, hvor Beviset har været svagt, andre Punkter er slet ikke berørt og staar saaledes ved Magt fremdeles. Videre gør han opmærksom paa, at Lauge Hansen har ventet i aarevis, fra 1721 til 1726, med at skride til Sagsanlægget, og mener, at Grunden er den, at han har afventet et Stiftamtmandsskifte ved Chr. Lentes Død. Da denne indtraf, bragte han Sagen frem. Efterfølgeren, Chr. Sehested, kendte ikke hans Forhold.<sup>47</sup>

Vi maa omsider forlade denne Periode, men skal dog endnu anføre en Opgørelse mellem Lauge Hansen og den konstituerede Christen Jensen. Ved kgl. Befaling af 25. Oktbr. 1726 paalægges det Stiftamtmand Sehested at forlige den konstituerede Borgmester med Lauge Hansen, idet det befales, at den sidste skal have udbetalt Halvdelen af de Indtægter, Borgmesterembedet har haft i Konstitutionstiden.<sup>48</sup> Her er en sikkert ret sjælden Lejlighed til at lære en Smaakøbstds Borgmesterindtægter at kende.

Det Resultat, to udvalgte Borgere kommer til, er følgende:

43 Borgerskaber .....	91 Rdl. 4 Mk. 0 Skilg.
En Raadhussag .....	0 — 5 — 0 —
35 Skifter .....	100 — 5 — 0 —
$\frac{1}{3}$ af Accisen 1724—26 .....	46 — 3 — 12 —
$\frac{1}{3}$ af Bropengene for 1724 .....	6 — 5 — 4 —
Indtægter af Borgmesterjorderne i 5 Aar, be- regnet efter, hvad de er udlejet for i 1727...	420 — 4 — 11 —
Ialt...	667 Rdl. 3 Mk. 11 Skilg. <sup>49</sup>

Vel maa man lade nogle Spørgsmaal uopklarede, saaledes hvorfor der kun er beregnet  $\frac{1}{3}$  Accisepenge for 3 Aar, og ligeledes  $\frac{1}{3}$  Bropenge for 1 Aar, mens de øvrige Indtægter er taget for alle 5 Aar; men det kan dog fastslaaes, at Borgmesterembe-

dets Indtægter har ligget omkring 130 Rdl. Og til Belysning heraf kan anføres, at Byskriverlønnen samtidigt var 25 Rdl. aarlig.

Lauge Hansen døde d. 26. Septbr. 1728, og Hofberg d. 16. Marts 1729. De efterfulgtes af Hans Pedersen og Kirurg Thomas Heering, udnævnte henholdsvis til Borgmester og Raadmand d. 26. Novbr. 1728 og d. 18. April 1729; og en rum Tid præges nu Forholdene indenfor Magistraten af den Stilhed efter Stormen, der nok kunde tiltrænges.

Stilhed indenfor Raadhuset. Men hvordan laa Forholdene til den anden og unægtelig væsentligste Part, Borgerskabet? Der kan svares, at dette — omend naturligvis med Svingninger — jævnt hen synes godt, ialtfald taaleligt, at dømme efter det lidet, man ser til det. Vi hørte, som det er fortalt under Færgeriet, om „mange urolige Hoveder i denne lille, fattige By“, og netop omkring denne Tid, 1731. Men samtidigt, i 1730, er Borgerskabet opkaldt paa Raadhuset i Anledning af, at et Fællesmøde af fyenske Magistrater skal afholdes i Odense d. 7. Maj; og man finder det raadsomt, at Borgerskabet vælger to Mænd til at følge med Borgmester og den ene Raadmand til Mødet, hvis noget skulde tilspørges om Handel og Købmandsskab. Men — det lyder helt rørende i sin Tillidsfuldhed — Borgerne var venligt begærende, at Borgmester og Raadmand selv vil svare paa Byens Vegne, efterdi de ved bedst Byens Lejlighed og Vilkaar. Vil derfor gerne nøjes med, hvad de gøre og lade.<sup>50</sup>

Naturligvis kan der ved Lejlighed herske nogen Misfornøjelse, som vi skal se, med et og andet Forhold, men i Almindelighed kommer Utilfredsheden helt stilfærdigt tilorde, som naar en journalistisk anlagt Byskriver, efter et Raadstuemøde, fortæller om Borgerne: „de momlede og bromlede, der de gik neder af Raadhuset.“

Dog, Typen Anders Lauritzen fra 1567 lever videre og optræder med Mellemlum. I 1718 anklager Magistraten 3 Mænd for Stiftamtmanden, en Skræder, en Snedker og en Smed, for Tumulter og foragtelig Tale under et Raadstuemøde. De er i høj Grad utilfredse med nogle Skatteansættelser, og Søren Hansen Smed opfordrer de tilstedeværende til at falde paa Knæ omkring Raadstuebordet og bede til, at de, der har ansat Kop-

skatten og Krigsstyret, maa brænde i Helvede. Lauge Hansen flygter, mens Franch og Hofberg bliver tilbage og affatter Klagen. Denne gaar videre til Kongen, og Conseillet henstiller til Stiftamtet, at de tre Haandværkere ikendes en Bøde, dog af en saadan Størrelse, at de ikke slet ruineres, og derhos straffes med 8 à 14 Dages Vand og Brød i Raadhuskælderen. Man hører ved samme Lejlighed, at de tre sammen med et Antal Borgere har været i „Holsten“, det vil sige paa Haderslevhus, for der at træffe Kongen og fremføre deres Klage.<sup>51</sup> Da de havde sid-det arresteret i 12 Dage, bad de i ydmyge Vendinger om Forladelse, men idømtes 4, 3 og 2 Rdl. i Bøde til de fattige, og de skal betale det Brød, de har faaet i Fængslet.<sup>52</sup>

Som det fremgaar, og vil blive nærmere omtalt under Kapitel om Raadhuset, var Fængslet da i dettes Stueetage, men i 1737—38 bygger man et Brand- og Arresthus der, hvor Brandstationen var, til Kirkepladsen for faa Aar siden blev befriet for endel uvedkommende Bygninger.

Opførelsen af dette Sprøjtehus gav Anledning til stor Utilfredshed fra Borgernes Side; de paastod, og sikkert med Rette, at de ikke orkede at tage flere Skattepaalæg, end der allerede var paalagt dem, og Bygningens Opførelse kostede 400 Rdl. Det er imidlertid ganske ugørligt at komme ind paa Detailler i denne Forbindelse, udover, at man lægger Skylden for den økonomiske Letsindighed paa Borgmester Hans Pedersen, med hvem man af forskellige Grunde var højst utilfreds.<sup>53</sup> Lambert Franch, der nu er en bedaget Mand, ca. 75 Aar, beklager sig i en Skrivelse til Stiftamtmanden over at være overlistet af Borgmestren; han har ikke faaet de paagældende Papirer, altsaa vedrørende Sprøjtehuset, sendt til sit Hjem som vanligt, men har underskrevet dem samtidigt med, at der foretoges Skifte i et fremmed Hus.<sup>54</sup>

Hans Pedersen dør d. 28. Marts 1743 og Raadmand Heering d. 10. April s. A., og Franch bliver for et Aars Tid Borgmester, til ogsaa han gaar bort d. 18. April 1744.

Allerede ved hans Udnævnelse har Stiftamtet indstillet, at Styrelsen i Assens, som det var Tilfældet i Svendborg og Kerteminde, naar Franch dør, indskrænkes og alene overdrages Byfogeden. De hidtidige Borgmesterjorder tillægges Byen, idet

30 Rdl. af den aarlige Leje deraf benyttes til Forbedring af Byfogedens Løn, de 15 Rdl. tillægges Byskriveren, hvis Løn til da har været 25 Rdl. Naar Franch dør, og saaledes alle hidtidige Magistratsindtægter hjemfalder til Byen, skal Byfoged- og Herredsskriverløn udgøre hver 50 Rdl., idet dog Byfogedembetet tillægges alle uvisse Indkomster, Accisen, Borgerskabspengene, Skifterne m. m.<sup>55</sup>

Der skete imidlertid i Franchs korte Borgmestertid en lille Ting, der bør noteres, et lille Fremskridt i demokratisk Retning, der tjener ham til Ære. Den 14. Juni 1743 tilkendegiver han paa Raadstuen, at han herefter udtager 2 Mænd, der kan høre og se, hvad der passerer paa Møderne, da saadant kan have sin Nytte for baade Magistrat og Borgerskab. Hvor langt forud for sin Tid Lambert Franch var her, fremgaar af, at der skulde gaa mere end 100 Aar, før Byraadmøderne blev offentligt tilgængelige.

I denne Forbindelse skal endnu omtales, at Magistraten i Tidens Løb har benyttet sig af eller støttet sig til Borgerudvalg, stadigt paa 8 Mænd. Vi saa det, da 8 Dannemænd i 1638 forhandlede paa Byens Vegne om Færgeafgiften, og det fremgaar af Raadstueprotokollen for 7. Oktober 1695 og Tingbogen for 6. Decbr. 1707, da udvalgte eller udmeldte Borgere henholdsvis foretager Ligning paa en ny Corps de Garde og Syn paa Raadhuset. Formodentlig staar vi her overfor 2 Mænd fra hver Fjerdning.

Kort efter Franchs Tid dukker det fatale Spørgsmaal om Ansvaret for det forbigangne op igen. Den 1. Juni 1744 ansøger Byfoged Uldall om Befrielse derfor: der mangler en Mængde Dokumenter og Breve, Brandregnskaber og Fattigregnskaber ligger ureviderede, kort „alt i største Confussion og Urigtighed med mere og videre“.

Der ligger en Mængde udpantede Sager paa Raadhuset. Uldall retter, som allerede fortalt under Bymarken, en lang Række Spørgsmaal til Byskriveren, der ikke kan besvare dem. Der er ingen Jordebog, kun mangelfulde Notitser. Han har aldrig kunnet faa fat i Byens Breve og derfor ikke kunnet registrere dem. Byens Vægt og Maal har han mange Gange forgæves spurgt efter.

Uldall forlanger af de afdøde Magistratsmedlemmers Efterladte, Hans Pedersens Enke, Else Barfoed, Thomas Heerings Enke, Agathe Jæger, og Apoteker Tobias Franch, at de skal gøre Rede for de afdødes Forhold til Byen. Tobias Franch oplyser, at han, hans Broder, Otto Franch, Præst i Hørup paa Als, og deres Svoger, tidligere Rektor i Assens, Winther, nu Præst i Vindinge, har fragaaet Arv og Gæld.

Stiftamtmanden truer, men forgæves. Da der i 1748 forsøges Udpantning hos Hans Pedersens og Thomas Heerings Enker, viser det sig, at alt hos dem er pantsat. Og der er henholdsvis 8 og 10 uforsørgede Børn.<sup>56</sup>

En trist Afslutning paa en 500-aarig Assens Magistrats Historie, og en grel Modsætning til en ydre Ophøjethed, der — som et Minde om mere glansfulde Dage — endnu kan gøre sig gældende blot ved Ansættelsen af en Raadmand. Som f. Eks. i 1705, da Raadstueprotokollen noterer: „Det i Dag her paa Assens Raadhus Retten comparerede og erschinnede vores kiære Collega, højtagtbare og meget fornemme Raadmand, Seign. Lauritz Pedersen Kierumgaard.“

Fornemheden var kun en ydre Skal, en Talemaade, der grumme daarligt svarede til Tidens alt knugende Fattigdom.

Faa Aar efter Revolutionen af 1743, som man vel tør betegne den fuldstændige Udslettelse af Magistraten i Assens, sker der det, at Institutionen „De eligerede Mænd“ indføres i Assens efter Byfoged Uldalls Ønske. De fandtes iforvejen i Bogense, Faaborg, Kerteminde, Nyborg og Odense. I Assens blev Antallet 8, i Odense først 24, senere 16, i de andre Byer fra 6 til 4. Begivenheden indtraf d. 1. Novbr. 1749. Hvem der valgtes i første Omgang, foreligger der intet om, men idet endel af dem fungerer endnu i 1789, skal disse anføres. Det var: Skræder Erich Holm, Handskemager Hans Bruun, Skomager og Kroholder Nicolai Fentz, Kobbersmed Niels Birch, Avlsmændene Morten Kolte og Hans Nielsen Marcussen, samt Bager Søren Dreier. Det bestemmes om dem, at de fungerer, saalænge de lyster, og naar en af dem dør, foreslaar de selv en Efterfølger.<sup>57</sup>

Man skulde nu tro, at her var indført et Element i Byens Styrelse, der paa Forhaand maatte nedslaa al Utilfredshed og Mis-

tænksomhed. Men omtrent samtidigt indsender 29 Assensmænd en Klage til Kongen over Uldall, formeret i 8 Punkter. I Modsætning til Klagen over Lauge Hansen, 30 Aar forud, gør den et ret vagt Indtryk. Der nedsættes dog en Kommission, hvis Medlemmer er Henrik Bille, Landsdommer i Fyen, og Niels Bang Himmelstrup, Krigs- og Landkommissarius.

Dommen falder d. 22. Febr. 1754, og Uldall idømmes flere Erstatninger til Byen, til et Beløb af nogle Hundrede Rdl.

Den 16. Oktbr. 1755 er Sagen for Højesteret, og d. 7. Novbr. frikendes Uldall for alle mod ham rettede Beskyldninger; den fældede Kommissionsdom kendes død og magtesløs. Borgerne skal betale ham en Erstatning paa 1000 Rdl. Kæmneren, Mads Bager, mod hvem der ogsaa har været rettet Sigtelser, tilkendes i Erstatning 50 Rdl., og endelig skal Borgerne betale en Bøde paa 50 Rdl. til Frelsers Kirke, og videre 50 Rdl. til Justitskassen samt 29 Rdl. for unødigt Trætte.<sup>58</sup>

De væsentlige Anker gik ud paa, at Uldall uberettiget har fæstet nogle Jorder, hvad Retten ikke kan anerkende; han er Ejer af flere Gaarde i Assens og maa være lige saa berettiget til Fæste af Byens Jorder som andre Borgere; han var anklaget for at have fældet Tornene i Kapels Torn, men Retten erklærer dem for værdiløse; fremdeles skal han have forsømt at lade Kæmnerregnskaberne revidere, men det har vist sig, at alt i saa Henseende var i god Orden.

Samme Dag, som Dommen er fældet, udnævner Kongen Uldall til Borgmester, hidtil fungerede han jo blot som saadan, og det er da kun den korte Tid af en halv Snes Aar, fra Lambert Franchs Død til Uldalls Udnævnelse, at Assens har været uden Borgmester.

Uldall var iøvrigt suspenderet under Sagen, og de Jorder, hans Hustru havde i Fæste, var frataget hende; i hvor høj Grad, det har knebet for Familjen, fremgaar af, at hun søgte og opnaaede Bagernes Samtykke til, at hun maatte bage Rug- og Sigtebrød „for at kunne ernære sig og sine smaa Børn“.



Nogle Aar efter, i 1762, foreligger en Opgave fra Uldall selv over hans Indtægter og Udgifter; den tager sig saaledes ud:

Aarlige uvisse Indtægter .....	80—90 Rdl.
Herredsskriverindtægter .....	20 —
Byfogedembedet, ikke nogen Skilling vis; da Magistraten af- døde, og jeg fik Embedet, blev der tillagt mig .....	50 —
af de Jorder, Magistraten havde været tillagt — ungefær 100 Tdr. Land — foruden Engbund og Tørveskær, hvilket alt blev lagt til Byen	
<hr/> Ialt saaledes ... 150—160 Rdl.	

Stedet er lidet, og Indvaanerne uformuende, tilføjer han, og opgiver derefter sine Udgifter saaledes:

Ildebrændsel, her meget kostbar .....	30 Rdl.
Konsumtion .....	26 —
Husleje, eller Rente af Købesum .....	30 —
Folkeløn, en Karl og en Pige .....	24 —
Befordring til Herredsting, 1½ Mil fra Byen .....	16 —
Offer til tre Præster, Kordegn og Organist .....	10 —
<hr/> Ialt ... 136 Rdl.	

„Desuden det, som i Skatter og ellers i mangfoldige Maader ved tørre Munde bortgaar og udfordres, og bliver saa kun lidet tilbage til den højst fornødne, daglige Underholdning for mig, Kone og Børn, og til disse sidstes Fremdragelse. Det var derfor ej muligt at gaa det igennem, dersom ikke undertiden gaves Lejlighed ved Kommissioner for en og anden noget til Hjælp derved at forhverve, og desuden hvad min Avling af Ejendomsjorders Brug kan være til Fordel i Husholdningen.“<sup>59</sup>

Vedrører ganske vist Borgmester Uldalls private Udgifter kun periferisk Magistratsforholdene, kaster dog denne Opgørelse et Lys over en Side af disse, og den er det eneste forekommende Dokument fra dette Omraade; i Opgørelsen af Lauge Hansens økonomiske Forhold manglede Udgiftssiden. Uldalls Opgørelse var Bilag til en Ansøgning om en Forbedring af hans Indtægter og havde tilføje, at Kongen bevilgede ham 20 Rdl. aarlig af Sigt og Sagefald.

Han tog sin Afsked d. 23. Decbr. 1778 og blev Herredsfoged og -skriver i Baag og Vends Herreder med en Pension fra Assens af 130 Rdl., som Efterfølgeren skulde betale.

Denne, Rasmus Ludvig Nellesmann, var derefter Byfoged og Borgmester til 30. Juli 1817, da han afløstes af Jens Christian Gundorph. Med disse to Byfogeder og Borgmestre er vi efterhaanden inde i en ny Tid, hvad Styret i Assens angaar.

Fra Slutningen af Syttenhunderne og til Begyndelsen af Attenhunderne fremkom en Række Reformers vedrørende saa at sige alle Forhold i Købstæderne. Embedsmændenes Lønningforhold forbedredes ved Sammenlægning af Embederne. Et ensartet Sportelreglement indførtes. Kæmnerbestillingerne blev faste, istedetfor at de hidtil gik paa Omgang blandt Borgerne. Der nedsattes Skole-, Fattig- og Forligskommissioner; Havnebestyrelsen blev udskilt. I 1821 blev bestemt, at Dommer- og Borgmesterstillingerne skulde beklædes af juridiske Candidater. Og der var den væsentlige Forskel paa disse og tidligere Reformers Skæbne, at man fik en statsansat Embedsstand, fagmæssigt uddannet, til at gennemføre dem. Og denne Embedsstand kom ved Købstadlovene af 1837 og 1860 til at staa overfor Borgerrepræsentanter, valgte, først af alle, der havde Borgerskab og en vis Grundejendom eller Indtægt, senere af alle fuldmyndige Mænd og saaledes, at de højestbeskattede udskiltes og valgte den mindre Halvdel af Raadet, mens de almindelige Indbyggere valgte den større Halvdel.<sup>60</sup>

Gundorph døde d. 5. Maj 1838 og efterfulgtes af Ph. Fr. Buchwald. Den sidste i Rækken af By- og Herredsfogeder, og samtidigt Borgmestre, indenfor det Tidsrum, nærværende Bog omfatter, var forhenværende Overavditor i Hæren J. Chr. Lindberg, som tiltraadte d. 14. Decbr. 1858.

Det var maaske ikke uden Forbindelse med hans tidligere halvmilitære Stilling, naar han ved en Lejlighed, kort efter at være kommen til Assens, optraadte, som en Indsender fortæller i „Vestfynske Avis“, idet han spørger, om ikke den ny Politimester misforstaar sin Stilling og dens Opgaver? Manden var en Aftenstund noget sent paa færde og mødte Lindberg, der styrede løs paa ham og spurgte ham, hvorfor han var saa sent paa Gaden? Han burde gaa hjem iseng.

En Smaating, men af en Karakter, der giver Lejlighed til mere perspektiviske Tidsbestemmelser end de blotte Aarstal. Det lille Optrin viser, at det maa være meget længe siden, man skrev 1858.

Fra denne Fremstilling af Byens Styrelse kan vi gaa over til, hvad et Citat i Raadstueprotokollen for 3. Januar 1772 betegner som

*Byens smaa Bestillinger.*

Her anføres alle de Bestillinger, der gaar paa Omgang. Det er den eneste samlede Fortegnelse, der foreligger, og idet den forklarer et bestemt Forhold i de efterfølgende Regnskaber, bør den gengives.

Den viser nemlig, hvorledes det raadende Skuffesystem ytrer sig: hver Indtægt, der er bestemt til at dække en tilsvarende Udgift, lignes og opkræves for sig ved dertil udmeldte Mænd.

Disse Hverv er da følgende:

Kæmneren: Hans Knudsen. Rodemester for Brandinspektør- og Vægterløn: Vognmand Jørgen Jørgensen. Fattigskat: Niels Knap. Doktor- og Byskriverløn: Peder Olsen. Renovationsløn (Skorstensfejning): Olle Madsen. Markmænd (Tilsyn med By-marken): Oldemand Søren Hansen, Hans Smed, Krigsraad Ludvigsen ved hans Karl, Sr. Trewen, Sr. Jacob Lund, Hans Kolte, Morten Møller i Strandmøllen, Hans Andersen. Takserborgere: Formand, Købmand Peter Andreas Holm, Feldberegner Hans Pedersen, Hans Giedde og forrige Aars Kæmner Morten Hansen. Fattiges Forstandere: Søren Hansen og Jacob Bagger. Kirkeværge: Jeppe Beck. Overformyndere forbliver Sr. Claus Hansen og Niels Closter. De eligerede Mænd forbliver, undtagen Jacob Bagger og Jens Albretsen, i hvis Sted af de tilstedeværende blev udmeldt Erik Holm og Købmand Niels Smidt. Til Indseende med Indkvartering, hvad der maanedlig her i Byen in natura maatte være, blev udmeldt Hans Giedde og Peder Hellesen. Til Indkvarteringspenge for afvigte Aar at indkræve: Peder Hellesen. Til Kirkens tredje Tavle at ombære (til Fordel for de fattige): Mads Christensen. Til Stokkemænd (Retsvidner): Hans Holm, Skræder, Jochum Johansen, Væver, Mads Slagter, Rasmus Bondesen, Nis Bondesen, Rasmus Knap, Rasmus Bødker, Hans Taagerød. Til Vandøser ved Byens store Sprøjte, istedetfor Niels Hansen, Gørtler, der er udygtig formedelst Svaghed: Hans Bruun, Handskemager.



- Parti fra Ladegaardsgade, imod Øst, med Byens Trommeslager.  
De gamle Ejendomme med Gavle til Gaden.

Medens Byskriveren ikke er medtaget, fordi han, i Modsætning til de andre, er fast ansat, begynder Listen med

### *Kæmneren,*

hvis Hverv var det væsentligste. Selve Ordet Kæmner er en Betegnelse, der er hentet fra Tysk, hvortil det atter er kommet som Oversættelse af det latinske *camerarius*<sup>1</sup>.

Idet man kan tænke sig, at Raadet alle Dage har haft Brug for en Mand til at forestaa Ud- og Indbetalinger og føre Regnskab over disse, kan man vistnok gaa ud fra, at Kæmneriet er jævnaldrende med Raadet, af hvilket et Medlem maaske har haft denne Opgave. Lovfæstet blev Institutionen dog først, som

vi har set, under Christian d. IV ved hans Købstadordning af 1619.

Hvervet var en Borgerpligt, der paalagdes vedkommende af Magistraten. Der skiftedes i Reglen aarligt, men til Tider kunde dog den samme Mand være Kæmner flere Aar i Træk.<sup>2</sup>

Egentlig var Stillingen ulønnet, men — som det ses af Matrikullen af 1682 — var der tillagt Kæmneriet nogen Jord, der i Assens hartkornsmæssigt beløb sig til 6 Skpr. 1 Fdk., et Forhold, der paa et Tidspunkt synes at være gaaet i Glemmebogen; thi i 1698 fører den daværende Kæmner Vidner for, at Kapels Torn og Kæmnerholmen altid har ligget til Kæmnerbestillingen. Nu har Niels Poulsen, Møller i Kaals Mølle, disse Jorder i Brug og har Magistratens Hjemmel derfor. I Sagens Anledning forbeholder da Niels Poulsen sig Regres til Borgmester og Raad.<sup>3</sup>

Naar Bestillingen var en Borgerpligt, der kunde paalægges enhver, forholdt det sig imidlertid saaledes, at man kunde købe sig fri derfor. Mackeprang omtaler i sin Bog, „Dansk Købstadstyrelse“, hvorledes Magistraten i enkelte Byer benyttede sig heraf til at skaffe disse en Ekstraindtægt ved at udnævne Borgere til Kæmnere, om hvilke man vidste, at de ikke kunde afse Tid til at passe Arbejdet, men nødtes til at købe sig fri.<sup>4</sup>

I Assens synes dette dog kun rent undtagelsesvis at forekomme; her kendes kun et eneste Tilfælde, nemlig da Farver Christian Schurtz i 1725 ansøgte om at blive fritaget for al personlig Tyng og Bestillinger, mod aarligt at svare 10 Rdl. Han udtaler, at han da har boet i Byen i 8 Aar „og med stor Bekostning indrettet en Farvergaard, der da var øde“. Ansøgningen gik videre til Stiftamtmanden, som gik ind paa Forslaget, men fandt Grund til at bemærke, at Schurtz fremdeles skulde udrede kgl. Skatter, betale Præsten og Kirken deres Rettigheder, betale Jordskyld og yde forefaldende kgl. Ægter. Iøvrigt motiverer han sin Tilslutning ved, at det er til Byens Fordel, „og de ordinære Byens Udgifter er fast intet“.<sup>5</sup>

I denne sidste Forbindelse, for at faa et lille Indblik i Byens Økonomi, give et Indtryk af Kæmnerbestillingens Omfang, og endelig nogle Smaabilleder fra daglige Foreteelser i vor By for snart halvtredje Hundrede Aar siden, skal her meddeles nogle

Kæmnerregnskaber, dog af Pladshensyn kun uddragsvis, idet Originalerne fylder ikke mindre end omkring en Snes Foliosider.<sup>6</sup>

Der er til at begynde med Regnskabet for Aaret 1700. Den samlede Indtægt udgør 27 Rdl. 5 Mark 2 Skilg., og Udgiften 40 Rdl. 5 Mark 12 Skilg., hvorefter Kæmneren har et Beløb af 13 Rdl. 10 Skilg. tilgode.

Regnskabet er ført daglig, og de mange Smaaposter, saaledes Bropengene for hver Dag af Færgesmakkerne, fylder umaadeligt, og her skal blot anføres, at Indtægterne hidrører, dels fra disse Bropenge, dels fra den samme Afgift af Karosser og Heste, og endelig fra Bropenge af 6 Øksendrifter, tilsammen 1206 Dyr.

Udover dette er der kun een Indtægtspost paa 5 Mark, idet man har solgt „den gamle Lavet fra det Stykke, som ligger i Strandporten“, hvilket sikkert vil sige den Kanon, Svenskerne efterlod i 1657.

Udgifterne bestaar eksempelvis i Poster som følgende:

For leveret Byskriveren til Papir .....	0 Rdl. 1 Mk. 8 Skilg.
Gav for et Brev til Postpenge fra Stiftamtmanden	0 — 0 — 4 —
Rejste til Odense i Byens Forretning .....	1 — 0 — 0 —
Byens Tjener til et Par Sko .....	1 — 0 — 0 —
Samme Dag for at age Vildt op fra Broen (Vildt til Hoffet) .....	0 — 1 — 8 —
10. Marts nedfaldt Skorstenen paa Raadhuset, gav Arbejdsfolk, som bjerget Sten, og hvad, som nedfaldt .....	0 — 4 — 8 —
Gav 2de Karle for at hugge Torn (i Kapels Torn) til Byens Gærder .....	0 — 4 — 8 —
For at hjemage Tornen .....	0 — 2 — 0 —
For Leddene at fly med Lægter og alt .....	0 — 1 — 0 —
For Staver og Pæle til Byens Hegn .....	2 — 1 — 0 —
For Folden (en Indhegning udenfor Østerport til Optagelse af Kreaturer) at fly med Stene, som var nedfalden .....	0 — 1 — 0 —
Ildebrand og Lys til Vagten (i Corps de Garde) i 3 Dage .....	0 — 1 — 0 —
For noget at fly ved Raadhuset .....	0 — 0 — 8 —
For tvende Trommeskind .....	0 — 4 — 8 —
Ved et Vindu at fly ved Cortegaarden (sic) .....	0 — 0 — 8 —
Leveret Lys til Vagten .....	0 — 0 — 2 —

For Leddet at fly ved Strandmøllen .....	0 Rdl. 1 Mk. 0 Skilg.
Ved Durchmarschen er medgaaet, da Folket indkom fra Holsten, nemlig Obrist Nommesens Regimente tilhest, bekom 1 Tde Øl .....	2 — 3 — 0 —
1 Læs Brænde .....	0 — 1 — 8 —
Fodgarden 8 Læs Tørv .....	1 — 4 — 4 —
Den sjællandske Bataillon 4 Læs Tørv .....	0 — 5 — 0 —
Den Schachiske Bataillon 3 Læs Tørv.....	0 — 3 — 12 —
Lys for .....	0 — 0 — 4 —

Efter at være kommen til det allerede anførte Resultat, at han har 13 Rdl. 10 Skilg. tilgode, skriver Kæmner Christian Hansen: Haver jeg saa ialt tilgode hos Byen paa de trende Aarsregnskaber, som jeg haver forestaaet Kæmner Stillingen

### Nemlig

Anno 1698 bedrog Udgiften mere end Indtægten, Penge .....	2 Rdl. 1 Mk. 9 Skilg.
Anno 1699 Udgiften højere end Indtægten, Penge	24 — 2 — 3 —
Anno 1700 iligemaade Udgiften mere end Indtægten, Penge .....	13 — 0 — 10 —
Er tilsammen Penge ...	39 Rdl. 4 Mk. 6 Skilg.

som jeg hos Byen haver tilgode.

Vil og ydmygst formode, at min gunstige Øvrighed er mig behjælpelig, at jeg for samme Penge, som jeg paa Byens Vegne haver udlagt, kan bekomme Fornøjelse og Betaling.

Næste Aars Regnskab indeholder andre, mindre almindeligt forefaldende Poster, saaledes betaler Kæmneren da Anders Smed 1 Mark for at fly „dend Muscuitesche Ambasadørs Carosse“, og d. 4. April gav han 2 Karle „for Grøfterne ved Schaa-gaard og Strandmøllen at kaste“ 5 Mark. Disse Grøfter var, som fortalt under Assens som Fæstning, gravede for at hindre Færdsel ad de ukontrollerede Adgange. Men nu var Tiden inde for Foraarsmarkarbejdet, altsaa maatte Grøfternes kastes. Dernæst dækker Christian Hansen et Underskud paa 15 Rdl. 3 Mk. 2 Skilg. og har nu 55 Rdl. 1 Mk. 8 Skilg. tilgode. Den 29. Marts har „fortredelige Mennsker“ brødet Foldgærdet og ladet de optagne Svin løbe, hvorfor der maatte sendes 2 Karle til Kapels Torn efter ny Gærdsel. Saa har han maattet bekoste „Lys udi Cortegaarden, der Hans Dehn var arresteret“. Han dækker et Udlæg paa 5 Mk. 8 Skilg., som Borgmester Lauge Hansen har

gjort for Exerccerpladsen, „den Tid, da Borgerskabet gjorde Parade ved kgl. Majestæts Durchtog“. I 1703 faar Lauritz Hattemager og Jens Jensen for at stævne Mads Jørgensen for en ulovlig Udbygning 8 Skilg., og de 4 Mænd, der maalte Udbygningen, faar 8 Skilg. til Brændevin.

Vi har allerede set, hvorledes „fortredelig Mennisker“ i et Par Tilfælde har kostet Kæmnerkassen Penge ved deres Hærværk. Den 20. Juli 1702 er det atter galt; da er der bortstjaalet Staver ved Stranden. Fem Dage efter er Leddet ved Østerport „atter spoleret“. Den 27. Juli er „Leddet uden Laargædes Port med Nagler og Klinker flyet, som af fortredelig Folk var afhuggen“. Den 26. Septbr. „haver jeg ladet det Gærde ved Strandmøllen reparere; 4 Favne var rent borte“. Den 18. Marts betaler Christian Hansen et Bud til Jens Ibsen, sagtens en Brøndgraver i Omegnen, om at komme tilstede og „indsætte en Brøndkilde (Brøndbrønd) udenfor Poul Rasmussens Dør“. Et Par Dage efter sendes der paany Bud til Jens Ibsen, at han skal forføje sig til ermeldte Brønd at forfærdige, og den 23. faar han for Brønden 2 Rdl. Mads Jepsen faar for at age 5 Læs Sand til Brønden 10 Skilg.

I Regnskabet for 1704 drejer 37 af 76 Udgiftsposter sig om Indhegningsudgifter. I 1705 d. 2. April „lod jeg gøre Vindueskodder for Cortegaarden 3 Mk. 3 Skilg. Derefter staar, maaske som Forklaring paa denne Luksus: „kongelig Passage“.

I de her citerede Regnskaber savner man en Indtægt: Fæste af Byjorderne, og der er næppe nogen anden Forklaring herpaa, end at der paa dette Tidspunkt ingen Jorder har været fæstede. Ligeledes savner man en Udgift: Fattigvæsensudgifter; men her foreligger det, at Fattigvæsenet da var en Godgørenhedssag.

25 Aar efter, altsaa i 1733, føres Havneregnskabet selvstændigt, og Kæmnerregnskabet er saaledes befriet for de mange, daglige Smaaposter. Det balancerer med 162 Rdl. 1 Mk. 12 Skilg., hvoraf dog 28 Rdl. 2 Mk. 12 Skilg. er Tilgodehavende hos Enken efter en tidligere Kæmner, mens den fungerende Kæmner ligger inde med en Beholdning af 9 Rdl. 10 Skilg. Den reelle Indtægt har saaledes været 133 Rdl. 5 Mk. og Udgifterne 124 Rdl. 4 Mk. 6 Skilg.<sup>7</sup>





Fra Damgade i Assens, imod Syd til Strandmølleedammen, o. 1870. Til højre ses Kastanietræerne uden for Strandmøllen, og før disse skimtes Gavlen af den gamle Accisebod.

Indtægten omfatter Farver Schurtz' før omtalte aarlige Afgift 10 Rdl., samt nu Jordleje og Fæstepenge af bortfæstede Jorder og Kaalhaver, ialt 76 Rdl. 5 Mk., endelig 20 Rdl. og 27 Rdl. henholdsvis til Renovationsløn og Vægterløn. Den første Post vil sige Skorstensfejning, og den betales til „Mester Hans Suhr i Hieroppe“. Han er Skarpretter og boer i Hjerup, hvor Herredstinget er. Disse Poster er som vanligt lignede paa Borgerne og indkræves af en dertil udmeldt Mand.

Udgifterne kan i store Træk deles i

Administrationsudgifter .....	82 Rdl. 5 Mk. 2 Skilg.
Reparationer .....	39 — 3 — 2 —
Transport af Markleddene .....	0 — 4 — 10 —
samt en Træbeplantning .....	1 — 3 — 8 —

Den førstnævnte Gruppe bestaar i 5 Rdl. 2 Mk. til Papir og Skrivematerialer til Byskriver og Kæmner og 5 Rdl. til den sidste for Udfærdigelsen af en Konzept til en Jordebog. Videre 21 Rdl. til Vægterløn og 12 Rdl. til Raadstuetjenerens Løn. Paa Vægterne er fremdeles kostet 2 nye Kjoler til 6 Rdl. 5 Mk. 12 Skilg., 3 Par Støvler, der opføres med 3 Rdl. 3 Mk., derhos 1 Rdl. 2 Mk. til en Vest, specielt til Kjeld Vægter, som ligeledes forsynes med en Seng og et Knippe Halm med en Bekostning af 4 Mk. 10 Skilg.

Reparationerne drejer sig om Raadhuset, der har faaet 10 nye Fag Vinduer, om Møllebroerne, Gærderne om Byen, Byportene og Laagerne ved Strandmøllen og Skaagaard; til denne sidste er anskaffet en Fjel til 10 Skilg., der meget betegnende skal erstatte en bortstjaalen Fjel.

De 4 Mk. 10 Skilg. til Ud- og Hjemtransport af Markledene, henholdsvis ved Foraar og Efteraar, drejer sig om de Led, man anbragte tvers over de Veje, der udefra førte til Bymarken, for at spærre disse for løsgaaende Kreaturer fra Omegnen.

Den sidste lille Udgiftspost paa 1 Rdl. 3 Mk. 8 Skilg. hidrører fra, at man har anskaffet og plantet 50 Piletræer langs Østergyden, hvilket formodentlig kun kan betegne Vejstrækningen fra Østerport til Kaals Mølle. Udover Anskaffelsesløbet 3 Mk. 2 Skilg. anføres Bekostningen ved at „bebinde“ Pilene med Torn, sikkert for at de ikke skal dele Skæbne med Fjellen i Skaagaards Laage.

Som man saa, havde den foregaaende Kæmner, Christian Hansen, et ret betydeligt Tilgodehavende hos Magistraten, noget over et halvt Hundrede Rdl., medens Mathias Bøysen paa sit Regnskab har et Overskud paa en halv Snes Rdl. Der synes imidlertid nu at være kommen bedre Orden i dette Maskepi, som Mackeprang betegner Forholdet mellem Kæmnernes private Kasse og de offentlige Midler, de indkasserer,<sup>8</sup> end der var tidligere. I 1679 stævnedes Magistraten ikke færre end 7 afgaaede Kæmnere „imod Dom og Regnskabs Aflevering“. Det er Søffren Fogell, Jens Grot, Niels Rebslaaer, Simon Kylling, Claus Andersen, Lauritz Kierumgaard og Hans Æbeltoft.

Formodentlig har de andre ordnet sig med Borgmester og Raad, men Hans Æbeltoft gør gældende, at han „ej var nogen

Kæmner; det Aar, da Christian Farver skulde være Kæmner, da befalede Borgmester Jørgen Nielsen ham, at han skulde se til ved Broen og opbære Bropengene, men han afleverede dem efterhaanden til Borgmester".<sup>9</sup>

Springer vi nu fra 1733 smaa 50 Aar frem i Tiden og ser paa Kæmnerregnskabet for 1780, falder det i Øjnene, at det er langt bedre ordnet end før. Da maatte de forskelligartede Indtægter og Udgifter pilles ud af et Kaos; nu er Regnskabet fagvis ordnet, og Smaaposterne forekommer kun gennem Bilagene.<sup>10</sup>

Fremdeles balancerer Regnskabet med et betydeligt større Beløb, nemlig med 1665 Rdl.  $63\frac{3}{10}$  Skilg. Men idet Udgiften kun beløber sig til 402 Rdl. 74 Skilg., viser Regnskabet en Beholdning paa 1262 Rdl.  $85\frac{3}{10}$  Skilg.

Der er ført følgende Poster til Indtægt, nemlig:

Beholdning fra forrige Aar .....	1015 Rdl. $72\frac{2}{5}$ Skilg.
Af Byens Jorder, som paa Livstid bortfæstes, er indkommen Afgifter, Jordskylds- og Indfæstningspenge .....	463 — 59 —
Brandhjælpsskatten af denne By .....	80 — 62 —
Doktor- og Byskriverløn .....	35 — 0 —
Renovationsløn .....	41 — 29 —
Leje af Byens Gaard (Kommandantboligen i Lade- gaardsgade), 2 Konsumtionsboder og Raadstuen	21 — 0 —
Bortsolgte, gamle Materialer .....	0 — 58 —
De paa 1776—77 Aars Regnskaber udsatte Mangel- poster .....	0 — $26\frac{1}{2}$ —
Rente af udlaante Penge .....	7 — $44\frac{2}{5}$ —
<hr/>	
Ialt til Kæmnerkassen...	1665 Rdl. $63\frac{3}{10}$ Skilg.

Paa den anden Side er udgivet:

Reparationsudgifter paa Byens publike Bygninger, Broer, Bomme med videre .....	54 Rdl. 64 Skilg.
Lønninger og andre aarlige Udgifter, tilligemed Kæmnerløn (10 Rdl.) .....	231 — 55 —
Den af Byen erlagte Brandhjælp .....	80 — 62 —
Adskillige andre Udgifter .....	35 — 5 —
Porto for Breve.....	0 — 80 —
<hr/>	
Summa Kæmnerkassens Udgift...	402 Rdl. 74 Skilg.
<hr/>	
Og dens Beholdning til Aarets Udgang...	1262 Rdl. $85\frac{3}{10}$ Skilg.

De foregaaende Regnskaber, hvorfra Beholdningen skriver sig, er ikke gennemgaaet, men der kan ikke tvivles om, at denne hidrører fra de stigende Jordafgifter.

Imidlertid maa dette lille Indblik i Byens Økonomi og Regnskabsvæsen naa til en Afslutning, og her skal da endnu blot anføres en kort Gengivelse af Kommunens Regnskab for Aaret 1865.<sup>11</sup>

Det er delt i 7 Afdelinger: A. Kæmnerregnskabet, B. Kirkens, C. Skolevæsenets, D. Sygehusets, E. Havnevæsenets, F. Fattigvæsenets og G. Arbejdsanstaltens Regnskaber.

Her beskæftiger vi os kun med Kæmnerregnskabet, der økonomisk inkluderer Fattigvæsenet med Arbejdsanstalt, Skolevæsen og Sygehus, medens Kirken og Havnen hviler i sig selv.

Indtægtssiden ser saaledes ud:

Antegnelser fra forrige Aar .....	0 Rdl. 3 Mk. 0 Skilg.
Lejefgift af Byens Jorder og Haver .....	5443 — 5 — 10 —
Skatter paa Formue og Lejlighed, Nærings- og	
Grundskat .....	10687 — 3 — 11 —
Landdistriktets Kommuneskat .....	306 — 3 — 0 —
Skat af Købstadjorderne .....	148 — 3 — 11 —
Refunderede Udgifter, dels for Delinkventud-	
gifter, dels for Ydelser for Militæret (1864)...	121 — 0 — 4 —
Leje af Raadhuset (Baag Herred og Forligel-	
seskommissionen) m. v. ....	50 — 0 — 0 —
Renter .....	131 — 3 — 10 —
Aarlig Kornafgift af Udenbys .....	21 — 4 — 9 —
Borgerskaber .....	282 — 0 — 0 —
Landdistriktets Andel i Sygehusudgifter (1864)	322 — 5 — 0 —
Baag Herreds Afbetaling og Rente 1864 paa	
Laanet til Arresthuset .....	650 — 0 — 0 —
Næringssskat af Sparekassen .....	96 — 4 — 12 —
Brændevinsafgift .....	326 — 1 — 8 —
Forskellige Indtægter: Mulkter, Arresthusleje,	
Indfæstning fra 20 til 36 Rdl., solgt Udhug	
af Skovanlægget 192 Rdl. 2 Mk. 2 Skilg., ialt	384 — 1 — 3 —
Restancer fra forrige Aar .....	91 — 0 — 6 —
	<hr/>
	19064 Rdl. 4 Mk. 4 Skilg.

## Udgiftssiden:

Underbalance fra forrige Aar .....	575 Rdl. 4 Mk. 13½ Skilg.
Antegnelse .....	9 — 2 — 8 —
Lønninger, hvoraf skal nævnes: Byfogeden 160 Rdl., Byskriveren 55 Rdl., Kæmneren 330 Rdl., Politibetjentene 2 à 200 Rdl., Ar- restforvareren (ByensAndel) 58 Rdl. 2 Mk.	1481 — 1 — 6 —
Pensioner: en Politibetjents Enke .....	40 — 0 — 0 —
Godtgørelse til Byfoged, Byskriver og en Po- litibetjent for afstaaet Grund af Embedsjord	3 — 0 — 2 —
Skatter og andre Afgifter, hvoraf Lignings- skat for 1864 efter Lov <sup>20</sup> / <sub>6</sub> om Sammen- dragning af forskellige Skatter 833 Rdl. 4 Mk. 11 Skilg., af Byens offentlige Byg- ninger 67 Rdl. 5 Mk. 5 Skilg., Bidrag til Landevejsgadens (Østergades) Brolægning 285 Rdl. 2 Mk. 2 Skilg. etc. ....	1418 — 5 — 9 —
Gaderenovation, og Skydegevinster til Politi- korpset .....	100 — 5 — 8 —
Offentlige Bygningers og Broers Vedligehol- delse, derunder en ny Bro ved Strandmollen	291 — 1 — 12 —
Skovavlæg og Forskønnelsesvæsen .....	86 — 2 — 12 —
Markvæsenet .....	236 — 4 — 1 —
Brolægning .....	530 — 5 — 0 —
Gadebelysning .....	722 — 1 — 1 —
Brandvæsen .....	763 — 2 — 8 —
Blandede Udgifter, herunder Varme til Raad- huset, 177 Rdl., Tilskud til Skytteforenin- gen 70 Rdl., en Brønd købt ved Kongens Port 20 Rdl., en afgivet Grund til Gade 18 Rdl. ....	611 — 1 — 3 —
Forskudsvisse Udgifter: Delinkventomkost- ninger og Apotekvisitation .....	255 — 3 — 3 —
Kapitalafdrag og Renter .....	1543 — 1 — 4 —
Bidrag til Amsraadskredsens Skolefond .....	289 — 2 — 4 —
Foderpenge for Distriktshesten 50 Rdl., Delin- kventomkostninger 490 Rdl. 5 Mk. 2 Skilg.	540 — 5 — 2 —
Bidrag til Fattigvæsenet .....	5125 — 0 — 0 —
do. — Skolevæsenet .....	3700 — 0 — 0 —
do. — Sygehuset .....	164 — 2 — 10 —
Uerholdelige Skatter .....	107 — 3 — 2 —
Restancer .....	96 — 0 — 2 —
Kassebeholdning .....	371 — 2 — 5½ —

---

19064 Rdl. 4 Mk. 4 Skilg.

---

## *Status.*

### Passiver:

Til Havnekassen skyldes 2000 Rdl., til Pastor Brøchner 4500 Rdl. og til Sparekassen i Anledning af Gasanlægget 2134 Rdl. 5 Mk. 1 Skilg., ialt 8634 Rdl. 5 Mk. 1 Skilg., samt et optaget Laan af 10,000 Rdl. i Anledning af Arresthusets Opførelse. Laanet amortiseres og forrentes af Landdistriktet med 6 % i 28 Aar.

### Aktiver:

Diverse Laantagere, kgl. Obligationer, Sparekassen og Kæmnerkassens Reservefond 5515 Rdl. 0 Mk. 0 Skilg.

### Endvidere:

Offentlige Jorder ca. 500 Tdr. Land efter 10,000 Kvadratalen, med 301 Rdl. 1 Mk. Gammelskat, og 34 Tdr. 5 Skpr. 2 Fdk. Hartkorn.

### Offentlige Bygninger:

Raadhuset 27 Fag 2 Etages grundmuret Bygning, Grundtakst 113 Rdl. 1 Mk. 3 Skilg., assureret for 7350 Rdl., Arrestbygningen er efter Overenskomst med Assens Amtstuedistrikt opført saaledes, at Amsraadet i Løbet af 28 Aar fuldstændig afbetaler og indkøber den. Indbetalingen med Renten anvendes til at dække den i Anledning af Opførelsen af Kommunen stiftede Gæld, 10,000 Rdl.

Sprøjtehuset, 8 Fag 1 Etages, grundmuret Bygning, Grundtakst 21 Rdl. 5 Mk. 11 Skilg., assureret for 800 Rdl.

Biblioteksbygningen (paa Kirkegaarden ved Adelgade), 5 Fag grundmuret 1 Etages Bygning, Grundtakst 13 Rdl. 4 Mk. 1 Skilg., assureret for 600 Rdl.

Sygehuset, 8 Fag 2 Etages og 6 Fag 1 Etages grundmurede Bygninger, Grundtakst 29 Rdl., assureret for 2720 Rdl., Inventaret for 1000 Rdl.

Borgerskolebygningen med tilhørende Udhuse, assureret for 7250 Rdl.

Realskolebygningen, 20 Fag 2 Etages grundmuret Bygning med Kælder, 22 Fag 1 Etages do., assureret for 8500 Rdl., med tilhørende Have, ca. 10,000 Kvadratalen.

Fattigaarden med tilhørende Udhuse, assureret for 5550 Rdl.

Den næste i Rækken af kommunale Bestillingsmænd var

### *Byskriveren.*

Han var baade Ting- og Raadstueskriver og ansattes af Magistraten, men aflagde ogsaa Troskabsed til Kongen.<sup>12</sup> Naar Mackeprang i sin Bog „Dansk Købstadstyrelse“ siger, at han var fast lønnet, foruden at han havde nogle Sportler i Skikkelse af Honorarer for Udfærdigelse af Borgerbreve, Skøder o. l.,<sup>13</sup>

forholder det sig dog saaledes, at Byskriveren i Assens ikke var fast lønnet før saa sent som i 1686. Da ansøgte Byskriver Hans Lauritzen Kongen herom, idet han motiverede sin Ansøgning med sin „højeste Nød“; han har været Byskriver i 25 Aar, og har ikke i ringeste Maade nogen vis Løn. Magistraten tør ikke understaa sig noget i saa Maade, uden sær kongelig Tilladelse.<sup>14</sup>

Ansøgningen, der er dateret København d. 18. Marts 1686, anbefales af Borgmester Thomas Iffversen, der skriver, at „denne fattige Mand er nødlidende og behøver Hjælp og noget til Livets Ophold for sig, Hustru og Børn“.

Hans Lauritzen faar da bevilget 25 Rdl. aarlig Løn, idet der tilføjedes „af Byen“.

At Bestillingen dog har haft noget udover Sportlerne, fremgaar af Matrikullen af 1682, hvor der anføres: „Byskriveren nogen Studjord til hans Bestilling, 3 Skpr. 2 Fdk. Hartkorn“, netop det halve af, hvad der var tillagt Kæmneren.

Det er sagtens det vante Sløseri, der har medført, at disse Jorder er kommet Bestillingen afhænde. Morten Fogell, der blev Hans Lauritzens Efterfølger og Lambert Selmers Formand, maa have forsømt at gøre sine Rettigheder gældende, og Jorden brugtes nu af Hans Lauritzens Enke. I 1715 stævner Selmer Sal. Hans Byskrivers Enke, „der har Byskriverjorden i Brug“.<sup>15</sup>

Der indstævnes som Vidner to ældre Mænd, hvoraf Hans Smed, der mindes i 50 Aar, vidner, at der er tre—fire Stykker Jord ved Hyldebusken i Nymark, og samme Jord har Byskriveren brugt. Christoffer Dam mindes i 30 Aar; da har Byskriveren brugt den Jord, som kaldes Skriverjorden, men om den laa til hans Bestilling, eller det var Ejendomsjord, vidste han ikke.

Og da der som sædvanligt heller ingen andre var, der vidste noget, fik Byskriveren, som det ses længere fremme, en Kæmnerjord at trøste sig med.

Saavidt om Bestillingens Indtægter. Embedets Udgifter var besynderligt nok belastet med Anskaffelsen af de nødvendige Protokoller.

Den nysnævnte Selmer faar paa Foranledning disse udlevere af Morten Fogells Enke.<sup>16</sup> Men 2 Aar efter beklager denne sig til Stiftamtet over, at Selmer ikke vil betale dem.<sup>17</sup> Parterne er imidlertid ogsaa i dette Forhold naaet til et Forlig, forhaa-

bentlig da; thi samme Aar er de gift, med hinanden altsaa. Og nu kræver Selmer Magistraten, paa Hustruen, Mariche Jørgensdatters, Vegne, for 27 Rdl., hendes afdøde Mand har tilgode som Rest paa Løn. Han oplyser, at de 12 Rdl. af Beløbet er indgaaet til Borgmester Lauge Hansen i Skikkelse af Græsningspenge af Næsset. Af denne Indtægt dækkedes nemlig Byskrivelønnen til en Tid.<sup>18</sup>

Iøvrigt hersker der i Byskriverens Forhold til de andre Avtoriteter den sædvanlige Splid og Ufordragelighed. I 1706 klager Raadmand Franch over, at Byskriveren, Hans Lauritzen, stadigt lader vente paa sig; han lader Protokollerne ligge hjemme og indfører Ting i dem, som Raadet intet kender til.<sup>19</sup> I 1711 klager Lauge Hansen over Selmers Uduelighed og Trodsighed.

Paa den anden Side besværer Selmer sig over, at Borgmester Lauge Hansen gør ham Hinder udi de 25 Daler aarlig Løn at nyde og Tid efter anden betager ham sin Rettighed. Det fremgaar, at Byskriverembedet nu maa være tillagt en af Kæmnerjorderne; thi Selmer klager fremdeles over, at Lauge Hansen „hemmeligt i sit Hus har bortfæstet hans Kæmnerjord til Niels Nielsen Thurup“.<sup>20</sup>

Videre stikker Uordenen i alle Forhold Hovedet frem efter Selmers Død d. 15. August 1736. Da klager hans Broder, Sognepræst i Østersnede, Mathias Selmer, til Kongen over, at den afdøde har 11 Aar og 11 Maaneders Løn, ialt 296 Rdl., tilgode.

Nogle Borgere vidner imidlertid, at de har været ude at indkræve Byskriverløn med Selmer og ved vel, at man af og til mødte Vanskeligheder, da de lignede paastod, at de havde Penge tilgode hos Selmer; men to Mænd vidner, at den afdøde i 1733 indrømmede, at han havde faaet, hvad der tilkom ham.

Her maa bemærkes, at naar denne Indkræven af Lønnen staar i Modstrid med, hvad tidligere er fortalt om Kilden til Byskrivelønnen, Græsningspengene fra Næsset, hidrører dette fra, at Næsset, som fortalt under Bymarken, ved anden Uorden er kommet Byen afhænde.

Efter Magistratsreduktionen bedredes Byskriverens Løn; den lignedes i 1741, som det fremgaar af Raadstueprotokollen, med 35 Rdl. Og i 1779 bevilger Kongen ved Reskript af 22.



Decbr., at Byskriver Christian Bjørn, efter det af de elige-  
rede Mænd og Byfogeden gjorde Forslag, maa nyde, hvad de  
tidligere Magistratsjorder indbringer i aarlig Leje, udover By-  
fogedens 50 Rdl. og Byskriverens faste Løn, 25 Rdl. Beløbet  
antages at dreje sig om 12 à 14 Rdl. To Aar efter er det dog  
mere end det dobbelte. Lejen udgjorde i 1781 106 Rdl. 24 Skilg.  
Naar herfra trækkes de 75 Rdl., bliver der et Overskud paa  
31 Rdl. 34 Skilg. til Byskriveren, hvis Løn da synes at blive  
staaende paa dette Niveau til mere end 80 Aar efter, idet det  
foran citerede Kæmnerregnskab for 1865 viser, at den davæ-  
rende Byskriver, L. B. Møller, netop havde en fast Løn af 55  
Rdl. L. B. Møller var den sidste Byskriver i Assens, idet Em-  
bedet ved hans Død blev slaaet sammen med Herredsskriver-,  
Herredsfoged- og Byfogedembedet.

Hermed er dette Emne udtømt, for saavidt som de kommu-  
nale Funktioner er nævnt og foreliggende Træk fra disse er  
omtalt.

Der er da kun

#### *Byfogedembedet*

tilbage. De først kendte Indehavere af dette Embede er nævnt  
under Styrelsen; alle tre var de fra Reformationstiden, uagtet  
Embedet er af betydeligt ældre Oprindelse, idet det nævnes  
allerede omkring 1400.

I Byer, der som Assens hørte direkte under Kongen, var  
dennes gamle Ombudsmand hans eneste Tillidsmand, som det i  
Løbet af Femtenhunderne blev almindeligt at betegne som  
Byfoged. Oprindeligt udnævntes han af Lensmanden, der  
senere overlod Magistraten at udvælge ham blandt Borgerne.<sup>21</sup>

Han var først og fremmest Retsbetjent, og hans vigtigste  
Hverv var at forestaa Bytinget og skaffe hver Mand Ret. Frem-  
deles havde han Tilsyn med den offentlige Orden og Sikkerhed,  
forestod Auktionsvæsenet, tilsaa Regeringsforanstaltningernes  
Gennemførelse og aflagde aarligt Regnskab til Rentekamret  
over sine Oppebørseler.<sup>22</sup>

Om en af de allerede nævnte, Hans Hiericksøn, hører vi i  
denne Forbindelse, at han i 1520 har fornøjet Kongen for 35  
Mark af de 40, han var Kongen skyldig, og at denne „haver til-  
givet hannem de 5 Mark“.<sup>23</sup> Værre ser det ud til at have stillet

sig for Byfoged Lauritz Andersen, som i 1610 bliver krævet for 94 Rdl., han skylder paa sit Regnskab til Nytaarsdag 1609.<sup>24</sup>

En Prøve paa, hvad et Byfogedregnskab indeholdt, finder vi i Gabriel Mouritzens Regnskab for Tiden 27. Septbr. 1619 til 1. Maj 1621, hvoraf her skal meddeles et lille Uddrag:

Den 24. Oktbr. annammet af Søfren Pedersen i Kierndropgaard, for at han var i en Klammeri med Peder Baagøe, og efter den Lejlighed og Tildragelse. Derfor annammet af hannem	8 Mark
Den 20. Novbr. annammet af en Holster (sikkert en Sønderjyde) for nogen Svin, han haver købt paa Landsbyen mod borgerlig Frihed (Forprang) .....	3 —
Den 12. April annammet af Hindrich Skræder for Førlov (Afgift af Arv, der er ført ud af Byen) .....	3 —
Den 28. Juni annammet af en Hummelfører ved Navn Schop for Klammeri, han gjorde med en anden, og efter passende Lejlighed .....	24 —
Den 23. August af Jørgen Spillemand, for at han slog en anden	8 —
Den 27. Oktbr. annammet af Jens Madsen af Haderslev, for at han af Misforstand drog af et Beslag med en Baad (Meningen er vistnok den, at han har taget en beslaglagt Baad)? .....	3 —
Den 18. Novbr. annammet af en Kvinde ved Navn Bodel Jørgensdatter, for hun havde ladet sig besove .....	24 —
Samme Dag af Claus Clausen i Assens, for han besov samme Kvindespersøn .....	48 —
Den 8. April annammet af Søfren Dall, forrige Byfoged, for Førlov .....	3 —

Og saaledes fremdeles. Regnskabet beløber sig til 142 Mark, og herfra er trukket Løn til en Fogedsvend 4 Rdl. og for Forsendelsen til Rentekammeret 2 Rdl.<sup>25</sup>

Hvad der falder i Øjnene, er, at der ingen Løn er fradraget til Byfogeden selv.

Men Sagen var, at han fik sin Løn af Byen. Paa et tidligt Tidspunkt, før 1619, havde endel Byfogeder en Andel i Sagefaldet, altsaa i det, Assensbyfogeden indbetaler uden Fradrag. Her — i Assens — havde han „noget af hver Læst Korn, som udskibedes af Byen“, hvilken Afgift imidlertid betaltes af de eksporterende Købmænd og saaledes ikke forekommer i Regnskaberne.<sup>26</sup>

Den væsentligste Fordel, Embedet bragte sin Indehaver, var den samme, Borgmestre og Raadmænd havde, Skattefriheden.

Herudover havde Byfogeden en fast Løn, men dennes Størrelse i Sekstenhundererne kan beklageligvis ikke oplyses.

Da Byfoged Jørgen Mand i 1631 ansøger Kongen om at blive betænkt med en Tiende eller i anden Maade, anfører han, at han kun er tillagt en ringe Løn. Denne maa naturligvis være anført i Ansøgningen, som imidlertid ikke synes opbevaret, ialtfald ikke er at finde i Rigsarkivet. Jørgen Mand fik bevilget en Kongen tilhørende Jord i Bymarken, men paa den Betingelse, at han skulde være forpligtet til „at tage mod Os og Vore Folk, naar Vejen derigennem Byen falder.“<sup>27</sup>

Det har sikkert ikke været nogen større Fordel, denne Bevilgning bragte Jørgen Mand, og i 1649 fik Bonde Jacobsen kgl. Bevilling paa Halvparten af Jorden mod at overtage Værtspligterne, idet den forrige Byfoged ikke havde opfyldt disse, og den ny Byfoged erklærer, at han ikke er istand dertil.<sup>28</sup>

Saa sker der i 1660 det, at Herredsfoged Isach Mouritzen tilige bliver Byfoged, og nu kommer ogsaa den Halvpart af Jorden, Jørgen Mand beholdt i 1649, fra Embedet;<sup>29</sup> thi i 1697 opvarer Byfoged Christen Rasmussen 4 gamle Mænd, der fortæller, at den Jord, som har ligget tilforne til Byfogedens Bestilling, har været Kongens Jord og er tagen ved Indførsel for Gæld fra en gammel Borgmester ved Navn Jens Bang. Endel af Jorden blev i Jørgen Mands Tid lagt til Byfogedens Bestilling og laa derefter til denne til Sal. Isach Mouritzens Tid; da kom den fra Bestillingen, og Lensmand Niels Banner fik den af Kongen og mageskiftede den med Borgmester Christian Hansen, som fik den til Vederlag for en Del af Rynkebygaard.

„Men paa hvad Maade, Isach Mouritzen afstod den til Niels Banner, er os ubevidst, veed ej heller tilvisse, hvormeget Jorden skal være værd i Udsæd, men den ligger spredt udi tre Marker her for Assens, og siden har ingen Jord ligget til Byfogedbestillingen her paa Steden.“<sup>30</sup>

Indviklede Forhold, men her er Forklaringen paa, at Matrikullen for 1682, der omhyggeligt specificerer al Embedsjord, intet har om Byfogedjord.

Lønnens Størrelse synes først at fremgaa af et Brev fra 1738. Da indgiver endel Borgere Forslag om, at den skal tages fra Fæstet af Øl- og Kæmnerjorder, Engtørv og Kaalhaver, og den

er da 25 Rdl. Magistraten mener, at „man kan ikke beslaglægge Auktions-Fæstepengene, saalænge Byen har Gæld, og adskillige nødvendige Udgifter forestaar.“<sup>31</sup>

Iøvrigt maa det her bemærkes, at naar Forslagsstillerne siger, at Lønnen tidligere blev taget af Næssets Græsningspenge, husker de fejl. Det var — som fortalt under Byskriveren — dennes Løn, der blev dækket med disse Græsningspenge.

Faa Aar efter, ved Magistratsreduktionen i 1744, forhøjedes Byfogedlønnen, som vi har set under Styrelsen, til 50 Rdl. ved Hjælp af Indtægten af de solgte Magistratsjorder. Og denne Sats gælder endnu i 1780.<sup>32</sup>

Af større Interesse end dette er dog den Ændring i Forholdet mellem Borgerne og Øvrigheden, der fulgte af det med Uldall indførte System: Magistratens Afskaffelse til Fordel for et Embedsmandsstyre.

P. Munch skriver i sin flere Gange citerede Bog om Købstadstyret: „Disse Embedsmænd, der var saa lidt beventd, synes nu oven i Købet at have begyndt at føle sig som overlegne overfor Borgerne som den enevældige Konges Repræsentanter overfor Undersaatter.“<sup>33</sup> Og det er sikkert Følgerne af en saaledes fremkaldt Irritation, der giver sig Udslag i et Oprin som det, Byskriver Jens Biørn skildrer i en Klage til Stiftamtmanden i 1750.<sup>34</sup>

Den 7. Januar er der holdt Auktion over Fæstet af de Jorder, Byfogeden hidtil har haft i Fæste. „Da begynder en stor Del af Borgerskabet at gøre Mytteri imod Byfogeden saaledes, at de selv af egen Myndighed udvalgte 2 Mænd, som de per force vilde skulde betjene Retten, da det dog kun var en Auktionsforretning, hvor det ikke er brugeligt, at Testes, Vidner, er tilstede, hvilket skete i en saadan Bulder og Allarm, at den ene ikke kunde høre Lyd for den anden; ja, saaledes, at de to af dem med Gevalt sprang over Bordet, hvorved Retten holdtes, over ved min Side. Og da de derpaa i saadan Revolte, Bulder og Allarm begyndte at ville ad protocollum tilføre Besværinger og Beskyldninger mod Byfogeden, brød Byfogeden Retten og gik bort. Da nu han var bortgaaen og Retten saaledes brudt, saa jeg mig nødsaget til at tillukke Protokollen, og ikke derudi tilføre, hvad de i deres selvsatte Ret vilde have, hvorpaa de lagde

Haand paa mig, da jeg vilde rejse mig og tage min Hat for at gaa bort med Protokollen, og med Magt vilde tvinge mig til at skrive.“

Saa skinner henimod Slutningen den af P. Munch paapegede Embedsmandsvigtighed igennem, den, der ligger saa klart for Dagen, naar vi længere fremme ser en Trantportforvalter nægte at betale Doktorskat, fordi han paa Skattelisten er opført blandt Borgerne og ikke blandt de kgl. Embedsmænd, og som fremdeles, mere end 100 Aar efter, gav sig Udslag i det lille Optrin mellem Byfoged Lindberg og Aftenvandreren: Jens Biørn skriver: „med et Ord at sige, jeg blev ikke begejnet som en kongelig Betjenter.“

Med Byfoged Hans Uldall tonede en ny Type frem i Assens, Embedsmanden, der levede af sine Embedsindtægter, i Modsætning til Forgængerne, for hvem Bestillingen blot var en beskeden Støtte. Af disse sidste var der i Tiden fra Enevældens Indførelse til Hans Uldalls Udnævnelse d. 3. August 1743, rettere til Magistratsreduktionen i 1744, blot 5. Først den Isach Mouritzen, af hvis Regnskab vi saa et Uddrag; han udnævntes d. 14. Marts 1668 og var tillige Herredsfoged i Baag Herred. Ved hans Død i 1676 overtog Jens Jespersen begge Embeder, idet han udnævntes d. 7. Marts. Derefter den nedenfor nærmere omtalte Peder Nielsen Kjøge, der første Gang nævnes som Herredsskriver i Baag Herred, og som blev Byfoged i Assens d. 13. Marts 1682. Han blev begravet d. 9. Maj 1695 og efterfulgtes d. 14. Maj s. A. af Peder Rasmussen, der var Herredsskriver baade i Baag og Vends Herreder og begravedes d. 13. April 1699. Umiddelbart efter hans Død blev Niels Rasmussen Selmer Byfoged. Han afstod Embedet i 1742 og døde 5. Marts 1745. Hans Efterfølger, Lauritz Struck, var næppe Indehaver af Embedet i et Aar og efterfulgtes af Uldall.

Af alle disse tiltrækker kun en,

### *Peder Nielsen Kjøge,*

sig særlig Opmærksomhed. Dog hverken som Byfoged eller Herredsskriver, men som Salmedigter. Et Par Aar før sin Død udgav han en Samling Salmer under Titel „Vandre-Bog udi Riim: Morgen- og Aftensange til hver Dag i Ugen; forfattet og

dictet enhver Gudelskende til Tieneste“. (Kjøbenhavn 1693). Af Bogen findes et Eksemplar, vistnok det eneste eksisterende, paa Universitetsbiblioteket. En af disse Salmer, „Gud ville vi nu prise“, betegnes som noget af det bedste og mest fuldkomne, dansk Salmeliteratur har at opvise.<sup>35</sup>

I Baag Herreds Tingbog har han indført endel Vers, og det kan med næsten Vished formodes ogsaa at være ham, der har forsynet Raadstueprotokol og Tingbog for Assens med lignende Produktioner. Saaledes slutter Raadstueprotokollen for 1657: „Ende paa Raadstuens Forhandlinger och Acta dette Aar: Gud styere for os thill Land och Wand, och fri oss fra worre Fienders Hand, och wnde (unde) oss i worre Land, igien att niude Freden sand. Hoess Gud allene wor Hielp bestaar, baade nu saa och till-komende Aar.“

Tingbogen for 1662 ender:

Throe Gud, bed stedtze, for Synd Dig war.  
Wær ydmyg, fredelig, for høyt ey far.  
Hør megit, thal liedet, indtet hemmelig sikh.  
Di ringe schon, Din Offuermand wiig.  
Din Jeffnlige lyd.  
Giør huad Dig bør;  
Duell indtet med, huad Din Stand tilhør.  
Dit Egit forwahr. Imod Arme wæhr from.  
Lyd gierne: for alt att døe ihukom.

I 1669: Gud giffue os alle sin Hellig Aand,  
Huld och Yndist hoes Gud och Mand,  
Och siden det æuige Fæderneland.

I 1676: O Jesu, Jesu, al min Trøst,  
Som med Din Død mig har forløst;  
I Hiertet blif med Kraft och Fynd,  
At trøste mig mod al min Synd.

Tingbogen for 1677 slutter:

Gud forlehne os et gledeligt och lychsaligt Nyt Aar, med en bestandig Fred, for Christi Schyld.

Saa langt kan det være Peder Nielsen Kiøge, der i sin Egen-  
skab af Raadmand har indført sine Vers etc. i Tingbogen, men  
naar denne for 1700 endes med disse Linjer:

Gud unde os Fred i Werden at boe,  
Og sieden hos hannom den ævig Roe,

kan det højst være Citater af ham, hvilket ogsaa gælder føl-  
gende Vers fra Slutningen af 1702:

O Gud, Wor Koning bepryde Du,  
Med Dine Gafuer mange,  
O Gud, Wor Koning kom ihue,  
En evig Pris at fange.  
Gud gifue hannom Lyche og Fred,  
Sin Fiende megtig at blifue,  
At Danmarch og Norge kunde gledis derued,  
Saa lenge wi ere i Liffue.

Peder Nielsen Kjøge døde nemlig, som allerede fortalt, i  
1695. Har han maaske dannet Skole i Assens?

Den

#### *Retspleje,*

disse Byfogeder varetog, havde to Organer, Bytinget og Raad-  
stueretten, der henholdsvis udgjorde første og anden Instans;  
og indtil en kgl. Forordning af 6. Juni 1586 ophævede den saa-  
kaldte Landstingsret, kunde Raadhusrettens Kendelser appel-  
leres til Kongens Retterting; efter det anførte Tidspunkt gik  
Dommene til Landsdelenes Ting, for Assens' Vedkommende  
til Fyenbo Landsting i Odense.<sup>36</sup>

Bytinget holdtes engang ugentlig, oprindeligt om Onsdagen,  
senere, efter Forordning af 28. Oktbr. 1635, om Tirsdagen af  
Hensyn til, at Onsdagen var Landstingsdag. Foruden Byfoge-  
den som Dommer var der 8 Tinghørere, de saakaldte Stokke-  
mænd, der udnævntes af Magistraten, tilstede som Vidner.<sup>37</sup>  
Fra Bytingets Omraade var Livs- og Æressager undtagne; her  
var Raadstueretten Meddommer. Saaledes foreligger der en  
Æressag fra 1616, som Raadstueprotokollen for 16. Febr. fortæl-  
ler om. Og da det drejer sig om den Byfoged Søffren Dall, der er  
nævnt i de citerede Regnskabsuddrag, skal Sagen kort refere-  
res: „Rasmus Hansen, Skomager, havde ved Byskriveren ladet

Søffren Dall, Byfoged, opkalde med en Udskrift af Assens Tingbog. Udskriften er i Dag læst og paaskreven her paa Raadhuset, og derimod er Søffren Dall mødt og sagde efter samme Udskrift af Tingbogen, at Rasmus Hansen er en offentlig Løgner og Meneder. Hertil svarede Rasmus Hansen, at Søffren Dall er regnet for den Mand her paa Assens Raadhus, som ikke giver sin Mund Magt, og derfor ikke agter Søffren Dall for nogen ærlig Mand at være, førend han forklarer sig for saadan Sigtning og ikke heller at gaa i Rette med hannem førend.“

Historiens Fortsættelse foreligger ikke, og hvad det er, Rasmus Skomager har sigtet Byfogeden for, kan ikke oplyses, da Tingbogen for den Tid ikke er opbevaret. Det kan have været en alvorlig Sigtelse, og maaske findes her Forklaringen paa, at Søffren Dall kort efter afstod Embedet til Isach Mouritzen. Men maaske er det blot de sædvanlige lige saa tomme som grove Ord, der dengang sad løst i alles Mund. Naar Rasmus Skomager beskylder Søffren Dall for, at han „ikke giver sin Mund Magt“ og dermed maa mene, at Byfogeden ikke kan beherske sig, kunde sikkert dengang med største Ret den samme Beskyldning gælde baade Rasmus Skomager selv og hvemsomhelst.

Imidlertid synes Raadstueretten i denne Forbindelse at have haft en beroligende Indflydelse; „den virkede nærmest som en Forligskommission,“ siger P. Munch, og der foreligger da ogsaa fra vor By utallige Eksempler herpaa.

I 1613 har Kirstine Knudsen i Ramsherred stævnet Peder Mickelsen, „for han i Mandags ad Aften haver overfaldet hendes Datter, Anna Pedersdatter, med unyttige Ord og kaldet hende for en Hore“. Næste Dag fik Anna Pedersdatter Anders Been og Rasmus Jørgensen til at gaa til Peder Mickelsen og forhøre, om han vilde vedstaa sine Ord, hvortil han svarede, at han nok skulde møde hende, naar paakæredes. I Retten beder han, at Anna Pedersdatter vil tilgive og efterlade hans Forseelse, „och sagde, att hand icke veed mod Anna andet end som hand bør att vide med en erlig Pige“.

I 1695 er Andreas Kruse anklaget for „ikke aleneste ilde og snart som ukristelig at have trakteret sin Hustru med Hug og Slag, nu hun gaar yderlig paa faldende Fode i yderste Tid at



skulle gøre Barsel, det samme og imod hans Hustrus Moder at have beteed; ej det alene, men endog isynderlaget endel deres Boskab og ladet Øl flyde paa Jorden, item beteed sig utilbørlig med Trussel, Eder og Banden, men for sin Hustrus og Moders Forbøn, hvilke han idag her for Retten med kyssende Haand bad omforladelse, er han for denne Gang af sin arrestelig Anhold og Byens Forvaring løsgiven.“

Den samme Mand er paany for Retten Aaret efter, og for en tilsvarende Forseelse. Han er atter anholdt og har en rum Tid været indsat i „Cortegalen“ — Corps de Garde. Han faar atter Tilgivelse paa Konens Forbøn, men forpligter sig dog til i Gentagelsestilfælde uden Rettergang at lide, hvad Straf Øvrigheden idømmer ham, og efter dennes Anvisning at forskikkes i kgl. Majestæts Arbejde. D. v. s. Bremerholm.

Naar, som man ser, Modet straks gaar af disse Riddere af de grove Ord, naar de stedes for Retten, maa dette vel bero paa en vis Respekt for denne; men paa den anden Side fældes der i disse dog ret graverende Tilfælde ingen Dom, saalidt som i utallige andre Tilfælde. Et Forhold, der kaster et forsonende Skær over Tidens Unoder.

Udover de almindeligt gældende Love og Regler for Retsplejen forekom der i Assens og enkelte andre Byer den under Kapitlet „Indenfor Bygrænsen“ skildrede Retssædvane: Afpæling.

Desuden indførtes ved Forordning af 30. Maj 1573, „da jyske Lov gjaldt i Fyen“, en Procesform, der kaldtes „Høringsdele“. Den udøvedes i „klare Sager“ som en hurtig Retsforfølgning. Den særtegnedes ved, at Dommen ikke blev afsagt af Byfogeden paa Tinget, men af 6 af ham udmeldte Mænd.<sup>38</sup> Procesformen forekommer i ganske faa Tilfælde i Assens Tingbog, uden at disse er noteret; den udøvedes saaledes, at to af Mændene, der kaldtes Lover, var tilstede ved det første Ting, to andre ved det andet Ting og atter to andre ved det tredje. Endelig var alle seks tilstede ved det fjerde Ting, hvor Dommen blev afsagt.

Videre er det vistnok en Ejendommelighed, at man afholdt noget, der betegnedes som Lysningsting. Det afholdtes i Januar, saaledes d. 21. Januar 1662. Tilstede var Byfoged og Byskriver foruden et sikkert tilfældigt Antal Borgere, i det

foreliggende Tilfælde nemlig 13, der alle nævnes ved Navn. Derefter tilføres Tingbogen: „Och er bleffuen offte och lydelligen paraabt, om Noegen kunde were tillsteede, som endten haffde at lyse efter noget eller noget at oplyse. Da er ingen i saamaade idag endten paa deris Egen eller Noegens Weigne udj saamaader fremkommen.“

Paa et senere Ting møder Peder Nielsen, Raadmand, og oplyser en sort Vædder. Ved et tredje Lysningsting afvises eller udsættes en Sag, „fordi ingen Fuldting idag holdes, men ickun alleeniste Lysningsting“.

Det hele drejede sig altsaa blot om fundne eller efterlyste Sager.

Endnu skal i Forbindelse med Byfogeden anføres, at han til Tider fik tilforordnet Hjælpere, saaledes i 1631. Da faar fire Fjerdingmænd Befaling til at skulle have Tilsyn med dem, som forse sig mod kgl. Majestæts Forordninger mod Drukkenskab, Slagsmaal, Sværgen og Banden og al anden Uskikkelighed, og det straks give Byfogeden og Kæmneren tilkende, medmindre de selv vil staa tilrette. Rejser de bort, skal de sætte en anden i deres Sted.<sup>39</sup>

Her kan indskydes, at Byen var delt i Fjerdinger: Laargades, Langgades, Bo og Strandfjerdning. Grænserne kendes ikke, men af Skatteregnskabet for 1681—85 fremgaar, at Laargades Fjerdning havde 61 skatteansatte Personer med samlet Skat ca. 46 Sletdaler, Langgades Fjerdning 81 Personer med ca. 77 Sletdlr., Bo Fjerdning 53 med ca. 22 Sletdlr. og Strandfjerdning 82 med ca. 50 Sletdlr.

Medvirkende ved begge Retter var fremdeles en Prokurator, som før 1660 ansattes af Lensmanden og Magistraten i Forening, efter denne Tid af Magistraten alene.<sup>40</sup>

Som passende Afslutning paa disse Meddelelser om Retsplejen bør anføres som Eksempel paa, hvor lidet formelt det kunde gaa til, hvad en Indførsel i Tingbogen for 2. August 1698 viser: Borgmester Lauge Hansen mødte idag i Retten paa egne og Kollegers Vegne og tilspurgte Anders Bødker, hvad Ordre han har og af hvem han er autoriseret at sidde idag i Retten i Dommers Sted. Dertil svarede han, at han skulde været en af de 8 Mænd; saa kom Niels Storm og befalede ham at sidde i

Dommers Sted paa Byfogedens Vegne. Niels Storm dertil svarede, at Mads Jørgensen Kierumgaard bad ham, at han skulde fli ham en Mand, som kunde sidde i Retten for ham, eftersom han havde lovet Christian Hansen, Kæmner, at ville sidde i Retten. Saa bad han Lauritz Feldbereder, at han vilde sidde; da sagde Hans Byskriver, at han — Lauritz Feldbereder — ikke kunde læse og skrive. Saa kom Anders Bødker og satte sig.

Borgmester Lauge Hansen hertil svarede, saadan sær Retsholdelse af Anders Bødker er Borgmester og Raad samtligen foraarsaget at andrage (indberette). Byfogedens Efterladenhed og slette Anordning med Underdommers Sættelse, som før hans Afrejse efter Loven af Øvrigheden burde at have vaaren begæret en lovkyndig Borger, som Byfogedens Forretning i Dommers Sted kunde forestaa.

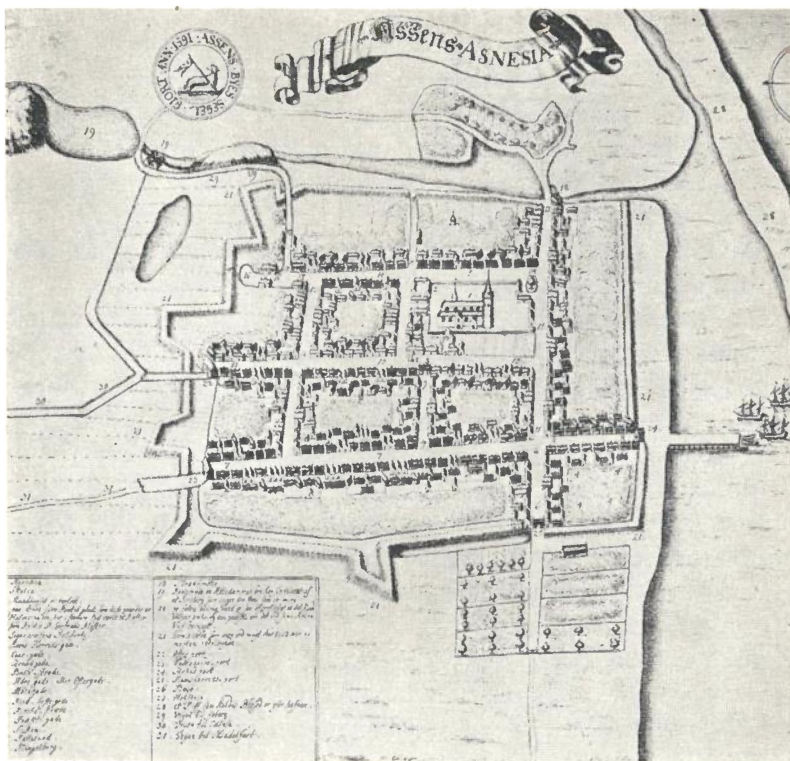
Kommentar: Lauge Hansen havde et Horn i Siden paa Byfogeden, og deraf hans Embedsiver i det foreliggende Tilfælde.

Herefter kan vi gaa over til en Omtale af det Sted, hvor alt, hvad de sidste Kapitler omhandler, enten er foregaaet eller besluttet.

### *Raadhuset.*

Naar dette er blevet til og det aabne Ting er opgivet, vides der intet om. At Tinget laa i Nærheden af Raadhuset, fremgaar af adskillige Vidnesbyrd, saaledes af det under Gaderne omhandlede Kirkeregnskab for 1536, der taler om „det lidet Stræde, der løber fra Tinget til Kirkegaarden“, og desuden af Beliggenheden af den Brønd, der endnu i Mands Minde fandtes paa Torvet, lidt vest for L. Kirkestrædes Udløb i dette. I et Kæmnerregnskab anføres en Reparation af denne Brønd, der betegnes som „Brønden ved Kagen“. Og da Kagen afgjort har været anbragt umiddelbart ved Tinget, er hermed dettes Beliggenhed fastslaaet. Naar da Resens Atlas har anbragt Kag, Brønd og dermed Tinget opad St. Kirkestrædes Udløb i Torvet, maa her absolut foreligge en Fejl.

Det eneste Minde, der forefindes om dette Ting, maa nævnes her. I et Kæmnerregnskab for 1742 anføres en Udgift paa 4 Mark, som man betaler 4 Karle for at sænke to Sten i Jorden, udenfor Raadhuset. Det har været anselige Sten, ellers havde



Resens Kort over Assens.

man transporteret dem derhen, hvor de kunde nyttiggøres, til Skibsbro eller Møllebroerne, og der kan ikke være Tvivl om, at Stenene hidrører fra Tinget eller Torvet, idet de enten har været anvendt til at lægge de Stokke paa, hvor Stokkemændene sad omkring Tinget, eller de har fungeret som „Torvesten“ og været anvendt til Udkæring af Kød og Fisk; at saadanne Sten forekom, ved man. Under alle Omstændigheder skjuler der sig under Raadhusets Fortov eller i dettes umiddelbare Nærhed et Middelalderminde om Ting og Torv, som ved Lejlighed bør fremdrages.

Tinget bestod som sagt i nogle Sten, 4 i Tallet, hvorpaa Tingstokkene hvilede. Hvordan Kagen var indrettet, forlyder der i Assensarkivalier intet om, udover at Raadmand Lambert Franch i det under Torvedage og Markeder citerede Brev skri-

ver om „det forgyldte Biltwerck, som er Sulen“, d. v. s. Søjlen, Kagen.

Naar dette Ting gik af Brug og et Raadhus blev bragt tilveje, vides som sagt ikke. Der haves kun et Vidnesbyrd om, hvor længe siden det i det mindste maa være. I Christian d. II's Landlov af 1521 paabydes, at der skal opføres Domhuse i Herrederne, „for at man ej skal betages Lov og Ret for Vejr og Regn“. Heraf maa fremgaa, at Købstæderne alt da havde ordnet sig i denne Henseende.<sup>1</sup>

At Assens Raadhus og Grund oprindeligt har haft samme Omfang som senere, er lidet sandsynligt, og Resens Atlas anbringer da ogsaa et Tretal ud for den Portbygning, hans Kaart angiver som staaende tværs over Badstuestrædes sydlige Udlob, og betegner denne som Raadhuset.

Nu kan man, som vi lige har set, ikke altid stole paa Resen,<sup>2</sup> men at Bygningen tilhørte Byen, fremgaa af et Brev, den konstituerede Borgmester Christen Jensen i 1723 skriver til Stiftamtmanden. Herved søger han dennes Samtykke til at maatte afbryde to Fag af Raadhuset, „som er en Portbygning, hængende ved Raadhuset, og støder paa mit Hus (nuv. Østergade Nr. 11). Samme to Fag har i mange Aar vaaren saa brøstfældig, at jeg frygter, det skal gøre Kirkefolk Skade, som gaar der igennem.“ Han har ladet Støtter sætte under det for 16 Aar siden. „Da der ingen Skilling er i Byens Kasse“, tilbyder han at betale Nedbrydningen.<sup>3</sup>

Det er klart, at Portbygningen da er ældgammel, og opført som den er paa Byens Grund, tværs over en Gade, er der god Anledning til at antage, at vi her staar overfor Byens oprindelige, højst beskedne Raadhus.

Som et yderligere Vidnesbyrd herom kan det anføres, at det et Par Steder citerede Skifte efter Borgmester Christian Hansens Enke viser, at denne Borgmester har haft et Værelse i den lille Bygning, meget sandsynligt sit Embedskontor, idet Skiftet nævner endel Inventar i „salig Borgemesters Kammer over Badstuestræde“.

Men lige saalidt, som vi ved noget om, naar dette Raadhus er opført, ved vi, naar den Udvidelse mod Vest har fundet Sted, der gav Raadhusgrunden et langt større Omfang. Maaske er

det sket i den Velstandsperiode, der efter alt at dømme forelaa i sidste Halvdel af Femtenhundrederne, men noget positivt vides ikke før 1669. Da lader, som det er fortalt under Kapitlet „Indenfor Bygrænsen“, Ejeren af Østergade Nr. 11, Borgmester Christian Hansen, en Have, vesten for Badstuestræde og norden for Raadhuset og Raadhuskøkkenet, afpæle for Nam og Vurdering, hvilket viser, at Pladsen, hvor det nuværende Raadhus ligger, engang har hørt sammen med den afpælede Have. Begge Grunde har engang hørt sammen og udgjort een Ejendom, der har gaaet igennem til Ladegaardsgade.

Denne Udvidelse, fra Portbygningen til det større Raadhus, maa ialtfald have fundet Sted længe forud for 1669; thi relativt kort efter dette Aar, i 1708, befinder det større Raadhus sig i elendig Forfatning. Tingbogen for 10. Januar 1708 gør Rede for Detailler i saa Henseende, idet der er foretaget et Ottemands-syn paa Bygningen. Der mangler 1000 Tagsten, der skal lægges nye Fodstykker, der mangler Vinduer og Vindueskarne, og Fjelle i Gavlene. Raadhuset er paa denne Tid nærmest en Ruin.

Og det ser ikke ud til, at Ottemandssynet har ført til noget; thi i sit foran citerede Brev skriver Borgmester Christen Jensen om „vores saa godt som øde Raadhus“. Og nogle Aar senere svarer Byskriveren paa en Klage fra Magistraten over, at han tager Raadstuebøgerne med sig hjem og fører dem der, at han er nødt til det, da det regner gennem Tag og Loft paa Raadhuset; han kan se den klare Himmel eller Skyerne gennem Loftet.

Ikke før 1781, 120 Aar efter den Svenskekrig, der var den direkte og indirekte Aarsag til henholdsvis Raadhusets ruinagtige Tilstand, og den Fattigdom, der medførte, at den ikke blev afhjulpen, tog man fat paa en virkelig Reparation eller snarere en Genopførelse af Bygningen.

At det nærmest var det sidste, der skete, maa fremgaa af den Mængde Materialer, der anvendtes. En Kalkulation over Omkostningerne findes bekendtgjort i Odense Adresseavis, der ligger som Bilag til Kæmnerregnskabet for 1781.<sup>4</sup> Her angives, at der skal bruges 40,000 Kirke- eller Pejrup-Mursten, 90 Tdr. Kalk, 36 Al. hugget Kampesten, 38 Al. kløvet do., 96 Læs

Kampesten, 190 Læs Sand og Grus og de før omtalte 1000 Tagsten. Bekostningen anslaaes til 1339 Rdl. 1 Mk. 4 Skilg., og Arbejdet tilslaaes Brandinspektør Ostenfeldt for 1300 Rdl. Hertil kommer senere nogle Ekstraudgifter, idet den østre Gavl „med sit gamle, muldne og forsprukne Træværk staa saa ganske skæv“ og maa opmures. Økonomisk resulterer dette i, at Udgiften bliver 1480 Rdl. 1 Mk. 4 Skilg., og i, at der bliver Brandmur som paa den vestre Gavl og paa Facaden.

Den 3. Septbr. blev Bygningen indviet, for saavidt som der ved „De unge Karles Skyttelaug“ holdtes Taler i Tidens svulstige Vendinger. Taleren takkede Gud, Kongen og Øvrigheden for, at „vores af Grundmur opbygte, velbygte Raadhus nu er kommen til den ønskelige Fuldkommenhed, fremdeles takkes velædle og velbyrdige Hr. Postmester Holm, som har skænket en anelig, bekostelig og prægtig Marmorkamin. Hvorefter Taleren gaar over til at udtrykke sig paa Vers:

Bør ej for Ret, Retfærdighed et prægtigt Hus opbygges,  
Hvor Hvermands Ret og lovlig Tarv haandhæves og betrygges.  
Her staa nu Assens Raadhus, som  
Tilfulde bærer Vidne om,  
At der ej noget er paa denne Bygning sparet:  
Staa, Assens Raadhus, vis Dig frem,  
Hvor Ret, Retfærdighed har Hjem,  
Og ved Guds højre Haand med Byen er bevaret.

At det har knebet lidt i sidste Henseende overses i Dagens festlige Anledning, og Taleren deklamerer videre, lidt ubeskedent:

Hver Borgers Ønske er og blir, saalænge Retten har sin Gænge,  
At den, saalænge Verden staa, maa staa, staa evig længe.

hvorpaa han vender tilbage til Marmorkaminen:

Hr. Cancelliraad Holm ej nogen Mand bør glemme,  
Som har til Husets Ziir og Prydelse at fremme  
Foræret disse Sten — —  
Hans Ros skal derfor staa til Verdens sidste Alder,  
Til Stenene og selv til Grus og intet falder — —  
Hans Ros skal staa, saalænge der er Marmorfliser.

Samme Aar finder der en Vurdering Sted til Brandtaksation af Raadhuset, og det beskrives som bestaaende i 16 Fag Stue-

hus i 2 Etager, Grundmur til Gaden og begge Gavle, til Gaarden Mur- og Bindingsværk, overalt teglhængt. Værdien sættes til 65 Rdl. pr. Fag, ialt 1040 Rdl. I samme Forretning omhandles Raadhusets vestlige Nabo som „Skolehuset“, idet denne Bygning, som omtalt under Skolevæsenet, en Tid blev benyttet til den danske Skole, forøvrigt senere ogsaa til Spindeskole.

Denne Bygning var i 1772 ansat til 70 Rdl., Raadhuset til 520 Rdl., Østerport til 90 Rdl., Strandporten til 120 Rdl. og Sprøjtehus og Vægtervagt til 80 Rdl. Ramsherred og Ladegaard's Port nævnes ikke; de sørgelige Rester af disse er vel betragtet som værdiløse.<sup>5</sup>

Omkring denne Tid bedres saa Forholdene, hvad ogsaa Raadhuset faar at føle. I 1794 repareres Byens Vaaben paa Frontespicen med Farver og ægte Guld,<sup>6</sup> og i 1798 bliver der indsat nye Vindueskarmer, hvorhos der købes 6 Favne Reb til at hænge en i Haderslev indkøbt Lysekrone i. At selve Bygningen dog endnu ikke har antaget samme Omfang som i vor Tid, fremgaar af, at der efter Kancelliresolution af 29. Maj 1802 skal opføres en 8 Fag lang og 2 Etager høj Tilbygning; den koster 990 Rdl. og er Sidebygningen til Badstuestræde.<sup>7</sup>

Fraset at der her først og fremmest holdtes baade Byting, Herredsting og Raadstueret, desuden af og til Ryttervagt og Borgervagt, anvendtes Huset til en Mængde Formaal. Naar daarlig Høst, hvad vi har set, jævnligt indtraf, opbevaredes her det Korn, der indkøbtes for at videresælges til Fattigfolk.<sup>8</sup> Her boede Natmanden „i de Tider, han var her at renovere, eller feje Skorstenene“. Af og til var udviste Tater indlogerede, saaledes i 1728 ikke færre end 47, „som blev indlagt paa Tinghuset, og fik til Lysepenge 8 Skilg.“ Næste Dag blev de sendt videre med Færgen.

Alt overskyggende har dog nok Raadhusets Anvendelse til Bryllupper været, sikkert fra tidlig Tid og som en naturlig Følge af, at kun meget faa havde Plads til slige større Festiviteter i deres Boliger. Den Bygning, der i 1695 blev nedrevet og da betegnedes som Raadhuskøkkenet,<sup>9</sup> maa engang være opført med det Maal for Øje at anvendes ved slige Lejligheder. At denne Gren af Raadhusets Funktioner har været af et vist Omfang, maa fremgaa af, at Magistraten i 1716 „bestalter Søren



Guldsmeds Hustru, Christine Fourniers, at være alene bevilget og ordineret at opvarte til alle Bryllupper og Barsler, med Kogning og Mads Indrettelse“. <sup>10</sup> Stillingen har endda været eftertragtet. Af en samtidig Klage fra Søren Guldsmed til — Stiftamtmanden ses det, at „Borgmester Lauge Hansen finder paa alle mulige Udflugter: han glemmer Nøglen til Kontoret (et Trick, vi kender), eller glemmer Byseglet hjemme“. Hvordan nu dette kan genere Christine Guldsmeds, er gaadefuldt, men Manden insinuerer, at det er fordi Borgmesteren vil have sin Svigermoders gamle Kokkepige engageret som Kogerske. <sup>11</sup>

Blandt Raadhusets gode Kunder var fremdeles Skyttegilderne. Saaledes da „De unge Karles Skyde Kompagni“ i 1772 — som senere i 1781 — efter endt Skiveskydning „forføjer sig tilbage til Raadhuset“, hvor de var traadt an om Morgenens, „hvorefter de om Aftenen fornøjede sig med Dans og Musik, og der blev drukket Skaaler med de inderligste Ønsker for det hele kongelige Huses Velfærd“. <sup>12</sup>

Videre lejedes Raadhuset ud til Skuespil og Markedsgøgl; i 1721 „til en Gøgler, der ageride“, i 1725 til to Commediant Spilere. Og dette fortsættes langt frem i Tiden. I 1838 er der Koncert af Tyrolere, der fremvises tre Dverge, og en Hr. Bagger deklamerer. Der afholdes Baller med 52, 55 eller 72 Deltagere. I 1852 afholder Kunsthandler Petersen en Udstilling af tyske og franske Kobberstik og Litografier, og Aaret efter er der Svendebal, Skipperbal, Børnebal, og Søfolkene synes at solde i 2 Dage. En Sangforening afholder ikke færre end 5 Baller.

Alt brogede Billeder fra Livets Lysside, men heller ikke Skyggesiden savnedes i det gamle Raadhus Historie. Det var langt frem i Tiden ogsaa

### *Byens Fængsel.*

Under Salsetagen, hvor Bryllupper og Barsler fejredes, med saamange Par, som kgl. Majestæts Forordninger tillod, eller som man undtagelsesvis fik Tilladelse til, sad f. Eks. en Dag sidst i April 1632 Jens Clostermand fængslet. Og Raadstueprotokollen for d. 4. Maj beretter, at 4 Synsmænd hjemlede, at de nu for otte Dage siden var hos den Fange og synte og saa og forfarede, hvad Fængsel han havde, og hvorledes hans Lejlig-

hed derudi kunde være. Da havde han Bolten om det ene Ben, saa han kunde staa og rejse sig, naar han vilde, og havde vel de Klæder at ligge paa, som en Fange kunde vel hjælpe sig med, saa dem syntes, at hans Fængsel var lideligt, saa det ikke kunde skade enten hans Liv eller Lemmer.

Der var to Fængsler; thi i 1663 synes Lokalteterne, „Byens Fængsler her under Raadstuen, som den undvigte var sat udi (en Fange er flygtet), saavel og det andet Hjul“.<sup>13</sup> Og d. 18. Juni s. A. skildres „det Fængsel til Gaarden, da er det med Deller (Fjelle) til Skilleværk opsat i Tinghuset, og til Gaden og til Strædet befindes med Mursten muret, og nogen Stykker Fjelle udenpaa Veggerne ere brøstfældige, og i den offuerste (øverste) Veg, imod Loftet til Strædet i samme Fængsel befindes et stort Hul (hvoraf Fangen er undveget); paa Belangende det andet Fængsel ind mod Gaarden, saa er Stenene i Veggene endel af dem dog med Deller indenudi beklædt, og den ene Hænge paa Døren er brøstfældig“.

Er denne Beskrivelse noget uklar, fremgaar det dog tydeligt, at egentlig mur- og nagelfast har disse Fængsler ikke været, og man forstaaer, at Claus Jacobsen fra Emtekær ikke har modstaaet Fristelsen til at echappere sig. Nogle Aar efter følges hans Eksempel af Niels Slagters Søn, Peder Nielsen, der er forsynet med en Økse, „hvormed han hug udi Stenene“. Kort efter, i 1676, er Lucas Glarmester brudt ud; han synes simpelt- hen at have brudt Fjellværket til Badstuestræde itu. Det er sket d. 16. Juli, og d. 15. August er han endnu ikke fundet, mens man aabenbart har Mistanke om, at han endnu befinder sig i Byen; thi der lyses, at ingen maa huse ham, og hvem der gør det, skal stande til Rette som den, der huser fredløs Mand.

Efter Ordre fra Stiftamtet, og i Overensstemmelse med en kgl. Forordning beklædes Fængslet i 1734 med 3 Tommer tykke Egefjælle, deri indbefattet Gulvene, der først skal dækkes med store Kampesten. Indgangen skal lukkes med dobbelte Egetræs Døre med dygtige Laase for. En Jernring skal anbringes i Muren, hvortil Misdæderen kan hæftes.

Omtrent samtidigt forsøger man at udvide Arresterne med en Kælderarrest; det lyder utroligt, men den skal være fire Al. i Kvadrat og to Al. høj, Vægge og Gulve af Kampesten. Her

lægger Skæbnen sig imidlertid til alt Held imellem; da man begynder at udgrave den umenneskelige Arrest, vælder Vandet frem, hvorefter man giver op og beslutter sig til at opføre et kombineret Sprøjte-, Arrest- og Vægterhus i Damgade. Der foretages Syn paa det, og det skildres som et 8 Fags Hus, liggende vesten for Kirken, sikkert paa samme Plads, hvor der endnu for en Menneskealder siden fandtes et Sprøjtehus. I den sydlige Ende er der en Delinkventarrest, underjordisk, 4 × 4 Al. og 3 Al. dyb samt egetræsbeklædt. Udenfor denne befinder sig en Civilarrest, 4 × 3¾ Al. vid og 3 Al. høj, et Brædt at ligge paa og et lidet Bord. Sprøjtehuset er over Delinkventkælderen og bestaar i 3 Fag Hus, lukket med to Halvporte. Inventariet vedrører os ikke her, derimod at der norden i Huset er indrettet fire Fag til to Vægteres Logis, yderligere en Forstue med 2 Halvdøre, 3 Vinduer til Gaden og 2 til Kirkegaarden.<sup>14</sup>

I dette Arresthus spiller saa Tragedierne videre. I 1749 skærer Anna Christensdatter Halsen over paa sig. Skarpretteren fra Hjerup, Christian Suhr, og Natmanden kørte Liget til den saakaldte Galgebakke, et eller andet Sted ved Melbyvejen, og begravede hende her. I hendes Lomme fandtes en liden Træbuddike med 5 Mark 5 Skilg., som Skarpretteren tilegnede sig tillige med hendes Klæder.

I 1755 maa Arresthuset repareres, da en Fange er undsluppet, fordi nogle af Fjellene er raadne. Men her maa det dreje sig om Raadhusarresten. Samme Aar opholder Marie Erreboe sig i 11 Uger hos Byfoged Hans Olsen, „formedelst Byens Arrester til saadant et fattigt Menneskes bekvemme Indtagelse ikke findes indrettet, men er uden Lejlighed ved haard Vintertid at have lidt Varme til Livets Bevarelse, hvorved Arrestantinden maatte omkomme“. Byfogeden beder nu om, da hun er til megen Besvær, at hun maa blive sendt til Odense for der at afvente Landstingsdommen; det hele i Anledning af, at hun har født et uægte Barn paa Brahesholm. Den menneskekærlige Byfoged faar sit Ønske opfyldt.<sup>15</sup>

Som man foran saa, blev der i 1762 indrettet to Arrester i Strandporten. Herfra flygtede i 1772 Birthe Christoffersdatter fra Harndrup ved Fangefogedens Kones Troskyldighed, og i 1781 undløber en Tyv. Denne Gang skyldes Uheldet Arrest-

forvarerens Datters Uforsigtighed. Sandsynligt har dog ogsaa Hans Jochum Vægter nogen Andel i det passerede, idet han indsættes i den „forladte“ Arrest paa Vand og Brød i otte Dage. I 1786 bryder to Arrestanter ud; her kan det ikke afgøres, om det er fra Byporten eller fra Raadhuset; et Notat i et Kæmnerregnskab viser nemlig, at dette sidste fungerer endnu. I 1831 anføres det imidlertid, at det drejer sig om Portarresten; thi Arrestforvareren og hans Pige lider da samme Skæbne som den før omtalte Vægter. De indsættes begge — paa Grund af udvist Skødesløshed — paa Vand og Brød i otte Dage i den atter „forladte“ Arrest.

Der burde jo nu foreligge tilstrækkeligt med advarende Eksempler, men ikke desmindre undviger en Fange i April 1817 og to i September s. A. Om de sidste oplyses det, i al Tro skyldighed, at de havde Penge til Brændevin, som de havde skaffet sig ved at nedhisse en Pung fra Arrestvinduet.

Alt dette paa Trods af, at man i 1775 har forsynet Arresterne, formodentlig dem i Strandporten, med følgende opbyggelige Literatur: En Bibel, Johan Arents sande Christendom, Paradises Urtegaard, en Salmebog, en Forklaringsbog og en Katekismus.

Videre har man en Snes Aar efter forsynet baade Raadhus og Strandport med fire Fjerdinger, hvis Bestemmelse man forstaar. At der nu ogsaa er Kakkellovn, ialtfald i det sidste Fængsel, fremgaar af en Klage fra Arrestforvareren. Ovnens staar med Forparten, Fyrstedet, ind til hans Lejlighed, Resten hos Arrestanterne.

I 1857 opføres den nuværende Arrestbygning. Man stifter, som det fremgaar af det forud meddelte Uddrag af Kæmnerregnskabet for 1865, et Laan paa 10,000 Rdl., som forrentes og amortiseres af Amtstuedistriktet med 6 %, og heraf samt af, at Bygningen ikke som andre offentlige Bygninger opføres paa Regnskabets Aktivliste, fremgaar, at Arresthuset tilhører Amtstuedistriktet. Videre har Regnskaberne i disse Aaringer en Udgift, der betegnes „Delinkventomkostninger“ eller „Til Arresterne“, der maa forstaas delvis som Leje af Arrestlokalerne, naar Byen havde Arrestanter siddende. Udgiften varierer fra 63 til 490 Rdl. aarligt.



Fra Østergade i Assens, imod Vest, 1856. Efter Tegning af Malermester N. F. Niss, Fader til Thorvald Niss. I Porten i den tredje Ejendom til højre (Bruuns Gaard) er i Muren til venstre indsat en Sten med følgende Indskrift:

Luen svæved,  
 Mennesket bæved,  
 Almagt bød, den faldt,  
 Vort Huses Vel det gjaldt.  
 1791.

Et naadigt Forsyns Øye,  
 Fra det Høie  
 Afværg hver Rædsels Skygge,  
 Paa Gud vi bygge.  
 Ham skee Ære! vi boc trygge.  
 1805.

G. Clemensen.

M. Clemensen, fød Biørn.

Der er videre at fortælle om

### *Brandvæsen og Brande.*

Som det allerede er omtalt, var Flertallet af Købstadbygninger overalt, saaledes ogsaa i Assens, forbavsende sent straatækte, hvad der naturligvis medførte Fare for omfattende Brande. Ikke desmindre var Brandvæsenet i den elendigste Forfatning,<sup>1</sup> til de store Købstadbrande i Aarene 1726—28 omsider førte til, at man tog sig sammen. Og dog, efter at Brandene i Nyborg, Faaborg, Viborg og København havde sat Sindene i Bevægelse, ses man i Assens at have nøjedes med Advarsler.

Saaledes paalægges det i 1728 Borgerne at vise Forsigtighed med Ild og Lys. Man maa ikke gaa med tændt Pipe paa Gaden, i Gaardene, ude for Dørene eller paa Krohusene, ejheller med Ild overløbe Gaden, og hvor der bages, brygges eller støbes Lys, skal der iagttages Forsigtighed. For Uforsigtighed betales der en Bøde af 1 Rdl., som gaar til Anskaffelse af Brandredskaber. Og for at lokke Angivere frem, lover man at fortie Angiverens Navn.<sup>2</sup>

Aaret efter vedtager Borgerskabet, paa Magistratens Hensetting, at Husejerne skal anskaffe en Brandspand for hver 20 Rdl., deres Ejendom er takseret til, „eftersom til denne fattige By ikke findes enten Brandspande eller andet Brandredskab“. Videre ansætter man en Brandinspektør med en Aarsløn af 10 Rdl., senere forhøjet til 16 Rdl., samt en Brandassistent. Fremdeles vedtages det, at Hans Bertelsen i Sarup, Skarpretter i Assens Amt, fremtidigt skal feje Byens Skorstene 2 Gange aarligt mod en Betaling af 20 Rdl.<sup>3</sup>

Paa dette primitive Standpunkt befinder Brandvæsenet sig, til man i 1738 opfører det Sprøjte-, Arrest- og Vægterhus i Damgade, som er nærmere beskrevet under Fængslerne. Til Betjening af den her installerede Sprøjte udmeldes følgende Mandskab: en Brandinspektør, en Assistent, en Brandmester, en Sprøjtemester, en Straalemester; til Slangerne at regere 8 Mand, til Pumperne 12, som Vandøser 8 og ved Hager og Stiger 12 Mand. Endelig 8 Mand med forskelligt Værktøj.<sup>4</sup> Nu forholdt det sig hidtil saaledes, at man ikke havde oplevet nogen nævneværdig Ildebrand i Assens, men i 1778 er der med en Ildpotte sat Ild paa et Gærde mellem Øster- og Ladegaards Port, og Forskrækkelsen giver sig Udslag i, at to Borgere udmeldes til at holde Vagt omkring Byen om Natten, en Vagt, der opretholdes et Aarstid, men derefter ophæves.<sup>5 og 6</sup>

I 1791 oplever man en ny Brand, hvorved ni Huse udenfor Ramsherred Port nedbrænder, og Skaden beløber sig til 3640 Rdl.<sup>7</sup>, fremdeles at nogle Baghuse „straks inden for Østerport“ og tilhørende bl. a. Kbmd. Gumme Clemmesen, nedbrænder tilligemed 3000 Tdr. Korn, nogle Kreaturer og Heste. Tabet beløber sig til 12,000 Rdl.<sup>8</sup>

I begge Tilfælde er Brandstifteren en fhv. Rytter, en 80-aarig

Mand, Joh. Langhof, der dømmes fra Livet og halshugges. Formentlig i Forbindelse med disse Brande anskaffer man en Sprøjte med en Bekostning af 324 Rdl.,<sup>9</sup> ligesom der bygges endnu et Sprøjtehus ved Ladegaards Port paa en derværende Tømmerplads; om dette oplyses kun, at det er 10 og 11 Al. i Længde og Bredde.<sup>10</sup> Endelig opføres i 1828 det Sprøjtehus i Damgade,<sup>11</sup> der fungerede, til det sammen med endel andre Kirken uvedkommende Bygninger blev fjernet fra Kirkepladsen paa et Tidspunkt, der ligger udenfor denne Bogs tidsmæssige Omraade.

I 1865 ser Brandvæsenets Økonomi saaledes ud: Sprøjters og Brandspandes Vedligeholdelse koster 59 Rdl. 2 Mk. Gadepumper og Brønde 106 Rdl. 7 Skilg. Brandkaptajnens Løn er 24 Rdl., Vægterløn 516 Rdl., deres Beklædning 50 Rdl. 5 Mk. 1 Skilg. Vognleje 2 Rdl. 1 Mk., Reparation af Sprøjtehuset 5 Rdl., ialt 763 Rdl. 2 Mk. 8 Skilg.

Af andre offentlige Institutioner er endnu at omtale

#### *Fattigvæsenet.*

Til Forordningen af 29. Septbr. 1708 grundlagde et saadant, hidrørte al Understøttelse fra Gaver og Legater. Ved denne Forordning blev det gjort til en Pligt for Kommunerne at forsørge deres Trængende. Derefter styredes dette Fattigvæsen af Inspektører, Sognepræsten, et Medlem af Magistraten og to eller flere Borgere. I Assens saaledes af to, som det fremgaar af den under „Byens smaa Bestillinger“ meddelte Liste, hvor der er anført to Mænd som „de Fattiges Forstandere“. Det hele indordnedes under en Fattigdirektion i København, og Indtægterne bestod i en Skat paa 1 % af alle Embedsindtægter samt „frivillige“ Bidrag fra alle Borgere, idet Udeblivelsen af Bidrag straffedes med, at paagældendes Navn blev oplæst fra Prædikestolen.<sup>1</sup>

Det gik dog langt fra glat med denne Ordning. Et Par Maaneder efter dens Dato er Borgerne i Assens opvarede og bliver spurgt, om de ved noget Middel, hvorved de Fattige kan blive hjulpede, „saasom en temmelig Summa til deres Ophold endnu behøves“. Svaret lyder benægtende, og Inspektørerne anmoder Magistraten om dens Assistance, for at de kan komme tilende

med Sagen,<sup>2</sup> og i Foraaret 1709 foretages en almindelig Ligning paa endel af Borgerskabet af et manglende Beløb, og denne Ligning indsendes til Direktionen i København.<sup>3</sup>

I 1732 gentager dette sig. Endel Indbyggere nægter at betale, og andre tegner sig for uantagelige Bidrag. Fattiginspektørerne maa atter skride til Ligning og anmoder om, at Byfogeden maa pante. Der er 203 Ydepligtige, og det Beløb, der tiltrænges, er 169 Rdl. 3 Mk. 8 Skilg., hvoraf godvilligt er indgaaet 128 Rdl. 4 Skilg., mens Resten har maattet lignedes.<sup>4</sup>

Og det synes ikke, som om den Modstand, der her har givet sig Udslag, blot skyldes Vrangvilje. Byfoged Niels Selmer beretter, hvorledes det er gaaet med en Udpantning i 1735. Endel af de bidragansatte „havde bedre nødig at have af de fattiges Penge, saasom de ikke havde det tørre Brød, ejheller det, de kan ligge eller sidde paa; der har jeg intet kunnet faa til Pant“.<sup>5</sup> Magistraten, der Aaret efter er rykket for en Redegørelse, udtaler, at det skyldes Byfogedens Ufetterrettelighed, at Redegørelsen mangler; han har liggende Udpantninger for tre Aar, for hvilke der ikke er pantet.<sup>6</sup> Paa den anden Side attesterer Byskriveren, at der baade i Januar 1737 og 1738 er forsøgt Auktion over udpantet Gods; der indfandt sig endel Borgere, men skete intet Bud, fordi det udpantede var værdiløst.<sup>7</sup>

Det er ugørligt at danne sig nogen Mening om, hvem der havde Ret, Magistrat eller Byfoged, men nogen større økonomisk Interesse knytter sig da heller ikke til Forholdet. Saaledes drejer hele Fattigskatten i 1743 sig om 71 Rdl. 2 Mk. 12 Skilg.<sup>8</sup> og Aaret efter om et endnu mindre Beløb. I 1750 er det dog oppe paa 150 Rdl., og der udbetales ugentlig til 16 „fattige Lemmer“ 1 Mk. til hver.<sup>9</sup> I 1772 indkøbes ca. 400 Tdr. Rug, som oplægges paa Raadhuset og leveres til Fattigfolk til modereret Pris. Der leveres 72 Tdr. til Bager Joh. Boldt „til Udbagning til de Fattige, som ej formaar at tage Tønde- eller Skeppevis“.<sup>10</sup> I 1795 indkøbes fremdeles 50 Tdr. Rug, som Byens Trængende kan afhente paa Raadhuset skeppevis 2 Gange ugentlig.<sup>11</sup>

Endelig forsøger man i 1789 en Hjælp til Selvhjælp. Der oprettes et Uldspinderi, som imidlertid gaar istaa fire Aar efter. De 21 fattige Kvinder, der gaar om og tigger, vil hellere fortsætte Tiggeriet og ødelægger Arbejdet for at slippe fra det.<sup>12</sup>



Imidlertid har Byen i 1781 købt Gaarden Nr. 185, umiddelbart ved Ramsherred Port, for at bruge den til Opmagasinerung af Korn og til den i Byen garnisonerende Eskadron.<sup>13</sup> Denne Gaard bliver i 1832 med en Bekostning af ca. 500 Rdl. forsynet med en grundmuret Facade og indrettet til at modtage fattige Familjer. Under 25. Febr. 1825 faar Fattigvæsenet Adkomstbrev paa den,<sup>14</sup> og her praktiseres saa Tanken med Uldspinderiet fra 1789, idet der tillige indrettes en Arbejdsanstalt. Og denne Gang med større Held, for saavidt som der ikke foreligger noget om Mytteri. Hvormange, der har arbejdet paa Anstalten, ses ikke, men Fattiggaarden i sin Helhed har iflg. Folketællingen for 1834 da 71 Beboere, hvoriblandt flere Familjer med ialt 16 Børn paa 14 Aar og derunder. I 1850 er Antallet blot 33, hvoraf 4 ernærede sig selv og kun har frit Husly.

I 1865 tilvirkes der paa Arbejdsanstalten: 2331 Al. Gulvtæppetøj, 34 Par Tøfler, 133 Al. Hestedækken, 2051 Pd. Haargarn (formodentlig spundet af Hestehaar), 25 Pd. Hørgarn og 290 Al. Lærred.

Anstaltens Regnskab for dette Aar ser saaledes ud:

Indtægt: Kassebeholdning fra forrige Aar .....	81	Rdl.	0	Mk.	12	Skilg.
Tilskud af Fattigkassen .....	1380	—	0	—	0	—
Kontant solgte Varer .....	258	—	2	—	0	—
Indgaaet Tilgodehavende .....	593	—	4	—	11	—
Indkommen Arbejdsløn (udefra) .....	16	—	2	—	12	—
Assurancegodtgørelse .....	1	—	4	—	0	—
	2331	Rdl.	2	Mk.	3	Skilg.

Udgift: For Naturalier .....	1402	Rdl.	0	Mk.	1	Skilg.
For Materialer .....	189	—	4	—	15	—
Arbejdsløn .....	246	—	0	—	13	—
Inventar .....	12	—	5	—	8	—
Fragt af bortsendte Varer .....	13	—	5	—	1	—
Løn, Brændselhjælp og Procenter til Økonomen .....	136	—	0	—	0	—
Uge- og Ducørpenge .....	122	—	0	—	0	—
Blandede Udgifter .....	28	—	5	—	3	—
Kassebeholdning .....	179	—	4	—	10	—
	2331	Rdl.	2	Mk.	3	Skilg.

## Selve Fattigvæsenets Regnskab viser følgende Tal:

Indtægt: Modtaget af Kæmnerkassen .....	5125	Rdl. 0	Mk. 0	Skilg.	
Afgift af Købstadens Grund .....	70	— 0	— 0	—	
Kornafgift for 1864 .....	121	— 1	— 12½	—	
Jordafgift af Landboere .....	29	— 3	— 4	—	
Leje af Fattigvæsenets Jorder .....	95	— 0	— 14	—	
Renter af indbetalt Gæld .....	281	— 2	— 6	—	
½ % af Løsøreauktioner .....	19	— 3	— 3½	—	
Mulkter og Bøder .....	19	— 0	— 0	—	
Refunderede Forskud .....	526	— 2	— 1	—	
Det Hofmannske Legat .....	20	— 0	— 0	—	
Blandede Indtægter .....	48	— 0	— 4	—	
Beholdning fra forrige Aar .....	541	— 3	— 15	—	
		<hr/>			
		6896	Rdl. 5	Mk. 12	Skilg.

Udgift: Udgift til Fattige i Byen .....	1086	Rdl. 1	Mk. 8	Skilg.	
Vask .....	42	— 4	— 8	—	
Børneforsørgelse .....	607	— 3	— 0	—	
Begravelser .....	40	— 2	— 8	—	
Aarlig til andre Trængende .....	237	— 2	— 0	—	
Til Skrivematerialer .....	4	— 0	— 0	—	
		<hr/>			
		2018	Rdl. 1	Mk. 8	Skilg.

Bidrag til Arbejdsanstalten .....	1380	— 0	— 0	—	
Til Fattige i udenbys Sogne .....	324	— 2	— 1	—	
Ekstrahjælp til Trængende i Byen ...	543	— 5	— 0	—	
Bygnings og Inventars Vedligeholdelse .....	210	— 2	— 12	—	
Renter og Afbetaling paa Gæld .....	206	— 0	— 10	—	
Udbetaling af fire Legater .....	228	— 5	— 11½	—	
Til fattige Syges Behandling .....	339	— 3	— 9	—	
Klædninger til Fattige .....	339	— 1	— 1	—	
Ildebrændsel til Fattiggaarden og Trængende i Byen .....	200	— 0	— 0	—	
Begravelser .....	59	— 4	— 0	—	
Huslejhjælp .....	386	— 0	— 0	—	
Skatter og Afgifter af Bygningerne...	19	— 5	— 7	—	
Forskud, som skal refunderes .....	349	— 2	— 10	—	
Blandede Udgifter .....	103	— 2	— 14	—	
Antegnelse fra forrige Regnskab .....	64	— 4	— 8	—	
Kassebeholdning .....	123	— 0	— ½	—	
		<hr/>			
		6896	Rdl. 5	Mk. 12	Skilg.

Idet Kæmnerregnskabets samlede Udgifter for 1865 udgjorde 19064 Rdl. 4 Mk. 4 Skilg., medens Byens Tilskud til Fattigvæsenet, inkl. Arbejdsanstalten, beløb sig til 5125 Rdl., har alt-saa Fattigvæsenet lagt Beslag paa godt Fjerdedelen af Budgettet. Til Sammenligning kan tjene, at Skolevæsenet brugte lidt over en Femtedel.<sup>15</sup>

I Tiden, før den her skildrede Fattigforsørgelse traadte i Virksomhed, beroede, som allerede bemærket, al Understøttelse paa Gaver og Legater. En væsentlig Del af den første Kategori maa være indgaaet gennem den saakaldte tredje Tavle, der blev ombaaret i Kirken af en dertil udmeldt Mand; thi et af de første Aar efter 1708, da det kniber med at faa den fornødne Fattighjælp tegnet, foreslaar nogle Borgere at vende tilbage til denne Form som mindre bekostelig end Inkassationen ved Inspektør og Byfoged. Det stred jo imidlertid mod den ny Lov og blev ikke til noget; men som det fremgaar af den meddelte Liste over Byens smaa Bestillinger, fungerede dog den tredje Tavle videre, idet der i 1772 udmeldes en Mand til at ombære den.

Videre havde de Fattige en Hjælp fra Accisen, hvoraf  $\frac{1}{10}$  tilfaldt dem.<sup>16</sup> Men dette var en ren Smaating, saaledes i Aarene 1702 til 1707 fra 2 til 4 Rdl. aarlig.<sup>17</sup> Og saa var man forresten godt forsynet med Fattigbøsser. Et „de Fattiges Skrin“ — med tre Laase for — maa formodes at have været i Magistratens eller Sognepræstens Værg og at have været Opbevaringsstedet for de samlede Indtægter; et „lidet de Fattiges Skrin“ blev benyttet ved Brylluper og havde to Laase for; tre Bøsser var anbragt ved Færgen, to i Værtshusene, og et fik Stodderfogeden med. Yderligere fandtes „ved Stranden“ en Fattigblok.<sup>18</sup>

En væsentlig Hjælp havde de Fattige sikkert i Fattigboderne. Af dem synes der at have været ialtfald 14. I 1756 forefindes der 6 i Kindhestegade, som Møller Christen Jensen vil tilbytte sig,<sup>19</sup> og de 4 af disse er sandsynligt dem, der under Øksenhandelen er nævnt som indrettede i den „udflyttede Økselade“. Mølleren synes at have faaet sit Ønske opfyldt, ialtfald for de 5's Vedkommende; thi i 1771 og fremefter viser Brandtaksationerne kun een Bod i Kindhestegade, samtidig med, at der nævnes to i Kattesund og een i Korsgade.<sup>20</sup> Hertil kommer

saa de tidligere omtalte 5 Boder, „Petersborg“, ved Sprøjtehuset i Damgade. De blev solgt i 1801 for 500 Rdl. til Fordel for Indretningen af Fattiggaarden i Ramsherredgade.<sup>21</sup>

To af de fattigste Familjer i disse Boder fik aarlig 6 Rigsdaler af et Legat, stiftet af Kbmd. Hs. Chr. Trewen,<sup>22</sup> og videre ydede nogle Legater, stiftet i Sekstenhundrederne af Jørgen Brahe, af Borgmestrene Bonde Jacobsen og Christian Hansen samt Raadmand Lauritz Hiort og senere af Sognepræst Ludvig Bertelsen og Rektor Winther, nogen Hjælp, men det drejede sig dog blot om Renten af nogle faa Hundrede Rigsdaler.<sup>23</sup> De har haft deres Betydning engang, men er vel nu omtrent værdiløse.

Naar endelig anføres Indtægten af de Fattigjorder, der i 1682 ansattes til Hartkorn 1 Td. 4 Skpr. 1 Fdk., og som i Kæmnerregnskabet for 1865 giver Fattigvæsenet en Indtægt af ca. 95 Rdl., skulde Kilderne til tidligere Tidens Understøttelser være nævnt. At det forekommer, at enkelte Personer i særegne Tilfælde, saaledes i Anledning af Vanførhed, Ildsvaade og Ulykkestilfælde i 1656, 1669 og 1704 faar Magistratens Tilladelse til at søge godt Folk om Hjælp,<sup>24</sup> kan ikke have været af Betydning. Saalidt som det har vedkommet Assens Fattige, at man f. Eks. i 1818 efter Overøvrighedens Foranstaltning anstiller „den almindelige Klapjagt paa Betlere“. Det maa have drejet sig om udenbys Folk, Omstrejfare.<sup>25</sup>



Assens Kirke, med Strandmolledammen i Forgrunden.

## KIRKE OG SKOLE

### *Gejstligheden.*

Om selve Gejstligheden vides der fra katholsk Tid saagodt som intet. Det gaar her som i andre Forhold; der nævnes nogle faa Navne, som iøvrigt svæver i Luften. I 1348 saaledes en „Johannes, Sacerdos in Asnæs“, i 1416 en „Dr. Johannes Fyntzen Ulfeld præpositus in Asnæs“. Den første var Præst, den anden formodentlig Forstander for Helligaandshuset.<sup>1</sup>

I et Dokument fra 1474 forekommer imidlertid et gejstligt Embede, Provsten i Assens, som kan og bør nærmere omtales, ogsaa fordi Stednavne som Provstigaarden og Provstistræde, der endnu den Dag idag er i Brug, finder deres Forklaring her.

Dette Embede, der ikke maa forveksles med de sædvanlige Herredsprovsters, skrev sig fra, at Fyens Stift ikke som andre Stifter, Børglum undtaget, havde noget egentligt Domkapitel.

Den gejstlige Jurisdiktion og Tilsynet blev varetaget af 2 Provster, den ene i Odense, den anden i Gamtofte, senere i Assens. I 1348 er saaledes en Hr. Esbern Provst i Tofte, medens som anført Embedets Indehaver i 1474 betegnes som Provst i Assens.

Ogsaa disse Provster gælder det, at vi kender lidet eller intet til dem, før vi staar overfor den sidste i Rækken, Provst Hans Hansen. Han omtales første Gang i 1506, og 1523 forlod han Provstigaarden for at følge sin kongelige Herre, Christian d. II, i Landflygtighed.

Med Beklagelse maa der her gives Afkald paa nærmere at skildre den mærkelige Mand og hans mærkelige Skæbne. Han var typisk for sin Tid, Præst, Diplomat og Godsejer paa engang. Vi maa nøjes med at henvise til Holger Rørdams indgaaende Meddelelser i Fyenske Samlinger,<sup>2</sup> hvorfra disse Oplysninger om kirkelige Forhold i Assens paa Reformationstiden væsentligt er hentet.

Hans Hansens Bolig hørte ganske vist til Herredet, men var dog nærmeste Nabo til den Fæstningsmur, der endnu paa hans Tid skærmede Assens. Han har traadt den lille Bys Gader, har kendt dens Borgere, og de har set ham færdes ad den Sti, der har ført fra Provstigaarden til Skaagaard og Kattesund, for enten at søge mod Landevejen i Øst eller Færgestedet i Vest, hvorhen hans Konges Ærinde førte ham.

At han følte sig hjemme i vor By, fremgaar af et Brev, han i 1525 skriver fra Wittenberg til Kongen, der da opholder sig i Mecheln, et Brev, der viser den ligefrem rørende Kærlighed, han nærrede til sin landflygtige Herre.

Han skriver: „Jeg siger Eders Naade det i Sandhed til, at jeg aldrig har været saa sorryfuld, hverken den Tid jeg mistede min Fader og Moder, ikke heller den Tid, jeg foer af Eders Naades Land fra al den Del, Gud havde forlenet mig, Hus, Gods og Len og alle mine fattige Venner, der meget med mig endnu bedrøvede ere, som jeg nu har været for Eders Naade, siden Eders Naade drog fra mig og andre Eders Naades elendige Tjenerne af Berlin.“

Huset, Hans Hansens vemodige Tanker kredser om, er Provstigaarden, Godset laa for en stor Del i Gamtofte, og Lenet var

sagtens Thorø, som han ialtfald var forlenet med. Og blandt alle de fattige Venner var sikkert de Assensborgere, der delte hans varme Følelser for den landflygtige Monark.

Han skulde aldrig gense hverken disse, Hus, Gods eller Len. Endnu i 1531 vides han at have levet i Østfrisland, men naar og hvor den sidste Assensprovsts Grav blev gravet, eller hvor den tues, ved ingen, saalidt som man ved, hvor han var født eller af hvem. Det kan kun med temmelig Vished siges, at han var af Adel, uden at man ved af hvilken Slægt.

En Gejstlig blandt hans Samtidige, maaske en af de fattige Venner, var Bispens Officialis i Assens, Hr. Anders Olsen, hvis embedsmæssige Hverv var at føre de Sager, der skulde paa-dømmes af Biskoppen. Maaske var han tillige Sognepræst.

Om ham vides, at han var en ivrig Jæger og gik saa vidt i denne Idræt, at Kongen greb ind. I 1515 skriver Christian d. II til Lensmanden paa Hagenskov, Eske Bille: „Vid, at Vi haver forfaret, at den Bispens Officialis i Assens skal strippe alle de Marker over der omkring med sine Hunde og optage alle de Harer, der ere. Bede Vi Dig og ville, at Du underviser ham, at han saadant Stripperi overgiver, og hvis han ikke siden gøre vil, at Du tager Hundene fra hans Dreng og giver hannem Hug, hvor Du kan fornemme ham.“

De præstelige Forretninger er næppe faldet i den lidenskabelige Jægers Smag, og han synes da ogsaa at have overladt Sognepræsteembedet til Mester Peder Berildsen. Officialembedet beholdt han derimod, idet han i 1525 har udstedt et Tingsvidne paa Baag Herredsting i sin Egenskab af Official. Videre vides der ikke om Anders Olsen; thi naar Rørdam siger, at han senere, uagtet Kongens Indgriben overfor hans Jagtiver, tog Del i Rejsningen til Fordel for Christian d. II, og begrundet dette med, at hans Gaard i Assens blev beslaglagt som forbrudt Gods, foreligger her sikkert en Fejltagelse, som det skal blive paavist under Omtalen af denne, Præstegaarden.

Peder Berildsen, der overtog Sognepræsteembedet, overdrog atter dette til sin Broder, Niels Berildsen, der betegnes som Klerk af Odense Stift. Han tog sig lidet af sin Præstegerning, men lod den besørge af en anden. Saaledes nævnes i 1525 Hr. Jacob Albretsøn i Sognepræstens Sted til Assens Kirke. Selv

drog Niels Berildsen til Halland i Eske Billes Tjeneste som Foged paa dennes Gaard, Vallen. Da Grevefejden var overstaaet og Reformationen imidlertid foregaaet, overdrog Niels Berildsen i 1536 Sognekaldet i Assens til Hr. Hans Svendsen og Kærum til Hr. Niels Friis, hvorved disse Sogne blev skilt, for dog atter at samles i 1549.

Det er fremdeles den fornævnte Kilde, der benyttes, naar her endnu anføres tre Præster fra denne Tid, uagtet de ikke var Sognepræster i Assens, men blev Arvtagere til tre af de fire Altre i Kirken, Hellig Kors', Sct. Birgitte og Sct. Cathrine Altre. Disses Gods blev i 1528 af Kongen skænket til de tre Præster, der havde gjort Tjeneste ved dem i katholsk Tid, nemlig Hr. Rasmus Hansen, Hr. Lavrids Olufsen og Hr. Mads Sommer. Den første var Sognepræst til Holevad Kirke, hvor han synes at have fortsat den katholske Gudstjeneste. Mads Sommer var Sognepræst til Skydebjerg og Orte, men om Hr. Lavrids Olufsen foreligger intet udover, at han som de andre fik Livsbrev paa det omtalte Altergods.<sup>3</sup>

Rasmus Hansens Dispositioner med Hensyn til Hellig Kors' Alters Jorder gav iøvrigt Anledning til Stridigheder mellem ham og Borgmester og Raad i Assens. Han havde bortfæstet dem til Mænd i Lundager, mens Assens Magistrat mente, at Fæsteretten tilkom Borgerne i Assens. Og i 1532 erhvervede man da et Kongebrev for, at „efterdi Hellig Kors' Alter var en af Kronens Forleninger“, tillod Kongen, at Borgmester og Raad i Assens maatte annamme de Jorder udi Lundager Mark og nyde og beholde dem til deres By og dele dem mellem Borgerne, mod at disse svarede Hr. Rasmus den vante Afgift.

Om disse tre Præster hedder det, at de hørte til de adskillige, der ved Overgangen til den lutherske Lære med større eller mindre Lyst skiftede Munkekutten med Præstekjolen.

Katholicismen var viet til Undergang i de nordiske Lande. Indre og ydre Aarsager slog sig sammen. De uhyre Rigdomme, Kirken havde samlet sig i Tidens Løb, bevirkede, at verdslige Hensyn blev de overvejende, samtidig med, at disse store Besiddelser fristede Fyrsterne. Her tillands ejede Kirken mere end en Tredjedel af Bøndergaardene, og hertil kom de store Indtægter, Tienden gav Bisper og Præster.<sup>4</sup> Som man ser af Eks-

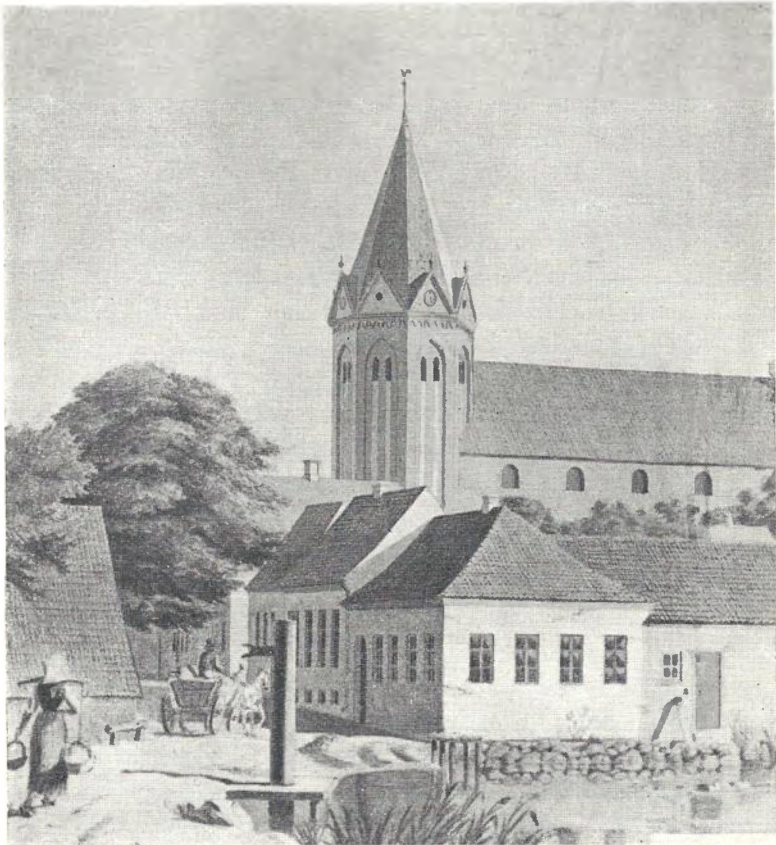


emplet med Niels Berildsen, betragtedes de gejstlige Embeder blot som Indtægtskilder og blev Genstand for ligefrem Sjækren. „Det gik for sig saa aabenlyst som Svinehandel paa Torvet,“ hedder det.<sup>5</sup> I en Aarrække var Niels Berildsen Sognepræst i Assens og samtidig Eske Billes Godsbestyrer i Halland. Her købte han Jorder op paa sin Herres Vegne og optraadte som det, man nu vilde betegne som Ejendomskommissionær.<sup>6</sup> I 1537 forsøger han at smøre sin egen Lire; han skriver til Eske Bille: „Kære Eske, er mig til videndes vorden, at Anthonius Bryske handler med Caspar Fuchs (da forlenet med Assens Provstis Gods) om det Provsteri i Assens. Kære Eske, beder jeg Eder for Guds Skyld og min fattige Tjeneste, at I vil handle med Caspar Fuchs om samme Len.“ Meningen er, at Eske Bille skal købe „Provsteriet“ til Brevskriveren; men Handelen gik ikke i Orden; han fik istedet Lyse Kloster i Norge i Forlening og døde her i 1548. I Maj 1549 fældede Kongens Retterting Dom i en Sag, anlagt mod nogle af hans Arvinger. Det drejede sig om Klæder og Klenodier, han havde forkommet, samt nogle Huse. Klosteret tilhørende, han havde solgt eller ladet forfalde.

Alt en levende Illustration til den Dom, der fældes over hin Tids Gejstlighed i Assens, naar der skrives: „Peder Berildsen saavel som Hans Hansen og saa godt som alle de andre katolske Gejstlige, der færdedes i Assens i den første Tredjedel af det 16de Aarhundrede, tilhørte en Præstetype, der da var saare almindelig. Man kan ikke frakende dem Forretningsdygtighed, tværtimod, i verdslige Sager var de endog meget duelige, men aandelig Sands synes ikke at have været deres Sag.“<sup>7</sup>

Inden vi forlader den katolske Tid, skal endnu tilføjes, at Sct. Birgitte Alter senere tilfaldt en Hr. Mads Jensen, som i 1554 oplod Vikariatet til Magistraten, der fik kgl. Stadfæstelse paa, at dets Gods fremtidigt skulde anvendes til Underholdning for Skolemesteren, med Fradrag af 9 Mark, der skulde tilfalde Prædikestolen.

Det fjerde Alter, Sct. Gertruds, fik efterhaanden Borgmester Jens Bang, Byfoged Esbern Smed og senest i 1542 Hans Guldsmid Livsbrev paa. Brevene lyder paa det Gods og den Rente, som hidtil har ligget til Altret, derunder den Gaard i Abaardt, Knud Perssøn iboer. Der staar udtrykkeligt, hvad der har Inter-



Parti fra Strandmøllevæjen i Assens, med Kirken i Baggrunden, o. 1850. I Forgrunden ses til venstre Del af den gamle Strandmøllebygning, i Midten de nederste Huse i Dangade, til højre et Hjørne af Strandmølle-dammen.

esse i Forbindelse med Helligaandshuset, at Altret stod i Kirken. Ligeledes vil det interessere, at vi i Knud Perssøns Gaard har Oprindelsen til den Institution, „De Aborrig Børn“, der omtales under Styrelsen, da der i 1671 klages over Vanrøgt af nogle Forhold fra en afgaaet Magistrats Side. Da var imidlertid blot Navnet bevaret; Grundlaget, Gaarden og dens Jorder i Aborre havde Jørgen Brahe tilbyttet sig mod Jorder i Assens Bymark, da han samlede og byggede Brahesborg.

Imidlertid var denne Uddeling af Altergods en af de almindelige Følger af Reformationen; hvad der iøvrigt vides om denne

Bevægelse i vor By, er kun saare lidet. Det var to Mænd, Karmelitermunken Peder Lavrendsen fra Næstved og den tidligere Vikar ved Sct. Nikolaj Kirke i Svendborg, Christen Clausen Skrok, der begyndte et Arbejde for Reformationen i Assens. Formodentlig har der forud været en Stemning derfor, og sandsynligt har det været Rygtet om denne, der har kaldt de to Agitatorer til Byen.

I Sønderjylland virkede Hertug Christian, den senere Kong Christian d. III, kraftigt for Luthers Lære, som, efter hvad H. P. Hanssen skriver i sin Bog, „Fra Kampaarene“, især havde slaæet Rod i Genbobyen Haderslev. Med denne By var der gennem Færgen daglig Forbindelse, og „det var ikke blot Folk og Varer, men ogsaa Tanker og Anskuelser, der færgedes over fra Aarøsund.“

Enkelte Træk fra de to Reformatorers Virksomhed kendes ikke, men man ser som i et Spejlbillede, hvor megen Opmærksomhed den har tiltrukket sig, naar man læser, hvad Fyens Biskop, Jens Andersen Beldenakke, skriver til Øvrigheden i Assens derom. Efter at have tilstillet Borgmester og Raad en Advarselsskrivelse, der intet Svar fremkaldte, skriver Jens Andersen paany d. 1. Decbr. 1527 et Hyrdebrev til Assens, hvori han betegner de to lutherske Præster som „de forløbne Munke og fortvivlede Præster“. „Det er Løgn og Herrensked (Ondskab), som de holder dennem op med; det var meget bedre, at baade vi og alle Luthers Prædikere vare hængte udi en Galge, end at vi og de skulde lægge en Messe neder. Og vi sætte den Lov til Eder, at I ere saa vise og fornuftige, at I ikke tilsteder, at saadant Kætteri prædikes i Eders By.“

Bispen skrev forgæves; man vendte i Assens det døve Øre til, og i 1528 var Reformationen gennemført. Den førømtalte Nedlæggelse af de fire Altre og Bortgivelsen af deres Gods var et umiskendeligt Tegn.

Om dette saa havde nogen Betydning for Aandslivet i Assens, er vel tvivlsomt. Der skrives herom, at den Iver, hvormed nogle Købstæder sluttede sig til Bevægelsen, næppe kan opfattes som Grundlag for Opblomstring af Aandslivet. Reformationens Udspring synes i de fleste Tilfælde at være en smaa-borgerlig Ærgrelse over Kirkens Misbrug og Gejstlighedens

Overdaadighed. I det højeste blev den en ydre Omdannelse af Kirketjenesten, der lod det aandelige Liv i samme primitive Tilstand som hidtil.<sup>8</sup>

Den katholske Kirke havde sat dybe Spor i Folkets Sæder, Skikke og hele Tankegang. Det fortsatte sin Tilbedelse af hellige Billeder, tændte Lys for den hellige Jomfru og bragte hende Gaver 100 Aar efter. Man søgte endnu skarevis til undergørende Helgenbilleder, og Valfarterne til de hellige Kilder fortsattes, som vi vil se længere fremme, ogsaa i vor By til langt hen i Attenhundererne.<sup>9</sup>

Hvorledes Præsterne var i Reformationstiden, har vi faaet et lille Indblik i; om deres Væren og Væsen efter denne Tid og et langt Stykke frem efter kan man læse i Vilhelm Bangs „Præstegaardsliv“ og forresten slutte sig til af, hvad nærværende Bog fortæller om den Opdragelse, de modtog, eller rettere netop ikke modtog i Latinskolerne. Bang skriver, at de ofte var ganske uvidende Personer, der — efter at have faaet Kald — maatte sætte sig paa Skolebænken for at erhverve de mest elementære Kundskaber. Et Sted oppe i Jylland var Landsbyens Smed til lige dens Sognepræst.

Der kunde forefalde de mest utrolige Scener mellem dem og deres Omgivelser. Om noget saadant fortæller Assens Raadstueprotokol for 8. Oktbr. 1619. Her hedder det: „Det hæderlig og højtlærd Mand, Mester Pouell Andersen, Sognepræst i Assens, havde ladet Vidnesbyrd opkalde her for Retten, som er Pouell Broch; han vandt ved sin Ed med oprakte Fingre, at idag 14 Dage var han i Borgmester Jens Bangs Hus. Da var Mester Pouell og Jens Bang tilsammen, og da kom Her Otto Frantzson derind med hannem. Da kom der nogen Uenighed imellem Her Pouell og Her Otto, og Pouell Broch var vel beskænket og var drukken. Af den Aarsag ved han ikke, hvorledes deres Uenighed kom dem imellem. — — — Maren, Jens Bangs Datter, vandt ved sin Ed, at samme Dag i hendes Faders Hus hørte hun, at Her Otto krævede hendes Fader nogen Gæld. Da sagde Mester Pouell til Her Otto, at naar han vilde kræve nogen godt Folk, maatte han det gøre i Ædruskab og god Beskedelighed. Da spurgte han (O. F.) M. Pouell, hvad det kom hannom ved? Da svarede han (M. P.): jo, saameget kommer det mig ved, at

jeg og andre Præstemænd skal høre Eders Uskikkelighed i Eders Drukkenskab, og I dermed beskæmmer Eders Kald. Da svarede Her Otto: Ja, ja, Mester Pouell, I skulde snarere forvende mig min Ret, end at I skulde hjælpe mig at faa min Løn. Har jeg det nogen Tid gjort? spurgte Mester Pouell. Da sagde Her Otto: Ja, Guds Knøj (Guds Død) gør I saa.

Dertil svarede Her Otto (i Retten), og det benægtet ved sin højeste Ed, men dersom det er sket, er det sket af Hastmodighed, og ikke med nogen fri Vilje.“

Det fremgaar imidlertid noksom, at der var en medvirkende Aarsag udover Hastmodigheden, hvad der bekræftes ved, at endel Borgere i 1617 er opkaldte for at vidne, at Hr. Otto paa Grund af Drukkenskab nogle Gange har forsømt baade Froprædiken og Aftensang. Endnu i 1628 er det galt fat med ham. I April fortæller Raadstueprotokollen, at Mester Poul har ladet opkalde for Borgmester og Raad Hr. Otto Frantzson og Vidner. Her fremkom Raadmand Rasmus Bang, og vandt hvorledes fornævnte Hr. Otto for nogen rum Tid siden, i 1625, overfaldt fornævnte Rasmus Bang udi Hans Schelles Hus med mange ubeskedne Ord og kaldte ham en Bossel, en Bissekræmmer, og uværdig at han skulde sidde i det Sæde, som han er udi. Endnu fremkom Hans Lunde, Ringer, og gav en lang Fremstilling af de Vanskeligheder, Otto Frantzsons Ulyst til at forrette sin Præstegering har medført. Gang efter Gang gaar han til Hr. Otto, for at faa ham til at møde, naar Sognepræsten er forhindret, f. Eks. ved ikke at kunne naa hjem fra Baagø paa Grund af Modvind. Ringeren maa sørge for, at Børnene trækker Salmesangen ud, eller repetere nogle Vers af Fadervor, for at undgaa Skandale under Gudstjenesten.

I 1623 stævner Sognepræsten, fremdeles M. Poul, Hr. Otto for Ukvemsord; han har kaldt M. Poul for en trodsig, modvilig, hoffærdig, stum Hund; der var en Skælm begravet i hannem, og sagde, da han gik ud af Døren, at han maatte kysse hans Bag. — Det sidste Udtryk sikkert renoveret.

Det er klart, at det stod slet til med Otto Frantzson, men det samme har været Tilfældet med en Sognepræst og den Tid, der fandt sig i en Mand som ham, saavidt at han blev i sit Embede til sin Død i 1632.

Nu, Præsterne var vel som deres Tid og dens Mennesker. Og, som Vilhelm Bang siger, det er kun Skyggesiderne, der er opbevaret; Lyssiderne har ingen bekymret sig om at notere.

Men inden vi afslutter dette Kapitel med en Fortegnelse over de Præster, der i Tidens Løb har tjent Menigheden i Assens, bør her fortælles, hvad der vides om de to Reformatorer, hvis Arbejde resulterede i, at Assens blev Landets første reformerte By.

Som allerede sagt var Peder Lavrendsen født i Næstved, hvor han var indtraadt i Karmeliterordenen. Han blev Medlem af Ordenskollegiet i København, mens Poul Eliesen var dets Forstander. Han synes her at have indtaget Stillingen som Læsemester, Religionslærer, og her i Hovedstaden, hvor der altid blæste en friere Luftning, formodes han at have gjort Bekendtskab med den lutherske Lære. Poul Eliesen, kendt under Navnet Poul Vendekaabe, giver Peder Lavrendsen Skylden for, at Klosteret i Assens blev nedlagt.<sup>10</sup> H. F. Rørdam mener med Urette, og slutter fra, at Peder Lavrendsen forlod Assens i 1529, mens Kongen først i 1530 bortskænkede Klosterets Gods. Denne Slutning synes dog mindre vel overvejet; Reformationen fuldbyrdedes i Assens i 1528, endnu mens Peder Lavrendsen var i Byen. Da er sikkert Munkene fordrevne, og Skylden eller Æren herfor synes udmærket godt at kunne tilfalde vor Mand. Han blev siden Lektor i Malmø, der var Centrum for den skaanske Reformationsbevægelse, og døde i Lund 1558. Han virkede ikke alene ved sine Prædikener, men ved en Række Agitationsskrifter.<sup>11</sup>

Hans Værk i Assens fortsattes af hans Medhjælper i omtrent 2 Aar, Christen Skrok. Denne havde d. 28. Marts 1524 faaet overdraget Sct. Birgitte Alter i Nikolaj Kirke i Svendborg. Han skal være kommet til Assens i 1527, og ogsaa han fandt Afløb for sin Reformationsiver gennem forskellige Skrifter, saaledes et Skrift om Præsteægteskaber. Hvorlænge og under hvilke Forhold Christen Skrok blev i Assens, er et aabent Spørgsmaal. I Juli 1530 var han der endnu, idet han da mødte som Repræsentant for Byens lutherske Menighed ved Religionsforhandlingerne i København. Den 15. August 1530 blev han kaldet til Sognepræst ved sin gamle Menighed i Svendborg. Han blev Provst for Sunds Herred 1549 og døde 1572.<sup>12</sup>

Hvem der var Sognepræster i den paa Reformationen nærmest følgende Tid, synes det ikke muligt at fastslaa. Naar den her nogle Gange citerede Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie, nævner, foruden Christen Skrok, Hans Svendsen og Rasmus Hansen, maa ialtfald som allerede paavist den første og sidste udgaa. Vi maa, for at faa fast Grund under Fødderne, begynde med Christen Skytte, og Rækken af Sognepræster bliver da den følgende. Naar her kun anføres de Data, der vedrører deres Stillinger som Sognepræster i Assens, er det ud fra den Betragtning, at hvem, der interesserer sig for deres øvrige Forhold, i vor Tid har let Adgang til at skaffe sig Underretning.

Christen Skytte var Sognepræst allerede i 1549, død 1555.  
Peder Jensen Kæmpe fra 1555 til 1577, Provst 1565, død 1577.  
Jens Hansen fra 1577 til 1615, Provst 1585, død 1615.  
Hans Mikkelsen fra  $^{22}/_1$  1615 til Oktbr. s. A.  
Povl Andersen fra 1615 til 1640, død  $^{15}/_{12}$  d. A.  
Niels Madsen Sass fra  $^3/_3$  1641 til 1665, død  $^{19}/_7$  d. A.  
Bertel Ludvigsen fra  $^{20}/_8$  1665 til 1716, Provst 1675.  
Ludvig Bertelsen fra  $^{28}/_8$  1716, død  $^{28}/_{12}$  1766.  
Cosmus Christiansen Ramus fra  $^{13}/_2$  1767, død  $^6/_8$  1782.  
Peder Christian Olsen Steenwinkel fra  $^4/_12$  1782, død  $^6/_10$  1799.  
Carl Christian Laurentius Birch fra  $^3/_1$  1800, død  $^{25}/_4$  1808.  
Jens Hornsyld fra  $^{21}/_{12}$  1808, forflyttet 1821.  
Johannes Clausen fra  $^{21}/_3$  1821, død  $^{20}/_4$  s. A.  
Johan Nikolaj Tilemann fra  $^4/_7$  1821, død  $^8/_8$  1828.  
Verner Ludvig Blædel fra  $^{14}/_{11}$  1828, Afsked 1859.  
Mathias Christian Schaldemose fra  $^{26}/_2$  1859, død  $^{26}/_6$  1885.

### Sognekapellaner for Assens-Kærum var:

Jens Fogell 1555.  
Niels Nielsen 1570, død 1588.  
Soren Pedersen fra 1588, død 1602.  
Oluf Stephansen ca. 1610.  
Otto Frantzson, død 1632.  
Hans Boesen Arnou  $^{18}/_3$  1632, forflyttet 1635.  
Gregers Pedersen Elysin fra 1635, forflyttet 1645.  
Jørgen Marcussen, ord.  $^{10}/_{12}$  1645, død  $^{12}/_{12}$  1682.  
Salomon Jacobsen Hirschnach, ord.  $^5/_1$  1684, død  $^{30}/_7$  1696.  
Peder Knudsen Belliger, ord.  $^8/_8$  1696, begravet  $^6/_3$  1721.  
Peder Juul, ord.  $^{26}/_4$  1721, død  $^{24}/_4$  1748.

Hans Hansen von Wovern, ord.  $14/6$  1748, Afsked  $12/11$  1774.  
Thor Meelbye, ord.  $29/6$  1774, forflyttet 1795.  
Niels Christopher Juul, ord.  $31/7$  1795, forflyttet 1809.

### Kateketer i Assens:

Claus Mønster, ord.  $24/8$  1810.  
H. C. V. Find 1822.  
Hans Buhl  $13/7$  1827.  
H. R. C. E. Varming  $23/11$  1839.  
C. M. Schou  $12/3$  1841.  
C. L. C. G. Gløerfeldt  $25/3$  1851.  
Salomon Oohsner  $4/3$  1853.  
I. I. Erlandsen  $18/2$  1861.

Indehaverne af dette Embede var en Blanding af Præster og Lærere; de assisterede Sognepræsten ved Konfirmationsundervisningen og prædikede undertiden paa hans Vegne, mens de samtidigt var Førstelærere ved Byens Skole.

I tidlig Tid synes Sognepræsterne at have boet hvorsomhelst. Ialtfald hørte der ingen Præstegaard til Kaldet,<sup>13</sup> da Præsten Hans Laursen i Barløse i 1475 skænkede sin halve Gaard til Kirken og den anden Halvdel til Sct. Birgitte Alter<sup>14</sup>. Det drejede sig om den Gaard, Resens Atlas betegner som den fjerde i Rækken vest for Provstistræde. Den bliver fra Hans Laursens Tid Præstegaard, og det var her, Anders Official, Jægersmanden, boede.

Det var en i alle Henseender stærkt bevæget Tid, og hvad der foregik, kan oftest blot skimtes. Det er imidlertid utvivlsomt den Halvpart af Gaarden, Hans Laursen i 1475 skænkede Kirken, som i 1537 af Borgmester og Raad, paa Byens Vegne, blev skødet til Lensmanden paa Hagenskov, Reinholdt von Hederstorp, og som denne to Aar efter overdrog til Bartskeer Thomas Hegle, i hvis Skøde Gaarden betegnes som den Gaard, Anders Official iboede.

Thomas Hegle fik fremdeles Skøde paa den Del af Ejendommen, der havde ligget til Sct. Birgitte Alter, og var saaledes Ene-ejer af Gaarden, som han i 1544 solgte til Kirken, hvorved den paany blev Præstegaard.<sup>15</sup> Fra dette Skøde skriver sig en formentlig Misforstaaelse hos Rørdam, som allerede er antydet.





Østergade Nr. 15, opført 1620, nedbrudt 1895 og erstattet med den nuværende Bygning.

nemlig naar han slutter, at Anders Official deltog i Rejsningen til Fordel for Christian d. II, idet der i det af Kongen udstedte Skøde staar, at Gaarden var sekvestreret som forbrudt Gods. Her maa foreligge en Fejl fra dens Side, der har konciperet Skødet; Gaarden blev beslaglagt som alt andet Altergods, og næppe som forbrudt ved Opstanden. Rørdam ytrer selv en Tvivl, idet han skriver, at Gaarden blev beslaglagt, uagtet den ikke tilhørte Anders Official, men Embedet.

Ved Siden af Præstegaarden laa Kapellanboligen, og at denne, som det endnu er Tilfældet, var langt mindre, fremgaar af Grundtaksten for 1682, hvor Præstegaarden er ansat til 150 Rdl. og Kapellanboligen til 44 Rdl. Naboskabet viser sig i en Notits fra Raadstueprotokollen fra 1630, da Sognepræsten, Poul Andersen, stævner Kapellanen, den meget omtalte Otto Frantzson, for at have gravet hans Lade for nær.<sup>16</sup>

Hvornaar og hvorledes Kapellanboligen er opstaaet i denne Egenskab, synes ikke at fremgaa nogetsteds, men Præstegaarden var den senere Realskoles vestlige Nabo, nuværende Adelgade Nr. 18.

Omkring et Par Hundrede Aar tjente nu disse Gaarde som Præstegaarde og gav Gaden Navn, som vi har set under paa-gældende Kapitel. I 1723 solgtes Kapellanboligen for 132 Rdl.,<sup>17</sup> og Kapellanen fik Erstatning i en aarlig Huslejhjælp paa 24 Rdl. I 1768 solgtes Præstegaarden for 450 Rdl., og Kapitalen tillagdes Embedet, der oppebar Renterne.<sup>18</sup>

Præsterne var nu for saavidt husvilde. Saaledes boede Steenwinkel i nuværende Østergade Nr. 15, der sikkert endnu erindres som en af Byens anseligste Bindingsværksbygninger. I 1840 bor daværende Sognepræst Verner Blædel i Provstigaarden. I 1845 flyttede han ind i den nuværende Præstegaard, der blev til paa denne Tid. Der foreligger ikke Detailler i denne Forbindelse, men der blev foretaget Vurdering til Brandforsikring af Huset i Efteraaret 1845.

Naar vi herfra gaar over til en Omtale af Assens Kirke, maa Overskriften rigtigst lyde

#### *Kirkerne i Assens,*

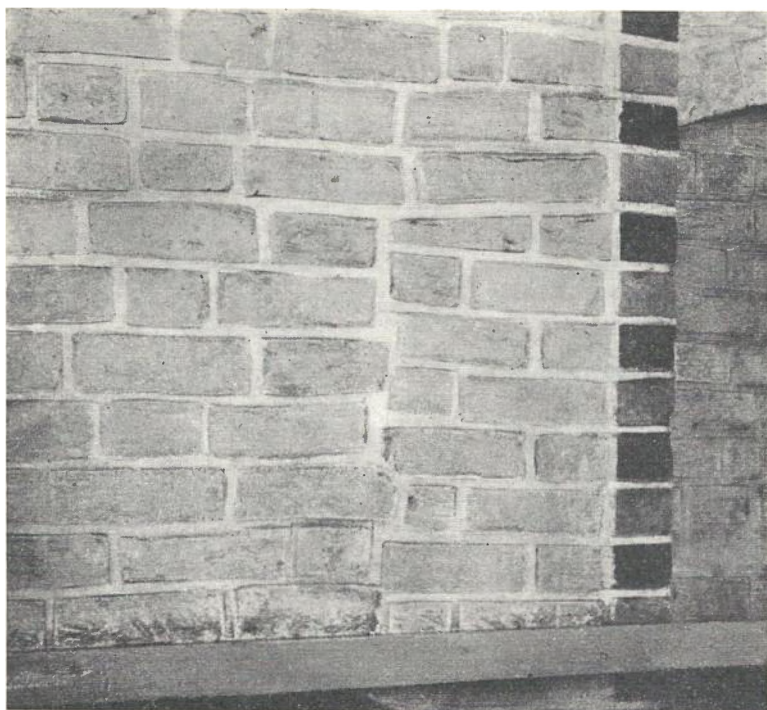
idet den nuværende Kirke ikke er den første.

Af denne findes kun svage Spor. Det vigtigste er det to andre Steder i nærværende Bog citerede Testamente, udstedt i April 1295 af Niels Hamundsen Litle i Husby, nuværende Wedellsborg.<sup>1</sup> Testator skænker herved Kirken i Assens, ecclesia in Assens, to Sølvmark.

Havde dette Dokument ikke været opbevaret, omend blot i Afskrift, var de andre Spor, denne Bygning har sat sig, forblevet upaagtede, ialtfald uforklarede. Saaledes den straks nedenfor paaviste Opførelse i to Dele af den nuværende Kirke, samt den romanske Gravsten, der nu findes anbragt op til Kirkens nordlige Mur, mellem de to Udbygninger. Dens Stil viser, at den tilhører en langt tidligere Tid end den gotiske Kirkebygning.

At denne er opført ad to Gange, fremgaar med al ønskelig Tydelighed af Murværket i den sydlige Mur, iøvrigt ogsaa, omend svagere, af samme Forhold i den nordlige, begge Steder ved Midten af Bygningens Længdeakse.

Som Billederne Side 270 f. viser, har her paa et Tidspunkt fundet en Afslutning af Kirkens østlige Halvdel Sted, hvorefter



Parti af Kirkens Murværk, indvendig.

man senere har paabegyndt det vestlige Parti. At det forholder sig saaledes, fremgaar af de lige saa aabenbare som forgæves Anstrengelser for at bringe Murstenslagene mod Vest i Kontakt med de østlige Lag. Og Forholdet bekræftes ved, at den østlige Del er opført i „polsk“ Skiftegang, 1 Løber og 1 Binder, den vestlige i Krydsskifte. Videre er Taarnets firkantede Underbygning i saa Henseende i Overensstemmelse med den østlige Del, den øvre Taarnbygning med den vestlige.<sup>2</sup> Et yderligere Bevis paa en Aldersforskel, der giver den østlige Del Forrangen.

Idet man nu principmæssigt opførte en nyere Kirke paa en ældres engang indviede Plads, taler alt for, at den Kirke, Niels Hamundsen interesserede sig for, har ligget mellem Østdelen og Taarnets Underbygning. Da Østpartiet var færdigt til at benyttes til Gudstjeneste, har man nedrevet den gamle Kirke

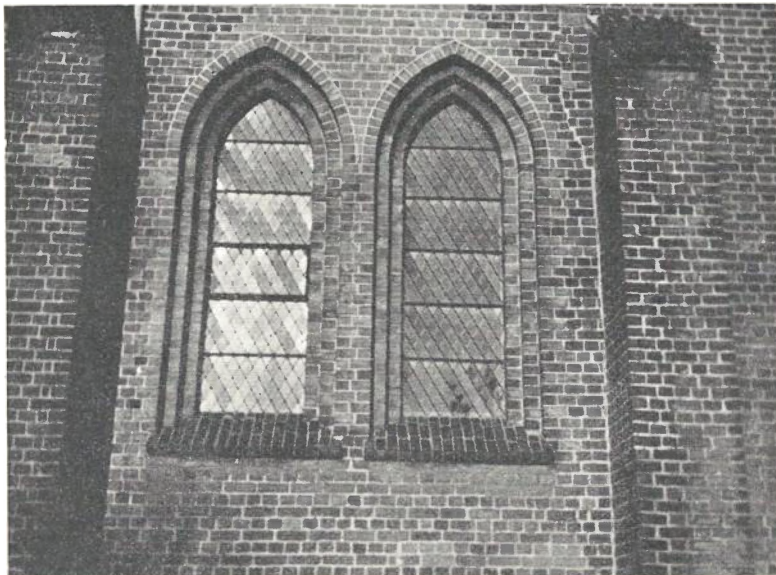
og taget fat paa den vestlige Del af den nuværende Kirke og Taarnets Fuldendelse.

Naar dette er sket, gætter man forgæves paa. Sikkert har dog hin Johannes, Sacerdos in Asnæs, i 1348 gjort Tjeneste ved den ældre Kirke, mens det er muligt, at Dr. Johannes Ulfeld i 1416 eller noget senere har været med at forme Planerne til den nuværende Kirke, maaske set den begynde at vokse frem.

At dennes Opførelse har taget Tid, er saare naturligt. I Forhold til den lille By var det et svimlende Foretagende. Alt, Pengemidler, Tilvejebringelse af Materialer og andre Ydelser, var Kærlighedsgaver og Kærlighedsgerninger.

Forbillederne for Kirkens Arkitektur synes hentet fra Tyskland, idet den i saa Henseende har Tilknytning til Mariakirken i Anklam, Pommern, og Nikolajkirken i Greifswalde.<sup>3</sup>

Materialet, den er bygget af, er derimod af hjemlig Oprindelse. I 1526, kort efter Kirkens Fuldførelse, nævnes Peder Teglskaar og hans Søn i Forbindelse med Kirkens Teglgård, idet Jorden, hvor den ligger, anføres som tilhørende Hellig Kors' Alter.<sup>4</sup> Hundrede Aar efter fortæller et Kirkeregnskab



Parti af Kirkens Murværk, udvendig.

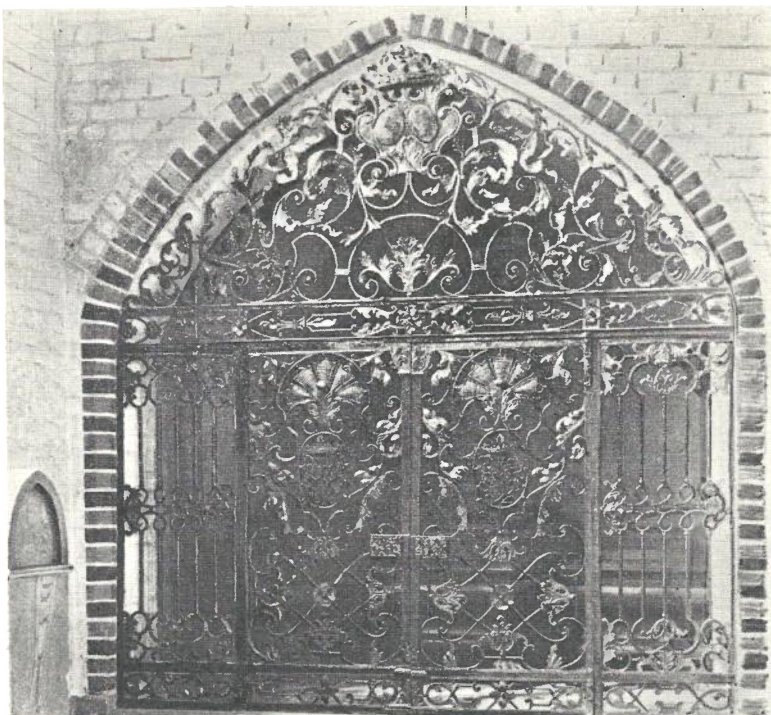
om „Den Jord, kirckens teylgaard haffuer paa staaet, i Kappels Marck, norden Ramsherrit, løber øster och wester, thend wester ende wender paa strand klinten, och thend øster ende wender paa thend wey, som løffuer paa strand ledit.“<sup>5</sup> Peder Teglskaar og hans Søn og hin Kirkeværge, der har affattet Kirkeregnskab, har vidst en hel Del, vi nu vilde give meget for at vide; men naar man i Assens i 1928 er stødt paa Rester af et gammelt Teglværk,<sup>5a</sup> er der ingen Tvivl om, at vi her staaer overfor „kirckens teylgaard“, og Meddelelsen til „Fyens Hjemstavn“, Smedemester A. Jensen, har utvivlsomt Ret i sine Gisninger, naar han skriver, at her er sikkert Assens Kirkes Mursten brændt. Beliggenheden passer fortrinligt til, hvad de gamle Notater fortæller.

Ovnen skildres som 8 Al. 12 Tomr. × 8 Al. 16 Tomr. lang og bred, Kanalerne 3 Al. 6 Tomr. lange, udenfor disse fandtes en 2 Al. bred Fyrplads, belagt med brændte Sten. Udenom Ovnens tre Sider var en bred Lervold, hvori var pakket større og mindre Granitsten. Det viste sig, at der var brændt Mursten af forskellig Størrelse og ligeledes fremstillet forskelligartede Teglsten.

Alt, hvad vi ved om Kirkens Alder, er, hvad Biskop Jacob Madsen skriver i sin Visitatsbog, nemlig at Kirken blev fuldkommen i 1488.<sup>6</sup> Om Opførelsen har staaet paa i 50 eller 100 Aar, er en uløst Gaade. Ligeledes er det uvist, om de to nordlige Udbygninger i 1488 var indbefattet i Jacob Madsens Udtalelse, eller om de er kommet til noget senere. Det vides nemlig ikke, om Formaålet med et Laan, Kirken stiftede omkring 1500 eller lidt før, det Berildske Laan, netop var Opførelsen af disse Udbygninger eller blot Kirkens Fuldendelse i Almindelighed.

Under Omtalen af Kirkens Jorder vil man nedenfor høre nærmere om dette Laan, der den Dag idag, mere end fire Hundrede Aar efter, sætter sig Spor i Kirkens Regnskaber. Fremdeles maa vi her nøjes med at henvise til de foran citerede Meddelelser af Magister Chr. Axel Jensen i Traps „Danmark“, hvad angaar Beskrivelsen af Kirkens arkitektoniske Indre og Ydre, dens Inventar og endnu bevarede Begravelser.

Imidlertid fortæller saa at sige enhver Omtale af Kirken, at den er den næststørste i Fyen efter Sct. Knud i Odense, og her skal da noteres om dette Forhold, at Sct. Knud udvendigt maa-



Gravkapel i det sydlige Sideskib, med Smedejernsgitter. I Kapellet er bl. a. bisat Generalmajor Hans V. v. Romer († 1748), og Hustru f. Trampe († 1757).

ler i Længden 63 Mtr., i Bredden 22 Mtr., Assens Kirke 59 og 20 Mtr. Taarnenes Højde til Spirenes Afslutning er henholdsvis 60,5 og 48 Mtr.

Kirken nævnes nu saa godt som altid blot som Assens Kirke, men omtales tidligere altid som Vor Frue Kirke. Dog har Navnet Sct. Nikolaj ogsaa været knyttet til den,<sup>7</sup> ligesom der har været et Alter i den, viet denne Sømandshelgen.<sup>8</sup> Maaske er det den første Kirke, der hed Sct. Nikolaj, maaske har begge Kirker været viet baade Vor Frue og Sct. Nikolaj, hvilket vides at have været Tilfældet andetsteds.<sup>9</sup>

Hvorledes disse Kirker økonomisk har kunnet bestaa, ganske fraset det uhyre Offer, den nuværende Kirkes Bygning har medført, forekommer gaadefuldt. Foranlediget ved, at Vor Frue Kirke i Assens har lidt betydelig Afgang i sine Indtægter af

Sjælegaver og Almisser derved, at Vor Frue Kloster, som vi vil se nedenfor, er opstaaet i 1500—1501, befaler Christian d. II, at Assens Borgere og Indbyggere, „som pløje og saa deres egne og deres Bys Ejendomsjorder der omkring deres By, herefter skal svare den Tiende, de hertildags har svaret til Gangtofte og Kerndrop Kirker, til Vor og Kronens Vor Frue Kirke i Assens.“

Gamtofte og Kærum Kirker var da annekterede Kirken i Assens, og om de har faaet Erstatning for det Tab, Kongens Dispositioner har medført, forlyder der intet om, men hvad der interesserer os her, er da ogsaa blot det, at Assens Kirke indtil da kun har haft de nævnte Sjælegaver og Almisser at subsistere ved; fra 1500 endda stærkt reducerede.<sup>10</sup>

Hvorledes det paa dette Tidspunkt forholdt sig med Kirkens Økonomi, fremgaar baade af det førnævnte Berildske Laan og af Kongens Motivering for at tillægge Kirken Tienden af Bymarken. Kongen skriver, at Afgangen i de førmtalte Indtægter har medført, at Kirken nu storligen forfalder, og at Tienden nu skal ydes til den, istedetfor til de andre Kirker for at den kan desbedre ved Magt blive, og den Gudstjeneste, derudi er skikket, des ydermere opretholdes.

Det har altsaa knebet i begge Henseender, og det synes at være gaaet saa som saa med at holde Bygningen ved Magt; thi et Par smaa Menneskealdre efter hint Kongebrev forekommer et nyt, dateret 27. Decbr. 1585, hvorved det befales, at alle Landkirker i Baag Herred, saavidt de er formuende, skal komme Assens Kirke tilhjælp med Halvparten af deres Tiende, da Borgmester og Raad har klaget over, at Kirken er meget brøstfældig og i den sidste store Storm har lidt stor Skade.<sup>11</sup>

Om dette førte til noget, synes tvivlsomt; thi tre Aar efter fortæller Biskop Jacob Madsens Visitatsbog, at Kirken er i 100 Dalers Gæld, og tilføjer, at Spiret forneden er tækket med Teglsten, der blæser af i Storm. I 1595 noteres s. St., at Kirken er meget ond paa Spiret, Teglet afblæst, og endelig i 1598: Der høres ingen af Kirkens Regnskaber; veed intet, hvad Forraad Kirken haver; er bygfældig. I denne Tilstand befinder den sig tilsyneladende langt frem i Tiden, og nu er det ikke Spiret alene: I 1673 beretter en Rejsende, der er kommet over Assens

med Færgen: Paa Fyen ankommer man til Assens, en lille Stad med en ringe Kirke, helt igennem meget brøstfældig.<sup>12</sup>

Naar en fremmed, tilmed en Udlænding, blot paa en Genneffart har bemærket Forfaldet, har det været iøjnefaldende. Og det synes, som om Jacob Madsen i sit Notat fra 1598 røber det svage Punkt, naar han siger, at ingen hører, d. v. s. efterser Kirkens Regnskaber, og at han intet ved om, hvad Kirken ejer,

Man skulde synes, at den gode Biskop havde en Del af Ansvaret herfor. Men under alle Omstændigheder er det Uordenen fra de verdslige Forhold, der gaar igen her.

I 1714 begynder man en ny Kirkebog, og her indleder Biskop og Stiffamtmand, eller Stiftskriveren paa deres Vegne, efter at have bemærket, at Magistraten har undladt at efterkomme nogle Decisioner: „Thi der haver vaaret en fordærvelig Maner i Assens, at mestendel hver Aar er en ny Kirkeværgesat, og som hans Regnskab ikke straks er bleven forhørt, haver han beholdt hos sig, hvad paa hans Regnskab Kirken haver tilgode. Kirkens Forsvar — Stiftsøvrigheden — haver varet ad, men alt forgæves og uden Virkning paa Magistraten. Ved det, at Regnskaberne ej straks er forhørte, er meget gaaet bort af Kirkens aarlige Landgilde, hvor de nu ere døde, som skulde betale.“

„Den 15. Maj 1704 kom der kgl. Befaling, at de smaa fyenske Købstæders Kirkeregnskaber skulde gennemgaaes af to kgl. Kommissarier, men Regnskaberne fra Assens indkom ikke rettidigt, hvorudover stor Uorden er bleven foraarsaget.“

Derpaa følger en Opgørelse af, hvad Kirken har tilgode hos tidligere Værger. Det drejer sig om Tiden fra 1691 og om manglende Indbetalinger fra ikke færre end 15 Værger. Beløbene gaar fra et Par Daler til over 400 og udgør ialt 741 Rdl. 4 Mk. 8 Sk. Blandt Skyldnerne er Borgmester Lauge Hansen med 25 Rdl. og Raadmand Hans Kylling med lidt over 8 Rdl. Det tilføjes, at en Hoben af Beløbene siden er indgaaet, men de fleste af Skyldnerne er døde.

Idet det sædvanligt kun glimtvis fremgaar af Regnskaberne, hvad Kirken ejer, mens alt her synes grundigt eftergaaet, meddeles endvidere fra den citerede Indledning, at Kirken, spredt over Bymarken og i et Par Tilfælde i Saltofte Kohave, ejer omkring 40 Jorder, Agre, Tofter og Stykker, som i 1682 er hart-



kornsansat til 5 Tdr. 7 Skpr. Heraf er endel i Tidens Løb skænket af Borgmestrene Bonde Jacobsen, Jens Clausen, Lavrids Hjort, Lucas Schelle og andre. Tienden udgjorde efter en ældre Kirkestol 61 Tdr. 6 Skp., efter en nyere 70 Tdr. 7 Skpr. 3 Fdk.  $\frac{3}{8}$  Alb. Tiendeydernes Antal var 123.

Indenfor Bygrænsen ejede Kirken 7 Haver foruden nogle øde Pladser, en norden for Kirkegaarden, altsaa ved Torvet og vistnok Hjørnet af Damgade, hvor en Kbmnd. Leegaard ved denne Tid havde Tømmerlager, en i Ladegaardsgade og tre i Kattesund.

Korn- og Kvægtienden af Baagø, der kirkemæssigt hørte under Assens, gik til Dækning af Sognepræstens Udgifter til Altervin og Brød.

Iøvrigt ejede Kirken paa dette Tidspunkt — 1714—15 — 4 Kapitaler, tilsammen 169 Rdl. 4 Mk. 12 Skilg.

Derefter tilføjes, at man, paa Grund af den stedfundne Uorden, bortforpagter Tienden til Kbmnd. Chr. Trewen for 140 Sletdaler aarligt.

Antageligt er de førømtalte Berildske Jorder indbefattet i Forpagtningen, ialtfald synes de ikke undtagne, og Afgiften, de 4 Ørter Byg, tilfaldt jo Kirken. Disse Jorders Historie gennem fire Hundrede Aar vilde, fortalt i Detailler, fylde en Bog for sig, og vi maa nøjes med nogle Hovedtræk.

Kort kan da „Institutionen“s Historie fortælles ved et Citat af et ældre Dokument i et Kirkeregnskab fra Begyndelsen af Sekstenhundrederne.<sup>13</sup> Heri angives Jorderne at omfatte 26 Agre i Assens Mark og 10 Agre i Aborre Mark, af Hartkorn i 1682 4 Skpr.

Og videre staar der: „Alle disse Iorder haffuer Berild Persson i leie aff Wor Frue Kirke i Assens for IIII ørte byg aarlig aar wd att giffue. Huilcken for(skrev)ne iord forneffnde Berild Perssons fader i pantt haffde for en suma penninge, och gaff thet friitt och quitt till kirken igien, med saadan wilckor, att alt hans afføde skall haffue forneffnde iord i leye for forneffnde IIII ørte byg, saa lenge de kunne same skyld wdgiffue.“

Berild Pedersen var Fader til de to under Gejstligheden nævnte Assenspræster, Peder og Niels Berildsen, og Søn af en Peder, rimeligvis af den adelige Slægt Mormand. Han var Tol-

der i Assens 1504, Borgmester 1509 og Raadmand 1514 og var gift med en Datter af Borgmester Hans Clausen i Odense.<sup>14</sup> Og dernæst: Peder Mormand laante Assens Kirke et unævnt Beløb, sandsynligvis da det allermest kneb med Fuldendelsen af det store Byggeforetagende, og fik nogle af Kirkens Jorder i Pant.

Sønnen, Berild, kvitterede saa paa et Tidspunkt sit Tilgodehavende, mod at hans Efterkommere fik Brugen af Jorderne mod en rimeligvis billig Afgift af 4 Ørter eller 6 Tdr. Byg. Derefter har Jorderne saa i Tidernes Løb været brugt af flere Assensslægter, nedstammende paa Sværd- eller navnlig Spindesiden fra Berildsslægten eller Mormandsslægten, og det bør her tilføjes, at afdøde Klaus Berntsen, i mange Aar Assenskredsens Folketingsmand, mente sig at nedstamme fra den middelalderlige Assensslægt.<sup>15</sup> — Navnene Berildsen og Berntsen er synonyme.<sup>16</sup>



Slægten Berildsens  
Vaaben.

I 1694 var Jorderne delt mellem en Karen Poulsdatter, en Oluf Pilsen og Mads Rasmussen med 12 Skp. Land til hver. I 1724—25 er Lejerne Niels Storm, Feldbereder Ditlev Olsen samt Peder og Jens Hansen. I 1732—33 er det Laurs og Niels Storm, Ditlev Olsen og Søkende, Jørgen Jensen, Niels Post- rider, Rasmus Karup og Henrik Hansen, lutter Navne, der intet fortæller. Og hertil kommer, at det i det sidste Notat for enkeltes Vedkommende er tvivlsomt, om det er i Egenskab af Affødinge af Berildsenfamilien, de er Brugere, idet nogle andre Kirkejorder, de Laaleske, er indblandede.<sup>17</sup> Disse sidste Jorder skriver sig formentlig som Gave fra et Medlem af en Assensslægt, Laale, der nævnes bl. a. i en Mønstringsliste over Assensborgere fra 1558. Her anføres Lavrids, Morten, Wellants og Jørgen Laale.<sup>18</sup> Jorderne var hartkornsansat til 3 Skp. 2 Fdk. 1 Alb.

I 1822 var de to Kategorier atter sammenblandede; her findes iøvrigt Navne, der op til vor Tid er velkendte i Assens: Storm, Tommerup og Markussen.

Ved denne Tid, i 1825, uddør en Gren af Slægten med Hs. Chr. Berildsen, og Kirkeinspektionen mener da, at denne Part maa tilfalde Kirken uindskrænket.

Tre Aar efter er Jorderne, ogsaa de Laaleske, udskiftede. De udgør derefter 15 omtrent lige store Agre, med et samlet Areal af mellem 46 og 47 Tdr. Land à 10,000 Kvadratalen. Naar imidlertid Kirkeinspektionen — en Prokurator Kummel — mener, at Hs. Chr. Berildsens og en samtidigt afdød Ole Detlefsens Parter er hjemfaldne til Kirken, viser det sig at være med Urette.<sup>19</sup>

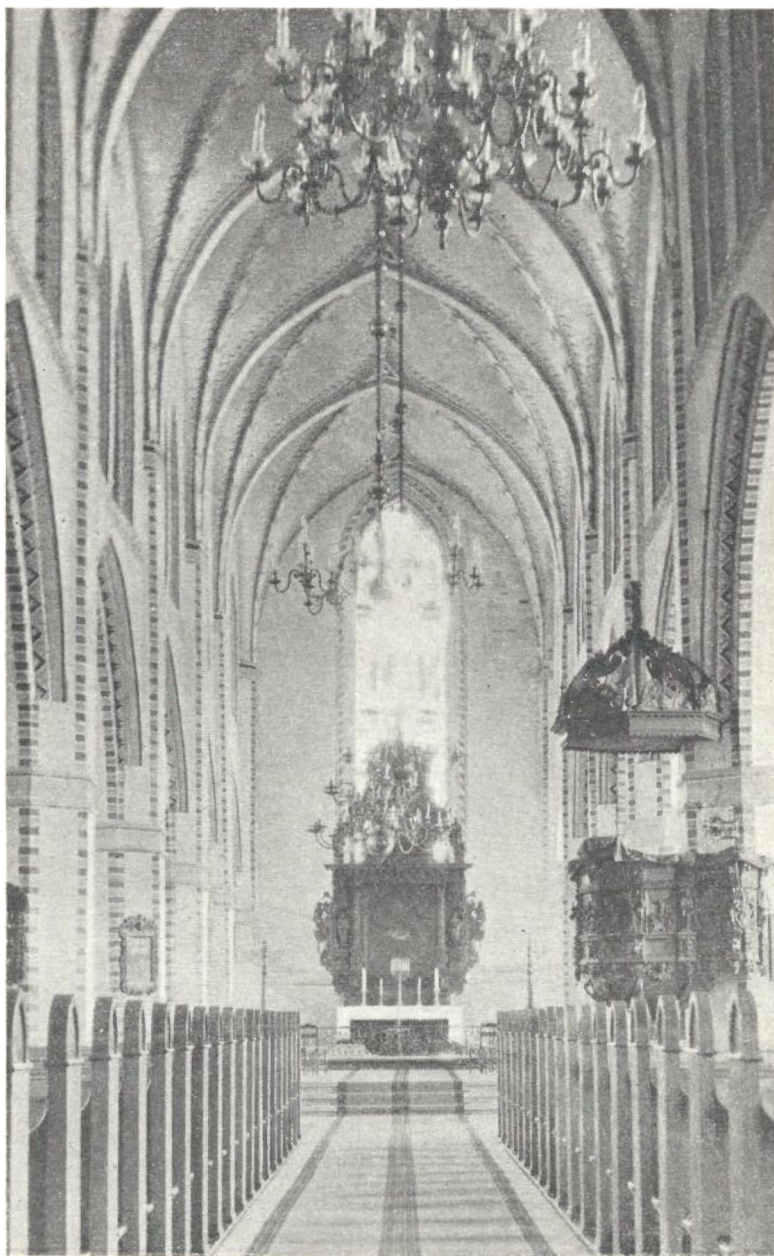
Man anlægger nemlig fra Kirkens Side Sag mod to Broderbørn af Hs. Chr. Berildsen, først ved Byretten og derefter ved Overretten, for at faa sit Standpunkt godkendt. Men Dommen gaar ud paa, at de to Søskende, Lorentz Peter Behrendsen og Maria Cathrina, gift Lassen i Itzeho, faar tilkendt Retten til deres Farbroders Part, uagtet de ikke boer i Assens. Det var det sidste Forhold, der laa til Grund for Kirkeinspektionens Syn paa Sagen; den mente, at paagældende Efterkommere skulde være faktiske Brugere. Nu blev de blot forpligtede til at svare en til deres Del af Jorderne svarende Part af de 6 Tdr. Byg og tilkændtes derefter Ret til Differencen mellem Afgiften og den Leje, Jorderne indbragte.<sup>20</sup>

Senere er det andre Navne i Itzeho, Tønder og Løgumkloster, der aarligt faar tilsendt Overskudet, der for denne Grens Vedkommende, ialtfald hen i Firserne, drejer sig om ca. 70 Kr.

Udover dette ejede Kirken fra 1666 to Helgaarde og fire Halvgaarde i Bække Sogn ved Kolding. De var i 1650 skødede til Byen af Kongen, og i 1666 skødede Byen dem til Kirken som Dækning for et Laan paa 500 Rdl., Kirken havde ydet Byen under Svenskekrigen.<sup>21</sup> Godset blev i 1693 afhændet for 200 Rdl.,<sup>22</sup> et Forhold, Biskop og Stiftamtmand i den ofte citerede Kirkebog ytrer deres Misfornøjelse med, idet de gør gældende, at Gaardene gav Kirken en Indtægt, der svarede til Renten af det tredobbelte Beløb.

Videre besad Kirken, ad usporlige Veje og formodentlig fra gammel Tid, et Boelsted i Glamsbjerg. I 1706—07 blev det tildømt Byen, idet Borgmester og Raad mente at kunne gøre Krav paa det som Arv efter Sct. Jørgens Lav, men af Kirkeregnskabet for 1730—31 ses det, at det atter ligger til Kirken, som i 1868 solgte det for 1950 Rdl. og en Afgift af 5 Tdr. Byg aarligt.<sup>23</sup>

Paa dette Omraade havde Kirken følgende Indtægter i



Assens Kirkes Indre.

1714—15: I Tiendebyg 117 Rdl. 3 Mk. 3 Skilg. Landgildepenge 2 Mk. 10 Skilg. Jordskyldspenge 5 Mk. 14 Skilg. Leje af Jorder 20 Rdl. 4 Mk. I Renter 3 Rdl. 3 Mk. 3 Skilg. I Indtægter af 144 Stolestader 13 Rdl. 3 Mk. 12 Skilg. Ligpenge 58 Rdl. 5 Mk. Der blev begravet 88 Lig i Kirken og 29 paa Kirkegaarden.

Der foreligger fremdeles i den citerede Kirkebog en Prislister over Begravelser. I Kirken kostede en Begravelse af „et gammelt Lig“, hvilken uhyggelige Betegnelse vil sige Liget af en Voksen, i Koret 20 Rdl., et Barn under 5 Aar 5 Rdl. I den store Gang ned til Korsgangen under Orgelværket henholdsvis 10 Rdl. og 3 Rdl. 3 Mk., alle øvrige Steder i Kirken 5 Rdl. og 2 Mk. Kirkegaardens sydlige Del og dens østre Ende var af en eller anden Grund den fineste, og her kostede et gl. Lig 3 Mk., et Barn 1 Mk. 8 Sk. I den nordlige Side og vestlige Ende en Voksen 2 Mk., et Barn 1 Mk. 8 Sk. Disse Priser gjaldt dog kun for Assensfolk; fremmede maatte akkordere med Magistraten. Noget særdeles var murede Begravelser i Koret, en saadan til 2 Lig kostede 60 Rdl.

Stolestaderne var delt i Ejendomsstader og Stader, Kirken ejede og lejede ud, og ligeledes i Mands- og Kvindestole, hver i sine Rækker. Der var 5 lukkede Stole, hvor Honoratiores sad, saaledes Tolder Christen Jensen, Herredsfoged Bertel Jørgensen, Steen Jørgensen fra Provstigaarden, Borgmester Lauge Hansen, Byfoged Niels Selmer, Farver Chr. Schurtz og Apoteker Lambert Franch. Deres Hustruer var anbragt i den store Gangs Kvindestole.

Det største Stade i denne Gang var forbeholdt fremmede Fruer. Visse Stole i den søndre Gang var for Mændene fra Baagø, og i „Holevad“, som den største Udbygning af gaadefulde Grunde betegnes, var gratis Stole, sagtens for Fattigfolk.

Der er stadigt Kludder i Regnskaberne, trods alvorlige Advarsler fra Øvrigheden, ja, trods at Stiftskriveren i 1698 stævner Magistraten for Omkostninger ved adskillige forgæves Rejser til Assens i Anledning af Uordnerne. I 1692 stævner Kirkeværgen omkring 100 Stolestadefolk til at møde med deres Adkomstbeviser. De 60 mangler disse og bliver dømt til at betale Afgifter fra 4 Skilg. til 1 Mk. 8 Skilg.<sup>24</sup>

Ejendomsstolene handlede man med som med andet Gods

eller andre Varer. De pantsattes for Gæld, og Retten til dem var jævnlige Genstand for Trætter. I 1664 sælger Eiler Staal, „fornehme Kiøbhandler udi Liubech“ (Lybæk) til Rasmus Fogel som Ejendomseje i alle Maader 3 Stolestader, som han har faaet i Gældsbetaling af Claus Andersen, Borger her sammesteds.<sup>25</sup> Ligeledes forholdsvis man sig med Gravsteder og Ligsten. I 1694 sælger en Mand i Middelfart til Farver Christian Bahnsen „den blaa Sten udi Assens Kirke, i Koret beliggende, med des underliggende og tilhørende fri Lejer Steder, som han af Palle Christensen i Højrup, hans forrige salige Hustrus Fader, bekommet haver, og han den til Udlæg efter sal. Jens Mand udi Gælds Betaling bekommet haver“.<sup>26</sup>

Der foreligger intet om Mængden af Begravelser i Kirken, men efter det Antal, der blev begravet i 1714—15, nemlig 88, at dømme, har Kirkegulvet været i større eller mindre Grad undermineret.

Da Kirken i 1842 blev underkastet en stor, men ret uheldig Restauration, fjernede man alle Ligsten og lagde dem som Fortov omkring Kirken. En Prokurator Marckmann fik da den lykkelige Tanke at afskrive deres Tekst. Originalen findes i Landsarkivet og en Afskrift i Nationalmuseets Arkiv.

Den ældste Sten dækkede over hin Borgmester Jens Bang, der var Christian d. II's Skulptur; den oplyser, at han døde i 1529. Foruden over ham var der Ligsten over tre andre Borgmestere af samme Slægt, alle fra Femtehundrederne. En Sten fortæller: Anno 1550 den 13 Januarii starff de erbare Frouw Anna van Ahlevelde, Benedicti Dochter, des erbaren Jens Rothfeld sin Husfrouwe gewest, up Hagenschov. Hun var Enke efter den Reinholt von Hedersdorp, der en Tid ejede Halvdelen af Præstegaarden i Adelgade, og har altsaa giftet sig med hans Efterfølger.

Fra 1529 til 1585 var der 10 Gravsten, fra 1624 til 1699 atter 10, deriblandt over Borgmestrene Bonde Jacobsens og Christian Hansens Fællesgrav. Fremdeles Sognepræst Niels Sass' og Kapellanen Jørgen Marcussens Gravsten. Fra 1707 til 1814 var der 20, hvoraf en over Sognepræst Bertel Ludvigsen, over den glade Tolder, Hans Thorsager, der i 1694 siunger om Borgmester af Constantinopel, og over den Kræmmerke, Ger-

trud Wolder, som er omtalt under Kapitlet Handelen. Endelig var der nogle udaterede Sten og endel Barnebegavelser.

Paa flere af dem findes tidsprægede Vers, et enkelt paa Tysk, men her maa gives Afkald paa at gengive dem. Derimod er Fri-stelsen for stor til at undlade at fortælle om en Ligbaare og dens Inskriptioner. Der stod: „Denne Ligbar tilhører Assens Sne-ker Laug og samptlig Compagniet. 1745.“ I fire Felter paa Bærefluden:

Under Billedet af en Hane:

Jeg galer højt, omvend Dig snart;  
Thi Døden kommer med en Fart.

Under en malet Urskive:

Jeg pikker, slaar og viser Dig,  
Dit Levnedsløb snart ender sig.

Under et Dødningehoved med korslagte Ben:

Jeg vidner om Din Hæslighed,  
Naar Du i Graven lægges ned.

Og endelig under et Timeglas:

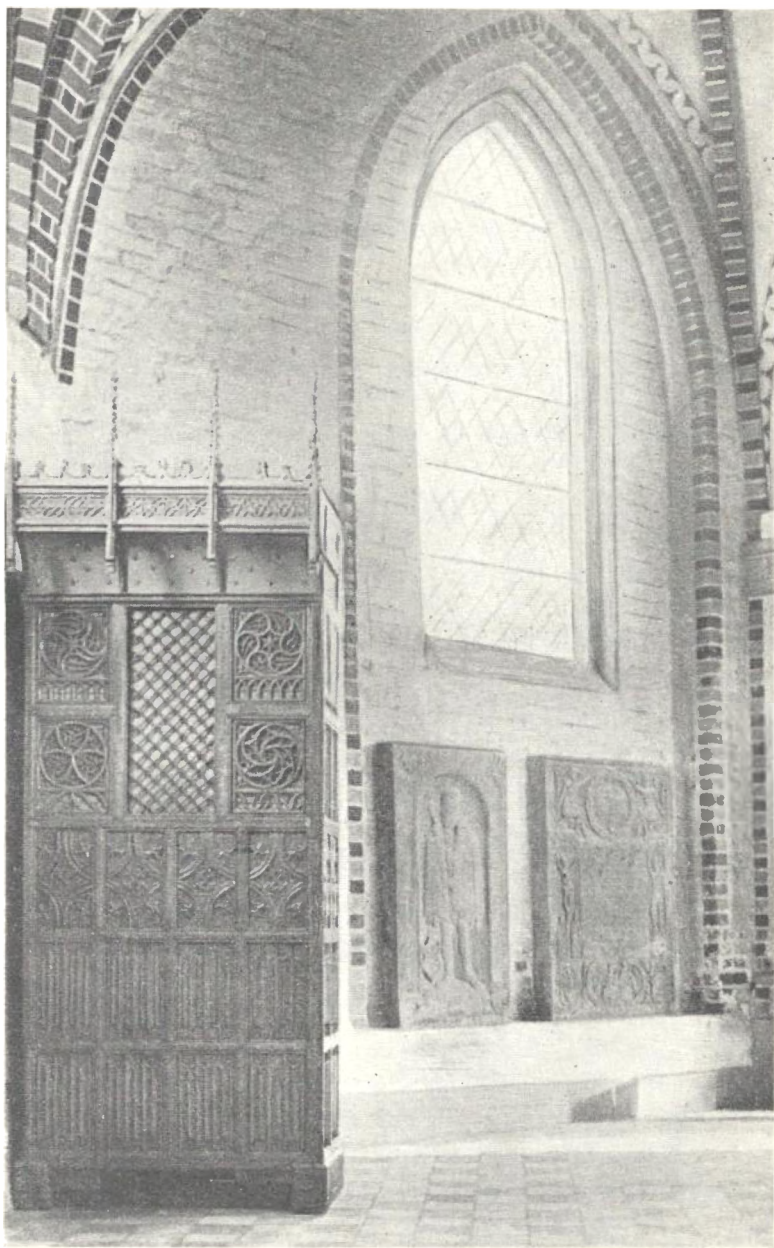
Jeg løber fast, agt vel derpaa;  
At Du kan altid færdig staa.

En ejendommelig Ligbaare, hvis uhyggelige Trusler fore-kommer ganske overflødige. Lauget var jo dog sikkert paa Kundekredsen.

Om Ligstenene skal endnu oplyses, at Marckmann fandt en sidste Sten udenfor Kirke og Kirkegaard; den havde forvildet sig over paa den anden Side Damgade og laa i Farver Madsens Gaard. Det var et Mindesmærke over Reinholt von Heders-dorp, og dets Tekst lød: „N-jars dag is de erbare und manhaf-tiger Reinolt van Hedersdorp, Oberster und Amtman upp Ha-genschov, hir begrafen — dem Gott gnedigh und barmher-tig — —“

Da Kirken atter blev restavreret i 1884, var kun 11 af de 49 Sten bevarede saavidt, at de kunde anbringes paa deres nuvæ-rende Pladser langs Kirkens Sidevægge.

Udover de her nævnte Reparationer i 1842 og 1884 ses Kir-



Parti fra Assens Kirkes Kor, med Monstransskab og to gamle Gravsten.



ken i Tidens Løb ret ofte at have været i Nød paa Grund af større eller mindre Brøstfældigheder. Saaledes foretog en Kirkevæрге i 1755—56 en Indsamling for at faa Penge til Reparation af Taarnuret og til Indretning af Kvarterslag. Der indkom 20 Rdl., og det oplyses, at 120 Borgere og Indvaanere har holdt sig tilbage, og de faar at vide, at man skal have den i Erindring en anden Gang. Reparationen er dog maaske blevet gennemført; thi Kirken har været saa heldig at vinde 70 Rdl. i Lotteriet.<sup>27</sup>

I denne Forbindelse kan det fortælles, at man ved en Lejlighed fjerner nogle Jernstænger, der var Rester af en Solskive, altsaa formodentlig Kirkens første Ur.

I 1764—65 forefalder atter Reparationer. Regnskabet viser en Indtægt af 800 Rdl., og Kongen bevilger en Kollekt, der indbringer 1200 Rdl. Dog maa man yderligere ved Laan fremskaffe 1000 Rdl., men tre Hvælvinger over Koret truer da ogsaa med at falde ned.<sup>28</sup>

Det er kort sagt med Kirken som med andre Bygninger, fra Raadhus og Byporte til Skibsbro og Møllebroer, som disse er Kirken præget af Forfald; Mangelen paa økonomisk Evne til at bøde paa Manglerne er et Fællestræk.

Men ogsaa her lysner det, da vi nærmer os Syttenhundredernes Slutning. Fra denne Tid, 1780, skriver sig følgende Referat i Odense Adressekontors Efterretninger af en inderlig naiv, men ganske fornøjelig Højtidelighed i Assens i Forbindelse med en Reparation af Kirkespiret.

„Assens. Den 22. Febr. indeværende Aar blev Kirkens store Spirs Fløj, som d. 3. Decbr. forrige Aar om Aftenen i en overmaade stærk Storm blev brækket og d. 8. Januar d. A. nedtaget, igen af Poul Albers, Glarmester her i Byen, opsat med sin prægtige, forgyldte Hane og Kugle. Ved hvilken Lejlighed bemeldte Poul Albers, da alting var sat op i sin Orden ovenfor Hanen, holdt en liden Tale til de Understaaende, i hvilken han takkede Gud, som sparede Kirken for større Skade, med Bøn, at Herren vilde fremdeles bevare Kirken for alt det onde, som ved Ildebrand, Storm og andet ondt maatte kunne overkomme den. Hans Majestæt, vor allernaadigste Konge som Kirkens Fosterfader, Hs. Ekscellence, Stiftamtmand Bille, og Hs. Højærvær-

dighed, Hr. Biskop Ramus, som Direktører og Stedets Inspektører blev ved denne Lejlighed i denne Tale ikke forglemte, som og for det kongelige Huses og alle gudelige Stiftelsers bestandig og evig Velgaaende blev drukken Skaaler ovenover Spiret, under Trompeters Lyd og Kanoners Løsning. Saa var og af bemeldte Albers forfærdiget en Blykasse, som blev lagt ind i den forgyldte Kugle, hvorudi er indpakket nogle skrevne Vers, samt en af Poul Albers forfattet Optegnelse paa alle den Tid her i Byen værende Indvaanere, samt hvad enhvers Betjening og Næring er —<sup>29</sup>

Inderlig naivt eller storstilet Reklame for „bemeldte Poul Albers“ Forgylderforretning? Imidlertid, for at komme bort fra al denne Svada og ned blandt „de Understaaende“, skal her meddeles om Kirkens økonomiske Forhold ved Slutningen af den Periode, nærværende Bog omfatter, hvad Regnskabet for 1865 viser. Kirken ejer da 18 Jordlodder, 517376 Kvadratalen, eller 51—52 Tdr. Land à 10,000 Kvadratalen, Boelsstedet i Glamsbjerg, der staar for Hartkorn 1 Td. 1 Skp. 1 Fdk., i Prioriteter etc. 6079 Rdl. samt aarlige Afgifter af Arve- og bortsolgte Jorder 4 Tdr. 6 Skpr. Rug, 9 Tdr. 7 Skpr. 3 Fdk. Byg og 5 Tdr. 3 Skpr. Havre.

Dens Gæld er 10,000 Rdl. Indtægten er: Renter af Kapitaler etc. 256 Rdl. 3 Mk. 4 Skilg. Tiende og Kornafgift 766 Rdl. 5 Mk. 6½ Skilg. Jordleje og Landgilde 384 Rdl. 5 Mk. 10 Skilg. Stolestadepenge, Klokkeringning og Jord til Lig 397 Rdl. 4 Mk. 14 Skilg. Efter at Udgifterne er afholdt, er der en Kassebeholdning af ca. 400 Rdl. Udgifterne er i det væsentlige: Skatter og Afgifter ca. 100 Rdl., Organistløn 300 Rdl., Kordrengene 100 Rdl., Graverløn 90 Rdl., Reparationer 224 Rdl., Kirkegaardens Pasning 230 Rdl., Renter af Gæld 500 Rdl., og endvidere anføres som indsat i Sparekassen 2037 Rdl.

Paa Trods af nærværende Bogs programmæssige Omfang skal endnu tilføjes, at den store Reparation i 1883—86 ialt kostede 110,953,23 Kr. og efterlod Kirken en Gæld paa omkring 76,000 Kr., væsentlig til Fyens Stifts offentlige Midler.<sup>30</sup>

Men efter denne var Kirken ogsaa befriet for Rædslerne fra 1842, de himmelblaa Hvælvinger med forgyldte Træstjerner og nogle Støbejerns-Vinduer, der mere egnede sig for et Koncert-

lokale eller noget lignende. Den sidste Reparation betegnes som noget haardhændet, men der var vist ingen anden Maade; nærværende Forfatter erindrer, at den sydlige Murs østlige Halvdel truede med at falde ned. Maaske en Følge af Undermineringen ved tidligere Tidens Begravelser.

Samtidigt med Restavreringen i 1842 blev Kirkegaarden nedlagt, idet dens Efterfølger,

### *Assistenskirkegaarden*

i Nyadelgade allerede var anlagt i 1815.

Her rejstes i Aarene 1850—51 og 1865—66 de to Mindesmærker for Treaarskrigens og 64-Krigens Faldne. Det førstes Historie begynder med en Opfordring i Byens Avis for 5. Juli 1850 til et Møde i Borgerskolen to Dage senere. Her vælges en Komité til Sagens Fremme gennem en Indsamling, der afsluttes i Oktober s. A. med det Resultat, at de fornødne Penge, 632 Rdl. 52 Skilg., er indkommet. Byens Bidrag udgjorde 231 Rdl. 57 Skilg., Kirken ydede 50 Rdl., og Resten, 350 Rdl. 91 Skilg., indkom fra Omegnen, idet dog heri var indbefattet 200 Rdl., skænkede af By og Omegn i Anledning af Krigens Udbrud i 1848.

Monumentet afsløredes d. 6. Juli 1851. De mandlige Indvånere indfandt sig ved Middagstid paa Raadhuset, hvorfra man i Procession drog til den festligt smykkede Kirkegaard, hvor imidlertid en Mængde Landboere og den kvindelige Del af Byens Befolkning havde indfundet sig. Festen aabnedes med 9 Kanonskud og under Kimen med Kirkeklokkerne, hvorefter Byfoged Buchwald talte og blandt andet takkede Monumentets Mester, Billedhugger Kleving i Flensborg, for hans patriotiske Uegennyttighed, som havde muliggjort, at man med saa ringe Midler havde naaet et saa smukt og anseligt Resultat. En Kantate af Lærer Kjær, med Musik af Organist Simonsen, blev afsunget, og fremdeles talte Sognepræsten, Consistorialraad Blædel, hvorefter man sluttede med Afsyngelsen af H. P. Holsts „Slumrer sødt i Slesvigs Jord“.

Om det mere beskedne Mindesmærke for den næste Krig savnes i flere Henseender tilsvarende Detailler. I en Indbydelse i Byens Avis for 15. Oktbr. 1865 siges, at det skal rejses over



Kirkegaardsaaen og broen i Assens. Efter Maleri af Dankwart Dreyer.  
Kunstmuseet i København.

50 faldne og paa Lazaretterne i Assens døde Soldater. Monumentet blev udført af Billedhugger C. Andersen i Odense, men Bekostningen omtales ikke, saalidt som der foreligger andet eller mere om Afsløringen, end at denne fandt Sted Søndag d. 29. Juli 1866 Kl. 4 om Eftermiddagen.

Vi kan herfra vende os til det

### *Helligaandshus,*

der forefandtes i Assens samtidigt med den første Kirke. At dette var Tilfældet, fremgaar umiddelbart af det under Kirken citerede Testamente; herved skænker Niels Hamundsen Litle Helligaandshuset i Assens, domui sancti spiritus in Assnæs, „alle de Grunde i Magtenbølle og Skalbjerget med Mobilier, som han ejer“. Hermed er ikke alene Helligaandshusets Tilværelse givet, men Gavens Størrelse maa vidne om, at det, ret naturligt, som liggende ved en af Landets Hovedruter, paa det Tidspunkt har været af Betydning. Hvornaar det er blevet til, vides ikke. Men naar der i en Artikel i „Fra Arkiv og Museum“ siges, at Assens, Odense og Nyborg, foruden andre Byer, faar deres

Helligaandshuse i Tiden efter 1350,<sup>1</sup> foreligger her en tydelig Fejltagelse. I Assens var det at finde før 1295.

Det er som de andre oprettet af en Munkeorden, Helligaandsbrødrene, hvis Hospitaler optog syge, fattige og fremmede uden Godtgørelse. Til Hospitalet i Assens hørte et Kapel, hvor der afholdtes Gudstjenester, men det var dog ikke noget Kloster, hvilket fremgaar af, at det ikke nævnes blandt de Klostre, som under Christian d. I blev reformeret og derved sat i Forbindelse med Ordenens Hovedinstitution, „in Saxia“ ved Rom.<sup>2</sup>

Kapellet og dets Gudstjenester har hørt under Provsterne i Tofte, senere i Assens; thi i 1418 faar den under Gejstligheden nævnte Johs. Ulfeld Gavebrev fra Paven bl. a. paa vort Helligaandshus.<sup>3</sup> Fremdeles viser det sig af en Sag, Provst Hans Hansen i 1514 anlagde mod Karmeliterordenens Provincialprior, Dr. Anders Christensen ved Klosteret i Helsingør. Assensprovsten paastod, at Helligaandshuset i Assens i mange Aar havde hørt under hans „Forfædre“, Provsterne i Tofte og Assens; men nu havde Karmeliterbrødrene tilegnet sig det, da de oprettede Vor Frue Kloster.<sup>4</sup>

Sagen blev forligt ved et Møde i Kalundborg d. 6. Febr. 1515 under Christian d. II's Forsæde. Karmeliterne blev forpligtet til at overgive Hans Hansen alle Helligaandshusets Klenodier, Monstranser, Alterkalke, Diske, Messerede, Korkapper, Sct. Bartholomæus Apostels Arm og alle de andre Relikvier og Relikvigemmer. Der er i Originaldokumentet med en anden Haand tilføjet: „Item aariwercket med all syn tilhøring, alle klocker, storæ oc smaa. Item thet syborium, som sacramenthet udj staar etc. Item rosa in Jerico, Sancte Caterine tandt.“<sup>5</sup> Rosa in Jerico var en nordafrikansk Ørkenplante, som man troede kunde helbrede for Blindhed.

I Dokumentet hedder det videre: „Item skulle og forskrevne Dr. Anders og hans Brødre af Karmeliterorden lade opbygge paa deres egen Kostning et nyt Hospital, ligervis og i alle Maade, som det i Vor kære Herre Faders egen Nærværelse paa Hindsgavl var Hr. Hans Hansen og Dr. Morten imellem forhandlet, og Hr. Hans Hansen skal dertil forvise dem Stedet og Grunden. Og derimod skal forskrevne Brødre af Karmeliter-

orden have, nyde og beholde til evig Tid den gamle Kapelle, Hospitale og Gaard, som de indtaget have, i Længde og Bredde, som den af Arilds Tid været haver, som Provster i Tofte tilforn af Arilds Tid ibode og besiddet have.“<sup>6</sup>

/I dette ligger ialtfald nogle af de ydre Konturer af Helligaandshuset og Vor Frue Klosters Historie. Der mangler blot Aarstallene 1500—1501, da Karmeliterne overtog, eller som Hans Hansen skriver, tilegnede sig Hospitalet.

Karmelitermunkene tilhørte en Orden, der havde sit Navn fra Karmels Bjerg i Palæstina. Herfra fordrev Tyrkerne dem i trettende Aarhundrede. Under Erik af Pommern kom de til Danmark og grundede deres første Kloster i Landskrona 1410. De kaldtes Hvidebrødre, fordi deres Ordensdragts Særkende var et Stykke hvidt Tøj, anbragt dels paa Ryggen, dels paa Brystet.

Mærkværdigt sent fik Assens gennem dem sit første og eneste Kloster, et ret forbavsende Forhold, naar man betænker, at Odense allerede havde haft sit af Erik Ejegod stiftede Kloster i fire Hundrede Aar,<sup>7</sup> og at der rundt i Landet var stiftet en Række Klostre af forskellige Munkeordener.<sup>8</sup>

Ved Karmeliternes Ankomst til Assens har de fundet det lettere paa en eller anden Maade at sætte sig i Besiddelse af Hospitalets Bygninger end at bygge selv. Resultatet blev, at Hospitalet blev ophævet og Klostret indtog dets Plads.

Vi kender intet til Helligaandshusets øvrige Historie, og om Klostret ved vi blot, at dets første Prior var den Dr. Morten, der forhandlede med Provst Hans Hansen paa Hindsgavl. Om Dr. Morten vides, at han kom til Assens fra Landskronaklostret. Han var oprindelig fra Næstved og skal have været i Besiddelse af fortrinlige Evner som Prædikant.<sup>9</sup>

I saa Henseende kan henvises til Christian d. II's Brev, citeret under Kirkens Historie, hvori det hedder: „For os er berettet, at Vor og Kronens Vor Frue Kirke i Assens skal nu have fanget stor Afryk med Sjælegaver, Almisse og anden Hjælp, af det Vor Frue Kloster der sammesteds nu begyndt er, saa den nu storligen forfalder.“ Dr. Morten har været Sognepræsterne en haard Konkurrent; han har fanget Sjæle, mens Anders Official gik paa Harejagt.

Dr. Mortens Efterfølger kender man ikke. Klostret har, fra set Ændringen i Tiendeydelsen, næppe spillet nogen synderlig Rolle; det eksisterede jo blot i den korte Tid af 25 Aar.

Det blev ophævet i 1526, og fire Aar efter skænkede Frederik d. I dets Grund og Bygninger til Borgerne i Assens, „dog med saa Skel, at de skulle forbygge samme Kloster med god Købstadbygning og Gaarde, og dennem skulde besidde Borgere, som skulle skatte og skyldte og hjælpe til at opholde kongelige og Bysens Tynge.“<sup>10</sup>

Maa vi imidlertid give Afkald paa at fortælle nærmere om de to Institutioners Historie, idet Kilderne svigter, har det til Gengæld truffet sig saa heldigt, at der har kunnet skaffes Visshed for, hvor i vor By de havde deres Plads, en hidtil uløst Gaade.

Der forelaa for omkring et halvt Hundrede Aar siden en Tradition i Assens, der vilde vide, at Frue Kloster havde ligget der, hvor nu Gaarden Nr. 11 paa Østergade ligger. Denne Tradition har imidlertid ikke mere paa sig end saa mange andre Traditioner. Og mon ikke dette Sagn har sin Oprindelse fra, at den paagældende Ejendom alle Dage var en af Byens anseligste, ialtfald saa langt den kan følges tilbage i denne Forbindelse, den højest takserede. Af denne Grund og fordi den laa ved Torvet og var nærmeste Nabo til Raadhuset, kunde den kun besiddes af velhavende Borgere, Borgmesteremner og Borgmestre. Tilmed har den ved mangfoldige Lejligheder huset kongelige Gæster. I et Skifte efter Borgmester Christian Hansens Enke, som døde 1699, nævnes baade Kongens store Stue, Kongens lille Stue, hans Sengekammer og Lensmandens Kammer<sup>11</sup>, og i et Brev fra 1649 skriver Frederik d. III, at Borgmester Bonde Jacobsen, der ejede Gaarden til sin Død 1664, „stadig udi mange Aar skal have logeret højstbemeldte vores salig Her Fader og andre fremmede Herrer“.<sup>12</sup>

Gennem alt dette har den været forlenet med en vis Fornemhed, som man senere ikke har kendt Oprindelsen til og derfor har søgt at forklare sig ved at henlægge et Kloster dertil. Naar man endvidere har fortalt, hvad ogsaa Danske Atlas antyder, at der her har ligget et Franciskanerkloster, falder ogsaa dette bort ved den Kendsgerning, at der i Fyens Stift kun fandtes fire

Klostre af denne Orden, nemlig i Odense, Svendborg, Nysted og Nykøbing.<sup>13</sup>

Udover denne eller disse Traditioner findes der i Kirkehistoriske Samlinger<sup>14</sup> fremsat, at Helligaandshospitalet maa- ske har ligget paa Provstigaardens Grund, noget, der gaar igen i sidste Udgave af Traps Danmark. Formodningen skyldes en Meddelelse fra Sagfører, Cancelliraad Fr. Maaløe, men hvad den nærmere er gaaet ud paa, har ikke kunnet oplyses, da af- døde Stiftamtmand Stemanns Arkiv ikke mere eksisterer. Men mon ikke min Fader har tænkt paa det Stenhus, Christian d. III i 1549 skænkede Borgmester Povl Bang, og som stod paa Prov- stigaardens Grund?

Dette er imidlertid udelukket. Kongen kunde ikke, som vi lige har set, betinge sig, at en Grund, der laa udenfor Bymuren og hørte under Herredet, skulde bebygges med Købstadbyg- ning, der kunde svare Kongens og Bysens Tynge.

Der foreligger da ogsaa afgørende Vidnesbyrd om, hvor Ho- spitalet og derefter Klosteret har ligget. Det første er Resens Atlas. Her staar i Forklaringen under Nr. 4, og henvisende til Pladsen mellem Strandgade, Ramsherredgade, Havnegyde og Ved Stranden: „Paa denne fyre kantet Plads, som disse Gaar- der og Hafuer nu ere, har i fordum tyd verit et Kloster, som kaldis St. Gertruds Kloster.“

Nu har der aldrig, hverken i Assens eller andetsteds, eksiste- ret noget St. Gertruds Kloster, hvorimod denne Helgeninde har givet Navn til Gæstehjem og Kirkegaarde for fremmede.<sup>15</sup> Her- fra og fra at der, som paavist under Kirken, fandtes et Sct. Ger- truds Alter i denne, hvis Indtægter gik til syge og fattige, i Assens sandsynligt og rimeligt til Helligaandshuset, kan den Navnegivning skrive sig, Resen anvender.

At Frue Kloster laa her som Hospitalets Efterfølger, er der ingen Tvivl om. I Nationalmuseets Arkiv findes en Rap- port, indsendt fra Assens i 1920 af Museumsinspektør Hugo Matthiesen. Heri berettes om nogle Fund ved Grundudgrav- ninger i Kvarteret nord for Strandgade, paa den Plads, Resen angiver som Stedet for Sct. Gertruds Kloster. I Ejendommen Nr. 8 fandtes ved Nedlægning af Rør i Porten en Mængde Ske- letter, regelmæssigt nedlagte i Rækker og i Retning Øst—Vest.



Videre er der, efter samme Rapport, i Tiden ved 1914, under Udgravninger til Forhus og Sidehuse paa samme Ejendom fundet Menneskeknogler i Mængde, dels hele, urørte Skeletter, dels Benkuler med ophobede Knogler og Kranier. I den vestre Ende af Stalden, som er Ejendommens Baghus, stødte man paa et Stykke Murværk med Længderetning Øst—Vest. Det var 2 Alen tykt og bestod i store Munkesten i haandslagen Kalk. Der tilføjes, at der efter Udsagn fra forskellige Sider, deriblandt fra et Par navngivne Mænd, skal være fundet Skeletter ogsaa under de tilstødende Ejendomme, Numrene 12 og 14.

Der er ingen anden Forklaring paa disse Fund, end at vi her staar overfor det længe eftersøgte Helligaandshospitals, senere Frue Klosters Rester, med den til Hospitalet hørende Kirkegaard for fremmede, i Assens Færgerejsende. Ialtfald fra 1295 og til 1500 har dette Hospital eksisteret. Naturnødvendigt er mange af dets Gæster, saaledes under Sortedøden, døde og begravede her, og det er deres Levninger, der fylder Grave og Benkuler. Ogsaa Murværket, der ikke kan have tilhørt en almindelig Købstadbygning, vidner for Rigtigheden af denne Antagelse.

At Frue Kloster derefter havde sin Plads paa dette Sted, bekræftes ikke alene ved Resens Angivelse, men endnu mere ved de Ord, der slutter Kallundborgforliget i 1515, „og derimod skal forskrevne Brødre af Karmeliterorden have, nyde og beholde til evig Tid den gamle Kapelle, Hospitale og Gaard, som de indtaget have.“

Dette maa sige, at Morten Pedersen og hans Munke var der, og blev der. Det kan ikke være Meningen, at de blot fik Grund og Bygninger overdraget som en Værdi, de kunde realisere. Og videre maa der ligge en Bekræftelse i, at de blev forpligtede til at bygge et nyt Hospital andetsteds i Byen. Var Klosteret ikke anbragt i Hospitalets hidtidige Bygninger, manglede enhver Grund til at bygge et nyt.

Fremdeles skal anføres et Kongebrev af 20. Juni 1530: Esbern Smet, Byfoged udi Asszenns, fik Brev, at Kongen har givet ham til fri Ejendom et Tværhus udi Assenns, „vden fore claastrer nest østenn wedt byes murenn och vp till Hoffmeden, met gaardtzsrom, som nu begrebet er“.<sup>16</sup>

Dette Tværhus har ligget mellem Bymuren og Frue Kloster, og for at udelukke enhver Tvivl om Betydningen af Ordene „nest østenn wedt byes murenn“, skal her anføres et af mange Vidnesbyrd om, hvorledes dette Udtryk er at forstaa. Et Kongebrev fra 1549 betegner Hjørnet af Torvet og Damgade som liggende norden op til Vor Frue Kirkegaard.<sup>17</sup> Nordnorden op til vil sige nord for og østen op til eller ved betyder øst for. Og den eneste Del af Bymuren, der vendte en østlig Side til Byen, var selvsagt Muren langs Stranden. Tillige staar der: och vp till Hoffmeden, hvorved forstaaes et Spærrværk, en Skandse foran Strandporten.

Det er herefter let at bestemme, hvor Esbern Smeds Tværhus laa. Det fandtes i det sydvestlige Hjørne af den Firkant, Resen betegner som Stedet for Sct. Gertruds Kloster, og noget vest for det Sted, hvor Fundene blev gjort.

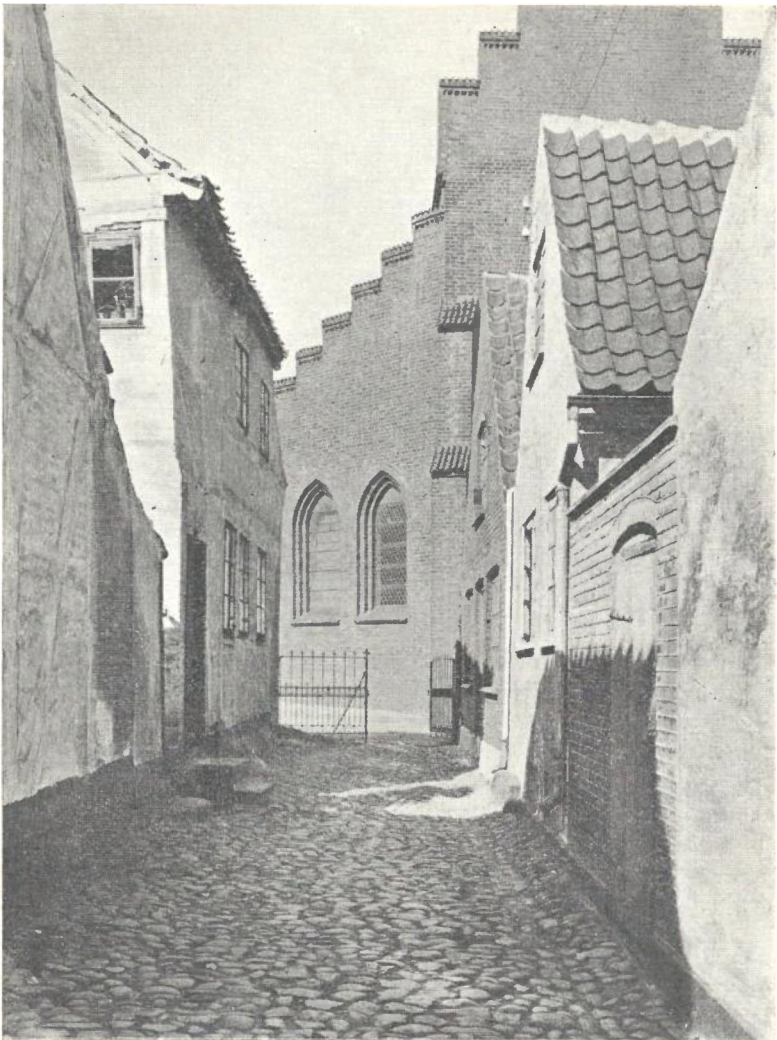
For imidlertid ikke at lade noget Bevis uudnyttet, skal her anføres et Notat fra Assens Raadstueprotokol fra 1619, hvor det hedder: Borgmester og Raad bevilgede og samtykte Peder Laursen det Jordsmaal ved Stranden, liggende Sønder og Nord op til den Karnap ved Klosterhaven, og det maa indplanke, dog han deraf skal give aarlig 4 Skilling danske, fra den nørre Ende af Klosterhaven og til hans Faders Have.<sup>18</sup>

Her maa være Tale om en Have, der har ligget mellem Klosters nordlige Mur og en anden Have, der har ligget ud til Rams-herredgyde. Under alle Omstændigheder: Klosteret og dermed Helligaandshuset anbringes atter her ved Stranden og i den ofte omtalte Firkant.

Herfra kan vi gaa over til et Omraade, der op til vore Dage har hørt under eller i hvert Fald haft Tilknytning til Gejstligheden, nemlig Skolerne, og begynder med den ældste,

### *Latinskolen.*

Det første, der foreligger om Assens Latinskole, skriver sig fra Biskop Peder Palladius' Visitatsbog. Heri fortæller han, hvorledes han gav en Pebling i Assens Skole en dansk Hvid, „at han skulde lære mig at gaa By om og tigge Almisse; men han var ikkun min Mester en Middagsstund; siden lærte det sig selv, at jeg turde ikke der give mere ud for“.



Stræde ved Kirken — tidligere Skolemesterstræde og Simon Kyllingsgade, siden navnlost. Bygningerne til venstre er sikkert Rester af Latinskolen. Efter Fotografi af Hugo Matthiessen.

Hvilke Forhold, der førte den Ribe Skomagerson til Assens, vides ikke, saalidt som man ved noget om den Skole, han søgte. Han var født i 1503, og idet al Undervisning indtil Reformationen var knyttet til Klostrene, kan man maaske tænke sig, at det har været Vor Frue Klosters Skole.

Og maaske er det denne, der er Tale om i et Kirkeregnskab for 1536, hvor der staar: Item Hans Vibe haver en Jord, som den gamle Skole paa stod, østen for Jons Jord og vesten for det Stræde, som løber fra Tinget til Kirkegaarden.

Her, et eller andet Sted mellem nuværende Damgade og Lille Kirkestræde, har under alle Omstændigheder den første Skole i Assens ligget, maaske dog begyndt af Munkene ved Helligaandshusets Kapel og fortsat af Frue Klosters Munke.<sup>1</sup>

I det samme Regnskab fortælles videre, hvor Skolen derefter var anbragt, til Borgerskolen blev opført i 1825, altsaa i nærved tre Hundrede Aar. Der skrives nemlig: Samme Tid samtykte Borgmester og Raad og Menige, at det Hus, som ligger østen Kirken, maa og skal være deres Skole her udi Byen, at fattige Børn kunde have Hjælp og Trøst af. Det er den Ejendom, Rezens Atlas betegner som Skolen, nemlig Hjørnet af nuværende St. Kirkestræde og Adelgade.

Oprettelsen af denne Skole synes besynderligt nok at have foregrebet, hvad Christian d. III's Kirkeordinans af 2. Septbr. 1537 befaler, nemlig, at der skulde oprettes en Latinskole i hver Købstad. Forudsat, det er en saadan, man har tænkt sig i Assens, og ikke en almindelig dansk Skole. Saadanne blev netop forbudt i den samme Ordinans som skadelige Konkurrenter til Latinskolerne.

Derefter hører man intet til nogen Skole i Assens før i 1554, da Christian d. III, som berørt under Kapitlet om Gejstligheden, skænker Sct. Birgitte Vikaries Gods til Skolen, med Fradrag af 9 Mark, der tillægges Prædikestolen. Og det paalægges Superintendenten, som de første reformerte Biskopper kaldtes, at have Indseende med, at Godset ikke forringes, og at der altid der i Byen holdes en god Skolemester.<sup>2</sup>

Det Gods, der saaledes blev tillagt Latinskolen, bestod i syv Bøndergaarde, en Jord og et Gadehus i den nærmere eller fjernere Omegn. At komme ind paa disses Beliggenhed, er ørkesløst, idet de i den følgende Tid blev Genstand for en Række Mageskifter.<sup>3</sup>

Udover Indtægten af dette Gods havde Skolen en Afgift af dem blandt de ældste Disciple, der fungerede som Løbedegne, hvilket vil sige, at de i en Del Sogne i Omegnen, som var lagt

til Skolen, forrettede den manglende faste Degns, Sædedegnens, Tjeneste.

Biskop Jacob Madsen giver i sin Visitatsbog en Oversigt over, hvad Løbedegnene i Aaret 1595 havde af de, som det viser sig, 13 Sogne. Det var Flemløse, Sandager, Tanderup, Ørsted, Sønderby, Turup, Kærum, Søllested, Barløse, Køng, Haarby og Assens. Listen begynder med at oplyse, at øverste Hører af Gamtofte Sogn aarlig havde 18 Ørter Korn, nederste Hører af Dreslette Sogn 13 Ørter, hvoraf Skolen fik 2 Skpr. af hver Ørte. Videre meddeler han en Fortegnelse over en Mængde Brød, Oste, Æg og Gæs, der altsaa tilfaldt Løbedegnene ubeskaaret.<sup>4</sup>

Som man saa, lønnedes Hørerne fra Gamtofte og Dreslette. Rektor har haft Indtægten af Vikariegodset, foruden, som man vil se af nedenstaaende Klage, en vis Løn af Byen. Herud over havde alle tre, oprindeligt formodentlig af Sædvane, efter 1578 i Henhold til en kgl. Forordning, Ret til at faa Kosten hos Byens Borgere.<sup>5</sup>

Man forstaa derefter bedre, at Skolens Regnskab for 1595 blot viser en Indtægt af 7½ Daler 3 Mark og navnlig kun har en Udgift af 11 Daler 3 Mk. 5 Skilg. Det er jo et forbløffende indskrænket Budget, især set i Belysning af en umiddelbart efterfølgende Bemærkning: Jacob Frandsen kom derfra; hand belaa en Pige; gav hende 100 Daler.

De to Beløb er selvfølgelig rigtige, men i samme Grad næsten begrebsforvirrende. Jacob Frandsen, der var Hører, bødede sin Forseelse med det ottedobbelte af det, der udgjorde Skolens samlede Udgifter i et Aar. Og Forholdet kan da kun forstaaes ud fra, at Skolen saa at sige ingen Udgifter havde. Og tænker man paa Varme og Lys, hører man, at der ingen Kakkelovn forekom i Assens Skole før saa sent som i 1728, og at da den endelig kom, maatte Disciplene sørge for den nødvendige Brændsel ved at samle dette i Omegnens Skove. Lysene, der var fornødne i Vinterdagens første og sidste Timer, fra 6 Morgen til 4—5 Eftermiddag, medbragte Eleverne selv og klistrede dem til Skolebordene. Heller ikke Rengøring kostede Skolen noget; den var ogsaa Disciplenes Sag; de yngste fejede Gulvet Lørdag Eftermiddag med Koste, de selv lavede.<sup>6</sup>

Det synes næsten, som om den eneste Udgift var det Papir, Eleverne nødvendigvis brugte. Jacob Madsen beretter herom fra 1596: Blev uddelt i Skolen, i Rektorens Klasse til hver to en Bog Papir; i anden Klasse 5 Personer om en Bog, i tredje fik hver tre Ark; de, der læste Gloser, to; de smaa et Ark. Det har aabenbart været en meget alvorlig Sag med denne Uddeling, ellers havde vel en Biskop ikke ulejligen sig med omhyggeligt at notere disse Detailler; beklageligvis noterer han ikke Udgif- tens Størrelse, men tilføjer forklarende: Dette Papir, som Rek- toren fik til Skolens Brug, gav Niels Mand af Almissepenge, oppebaarne af Øksne til Skolen. Altsaa heller ikke her nogen Udgift, og det eneste, der bliver tilbage som Forklaring paa de 11—12 Daler, bliver da maaske Anskaffelsen af noget Inventar eller Reparationer paa dette eller Bygningen.

Men det var Rektors ovenomtalte Klage. Den skriver sig fra 1580, og Manden var Christjern Søffrensen Harboe; den er ret- tet til Kongen og lyder saaledes:

„Den fattige Persons ydmyge Begæring, som tjener for Skolemester i Assens.

Først at han selver maa oppebære hvis Afgift, som falder af det Vikariegoods, som er lagt til fornævnte Assens Skole, Skole- mesteren til Underholdning; besynderlig efterdi det af andre oppebæres og forholdes, saa han det ikke til visse Tider og Ter- miner, som vel tilbørligt er, kan bekomme.

For det andet, at han kunde bekomme, hvis (hvad) hannem endnu tilbage staar af det forgangne Aars Løn, hvilket Borg- mester Willum Bang haver annammet og hannem forholder.

Dernæst at Bønderne, som er lagt til Assens Skole, maatte fornøje Skolemesteren for hvis Honning, de ere pligtige, efterdi Fundatsen lyder, at al Afgift af fornævnte Vikarie Gods, intet undertagen i nogen Maade, skal være den fattige Person til Underholdning, som tjener udi Skolen.

Desligeste at have sin visse Kost hos Borgerne med sine Medtjenere udi Skolen, efter kgl. Majestæts Brev og Befaling.

Her hos ogsaa, at det maatte befales Borgmestre eller Kon- gens Foged udi Assens at tiltale Baagøe Bønder, for hvis de nu paa tredje Aar bliver skyldig til Degne Rente, efterdi As- sens Kirke er deres rette Sognekirke, iblandt hvilke ikke endnu

een er befunden, som haver givet hannem et godt Ord for sin Umage og Møde.

Fremdeles ogsaa at tiltale Lavrids Brasen, Raadmand udi Assens, for hvis Rentepening han er skyldig, og Peder Thorsøn for Jordskyld af en Gaard udi Assens, som han der købt haver.

Saa haver ogsaa Arnt Petherssøn udi Odense købt en Gaard af velbyrdig Knud Michelsøn til Skenderup, hvilken og skylder til Assens Skole, og ikke udi nogle Aar er udgiven.“

Vistnok 1580 fremkommer en ny Klage:

„Willum Bang, Borgmester i Assens, bruger det Kalende Gods, som er lagt til min Løn og Underholdning, saa at han oppebær Landgilde med andet, hvis medfølger efter Kong. Matts Fundats paa samme Kalendegods udgiven, og ikke udi rette Tide betaler, hvis han for saadan Oppebørsel skyldig bliver.

Til dette staar efter at skille mig af med Kosten, som godt Folk mig hos deres Bord bevilget haver, og er der med for det første saa vidt kommen, at en Dannemand, ved Navn Lavritz Brasen, den 22de Dag Aprilis haver forvist mig fra sit Bord, for ingen anden Sags Skyld, som han selver bekendte udi min Medhjælper Simon Anderssøns Nærværelse, der han af mig blev adspurgt, end at han idelig og ofte, baade med listige Ord, siden ogsaa med Trussel og anden underfundig Middel, af forskrevne Willum Bang blev overilet, saa han ikke vidste sig at kunne blive hannem kvit fore, uden at han saadan Begæring vilde efterkomme.“<sup>7</sup>

Er det ikke meget, disse Klager oplyser om økonomiske Forhold ved Skolen, giver de til Gengæld et Billede af en Assensrektors Kaar i videre Omfang. Man forholder ham hans Løn og andre Indtægter fra snart sagt alle Sider. Maaske af Forømmelighed i nogle Tilfælde, i andre afgjort af Ondskab, som naar Willum Bang er ude om at berøve ham en væsentlig Rettighed, saa at sige Grundlaget for den ugifte Mands Eksistens, det daglige Brød.

Nu skildres Willum Bang i Jacob Madsens Visitatsbog som en mildest talt uheldig Person. I 1589 anklager Sognepræsten ham for Foragt mod Religionen, og Biskoppen tilføjer forklarende: kort sagt et Svin af Epikurs Hjord. Andetsteds noterer

han: Willum Bang drukket over Natten. Og fremdeles: Her Jens, Sognepræsten, ved hvad jeg lidde Aften hos W. B. Ved endnu en Lejlighed: Borgmester var fuld.

Men det var ikke alene mellem denne Magistratsperson og denne Rektor, Forholdet var saa uheldigt. Nogle Aar forud klager Rektor Anders Lauritzen sammen med Sognepræsten, Provst Kempe, over Raadmand Jørgen Bang. Nytaarsaften er Rektor ude at sjunge Discant for Godtfolk udi Assens med de fattige Børn udi Skolen, „ath lade theris foreldre och andre gode christne høre theris forbedring wdj then deylig bogelig konst musica, och att the fattige børn motte ther hos bekomme nogen hielp och fortröstning till theris lerdom at forfremme tiill Gudtz ære. Tha haffuer Jørgen Bang, Raadmandth ther samme stedz, sielff personliig med sin suendt och andet seelschaff aff sit Husz ind løben och tradzeligen icke aleniste wførmeth, men och saa gruseliig offuerfaldet osz, besynderliig meg, theris fattige scholemester, med fæderspiudt och andre woben och wer-rig, slaget meg neder och jammerliig trælborreth meg, saa ath ieg aff synderliig Gudtz beschiermelse kom ther neppeliig fra met liifueth, som kiendes well bode paa mith liiff og klæder.“

Da Rektor derefter var undkommen til sit Hus, overilede Raadmanden ham og gennemstak hans Vindu — — —. Samme Nytaarsnat søgte Jørgen Bang med sit Selskab, forstærket til 15 eller 16 Personer, hen til Provst Kempe, slog fjendskelig paa hans Dør og Vindu, kom senere igen, tre eller fire Gange, brugte grimme Skældsord og undsagde Provsten og hans Børn.

Senere blev der Forligelse i Odense, hvor Borgmester Poul Bang mødte paa sin Broders Vegne, og Skolemesteren, „som nogen hoffmodt wor skeedt“, fik 20 Daler og Engelsk til en Kjortel, og Peblingene et Stykke groft Klæde til dennem at udbytte (dele). Provsten og Borgmester og Raad, som der længe havde været Trætte og Tvedragt imellem, blev forligte ved samme Lejlighed.<sup>8</sup>

Endnu i 1671 raader disse middelalderlige Forhold; da stævner Borgmester Jens Clausen Rektor Hans Allesen Bunkeflod, fordi han en Søndag Aften er trængt ind i hans Hus, har brugt Ukvemsord og tilføjet ham Hug og Slag. Samtidigt stævner Rektor Borgmester; Hans Allesen var i sit lovlige Ærinde hos



Jens Clausen med et Brev fra Landsdommer Lassen, da Borgmester pludselig overfaldt ham, „hannem basteneret, saa han blaa og blodig med største Vanære og Spot hans Hus har maattet undvige; det mange Godtfolk her i Byen vitterligt er, hvorledes han med blodig Næse og Mund og sønderrevne Klæder har maattet undvige hans Hus.“<sup>9</sup>

Maaske kan man sætte det daarlige Forhold mellem Skole- og Magistratsfolk i Forbindelse med den Særstilling i en vis Henseende, Skolefolkene indtog. Magistraten havde, i en Tid da kun ganske faa kunde læse og skrive, haft Vanskeligheder med at faa Byens smaa Bestillinger udført. Paa et Tidspunkt har man da brugt, højst sandsynligt misbrugt, Skolelærerne ved at paalægge dem at udføre disse Hverv. Det maa være et saadant Forhold, der har fremkaldt et Kongebrev af 4. April 1561, hvorved det forbydes, at Rektor og Hørere bruges til Byskriver og i andre Byens Bestillinger. Kongebrevet gjaldt Assens, Faaborg, Middelfart og Kerteminde; og man kan tænke sig de myndige Magistratsherrers Ærgrelse over at have disse Eksperter i den vanskelige Skrive- og Regnekunst gaaende blandt sig, uden at turde benytte sig af dem.<sup>10</sup>

Hermed skulde det væsentlige om Skolens ydre Forhold være fortalt, men før vi gaar over til Livet indenfor dens egne Vægge, skal her fremsættes en Skildring af Skolebygningens Ydre og Indre fra Aaret 1688. Den kan være forfattet enten af Rektor Christian Luja eller af hans Efterfølger Hans Iversen Stub; de skiftede nemlig det anførte Aar.

Der siges da, at Skolebygningen bestaar i 15 Fag Hus østen for Kirken, og — kan man skønne — med Facade mod nuværende St. Kirkestræde. I den nordre Ende har Rektor sin Residens, i Skikkelse af en Stue, et Studerekammer, et Kontor samt et Kammer, hvori han opbevarer sit Brændsel. Det bemærkes, at dette Kammer er „ganske øde“ og ligesom Resten af Huset trænger til Hjælp og Reparation. Om Inventaret skrives, at der i det yderste Kammer findes en Fyrreseng med fire Stabler og Himmel, samt et gammelt Bord med Egefødder og Fyrreplade, der nu er søndret. I Opholdsstuen staar en Jernkakkellovn.

I søndre Ende af Huset har den øverste Hører to Fag til sin Residens. I første Kammer staar en Skive (et Bord) med aaben

Fod og en Skuffe, i det inderste Kammer en grønmalet Seng med Fodtrin for og en liden Skive. I Skolen, hvis Beliggenhed uheldigvis ikke er nærmere bestemt, findes et Bogskab med Laas for, en enspaltet Gradualbog (Salmebog med Noder, som i katholsk Tid brugtes ved Messen), to gamle Basuner, tre smaa Tavler og en stor Tavle.

Dernæst hører til Skolen et firefags Hus, som ligger tvært norden for Skolen, altsaa, kan man slutte, med Facade til det lille Stræde, der fører til Kirken og lejlighedsvis betegnes som Skolemesterstræde. Her boer nederste Hører, og af Inventar forefindes en Fyrreskive med aaben Fod og Skuffe, en  $3\frac{1}{4}$  Al. lang Fyrrebænk og en Stol.

Rektor har en Have, der maaler  $18 \times 17\frac{1}{2}$  Al., øverste Hørers Have er  $17\frac{1}{2} \times 9$  Al. og nederste Hørers  $13\frac{1}{2} \times 8$  Al.<sup>11</sup>

Iøvrigt, som man ser, alt saa fattigt som vel muligt, og, hvad der er det væsentlige, kun et Skolelokale til 3—4 Klasser.

Uheldigvis forlyder der intet om dette Lokale, dets Beliggenhed i Komplekset, dets Størrelse, eller, fraset Bogskab og Gradualbog, noget om Inventaret. Det har vel imidlertid forholdt sig i Assens som almindeligt andetsteds, og i saa Tilfælde har Lokalet bestaaet i et tre—fire Fags Værelse med ukalkede Vægge, mens Gulvet var af stampet Ler eller forsynet med almindelig Brolægning. Det hele saa uhyggeligt og urenligt som muligt.

Borde og Bænke var raa og tarvelige og ofte tilstede i utilstrækkeligt Antal.<sup>12</sup>

Lærerne, der for Hørernes Vedkommende tiest var tidligere Disciple, som ønskede at samle nogle Penge sammen for saa at rejse til København og tage theologisk Attestats og derefter søge Præstekald, skildres som i mange Tilfælde daarlige Subjekter.

Fra Assens Raadstueprotokol Juleaftensdag 1638 foreligger et Notat, der viser, hvem en Assensrektor lejlighedsvis kunde søge Selskab med; her fortælles om Drikkeri og Slagsmaal mellem Kældersvenden paa Iversnæs, nu Wedellsborg, og Niels Pedersen, latine Skolemester i Assens. En Degen spiller en Rolle i Slagsmaalet.

Det var da ogsaa et Udslag af slige Forhold, naar enhver

Skolelov fastsatte Straf for, at Lærere indfandt sig drukne i Skolen eller Kirken.<sup>13</sup>

Degnene, de ældste Disciple, omtales af Jacob Madsen i følgende Vendinger: De ulydige Degne, med idelig Drik, Forsømmelse af Skolen, Natravne og anden Utugtighed, advares i Skolen to Gange, tredje Gang forvises af Skolen, og ingen Vidnesbyrd dem gives.

Disciplene var overvejende Fattigfolks Børn, som Forældrene anbragte i Skolen, for saaledes at faa dem forsørgede. Kosten fik de af Naade og Barmhertighed hos mere velstillede Borgere, hvor de spiste sammen med Tyendet.

De var nødvendigvis forsynede med Klæder, naar de kom til Skolen, men naar disse var opslidt, gik de i Pjalterne, til en eller anden Borger overlod dem noget brugt Tøj, eller en udenfor staaende fik en Indskydelse som den, Fru Anne Skovgaard til Barløse praktiserede i 1595, da hun skænkede tre Par Sko, 1 Daler og 25 Alen Vadmel til stakkels Peblinger i Assens Skole.

Reglementsmaessigt bestod Peblingedragten i en Kappe med en lille Pibekrave, mens Hovedet var dækket med en Hætte, for at de under den Tiggergang, Palladius omtaler, kunde skelnes fra andre tiggende Børn. Et lille Bidrag til Klæderne havde de ganske vist, idet det omtales, at Sognepræsten før Jul uddelte Vadmelspenge. I 1688 fik saaledes 5 Drengene hver 1 Mark 6 Skilg., i 1696 fik 9 Vadmel, hver 3¼ Al. I 1704 uddeltes „Fattiges Penge til 5 fattige Disciple og nederste i Skolen“. Desuden uddeltes hvert Aar de saakaldte Discantpenge, d. v. s. de Penge, der indkom ved Udøvelsen af „den deylig bogelig konst musica“, som Rektor Anders Lauritzen talte om. Skolen med Rektor i Spidsen drog rundt i Byen og sang for Døre de fire Højtidsaftener, Mortensaften, Juleaften, Nytaarsaften og Helligtrekongersaften. Denne Indtægt beløb sig i 1688 og 1700 til 13 Rdl.; i 1707 faldt den til 7 Rdl. 5 Mark, og i 1728 og 1733 til henholdsvis 4 Rdl. 5 Mark 15 Skilg. og 3 Rdl. 4 Mark 12 Skilg., og Nedgangen skal hidrøre fra, at man kun giver noget den sidste Aften.<sup>14</sup>

Hertil kom saa en aarlig Uddeling af nogle Legater, nemlig et paa 500 Sletdaler, stiftet af Jørgen Brahe d. 6. April 1647; det

uddeltes til 4 fattige Skolens Personer med 5 Daler til hver. Et andet paa 200 Rdl. var stiftet af Fru Margrethe Nordby fra Selleberg i Birkende Sogn; det tilfaldt to Disciple med hver 6 Rdl. Et Legat paa 100 Rdl stiftedes af Borgmester Bonde Jacobsen, og dets Renter deltes mellem to Disciple med 3 Rdl. til hver; dog kun til saadanne, der kunde ventes at kunne deponere eller forskikkes til Stiftsskolen i Odense inden 4 Aar. Endelig skænkede Borgmester Jens Clausen et Legat paa 100 Rdl., hvis Renter, 6 Rdl., skulde deles mellem to Disciple. Det var stiftet paa et tidligere Tidspunkt, men traadte først i Kraft i Decbr. 1696. Det var nemlig gaaet Stifteren saa ilde i økonomisk Henseende under Svenskekrigen, at han ansøgte om, at han og hans Hustru maatte nyde Renten i deres Livstid, hvad der blev bevilget dem i 1672.<sup>15</sup>

Hvorlidet disse Legater har forslaaet, kan man tænke sig, naar man gennem Jacob Madsens omtalte Visitatsbog erfarer, at Antallet af Elever i Assens Skole efter Gennemsnittet af 6 Opgivelser fra Tiden mellem 1593 og 1603 var noget over 80.

Men det forlyder da ogsaa, at de ulykkelige Peblinge maatte søge andre Udveje blot for at stille deres Sult. Saaledes siges der om den før omtalte folderige Kappe, at den var vel egnet til at skjule de Fødevarer, der var at finde, naar de under Tiggergangen kom til ubevogtede Køkkener.<sup>16</sup>

Det lyder vel i Nutidsøren utroligt, at ligefrem Nød saaledes kunde tvinge Landets tilkommende Præster og Lærere til at stjæle, men det var, endda langt senere, ikke anderledes i andre større Skoler. Oberst Jacob Ræder fortæller i sine Erindringer om, hvorledes Eleverne paa Hærens Kadetskole, han selv indbefattet, i Mørke sneg sig ind i Skolens Marketenderi for at tilegne sig, hvad der fandtes af Fødevarer, og i en Biografi af Admiral Steen Andersen Bille siges der, at han gjorde sig afholdt af Kadetterne ved at skaffe dem tilstrækkeligt at spise.

Hvad der i denne Forbindelse siges om Latinskolerne har altsaa den største Sandsynlighed for sig.

Men saa det væsentlige, selve Skolens Formaal: hvad lærte disse Latinskoleelever? Der kan svares kort: Katekismus og Latin i det uendelige. Og Midlet var tørre Tærsk. Der blev pryglet paa det ubarmhertigste; Prygl som tørt Brød, hedder

det. Prygleriet gik lige til de groveste Mishandlinger som i et enkelt Tilfælde til et afrevet Øre, og i mange andre Tilfælde til ganske sideordnede Mishandlinger.<sup>17</sup>

Kunde man nu som Afslutning paa disse Meddelelser ønske et Øjeblik at se indenfor i Skolen paa Hjørnet af St. Kirkestræde og Adelgade, i et eller andet Herrens Aar før 1740, mangler beklageligvis de fornødne Kilder.

Men de findes andetsteds. En svensk Provst Ødmann skilddrer sine Indtryk fra et Besøg i en Latinskole i Wexiø som følger: „I dette store Rum samledes alle fire Klasser paa een Gang, hvorved under Læsningen et saa forfærdeligt Bulder opstod, at aldrig paa det mest stormende Sognemøde eller i den simpleste Krostue værre Uvæsen har kunnet høres. Fire Dreng, som for at blive hørte under denne Symfoni, nødtes til at raabe af fuld Hals, og fire Lærere, som rettede med tordnende Stemme, samt stadig Afbrydelse ved Slag af Riset, Graad og Skrig, voldte, at den, der stod ved Døren, ikke kunde skelne noget Ord, men troede sig hensat i en Drøm, hvor alt blandedes i Jammer og Forvirring — Latin, Katekismus, Glosser og Prygl.“<sup>18</sup>

Denne Beskrivelse drejer sig om Aaret 1761, og naar vi i vort Tilfælde maa antedatere den og føre den en Snes Aar tilbage, ligger det i, at Assens Latinskole i 1740 sammen med 6 andre Latinskoler i Stiftet blev nedlagt efter kgl. Forordning af 17. April 1739.

Den efterfulgtes af

#### *Den danske Christendoms-Skole,*

for saavidt som denne tog Huset i Arv. Dog ikke i fuld Udstrækning, idet nederste Hørers Bolig, Huset til Skolemesterstræde, hjemfaldt til Kirken. Skoleholderen, der skulde være Studiosus, beholdt Degnekaldet til Byen med al Degnerettighed, og de til Byens Sognekirke liggende Bønder, Jordskyld af Byen, og alt hvad der tidligere er givet af Byen og Kirken til den latinske Skoles Lærere. Til de fattige Skolebørn henlagdes en Tredjedel af Ligpengene, som i 1740 udgjorde 19 Rdl., og den aarlige Rente af Bonde Jacobsens og Jens Clausens Legater, tilsammen 15 Rdl.

Resten af, hvad der var tillagt den latinske Skole, og som paa dette Tidspunkt indbragte noget over 150 Rdl., blev overført til den latinske Skole i Nyborg, dog saaledes, at alle Stipendier fortrinsvis skulde tilfalde Disciple fra Assens og Assensegnen, som besøgte Skolen i Nyborg, saaledes Jørgen Brahes og Margrethe Nordbyes Legater.<sup>18a</sup>

Hvad der iøvrigt foreligger om denne Skole, er grumme lidt. I 1769<sup>19</sup> er Bygningen Genstand for et Syn, der resulterer i, at den maa ombygges, og Kordegnens Bolig maa repareres. Arbejdet anslaaes til en Bekostning af 255 Rdl. 5 Mk.;<sup>20</sup> da det er færdigt, beløber det sig dog til 307 Rdl. 2 Mk. 2 Skilg.<sup>21</sup>

Fra 1784 findes en paa Kancelliets Foranstaltning foretagen Undersøgelse af Skoleforholdene i Købstæderne, og her berettes: Assens har to Skoler, af hvilke den enes Lærer, der tillige er Kateket og Kordegn, er Student; han underviser alene i Læsning og Kristendom, og bor udi den forrige Rektors Residens, som vedligeholdes af Kirken. Den anden er en Regne- og Skriveskole; dette Skolehus vedligeholdes af Byen. Den første Skoles Lærer har som Kordegn Accidenser og Offer, og kan omtrent beregne Indkomsterne til 150 Rdl. aarlig, hvorudi beregnes Skolelønnen, der er 2 Skilg. af Barnet, foruden en Ducør af Konfirmander og 4 Rdl. af Kirken til Brænde, samt fri Bolig. Den anden Skoles Lærer har ingen vis Løn, men blot en ubetydelig Afgift af Byens Jorder, naar de fæstes bort; dernæst 4 Rdl. til Ildebrand af Byens Kasse, og i Skoleløn 3 Skilg. ugentlig af det Barn, som skriver, og 4 Skilg af det, som tillige regner, hvilket ialt kan omtrent aarlig udgøre 25 Rdl. 3 Mk. Den første beskikkes af Biskoppen, den sidste af Byfogeden, efter at være prøvet af Sognepræsten. Præsterne have Tilsynet, men ingen remedia coactiva.

De fattige Børn have fri Undervisning, og to Legater, der udgør 31 Rdl. 3 Mk. 15 Skilg. og deles tilligemed den ene Part af Ligpengene mellem 12 fattige Drengene, som synge i Koret. Der er fire uberettigede, der holde Skole, hvilket hidindtil for endel har været nødvendigt, da Kateketen af Alderdom og Skrøbelighed ingen Skole har holdet.

Til Sammenligning med Forholdene i andre fyenske Byer skal oplyses, hvad Indberetningerne siger om disse. Det viser

sig, at Middelfart har een Skole ligesom Nyborg, Bogense og Kerteminde. I Nyborg taales der ingen andre Skoler, undtagen et Par Enker, der læser for de smaa Børn. I Svendborg lærer et Par gamle Koner de smaa Børn at stave. I Faaborg findes en aftakket Vagtmester, der lærer Børnene Tysk, samt en Enke, der lærer Børnene at stave. I Middelfart taales ingen uberettede Skoler, heller ikke i Bogense og Kerteminde.<sup>22</sup>

Det synes herefter, som om Assens havde staaet fint, hvis ikke netop den tilsyneladende største og vigtigste Skole, Christendomsskolen, ulykkeligvis havde været ude af Funktion paa Grund af Lærerens Skrøbelighed og Alderdomssvaghed.

Den anden Skole, der var samtidig, først med Latinskolen og senere med dens Efterfølger og betegnes

#### *Den danske Skole,*

blev lovfæstet i 1683 ved Christian d. V's Danske Lov, hvor det blev paabudt, at Skrive- og Regneskoler skulde forordnes og forsørges af Magistraterne. Forstanderne for Skolerne og Sognepræsten skulde have Indseende med, at Børnene opdroges i Guds frygt. Skolemestrene skulde overhøres af Præsterne ved Ansættelsen, og Børnene ved en aarlig Visitats.<sup>23</sup>

Der var dog længe forud baade en og to, maaske til Tider flere Skoler i Assens. Det første, man hører til disse Forhold, er, at en tidligere Herredsskriver i Østerherred i Bleking, Søffren Rasmussen Erløf, i 1622 tager Borgerskab i Byen som dansk Skolemester, „og efterdi han lærer og optugter Ungdommen, bevilger Borgmester og Raad ham sit Borgerskab kvit; dog skal han forskaffe sig sit Skudsmaal fra Østerherred og forholde sig som en lydig Borger.“<sup>24</sup>

Men Søren Erløf opfylder hverken den ene eller anden af disse Betingelser; thi i 1631 ses det, at han i sin Tid er forvist Byen for Uskikkelighed, og fordi han ikke har præsteret det forlangte Skudsmaal.<sup>25</sup> Den ene Stævning efter den anden regner ned over Manden, baade fra Magistrat og Lensmand.<sup>26</sup> Sidst, i 1637, stævner en Stedfortræder, Hans Lauritzen Lunde, ham, fordi Børnene, naar Hans Lunde revser dem, forlader hans Skole og gaar til Søren Erløfs.<sup>27</sup>

Af alt dette fremgaar, at Skoleholderi har været en Privatforretning, dog til en vis Grad beskyttet, privilegeret som enkelte andre Næringsveje, nemlig ved, at man kun gav een eller nogle faa Borgerskab med Ret til at udøve paagældende Fag.

Ved Danske Lov ændres dette Forhold derhen, at Skolen bliver en offentlig Institution.

Det tog dog sin Tid, før Loven trængte ind i Magistratens Bevidsthed. Der fortsættes med den ulovlige Konkurrence. I 1684 klager Skolemester Søren Due til Biskoppen over, at endel Kvinder inddrager de fleste af Børnene fra Skolen under deres Information, ham til stor Afgang, og Børnene ikke uden Skade.

Dette er ulovligt, og Biskoppen anmoder Magistraten om venligt at afskaffe sligt, og ellers være bemeldte Skolemester beforderlig til at nyde for sin Tjeneste billig Betaling til nødtørfigt Ophold og skriftlig Instruks, hvorefter han kan vide, hvad hans Embede og Løn skal være.

Der læses da til Tinge en Advarsel mod ulovligt Skolehold.<sup>28</sup> Magistraten selv derimod synes fremdeles upaavirkelig. Og i 1686 tager saa Borgerskabet Initiativet og foreslaar at ansætte en Johan Clausen som Skolemester, og samtidigt et helt Lønregulativ. Skolemesteren skal fremtidigt nyde 10 Rdl. af Næssets Grænsningspenge, og de skal betales ham Pinseaften af Byens (Avlsbrugernes) Oldemand. Videre skal han egentlig nyde en Fragt til Odense med sin Vogn og sine Heste og befordre den svenske Post, saalænge den her igennem passerer, og hvis dette ophører, da den danske Post. Skolemesteren faar saaledes her et lille Ben ved tillige at blive Vognmand. Fremdeles skal der tillægges ham to af Byens Jorder, en Øljord og en Kæmnerjord. Derimod skal han betjene og opvarte Skolen og ikke foretage sig andet, altsaa udover Vognmandsforretningen, uden Magistratens og Menighedens Vilje.<sup>29</sup>

Hvormeget denne Løn betød, faar staa hen, men i 1756 fremgaar det, at „den tidligere Lærer, Niels Bech, har forladt Byen, fordi han ved sit Skolehold er bleven en fattig Mand, og nu truer Hendrich Kierumgaard af samme Grund med at søge en Skole paa Landet“.<sup>30</sup>

Og der var andre utilfredsstillende Forhold. I 1755 klager



sidstnævnte over, at han for fire Aar siden har ansøgt forgæves om Løn og Brændselshjælp; thi Børnene kommer ikke i Skole fra Mortensdag til efter Kyndelmisse, altsaa fra 11. Novbr. til 2. Febr., for at spare Skole- og Brændselspenge. Han har ofte ikke 24 Skilg., ja undertiden ikke en Mark om Ugen, og Kakkelovnslejen er 5 Mark.

I en Erklæring fra Sognepræsten, Ludvig Bertelsen, og Byfoged Uldall indrømmer de, at Kierumgaard har Aarsag at føre Klagemaal, men ligesaa vanskeligt er det at afhjælpe Klagen. Borgerskabet holder deres Børn fra Skolen; istedet løber de paa Gader og Stræder at øve Udyd og Ryggesløshed, ved hvilket Kirken og er tilføjet den Skade, som for nærværende Tid findes paa den, da dens Vinduer er saaledes ruineret, at ikke et eneste deraf er ubeskadiget, men den største Del aldeles spoleret.

Man foreslaar, at Skoleholderen faar Andel i Indfæstningen af Byjorder samt Eng- og Tørvehaver, hvilket kan give aarlig 6, 8 à 10 Rdl., og at til Varme bliver henlagt den aarlige Leje af Eksercerpladsen, omtrent 4 Rdl. Desuden foreslaas det, at Byens Kasse betaler Kakkelovnslejen, de 5 Mark.<sup>31</sup>

Om overhovedet noget af denne skønne Plan er kommet til Udførelse, kan ikke afgøres. Det er i denne Forbindelse et daarligt Tegn, at Borgerskabet det følgende Aar nægter at afholde baade Kakkelovns- og Brændselsudgifterne, og at Sagen maatte ordnes ved, at Stiftamtmanden greb ind og befalede, at der skulde tillægges Skoleholderen 4 Rdl. aarligt i Brændselshjælp.<sup>32</sup>

Hvor Skolehuset da laa, fremgaar af Kæmnerregnskabet af 1750, der oplyser, at „Bysens danske Skole i Badstuestræde“ er blevet tækket med 18 Kærver Langhalm som Følge af, at Skoleholderen, Hendrik Kierumgaard, har klaget over, at Taget er saa utæt, at Vandet løber over Papirer og Bøger.<sup>33</sup> Senere synes Skolen at være flyttet ind i selve Raadhuset, idet den i 1787 betegnes som „Skolen under Raadhuset, som afvigte Vinter blev brugt til Spindeskole“. Ved denne Tid er den imidlertid flyttet herfra og til St. Kirkestræde, idet man samtidigt omtaler „den Skole ved Kateketens Vaaning, som nu er Regne- og Skriveskole“.<sup>34</sup> Aaret efter er den installeret i „Magasingaar-

den“, d. v. s. i den Gaard i Ramsherred, der senere blev Arbejdsanstalt.<sup>35</sup> Endelig er den i 1811 vendt tilbage til Raadhuset.<sup>36</sup>

Længe forinden det sidste Aarstal var Skolelærerens Løn blevet forbedret. I 1788 henstillede Kancelliet til Stiftamtmanden, at en ny Skoleholder, Bruun, lønnes med 15 Rdl. udover de 5 Rdl., den tidligere Skoleholder havde.<sup>37</sup> Hermed er Lønnen oppe paa knapt det halve af, hvad Byfogedlønnen var, og hertil kom saa Skolepengene samt maaske endnu paa denne Tid en vis Andel i, hvad der kom ind ved at synge for Døre. I saa Henseende konkurrerede nemlig Den danske Skole med Latinskolen. I 1718 stævner Rektor Hans Stub dansk Skoleholder, Jens Mulvad. Begge Skoler sang for Døre Mortensaften, og da Rektor med de latinske Drengene stod og sang udenfor Farver Schurtz's Dør, kom Mulvad til, skød Rektor tilside og skældte ham ud for Bæstia. Mulvad siger i Retten, at Rektor ser ned paa hans Skole, og Stub fører paa sin Side Vidner for, at en af hans Disciple blev saaret ved Stenkast. Vidnet er Skræder Morten Thomasen, der blæste i Basun under Sangen. Stub foreholder Mulvad, at han burde lade den latinske Skole gaa først, som Ret og Skik er, hvortil Mulvad svarer: I er en Hundsvot og Canaille.<sup>38</sup>

Det er blot Tidens Tone, der klinger til os fra dette Ordskifte. Og har vi haft Lejlighed til at karakterisere Latinskolens Lærere i saa Henseende, kan det om Den danske Skoles Lærere siges, at de absolut ikke stod bedre. Hine var dog Fagmænd, disse alt andet. Vi saa en, maaske endda blot foregiven, fhv. Herredsskriver faa Eneret paa at holde Skole; den anden, vi ved noget om, var den Anders Bødker, der i 1698 sad i Dommers Sted; ogsaa han blev Skolemester; og pudsigt nok drev Hendrik Kierumbaard samme Profession. Og naar Kierumbaard ved en Lejlighed betegnes som dansk og tysk Skolemester, maa man tænke sig Grundlaget for hans Viden paa det sidste Omraade erhvervet, medens han i sin Egenskab af Bødkersvend var paa Valsen i Tyskland.

Om disse Skolelærere i Assens hører vi iøvrigt intet; men den københavnske Præst, den senere Biskop Chresten Worm, skriver om Den danske Skoles Lærere i Hovedstaden, at det

skyldes disses Enfoldighed, naar han ved en Mængde Afhøringer af Børn har fundet dem „grove og vankundige“; han har offentlig i alles Paahør bespurgt Skolemesteren og fundet hans Vankundighed lige saa stor som deres, han skulde undervise. De — Skolelærerne — ved mindre end intet, skriver han. Med de to Bødkere i Assens in mente er der ikke den fjerneste Grund til at tro, at Forholdene har været bedre her.

Om Børnene hørte vi gennem Byfogedens og Sognepræstens Erklæring. De har ikke ladet et helt Vindue tilbage i Kirken, og fra omtrent samme Tid foreligger en Udtalelse fra Borger-skabet, de værdige Fædre til denne Ungdom, om samme Thema. Der skrives i 1747 til Stiftamtmanden, at Børnene be-gaar stor Uskikkelighed i Kirken, saavel paa de Tider, naar Gudstjeneste forrettes, som paa andre Tider, dels med at overløbe Stolene og dennem derved at besudle, dels og dermed at afslaa store Stykker af Kirkens Ornamente. Kirkeværgen har saaledes paa Raadstuen fremvist en Træbog med en Haand, som han havde fundet i Kirken, og var af Altertavlen nedslaget. Træet i sig selv var tykt, friskt og stærkt. Med den daglig Sang og Bøn, som holdes i Kirken efter Middagen, begaas og megen Uskikkelighed. Skoleholderen, Sgr. Trewen, er sjældent tilstede under Gudstjenesten, som han bør, og i det Sted, at Bøn og Sang burde begyndes med Andagt og Devotion, begaas af Børnene ommeldte Uskikkelighed.<sup>39</sup>

Efterhaanden er vel disse Forhold ændret til det bedre. Ialt-fald foreligger et halvt Hundrede Aar efter den Tid, her er Tale om, tydelige Beviser paa, at man gjorde sig Anstrengelser i denne Hensigt. I 1794 indrykker Pastor Steenwinkel i „Odense Adressekontors Efterretninger“ en Indbydelse, „ligesom ifjor, til Skoleholdere og Underlærere ved Skolerne her i Provindsen eller andetsteds, som maatte have Lyst at modtage Underteg-nedes Anvisning til Brugbarhed i deres Embede, i Somme-rens trede Maaneder, til at møde i Juni, da Arbejdet med Guds Hjælp begynder. Vel koster det at underholde sig selv et fremmed Sted i tre Maaneder, men Undervisningen er gratis.“

Til Hæder for de unge Mænd, der ifjor lod sig undervise, anfører Pastor Steenwinkel endel Navne og paagældendes

Hjemsted, hvoraf fremgaar, at Elever har meldt sig fra baade fyenske og jyske Egne, deriblandt Jes Lundbeck, Skoleholder, Skrive- og Regnemester i Assens. Der tilføjes, at Institutet har to Velgørere, som begge er vedbørligt nævnte paa højere Steder, vil med Tiden nævne dem offentlig og aflægge Regnskab.<sup>40</sup>

Institutet er et Udslag af den da opstaaede Tanke om Opretelse af Seminarier med Lærernes bedre Uddannelse for Øje.<sup>41</sup> Man maatte bort fra afdankede Vagtmestre, tvivlsomme Skrivere, Bødkere og Bødkersvende og andre endnu utroligere Skolemesteremner.

Loven af 29. Juli 1814 om Almueskolens Ordning paabød da ogsaa, at Lærerne ved

### *Borgerskolen*

fremtidigt skulde udtages blandt de ved Stiftets Seminarier uddannede Lærere.

Denne Borgerskole var, ialtfald i Assens, oprettet ved kgl. Anordning af 20. April 1810. Da ophævedes Christendomsskolen, og Borgerskolen overtog dens Bygninger og Indtægter. At komme nærmere ind paa denne Ordning er hensigtsløst, idet dens Bestemmelser kun gjaldt de fire Aar, til den almindelige Lov bragte endelige og almengyldige Regler.

Disse gik i store Træk ud paa, at der skulde undervises i de for Almuen mest uundværlige Kundskaber, og bestaaende Industri- og Haandværkerskoler skulde sættes i Forbindelse med Skolen. Tillige skulde der, i Byer, hvor der var et tilstrækkeligt Antal Børn af velstillede Forældre, indrettes Realskoler, og, hvor denne Kategori ikke var tilstede i fornøden Mængde, skulde der i Borgerskolen indrettes et Værelse for to Realklasser.

Overopsynet med Skolevæsenet blev paalagt en Skoledirektion, bestaaende af Amtmand og Amtsprovst; det nærmere Tilsyn skulde føres af en Kommission, bestaaende af Sognepræst og Byfoged.

Førstelæreren var den ordinerede Kateket, som foruden Lønningen var berettiget til Højtidsoffer. Han udnævntes af Kongen, mens de øvrige Lærere ansattes af Kommissionen.

Disse Lærere var — i Henhold til Kommissionens Beslutning af 1817 — følgende:

Førstelæreren, den ordinerede Kateket, med aarlig Løn .....	380 Rdl.
Andenlæreren, en Seminarist, foruden tre Højtidsøffre og 6 Favne Brænde, samt fri Bolig i den tidligere Christensdomsskole, aarlig Løn.....	250 —
Tredjelæreren, en Seminarist, 3 Favne Brænde, fri Bolig og	300 —
Fjerdelæreren, en Seminarist, ansættes ved Præliminærskolen; foruden fri Bolig 3 Favne Brænde og aarlig .....	200 —
han betegnes som Klokker og faar for at lede Sangen i Kirken .....	200 — 42

Med Hensyn til Tredjelæreren, der synes ringere lønnet end Fjerdelæreren, antydes, at han skal uddanne sig til Organist, hvorved hans Indtægt øges med Organistlønnen.

Programmet for Undervisningen er allerede givet ovenfor, hvad angaar de egentlige Borgerskoleelever. Disse indtraadte i Skolen tidligst ved 6 Aars Alderen, senest ved 7de Aar. Realskolens Elever derimod først ved 9de Aar, og for deres Vedkommende gjaldt, at de ved Indtrædelsen skulde være i Besiddelse af elementære Kundskaber og derefter undervises i Læsning af dansk og latinsk Skrift og Tryk, dansk Retskrivning, Religion, Matematik, Mekanik, Geografi, Skrivning og Tegning.

En Bestemmelse, der gjaldt Skolen i sin Helhed, og som peger tilbage til tidligere Tider og Forhold, bør anføres; den gik ud paa, at alle haarde Straffeinstrumenter skulde afskaffes.

Hvorledes Skolens økonomiske Forhold laa omkring denne Tid, viser et Regnskab for 1810 og 1811. Det tager sig — med en Fejl i Sammentællingen — saaledes ud:

#### Indtægt for Aaret 1810.

For Naadensaaret, efter Pastor Hornsylds Regnskab .....	82 Rdl. 0 Mk. 2½ Skilg.
Indkommet ved Auktion over Skolevæsenets Jorders Bortlejelse for indeværende Aar .....	610 — 1 — 0 —

#### Aarlige faste Indtægter:

For ved Auktion 7. Sept. 1810 bortsolgte Jorder for 7877 Rdl., ½ Aars Rente.....	157 — 3 — 4 —
--	---------------

Renter af kgl. Obligation, 4100 Rdl. ....	110	Rdl. 1	Mk. 14	Skilg.
Jordskyld af adskillige Huse og Haver .....	17	—	5	— 13 —
Husleje af Assens Kirke .....	24	—	0	— 0 —
12 Skpr. Byg af Fæstejorder .....	11	—	1	— 8 —
Renter af Borgemester Bonde Jacobsens 10. Okt. 1805 bortsolgte Jorder .....	47	—	2	— 5½ —

Ubestemte Indtægter:

Ved Forandring af Fæstere til Byens publike Jorder .....	42	—	0	— 0 —
Ved Daab, Bryllup og Lig .....	8	—	4	— 0 —

Indtægt for Aaret 1811.

Aarlige faste Indtægter:

Et Aars Renter af ved Auktion $\frac{7}{8}$ 1810 bortsolgte Jorder for 7877 Rdl. ....	315	Rdl. 0	Mk. 8	Skilg.
Et Aars Rente af en kgl. Obligation, 4100 Rdl.	164	—	0	— 0 —
Jordskyld af adskillige Huse og Haver.....	17	—	5	— 13 —
Husleje af Kirken .....	24	—	0	— 0 —
12 Skpr. Byg af Fæstejorder .....	18	—	0	— 12 —
Af Bonde Jacobsens Jord .....	10	—	3	— 3 —
Aarlig Kornafgift af de solgte Jorder .....	144	—	1	— 4 —

Ubestemte Indtægter:

$\frac{1}{2}$ Aars Skoleskat, Okt. 1810 til Marts 1811.....	292	—	3	— 0 —
$\frac{3}{4}$ Aars do. fra Marts til Aarets Udgang .....	448	—	4	— 8 —
Ved Forandring af Fæstere til Byens publike Jorder .....	14	—	0	— 0 —
Ved Daab, Bryllup og Lig .....	55	—	1	— 0 —
Cancelliraad Nellemann for en til Skolevæsenet købt og igen solgt Gaard .....	815	—	1	— 2 —
Over samme Gaards Indtægt og Udgift efter Regning af Hr. Jørgen Fentz .....	38	—	5	— 0 —
Tiende af Smaakvæg .....	1	—	2	— 8 —
Leje af Skolens Have, som nu er henlagt til Lærerens Benyttelse .....	10	—	0	— 0 —
Mulκτη: af Slagter Just for overfusende Adfærd mod Læreren .....	4	—	0	— 0 —
For Forsømmelser .....	65	—	0	— 12 —

Summa...3545 Rdl. 5 Mk. 5 Skilg.

Udgiften er ikke specificeret her, men opføres med .....2718 — 4 — 2 — <sup>43</sup>

og der fremkommer saaledes et Overskud paa 827 Rdl. 1 Mk. 3 Skilg.

Under alt dette er imidlertid Skolelokalerne i St. Kirkestræde blevet for smaa, og i 1824 ansøger de eligerede Mænd, støttet af endel Borgere og Prinsguvernøren, Christian Frederik, Kancelliet om Tilladelse til at opføre en ny Skolebygning,<sup>44</sup> og ved Skrivelse af 5. Juni s. A. gik man ind paa Planen. Opførelsen af Bygningen blev umiddelbart efter udbudt i Licitation i Stiftets Aviser, og — som et Vidnesbyrd om det gamle, nære Forhold mellem de to Genbobyer — tillige i Haderslev Avis.

Entreprisen blev — fremdeles et bemærkelsesværdigt Forhold — tilstaaet de eligerede Mænd, hvoriblandt ikke een Haandværker, samt — Forligskommissærerne, to Købmænd, Knudsen og Bech. De var mindstbydende med 7450 Rdl.<sup>45</sup>

Den gamle Skolebygning solgtes ved Auktion til en Vognmand Sørensen for 410 Rdl. Sedler.

Naar den Skolebygning, der nu opførtes, havde tilstrækkelig Plads til det i de senere Aaringer stærkt stegne Indbyggerantal, kan dette forklares ved, at det kun var en Halvdagsskole. De ældste Klasser søgte den om Formiddagen, de yngste om Eftermiddagen.

Her blev saa Skolevæsenet stort set staaende, til Forholdene fremkaldte Ønsket om en Udvidelse af

### *Realskolen.*

I 1853 købte man da Ejendommen, nuværende Nr. 16 i Adelgade for 8000 Rdl.<sup>46</sup> Skolen blev aabnet d. 5. Maj s. A. og var indrettet med 3 Drengklasser, hvor der undervistes 6 Timer daglig, og 2 Pigeklasser med 4 Timer om Dagen. Fagene var for Drengenes Vedkommende Religion, Dansk, Tysk, Engelsk, Regning, Skrivning, Tegning, Matematik, Historie, Geografi, Naturvidenskaber, Sang, Gymnastik og Svømning. Pigerne havde de samme Fag med Undtagelse af Engelsk, Matematik og Legemsøvelser.<sup>47</sup>

Borgerskolens Plan blev ved samme Tid noget udvidet og omfattede Fædrelandshistorie og Naturhistorie. Der var 4 Dreng- og 4 Pigeklasser med 3 Timers daglig Undervisning. Drengene mødte om Formiddagen, Pigerne om Eftermiddagen.<sup>48</sup>

Realskolens Etablering gav senere Anledning til endel Gade-

optøjer. En Malermester Ernst havde faaet forkert fat paa en Ekstraskat af 8. Marts 1856, som drejede sig om alle Landets Skoler, og satte den i Forbindelse med Omkostninger ved den stedlige Realskole. Den 9. Febr. 1857 klagede han i „Vestfyenske Avis“ over, at Børnene nu blev skilt i to Skoler, og over at Kateketen var forflyttet til Realskolen, samt at Smaafolk (gennem Ekstraskatten) skulde deltage i Udgifterne ved den dyrere Skole.

Chr. Karup, Avisens Redaktør og Medlem af Skolekommissionen, forklarede ham i sit Blad stiltfærdigt, hvorledes Forholdet i Virkeligheden var, men modtog kort efter et injurierende Brev, som han besvarede med Sagsanlæg. Ernst blev idømt en Bøde paa 20 Rdl., som han undgik ved pro forma at sælge sin Ejendom, og Karup lod ham da indsætte i Gældsarrest.

Saa fandt Optøjerne Sted. Redaktøren og hans Avis boede i den sydligste af de to Gaarde for Enden af Torvet, der forsvandt ved Banens Anlæg, en smuk gammel Bindingsværksbygning, der ved at vende Gavlen til Gaden, karakteriserede sig som Tværhus. Her skete det, hvad Karup beskriver i ca. 1½ Spalte i sit Blad, og saaledes: En vildført, forført, maaske lejet Hob paa ca. 100 halvdrukne Personer med et lejet, tysk Musikkorps i Spidsen, kom fra Gældsarresten i Mandags Aftes og har tilføjet mig og mine en saa pøbelagtig Mishandling, og udøvet et saa groft Brud paa offentlig Fred og Orden, at man ikke skulde tro det muligt at slige Oprin kunde foregaa i et civiliseret Land, eller i en By, hvor Politivirigheden handler med den Kraft og Bestemthed, som den bør, og som det vel er dens Pligt overfor aabenbare Voldsmænd, mod en fredelig Mand, der stod paa Lovens og Rettens Grund.

For at faa Ende paa Optøjerne maatte Karup gaa ind paa, at Ernst blev løsladt af Arresten, men alle Vinduer var da slaet ind hos Karup ved Hjælp af Mursten og Kampesten.

Hvor Politiet var henne? Ja, Karup sendte gentagne Gange Bud til Politimesteren, Buchwald, men han kom først tilstede ved Titiden, da Tumulterne havde staaet paa i 4 Timer, og erklærede sig ude af Stand til at udrette noget med den Styrke, der stod til hans Raadighed. Og alt imens var Sagvolderen, Ernst, under Skrig og Skraal ført fra Fængslet til sin Bolig.<sup>49</sup>



Som Afslutning paa dette Kapitel om Skolerne skal Budgettet for 1865 anføres. Uden Brøker ser det saaledes ud: Bidrag fra Kommunen 3700 Rdl., Skolepenge fra Realskolens Elever 1054 Rdl., Jordafgifter 125 Rdl., Renter 329 Rdl., af offentlige Jorder 105 Rdl. Udgifter: Løn til 8 Lærere 3879 Rdl., Vedligeholdelse af Inventar 168 Rdl., af Bygningerne 386 Rdl., Brændsel 464 Rdl., Blandede Udgifter (Assurance og Skatter) 66 Rdl.

Det afslutter med et Overskud paa 51 Rdl. Skolevæsenet ejer i kgl. Obligationer 8228 Rdl. og har en Afgift i Korn af bortsolgte Jorder paa 34 Tdr. Rug, Byg og Havre.

I ret nøje Forbindelse med den Iver for Udbredelsen af større og bedre Oplysning, der røber sig gennem Pastor Steenwinkels private Institut, gennem Oprettelsen af offentlige Seminarier, og endelig gennem Skolelovene af 1810 og 1814, stod Oprettelsen af

#### *Amtsbiblioteket*

i Assens. Det blev stiftet i 1812 af Amtsprovst Niels Holm, Sognepræst i Sandager-Holevad fra 1793 til 1829. I et Cirkulære, han udsendte, skrev han: En af dette Biblioteks virksomste Befordrere (som formodes at være Pastor Hornsyld i Assens) har sendt mig et lille Originalskrift af Luther, trykt i Wittenberg, og med følgende Udtalelse: Hvor kær end denne lille Bog er mig, og hvor ondt det end gør mig at skille mig ved den, saa — for at redde den fra en tidligere eller senere Undergang — sendes den herved til vort Amtsbibliotek, hvis Fader jeg er forsikret om vil annamme den som et kært Plejebarn. Provst Holm tilføjede: Visseligen vil jeg ej alene det, men tillige og nytte Anledningen til at bede mine (Embeds-) Brødre om ligeledes at tage Hensyn til Bibliotekets Bedste ved at offerere det en og anden gammel Bog, liden eller stor, hvis udvortes Dragt eller Alder lod befrygte, at den engang vilde gaa forloren. I en offentlig Bogsamling sikredes dens Eksistense.

Amtsprovstens Iver virkede. I Slutningen af 1814 bestod Biblioteket af mere end 3000 Bind, og Provst Holm lod et „Catalog over Odense (Assens Hindsgavls) Amtsbiblioteks Skrifter“ trykke. Aaret efter fik han kgl. Konfirmation paa en Fundats, hvori Hensigten med Bogsamlingen angives, nemlig

paa et Sted at samle et Forraad af Skrifter i alle Fag, saavel af den ældre som nyere Literatur, ved hvis Udlaan og Cirkulation gavnlig Læsning, almennyttig Kundskab og fortsat videnskabelig Kultur kan udbredes i alle Stænder i Amtsprovstiet — — — at ligesom Biblioteket er blevet til ved frivillige Bidrag, skal dets Forøgelse i Fremtiden ogsaa ske paa samme Maade, og har Provst Holm, i hvis Bolig Biblioteket er opstillet, paataget sig at være Bogsamlingens Bibliotekar og Kasserer — —.

Bibliotekets Interessenter maa ikke nogensinde tilegne sig Biblioteket som personlig eller privat Ejendom, ligesom det heller ikke maa indlemmes i nogensomhelst Bogsamling, privat eller offentlig, udenfor Amtsprovstiet, men det skal for bestandig forblive i Amtsprovstiet som Baag og Vends Herreders Ejendom.

Ved Stifterens Død blev Biblioteket, som anført under Østerports Beskrivelse, installeret her, men var ikke Genstand for megen Interesse. Provst Seidelin i Dreslette, der blev Amtsprovst i 1837, fandt Anledning til at spørge Interessenterne, om man maaske skulde indlemme Samlingen i Stiftsbiblioteket i Odense, eller det skulde blive i Assens og kaldes tillive.

Det blev da reorganiseret. Ved kgl. Resolution bestemtes det i 1844, at Østerport skulde nedrives, og der maatte saaledes skaffes Plads andetsteds. Kommunen tilbød at overlade Biblioteket Raadhusloftet og at betale Omkostningerne ved Installationen, omtrent 300 Rdl., under den Betingelse, at Samlingen aldrig blev flyttet fra Byen.

Resultatet af de saaledes opstaaede Forhandlinger blev, at Byen i 1845 afkøbte Kirken en Byggegrund ud mod Adelgade, udfor Nr. 16—18, og for 50 Rdl., og her med en Bekostning af 575 Rdl. opførte et enetages Hus til Biblioteket.<sup>50</sup>

Det synes, som om der endnu i Begyndelsen af 1860erne var Liv i Samlingen, idet det lokale Blad da har Annoncer om en Aabningstid et Par Dage om Ugen paa en Timestid, men i Tiden efter 1870 var sikkert ogsaa dette svage Livstegn forsvundet. Nærværende Forfatter, en Broder og et Par Skolekammerater laante af og til Nøglen til Biblioteket af en elskværdig Lærer, der altsaa da har været Bibliotekar. Vi støvede rundt i de gamle Bøger, af hvilke jeg erindrer nogle enkelte, ikke

fordi jeg kunde bedømme deres særlige Værdi, men fordi jeg kunde konstatere, at de var skænket Biblioteket af en af mine præstelige Forfædre. Udover dette har jeg kun bevaret Indtrykket af noget afdødt, en aaben Begravelse.

Saaledes vegeterede Biblioteket, til man i 1905 ordnede Kirkepladsen ved Nedbrydning af endel Bygninger mod Adelgade og Damgade, deriblandt den lille Biblioteksbygning. Af Byraadsprotokollen fremgaar, at man forud indhentede Baag Herreds Provstis Samtykke til dens Fjernelse, hvorefter Bøgerne blev anbragt, nu fuldstændig utilgængelige, paa Realskolens Loft.<sup>51</sup>

Ved denne Lejlighed greb den historisk stærkt interesserede Pastor John Møller i Kærum ind; i en Artikel i Assens Avis opfordrede han Byraadet til at sætte Kraft ind paa at redde Biblioteket fra Undergang. „Det vilde være skønt, om det i et godt Lokale kunde komme til at holde Hundreedaarsjubilæum i 1912, og Samlingen saaledes blive bevaret til Hæder for Assens By.“<sup>52</sup>

Han erkender imidlertid ikke at kende Bibliotekets Indhold, og han skrev forgæves. I 1925 blev et nyt Assens Amtsbibliotek oprettet, og under nuværende Overbibliotekar ved Universitetsbiblioteket, Svend Dahl, blev alt gennemgaaet, og hvad der kunde have Interesse for det ny Bibliotek, blev overført til dette, saaledes nogle topografiske Værker.

Et Par Sjeldenheder blev givet Det kgl. Bibliotek, og hvad der overhovedet kunde tænkes at have en eller anden Værdi, blev sendt til København og solgt ved Auktion hos Auktionsfirmaet Hee d. 23. Februar 1926. En Rest skal dog endnu for et Par Aar siden have været tilbage paa Skoleloftet.<sup>53</sup>

Det væsentlige Indhold var landbrugstekniske Skrifter, altsaa i vore Dage fuldstændig forældede, praktisk værdiløse Bøger, hvorhos det fremgaar af Provst Holms foran citerede Opraab, at det allerede i 1812, da man begyndte at samle, var gamle Sager.

Den Samtale med Overbibliotekar Sv. Dahl, hvorpaa de sidste Oplysninger er grundede, sluttede med, at han erklærede: De maa gerne skrive, at jeg har sagt, at der ingen Ulykke skete, da det Bibliotek blev nedlagt.



Strandmøllens Vejrmølle ved Aften. Tegning af Forfatteren.

## MELLEM BYGRÆNSE OG MARKGRÆNSE

Mellem den forud beskrevne Bygrænse og Markgrænsen forelaa et og andet, der hører med under Assens Historie. Skønt egentlig liggende paa Byens Grund, er der saaledes de to Vandmøller, og en længst forsvunden, længere ude beliggende

### *Fruer Mølle.*

Denne sidste er afgjort den ældste og for saavidt af anselig Alder, som dens Oprindelse kan tænkes at ligge omkring Midten af Trettenhunderne. Da indførte Valdemar Atterdag Vandmøllerne i Danmark; han vilde ikke tillade, at Vandet løb i Havet uden at have gjort Nytte.<sup>1</sup> Meget sandsynligt er den anlagt af Munke, enten ved det nedenfor omtalte Kapel, ved Helligaandshuset eller ved Kirken. Den er — fremdeles sandsynligt — nedlagt, da man maatte skaffe sig større Vandkraft ved at bygge de to Dæmninger, der muliggjorde Anlægget af de senere Møller.

Der er næppe andre Spor efter den end Navnet, der forekommer flere Steder i Arkivalierne, endog saa sent som i 1767

—68, i Forbindelse med Anlægget af Feldberedernes Stampe-  
mølle.<sup>2</sup> Den har ligget et eller andet Sted i Nærheden af Mølle-  
bækkens Udløb i Kaals Mølle-dam. I 1614 føres et Raadstue-  
vidne for, at der er hugget i „denn elle schouff ved Fruermølle  
— — ved denn norden side, ved mølle becken, reen op thill  
demningen, som thill kommer byen“.<sup>3</sup>

De sidste Ord synes at vise, at Møllen har ligget sønden for  
Bækken, og fremdeles at bekræfte, at den har haft et andet Til-  
hørsforhold end Marken nord for Bækken. Maaske har den  
været anbragt paa en Holm i denne, hvortil den omtalte Dæm-  
ning har ført. I 1713 fortæller Raadstueprotokollen, at Mads  
Jørgensen i Kaals Mølle ganske har kvitteret ermeldte Mølle  
og sat sig ned i et Hus, som kaldes Møllersholm, og i 1714 næv-  
ner Tingbogen „Fruer Mølle Holm“. Navnet „Møllerhuse“  
paa den lille Forstad hidrører da ret sandsynligt fra dette For-  
hold.

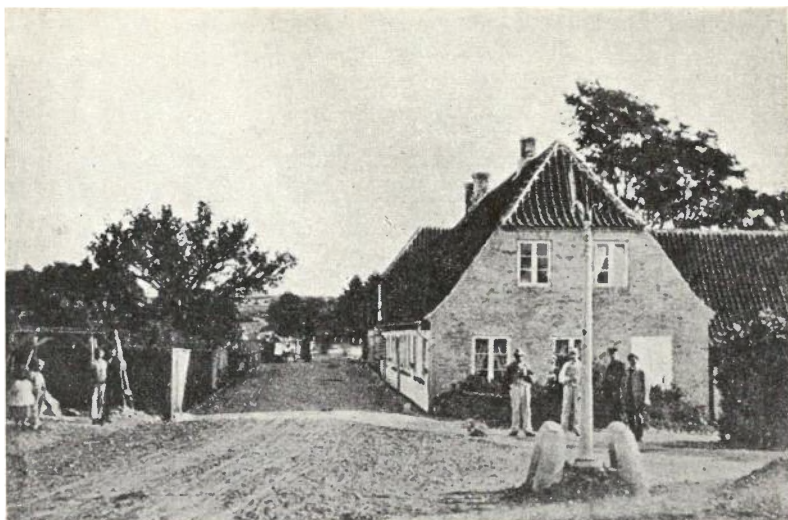
Da denne Mølle, med sin fornuftigvis ret svage Vandkraft,  
ikke mere kunde tilfredsstille Behovet, maa

### *Kaals Mølle og Strandmøllen,*

Kongelig Majestæts Møller for Assens, være opstaaet. Den før-  
ste har rimeligvis sit Navn efter en nu ukendt Fæster. Efter-  
navnet Kaal forekommer for et Par Hundred Aar siden i kø-  
benhavnske Arkivalier, nu ikke mere. Strandmøllens Navn  
giver sig af sig selv, idet Søen, som fortalt under Bygrænsen,  
i tidligere Tid gik Møllen langt nærmere end nu.

Det første, man hører om disse Møller, skriver sig fra 1539  
og 1540. Da faar Lavrids Pedersen Brev ad gratiam paa „Koels  
Mølle, dog at han skal fornøje vor Lensmand paa Næsbyhoved  
6 gode og gilde Øksen, før han annammer samme Mølle, og  
aarligen gøre og give deraf, som er givet af Arilds Tid“.<sup>4</sup> Aaret  
efter faar Peder Ibsen Livsbrev paa „Strandmøllen, udenfor  
den søndre Port for Assens“, mod at yde den sædvanlige Af-  
gift paa Næsbyhoved.<sup>5</sup>

Møllerne var, som det fremgaar, Kongens, og det er sand-  
synligt, at Mølleriet har været et kongeligt Regale som Færge-  
riet. Kinch fortæller saaledes i sin Ribes Historie om de der-



Ved Kaals Mølle o. 1870. Fotografi.

værende tre Møller, at de, uagtet de to af dem laa indenfor Byens Porte og den tredje klods op ad Nørreport, alle langs Byens Hovedgade, dog skattede til Riberhus.

Altsaa ganske som i Assens. Mølleedammene har der derimod hersket Tvivl om. I 1549 faar Lensmanden paa Hagenskov, Jens Rotfeldt, Befaling til at levere Tømmer til Kgl. Majestæts Møller for Assens, og samtidigt advares Borgmester, Raad og Menighed mod at fiske i Dammene. Dog, hvis de mener at have nogen Ret dertil, skal de give det Kongen tilkende.<sup>6</sup>

Paa et Tidspunkt har Møllerne kun haft Assensfolk til Kunder; thi i 1583 faar Kronens Bønder omkring Assens Tilladelse til frit at maatte søge dem. Jørgen og Peder Møller har nemlig berettet, at den store Landgilde, de svarer til Odensegaard, har bragt dem til Agters, idet det tidligere er blevet forbudt Bønderne at lade male hos dem, „som de ellers har gjort af gammel Tid“.<sup>7</sup>

I 1604 og 1609 er begge Møller opbyggede, idet henholdsvis Strandmøllen er brændt, og Kaals Mølle efter Kongens Befaling opbyggt, fordi det var endelig fornødent. Bekostningen ved Ombygningen af Kaals Mølle var godt 400 Rdl.<sup>8</sup>

I 1605 er imidlertid Forholdet til Næsbyhoved Len ophævet.

Da faar Hagenskov-Lensmanden, Jacob Ulfeld, Brev, at, da Kongen vil have Assens og de to Møller lagt ind under Slottet, skal han straks lægge dem under Slottet og aarligt gøre Regnskab for dem. Her forklares det saa, hvorfor Møllerne en Tid har skyldet til St. Hans Kloster, gennem Næsbyhoved eller Odensegaard; det er fordi afdøde Erik Hardenberg har haft Hagenskov Slot i Pant.<sup>9</sup> Men altsaa ikke Møllerne.

Deres Afgift til Lenet har ikke været at finde. Lensregnskaberne er kun opbevarede fra 1605, og da svarede Lensmanden en fast Afgift og skulde kun gøre Rede for enkelte Indtægter og Udgifter, han havde paa Kongens Vegne. Af en Jordebog fra 1605 fremgaar imidlertid, at Møllen paa Hagenskov da svarede en Afgift af 4 Læster Mel, 88 Tdr., og maaske har Assensmøllernes Skyld været en noget lignende. Men netop dette Aar blev disses Afgift forhøjet med 3 Pund Mel eller 24 Tdr., fordi Slotsmøllen ikke mere kunde svare sin Afgift, muligt i Forbindelse med, at Lensbønderne nu kunde lade male i Assens.<sup>10</sup>

Møllernes Skæbne kan dog i visse Henseender følges gennem Lensregnskaberne, der, som sagt, gør Rede for Udgifter paa Kongens Vegne, saaledes for Køb af Møllesten og Levering af Træ til Møllehjul. Noget bemærkelsesværdigt forekommer ikke om dem, derimod om en af Fæsterne, Laures Møller i Kaals Mølle, der skal sendes til Bremerholm i Jern, hvis han ikke kan stille Borgen for, at han vil forholde sig som fredelig Mand.<sup>11</sup>

Og tre Aar efter tager Jacob Fod i Strandmøllen Raadstuevidne for, at da Skotterne var her i Byen, med andre Soldater, hvervede i Forbindelse med Trediveaarskrigen, kom de en Aften — 8 eller 9 Skotter — bag ind gennem Jacob Fods Port og brød tillige Gaarddøren op, kom ind i Stuen og jog ham ud af Huset og vilde plyndre. Om Natten efter var der brudt Hul paa hans Kælder, ud til Møllestrædet, og alt var borttaget, saa nær som en Tønde Øl, som han lod lyse for fra Prædikestolen.<sup>12</sup> Hvilket vel vil sige, at en eller anden har ladet dette Øl oplægge hos ham, uden at han nu ved, hvem Ejeren er.

Heraf flyder saa den lille topografiske Oplysning, at her har været et Møllestræde at finde, som sikkert, umiddelbart nord



Strandmøllens Beboelseshus. Fotografi af Hugo Matthiessen.



for Møllen, mellem denne og Volden, har ført fra Damgade til Stranden.

Hvem de skiftende Møllere var, foreligger der kun rent tilfældigt Oplysning om, idet de herhen hørende Arkivalier ikke er gennemgaaet; derimod høres der om Kvaliteten af deres Produkter. I 1633 opkaldes Borgerne og spørges, hvorfor de ikke lader male i Kongens Mølle i Strandmøllen? Blandt andre svarede da Anders Johansen, at da han i Sommer lod male 18 Tdr. Mel, som han tog med sig til Frederiksstad i Norge, var det saa groft malet, at endel deraf blev ham tilbageskikket, og da han klagede til Øvrigheden, kom de til ham og vilde tage Melet og give det til de fattige. Og havde han ikke haft gode Venner der, som hjalp ham, havde han maattet sælge Melet for det halve.<sup>13</sup>

Fraset en Ændring i Mølleafgiften i 1635, der gaar ud paa, at denne reduceres med 6 Skpr. af hvert Pund, d. v. s. fra 32 Skpr. til 26 Skpr., mod at Fæsterne selv herefter skal vedligeholde Møllerne, sker der intet nævneværdigt, før de — efter Ophævelsen af Hagenskov Len — gaar over til Besidderen af Frederiksgave ved at denne, Niels Banner, faar Skøde paa dem d. 9. Marts 1667<sup>14</sup>. Fra ham gaar de gennem flere andre i 1764 over til Etatsraad Niels Ryberg. Denne sælger dem efter faa Aars Forløb til andre private Ejere.<sup>15</sup> I 1776 er Kaals Mølle, som det fremgaar under Skibsbyggeriet, i Købmand P. A. Holms Besiddelse, og indrettes af ham som „holstensk Vandmølle“. Men iøvrigt forekommer disse Ejerforhold ikke at være af Interesse, og her skal blot endnu anføres, at Kaals Mølle til 1849 ejes af M. C. Nellesmann, som da sælger den til Garveriejer N. F. Schwartz med en dertil hørende Vejrmølle, syd for Nyadalgade, og for et Beløb af 27,500 Rdl.<sup>16</sup> Samtidigt ejes Strandmøllen af Lars Larsen, som opfører den Vejrmølle, der laa i umiddelbar Nærhed af det nuværende Svineslagteri, og som forsvandt ved dettes og Banens Anlæg i 1884.<sup>17</sup>

Paa dette Tidspunkt præges Mølleriets af mere nutidige Forhold, da averterer begge, at de herefter udsender Vogne med deres Produkter, og i 1857 fortæller det lokale Blad, at Kaals Mølle tillige drives ved Dampkraft.

Midt imellem disse Møller laa

*Provstigaarden,*

som hine nord for Møllebækken, og saaledes paa Byens Grund, men ikke desmindre under Herredet. I 1735 henviser den daværende Ejer, Hans Christensen, idet han vil fritages for Fattigskat til Assens, til, at Gaarden er sat i Hartkorn — iøvrigt for 6 Tdr — „som andre Bøndergaarde“.<sup>18</sup> Og 125 Aar efter, i 1860, da den kommunale Valglov træder i Kraft, mener By- og Herredsfoged C. J. Lindberg sig ikke valgberettiget, ejheller skattepligtig, fordi han boer i Provstigaarden.<sup>19</sup>

Denne var, og er, navnemæssigt et Mindesmærke over det Gods, der var det økonomiske Grundlag for den under Gejstlighedens Historie omtalte Assensprovsts Embede. Det bestod i 27 Gaarde, hvoraf 16 i Baag Herred, 1 i Odense Herred og 10 i Vends Herred, desuden i endel Skov til Oldensvin, i Ørsted, Thorup og Vissenbjerg, ialt til 76 Svin.

Efter Reformationen tilegnede Kongen sig dette som saameget andet Kirkegods, hvorefter en Række af alt andet end gejstlige Mænd varetog Embedet, ved at føre Tilsyn med paa-gældende Kirkers Regnskaber, hvorhos de, hvad der naturlig-



Provstigaarden o. 1895.

vis for dem var det eneste Øjemed, blev forlenet med det vidt spredte Gods.

Den næstsidste „Provst“ og Lensmand var Alexander von Kückelsom. I et Brev, skrevet i Anledning af hans Forlening, betegner Christian d. IV's Kansler Kristen Thomesen Sehested ham jævnt og bramfrit som Alexander Dansemester. Manden var nemlig først Danselærer paa Sorø Akademi, og senere for Eleonore Christine og hendes Søskende.

Engang i fordums Tid skænket af ængstede Sjæle til deres Frelse, blev dette Gods nu Efterløn for en afdanket Danselærer. Vel nok et grelt Eksempel paa det, man kalder Skæbnens Ironi.

Hverken Alexander von Kückelsom, hans Forgængere eller hans Efterfølger synes at have boet paa Provstigaarden; i saa Henseende var den tidligere omtalte Provst Hans Hansen den sidste. Kückelsom boede paa en Provstiet tilhørende Gaard i Stubberup, og hans Efterfølger, den sidste „Provst“ og Lensmand, Henning Powisch, har sikkert boet paa en af sine Gaarde, Barløsegaard og Hollufgaard.<sup>20</sup>

Han døde 1664, og Provstiets Kirker blev da med Hensyn til Regnskaber og Administration henlagt under Stiftsskriveren i Odense.<sup>21</sup> Godset udlagdes næsten altsammen, vel saaledes ogsaa vor Provstigaard, til Generalproviantmesteren for Fyen, Hans Willumsen, for Tilgodehavender hos Kronen, fra den altopslugende Svenskekrigs Tid.<sup>22</sup>

Som vi saa, var Gaarden i 1735 i en Hans Christensens Besiddelse. Uden at dette er nærmere undersøgt, kan det med Rimelighed formodes, at denne var en Søn af den Regimentskvartermester Christen Jensen, som under Borgmester Lauge Hansens Tid var konstitueret Borgmester i Assens. Det hedder nemlig, at Provstigaarden paa et Tidspunkt blev opbygget af Margrethe Plogs, som var gift med denne Mand. I en Mellemtid tilhørte Gaarden den Steen Jørgensen, der er omtalt under Bymarken og Styrelsen. Efter ham kom den til Hans Christensen, som solgte den til Generalinde Rømer, født Trampe, bisat i Gravkapellet i Assens Kirke.<sup>23</sup>

Dens følgende Ejere er ikke eftersøgte; kun fremgaar det, at den har været i en Assessor Læssøes Besiddelse, idet hans Enke i 1795 sælger den til Kbm. J. C. Dreyer i Assens, omtalt under

Skibsfarten. Gaarden kostede da 7140 Rdl.<sup>24</sup> I 1822 er Kaptajn Kühle, Postmesteren, Medejer af Gaarden. Der trættes atter om, hvorvidt den hører under Byen eller Herredet. Kühle vil ikke yde Vejarbejde lige med Assensborgerne, da Gaarden ligger i Kærum Sogn, og mener kun at være forpligtet til at gøre Vejarbejde med Landets Beboere. De eligerede Mænd mener, at hvis han har Ret heri, maa han paa den anden Side være uberettiget til at drive Beværternæring i Gaarden, hvor han holder Klublokale. De mener, at Bygningerne ligger i Byen, Jorderne i Herredet.<sup>25</sup>

Den stadigt tilbagevendende Knude løses først saa sent som i 1894, da en kgl. Resolution af 25. Septbr. lægger endel af Landdistriktets Jorder, deriblandt Provstigaarden, ind under Byens Markjorder. Mon ikke al denne Mystik hidrører fra, at man har opfattet Bymurens Gang som Bygrænse, istedetfor Møllebækken, idet man samtidigt har ladet sig paavirke af, at Møllerne, paa hver sin Side af Provstigaarden, hørte til Herredet?

Som der blot var navnemæssige Spor efter Fruer Mølle, saaledes ogsaa efter det

#### *Kapel,*

der har navngivet den Mark, hvori det laa, Kapels Mark. Der foreligger lidet eller intet om dette Kapel, men det synes nærliggende at antage, at dets Oprindelse skriver sig fra Tiden, før Assens blev til, idet dets Afstand fra Søen taler for, at det er opstaaet, mens Vendertiden endnu stod paa. Hvad Navn det har baaret, findes der intet afgørende om. At det et enkelt Sted kaldes „Helligkors Kapel“,<sup>26</sup> hidrører sikkert blot fra, at det laa i nogle Jorder, der endnu benævnes Helligkorsjorderne, fordi de tilhørte et Helligkorsalter i Assens Kirke. Det forekommer mere sandsynligt, at det har været viet Vor Frue og saaledes har navngivet baade Møllen og Kirken.

Det synes at have eksisteret som Ruin endnu i Sognepræst Niels Sass's Tid, altsaa i sidste Halvdel af Sekstenhundrederne<sup>27</sup>, men heller ikke i saa Henseende haves der Vished. At der i dets Nærhed har ligget et Tingsted eller et Gudehov, hvoraf for godt et Hundred Aar siden fandtes Spor i Skikkelse af to Rækker store Sten,<sup>28</sup> er i god Overensstemmelse med den

velkendte Erfaring, at slige kristne Institutioner blev anbragt, hvor vore hedenske Forfædre havde deres retslige eller religiøse Samlingspladser; og dette Forhold styrker Formodningen om en tidlig Tilblivelse.

En vis Betydning fik dette Kapel eller dets Tilliggende for vor By, idet den Skov, der meget sandsynligt herfra bredte sig mod Vest, over det Terræn, hvor Assens opstod, afsatte en Underskov, som til meget sent afgav den Gærdsel, man havde Brug for i Assens. Disse Skovrester kaldes bestandigt „Kapelens Torn“, og at de har tilhørt Kapellet fremgaar af, at Lokaliteten endnu i 1631 benævnes „patrum Torne“, Paternes, Munkenes Torne.<sup>29</sup>

Videre fandtes der i Bymarken en

### *Helligkilde.*

Naar imidlertid de førømtalte Institutioner var ubetinget katholske, kommer man i denne Henseende i Tvivl om, hvad her er paa Tale.

Det gælder nemlig om disse Helligkilder, at deres Historie begynder i Oldtiden og rækker frem til omkring den Tid, Aarhundredtallet sidst skiftede, til henad 1900. De var til som Valfartssteder, Aarhundreder før og efter Katholicismen.<sup>30</sup>

Sognepræst i Assens, Ludvig Bertelsen, fortæller i Tiden ved 1755, at „der er tre Kilder ved Assens. Den første ligger ved Strandbredden, saa Havet ofte løber derudi. Desuagtet var den ikke alene i katholske Tider anset for hellig, men mange skrøbelige Mennesker søge endnu deres Helbredelse der, og det hedder, at den brød frem med saadan Kraft, at den skød en stor Sten fra sig, som ligger i en liden Distance fra den i Havet. Den anden ligger et Bøsseskud fra den første, og den tredje ligger højere oppe i Marken.“<sup>31</sup>

Der er sikkert nu kun ganske faa, der husker disse Kilder. Selv erindrer nærværende Forfatter aldrig at have hørt dem omtale, uagtet Navnet paa den tidligere ret stærkt besøgte Restavrationshave, Kildens Minde, burde været Anledning til, at Spørgsmaalet om dets Oprindelse kom paa Tale; men det skete ikke, uagtet sikkert adskillige ældre Assensfolk da endnu havde god Rede paa Sammenhængen.

Det er imidlertid lykkedes at stedfæste alle tre Kilder og fastslaa Navnet paa de to. Den der har størst Interesse, er naturligvis den første, Ludvig Bertelsen omtaler, Helligkilden i Strandbredden en Fjerdingvej nord for Byen. En ganske nyligt foretagen Undersøgelse har vist, at Kilden eksisterer den Dag idag. I Strandbredden ned for det Sted, hvor den omtalte Restavrationshave var, findes et Væld, hvor Vandet pibler saa stærkt frem, at det sætter Sandet i Bevægelse omkring sig. Her har vi afgjort Helligkilden. Den figurerer i Kæmnerregnskaberne ved Slutningen af det 18de Aarhundrede, senest i 1800. En Tømrer indgiver Aar efter Aar Regning paa Omkostninger ved Anbringelse af Pæle og Lægter samt et Tanggærde, hvortil der bruges 8 Læs Tang, omkring „Helle-Kiæle“. I 1796 faar han Betaling for at opbevare Træværket om Vinteren, efter at det er hentet hjem om Efteraaret.

I 1819 landsættes nogle Personer fra en Baad, der var i Nød paa Grund af Storm. De gaar i Land ved „den saakaldte Helligkilde“, hvis Afstand fra Skibsbroen anslaaes til en Fjerdingvej.<sup>32</sup> Fremdeles fortæller Jens Adolf Jerichau i sine Barndoms-erindringer, og antagelig fra Tiden omkring 1830, om en Udflugt ved Vintertid sammen med en Kammerat. De gaar ud paa en Isflage ved Helligkilde, driver tilsøs, og lykkeligvis ind mod Havnen, hvor en Assensmand redder dem i Land.<sup>33</sup> Endnu er det sagt mig, at en ældre Mand fra sin Barndom, der faldt i Tiden mellem 1850—55, erindrer, at en Kagekone etablerede sig ved Kilden om Søndagen.

Hermed er det fastslaaet, at Kilden for saavidt har fungeret som Valfartssted for Assensfolk i mere end tre Hundred Aar efter Reformationen.

Som man ser, omtales den i Assensarkivalier bestandigt blot som Helligkilde, og naar den andetsteds benævnes baade Helligkors Kilde og Helene Kilde, hidrører dette sikkert fra en Mistydning af den lokale Benævnelse. Sagnet om Stenen, den har skudt fra sig, er overført fra Helene Kilde i Tibirke Sogn<sup>34</sup>, og naar endelig en Meddeler til Historisk Aarvog for Odense og Assens Amter for 1916 betegner den som Helligkors Kilde, og mener, at der har ligget et Kapel ved den, maa dette skyldes mangelfuldt Kendskab til Lokaliteterne. Det eneste Kapel, der

fundtes ved Assens, laa ved gl. Odense Landevej og fjernt fra Kilden. Ganske vist i nogle Jorder, der kaldes Helligkors-Jorderne, men denne Betegnelse skriver sig som allerede antydnet fra, at de har tilhørt Helligkors Alter i Kirken, og hverken fra Kapel eller Kilde.

Den anden Kilde, Sognepræsten omtaler, et Bøsseskud fra den første, var af mindre alvorlig Natur. Den nævnes i et Skøde, Borgmester Jens Clausen udsteder i 1662, og hvorved han sælger „en Kaalhave, beliggende uden Ramsherred Port, vender den vester Ende paa Pratte Kilde“.<sup>35</sup> Ogsaa i et Skifte efter Borgmester Thomas Iversen, død 1698, nævnes den.<sup>36</sup> Kilden maa da søges i en vis Afstand fra Ramsherred Port, og en Undersøgelse har vist, at der findes Spor til et Væld i det Knæk, der dannes, hvor Gaasegyden drejer mod Nord og fortsætter i Mariendalsstien. Her har da sikkert Kilden med det besynderlige Navn været at finde. Men hvorfra hidrører dette? Meget sandsynligt fra at prate, snakke meget. Men er det nu Kilden, der har pratet som i Chr. Winthers Digt: „Du, som har Sorg i Sinde,“ og hvor Digteren skriver om „Skovens Alvorstale, og Kildens muntre Sang“, eller skriver Navnet sig, unægtelig mere sandsynligt, fra den Sladder, der har trivedes ved denne, Byens nærmest liggende Kilde. Der fandtes ikke før 1838 nogen offentlig Brønd udenfor Porten, og Beboerne i Kvarteret har her hentet deres Vand, og slaaet den Sludder af, der gjorde den til Prate-Kilden.

Den tredje Kilde, den højere oppe i Marken, er den, der gav Restaurationshaven Navn.

Endelig fandtes endnu for en Menneskealder siden en Kilde, Sofiekilde, i Skovanlægget. Den blev indrettet og istandsat af Kbmd., Agent Bruun, der fik overladt et Stykke af en Fæsteland, hvor Kildevandet fandtes. Det siges i Tingbogen for 1848 at være sket for adskillige Aar siden, og Bruun forpligtede sig til at holde Kilden indhegnet. I nærværende Forfatters Ungdom fandtes den endnu; den var da stensat, og Navnet fandtes indhugget i Stenene.<sup>37</sup> Maaske er det den, der er Oprindelsen til Stednavnet Klingebjerg; ialtfald var denne Lokalitet at finde her i Nærheden.

Herfra kan vi gaa over til et mere profant Emne,

### *Skovanlægget.*

Som allerede fortalt under Bymarken, fejrede man Afslutningen af dennes Udskiftning ved at afsætte et Areal til Anlægget af en Lystskov. Det skete i Aaret 1827, og Arealet var  $4\frac{1}{2}$  Td. Land.

Prins Christian Frederik synes at have interesseret sig stærkt for Sagen. Ved en Skrivelse af 20. Septbr. 1828 anbefaler han en Ansøgning til Forstvæsenet om at overlade Byen endel Træplanter, og skriver, at han ved sin seneste Nærværelse i Assens har overbevist sig om Anlæggets Hensigtsmæssighed, især da der mangler Træbevoksning i Omegnen. I nogle Aar strømmer det nu ind med Planter i Tusindvis, de mest almindeligt forekommende Sorter, Bøg, El og Elm, men ogsaa Bævreasp, Birke og Lærketræer, dels fra Forstvæsenet, dels fra Hertugen af Augustenborg og adskillige Herregaarde, idet man her fremdeles sporer Prinsguvernørens Interesse og Indflydelse.<sup>38</sup> Endelig køber Kommunen Planter fra Naarup og Frederiksgave. I 1842 udvides Anlægget ved Inddragning og Beplantning med Gran af Bakkedraget nord for Møllebækken, og der anbringes Bænke langs Vejene.

Saaledes har Anlægget naaet den Udstrækning, det havde, til man langt senere inddrog Arealet mod Syd, hvor Skovpaviljonen opførtes først i Firserne.

I 1852 annoncerer en Konditor Ernst sit nyopførte Traktørsted, „Sophienhøj“, i 1855 begynder, efter samme Kilde, Musikus Fr. Larsen at koncertere i Anlægget, og i 1861 har Gæstgiver Schweitz paa Hotel Phønix etableret „et Tivoli en miniature med brillant Wauxhall og Hornmusik“, ved Anlæggets vestlige Indgang. Skønt det meddeles, at dette Tivoli — meget adstadigt — lukkes Kl. 11 Aften, fremgaar det dog af alt dette, at der er vaagnet et vist udendørs Forlystelsessliv i vor By, hvad yderligere bekræftes ved, at det føromtalt Traktørsted, „Kildens Minde“, er aabnet i 1853.





Prospekt af Assens, set fra Nordøst. Stik af Johan Jacob Bruun 1762.

## MILITÆRFORHOLD, ASSENS SOM GARNISONSBY

Det første, man hører til Assens i disse Henseender, er et Kongebrev, dateret Nyborg d. 23. Febr. 1555. Her paabydes, at Søkøbstæderne skal levere Skibe til Flaaden, for at den kan blive istand til at værges Søfarende mod røveriske Overfald, og Kongen mod sine Fjender. Skibene skal være i København den 19. Maj, og kort efter gaar Flaaden i Søn. Assens havde da for sin Part udstyret et Skib med 30 Mandes Besætning, Svendborg et med 40 Mand, Odense og Nyborg tilsammen et tilsvarende, mens Faaborg og Rudkøbing var fælles om et Skib med 25 Mand, og Kerteminde, Bogense og Middelfart ydede et Fællesskib med 34 Mand. Iøvrigt gjaldt det, at Byerne kunde bruge disse Skibe i deres Købmandsskab, naar Kongen ikke disponerede over dem.<sup>1</sup>

Andre Udskrivninger af Skibe synes ikke at have fundet Sted, men saa tog Udskrivningen af Mandskab fat, særlig under den nordiske Syvaarskrig 1563—70. I 1552 udskreves fra Assens 12 Baadsmænd, i 1564 20 Baadsmænd og 30 værgagtige Karle. Samtidigt præsterede Svendborg 12 Baadsmænd, Kerteminde 8, Bogense, Faaborg og Middelfart hver 6, mens Odense og Nyborg var undtagne.

I 1565 blev der udskrevet Tømmermænd, men her afgiver vor By istedet 20 Baadsmænd. I 1566 udskrives fra Assens 20

Knægte, 3 Skibsbyggere og ikke mindre end 40 værgagtige Karle; fra 1567 til 1569 udskrives der aarligt fra Assens 10 Baadsmænd, 1 Bartskeer, 1 Spillemand og 1 Tømmermand. I 1574 er man særligt ude efter Assens, da maa Byen sende 8 Baadsmænd, mens de øvrige fyenske Byer kan nøjes med 4, og Nyborg atter er undtaget.

Efter at der er udskrevet forskellige Antal Baadsmænd op til 1586, indtræder en Pæuse; først i 1596 begynder man paany, men mere lemfædigt, idet Tallet nu kommer ned paa et Par Mand.

Denne Udskrivning drejede sig dog ikke blot om Mændene, der skulde stilles, men i en Befaling af 22. Marts 1564 paabydes det, at de skal være vel udrustede med Harnisk, gode Værger, Hager og lange Spyd. En Borgmester og en Raadmand skal følge dem til København og føre dem i Felten.

Udover denne Byrde modtog Købstæderne Indkvarteringer. Et Kongebrev af 9. Oktober 1587 befaler Borgmester og Raad i Assens at modtage de Bøsseskytter eller Baadsmænd, som Kongen har sendt til Byen, lægge dem i Borgeleje og skaffe dem tilbørlig Underholdning; det var ved denne Lejlighed 22 Baadsmænd, og i de følgende Aar til 1593 svinger Tallene fra 5 til 20 Mand.

Det var Kongen, der bestemte alt dette, dog undertiden sammen med Rigsraadet, ved en Lejlighed endog sammen med Udsendinge fra hver Købstad, en Borgmester og 2 Borgere.<sup>2</sup>

Af Udskrivningen af de 30 værgagtige Karle i 1564 fremgaar, at der paahvilede Købstæderne endnu en militær Byrde, Op-retholdelsen af en Borgervæbning, der dog kun havde forsvarsmæssige Pligter overfor sin egen By. Blandt de opbevarede Mønstringslister findes en saadan for Assens fra 1558, iøvrigt meddelt i Historisk Tidsskrift.<sup>3</sup> Det sidste Sted anføres et Antal Mænd med Harnisk, Spyd og Kaarde paa 91, men trods omhyggelig Gennemgang af Originaldokumentet har der ikke været flere end 86 at finde. De to andre Kategorier stemmer derimod med 64, forsynet med Bøsse og Kaarde, og 18 med Hellebard og Kaarde.

Foruden disse anføres et Antal Ejere af Harnisk, Spyd og Kaarde paa 5 Mand og 6, der ejer Rør (Bøsse) og Kaarde, samt



Willemoes-Statuen i Assens.  
(Prof. Carl Peters.)

9 med Hellebard og Kaarde. Naar imidlertid vedkommen- de Forfatter af Artiklen i Historisk Tidsskrift, P. V. Jacobsen, meddeler, at disse 20 Mænds Særstilling paa Listen skyldes, at deres Vaaben ikke har været i dadelfri Tilstand, maa dette hidrøre fra en Fejl- læsning; der staar, at de ikke er istand til at bære Vaaben paa Grund af Alderdom.

Et Minde om denne Borgervæbning forelaa endnu i 1699, idet det tidligere cite- rede Skifte efter Borgmester Christian Hansens Enke op- tegner 3 Stykker af et Har- nisk; de laa i et fast Senge- sted, sandsynligt af samme Alder som Gaarden, og først fjernet for faa Aar siden. Det var anbragt i et Kammer in- denfor det øverste Vindue i den Gavl paa Nr. 11, der ses paa Billedet af Gaarden S. 43.

Det var fristende at meddele alle Navnene paa disse Assens- borgere fra for fire Hundred Aar tilbage, men der maa gives Afkald. Det skal dog anføres, at der er kendte Navne blandt dem, saaledes som nævnt under Kirkens Historie 4 af Navnet Laale, nemlig Jørgen, Morten, Lavrids og Wellantz Laale. Vi- dere forekommer en Mand ved Navn Niels Jude (Jyde), der sikkert er den samme som en Borgmester fra 1539. Der er en Jens Mand, som kan formodes at være Farfar til den Jens Mand, der i 1622 blev forlenet med Strandporten. Poul Bangs Navn kender vi ligeledes som Ejer af Willemoesgaardens For- gænger. Lavrids Møller er den Mand, der i 1539 fik Brev paa Kaals Mølle. Niels Kyllings Efternavn maa sige, at han var

Medlem af en Slægt, som i lange Tider holdt sig i Assens, og hvorfra Botanikeren Kylling stammede. Med Anders Wolder synes det at forholde sig ligedan, idet der er Rimelighed for, at han var af samme Familie som den Kræmmerke, Gertrud Wolder, der er omtalt under Handelen; denne Slægt har i saa Fald levet i Assens i mere end 200 Aar. Forresten skal det bemærkes, at flere af Mønstringslistens Navne gaar igen i den under Kirken omtalte Liste over Gravstene fra 1842.

Imidlertid var en Del Købstæder yderligere belastet med Indkvarteringer. Saaledes klager Assens og Middelfart i 1628 over, at de ikke faar Hjælp andetsteds fra, og Kongen befaler, at Jørgen Skeel og Mogens Kaas skal raadslaa med Borgmestre og Raad samt Adelen i Fyen om, hvorledes man skal komme de to Byer tilhjælp.<sup>4</sup>

Paa dette Tidspunkt laa der altsaa Soldater i vor By. Fremdeles i 1640,<sup>5</sup> som senere paavist 1643—44, og naturligvis under Svenskekrigen i 1657—60.<sup>6</sup> Disse Indkvarteringer var en Plage. Ved Lejlighed har Kongen erfaret, at adskilligt Gods fraplyndres Borgerne og sælges andetsteds, hvorfor han forbyder, at nogen afkøber Betlere og Soldater (en betegnende Sammenstilling) enten Heste, Hopper, Kvæg, Kobbetsager, Tin eller nogen Slags Boskab.<sup>7</sup>

Efter 1660 forværres disse Forhold. Da nedlægges det nationale Værn, og Hæren kommer til at bestaa af hvervede Tropper, alskens sammenskrabet Pak, der indkvarteres i Købstæderne<sup>8</sup>, en Byrde, der betegnes som en Lidelse.<sup>9</sup>

Der sker vel et og andet i Assens, som illustrerer det Forbud mod Køb af forskellige Sager, Kongen har udstedt; men det er dog mest Klagerne over selve Indkvarteringen, der falder i Øjnene. En Assensborger klager over, at Major Minckhausen ligger „endnu“ hos ham i Lossement; han er meget graveret af ham, hans Folk, Heste og Hunde, saa han selv næppe har Lejlighed for sig, Hustru og Børn, og derover paa sin Næring forsvækkes og forhindres. En anden klager over, at Kvartermesteren endnu ligger selvsyvende hos ham med Kvinder og Børn, og en Mand melder, at han har endnu inde Hr. Majors Svoger, selvsjette med Hustru, Børn og Karl, desuden faaet i Kvarter en Kornet, selvfemte, og alt dette imod hans Vilje og Minde.<sup>10</sup>

I 1683 forskrækkes Borgerne ved et Rygte om, at de nyoprettede Rytterdistrikters Mandskab delvis skal indkvarteres i Byerne. De beklager sig, at de ikke selv har det, de kan underholde deres egne Hustruer og Børn med, formedelst den store Konsumtion og anden kgl. Tyng, hvorfor de ydmygt begærer, at velvise Borgmester og Raad saadan deres Nød vil andrage, og de derfor maa blive forskaanet, ellers de foraarsages endelig at gaa fra Hus og Hjem, imod den tilstundende Vinter.<sup>11</sup>

Indtil dette Aar, 1683, var Fordelingen af Indkvarteringen overladt Magistraterne, men da det viste sig, at det særligt gik ud over de fattige, paabød en kgl. Forordning, at Byrden heretter skulde lignedes paa Grund og Bygning, samt Næring og Brug, med Halvdelen paa hver. Aaret efter blev der nedsat en Indkvarteringskommission, og det blev fastsat, hvad Kvarterværterne skulde yde de indkvarterede. Endelig ændredes Rytteriets Indkvartering derhen, at hele Styrken blev forlagt til Byerne.<sup>12</sup>

Naar og hvorlænge Assens led under Indkvarteringerne, kan ikke oplyses i Detailler. Det er sagt nærværende Forfatter, der selv har gjort tilsvarende Erfaringer, at det næsten ikke er gørligt at komme til sikre Resultater i saa Henseende. En haandskreven „Fortegnelse over Garnisonsbyer“ i Hærens Arkiv har kun, at Assens havde faste Indkvarteringer i 1689 til 1700, da 4. Bataillon delvis var indkvarteret her, og i Aarene 1723 til 1775, da en Eskadron af holstenske Landsenerregiment garnisonerede i Byen. Naar de lokale Arkivalier ikke desmindre jævnligt taler om Indkvarteringer, udenfor disse Tidsrum, maa det dreje sig om forbigaaende Tilfælde, som naar en Klage fra nogle Borgere i 1710 fortæller om „den daglige stærke Indkvartering og idelige Durchmarsch, der passerer gennem denne liden, fattige By“. Der skrives, at de velstillede, Ejerne af Byens bedste Gaarde, unddrager sig Forpligtelsen, „saa de fattige der udover mer og mer bliver nedtrykt og forarmet“.<sup>13</sup> Dette uddybes ved, at Amtsforvalter Trewen i 1719 skriver om den indbyrdes Uenighed i Magistraten (i Lauge Hansens Tid), der er Skyld i adskillig Urigtighed ved Indkvarteringen, „hvorved nogle af Gunst forskaanes, mens andre derimod som af Had og Ugunst desmere besværes og betynges.“<sup>14</sup>

Pladshensyn hindrer, at der bringes synderligt mere om disse Forhold, men det bør anføres — som en Rettelse til den foran citerede Fortegnelse over Garnisonsbyer — at Assens ikke kan have haft Garnison i 1728, eftersom Byen da paalægges en Hjælpeskat til Nyborg paa 99 Rdl. 4 Mk. 8 Skilg.<sup>15</sup>, medens paa den anden Side Assens, som det ses nedenfor, havde Indkvartering endnu omkring 14 Aar efter 1775.

En Hjælpeskat blev, efter en Repartition af 1741, tillagt Assens, som derefter en Aarrække modtager Hjælp fra Skagen, Sæby og Aalborg, med henholdsvis 22 Rdl. 5 Mk. 4 Skilg., 29 Rdl. 3 Mk. 12 Skilg. og 253 Rdl. 3 Mk.<sup>16</sup>

Her kan saa indskydes, at den lignede Indkvarteringsbyrde i Aarene 1765 til 1770 varierer mellem 415 Rdl. 3 Mk. 14 Skilg. og 652 Rdl. 4 Mk. 8 Skilg.<sup>17</sup>

I 1775 foretages der en ny Fordeling af Hjælpeskatten, og Assens tillægges nu 71 Rdl. 4 Mk. fra Rudkøbing.<sup>18</sup>

At det kneb med at faa disse Beløb ind, fremgaar af, at Borgmester Uldall i 1768 anmoder Stiftamtet om at rykke de tre jyske Byer for Restancer til Beløb 524 Rdl. 1 Mk. 14 Skilg.<sup>19</sup> og i 1785 resterer Rudkøbing med henad 800 Rdl.<sup>20</sup>

Om Indkvarteringsens Størrelse ved denne Tid oplyser Raadstueprotokollen for 10. April 1770, at der da var indkvarteret 131 Mand med 20 Koner og 94 Heste, medens Kæmnerregnskabet for 1775 angiver 143 Mand, 30 Koner og 116 Heste. Der lignes da 319 Rdl. paa Borgerne. Den samlede Udgift er 527 Rdl. 4 Mk. 15 Skilg., hvorfra trækkes, formodentlig for indgaaet Hjælpeskat, 208 Rdl. 31½ Skilg. I Aarene 1765 til 1770 bevæger Omkostningerne ved Indkvarteringen sig fra 415 Rdl. 3 Mk. 14 Skilg. til 652 Rdl. 4 Mk. 8 Skilg. Byen har da tilgode hos de jyske Byer et Beløb af noget over 900 Rdl.<sup>21</sup>

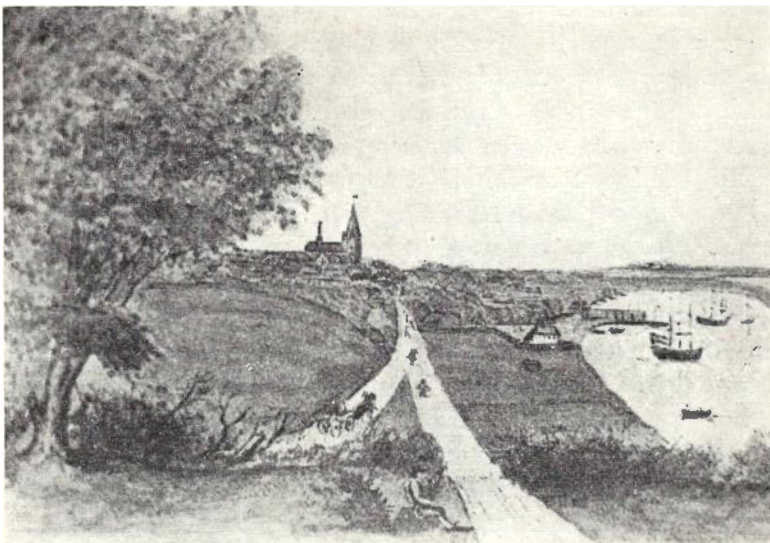
I 1775 kommer der et nyt Indkvarteringsreglement<sup>22</sup> til Afløsning af tidligere Reglementer fra 1741 og 1764, og det er vel en Følge heraf, at Byen samme Aar køber Peter Møllers Gaard i Ladegaardsgade, nuværende Nr. 41, for 600 Rdl., hvor Eskadronchefen indkvarteres. I 1789 udlejes „Officersgaarden“ eller „Kommandantboligen“, som den skiftevis betegnes, til Sognekapellanen, Thor Meelbye, og ikke alene heraf kan sluttes, at det nu er forbi med Assens som Garnisonsby, men det samme

viser Folketællingen for 1787, der kun optegner nogle faa pensionerede Officerer og Underofficerer, samt nogle Dragoner, der er vedføjjet „Frimand“. I 1791 har yderligere Kæmnerregnskabet en Udgiftspost paa 305 Rdl. 32 Skilg., angivet som Hjælpekast. Endnu i 1793 boer Meelbye i Gaarden og ansøger om, at den ikke maa sælges, da han i saa Fald vil blive husvild med 8 Børn.<sup>23</sup>

Faa Aar efter er han forflyttet, og hans Efterfølger, Juul, boer i Gaarden, til man i Henhold til kgl. Reskript af 29. Juli 1796 sælger den til Skipper og Kbmd. Poul Rasmussen Møller for 1000 Rdl. Idet dennes Enke, Ane Marie Petersen, senere giftede sig med Kbmd. Albret Fentz, kom Gaarden derefter i denne sidste Familjes Besiddelse.<sup>24</sup>

I Forbindelse med det Forhold, at Byen saaledes maatte etablere en Kommandantbolig, bør anføres, at ogsaa de private Indkvarteringsværter i flere Tilfælde byggede Barakker, for at kunne opfylde deres Forpligtelser. Kæmnerregnskabet for 1746 nævner Rasmus Bangs Barak, for 1747 Madam Bertelsens Barak. Det har været ganske smaa Bygninger, naturligvis af Træ; thi i 1769 anføres om Axel Kierumgaards Barak, at „der altid forhen har lagt Mand og Kone“. Der klages over, at den Indkvarterede, der er Klodsemager, mangler Plads, og han forflyttes da til Hans Koltens Barak. Ved samme Tid omtales fremdeles Jacob Baggers og Closters Barakker.<sup>25</sup>

Iøvrigt havde Assens endnu i 1796 en Ekstraindkvartering, 50—70 Mand med 2 Officerer og 4 Underofficerer, dog kun paa Gennemmarsch. Videre en kgl. Berider, 4 Staldkarle og 10 Heste. Omkostningerne, ialt 75 Rdl. 62 Skilg., blev godtgjort Byen ved Repartition paa Stiftets Købstæder.<sup>26</sup>



Gammelt Billede af Assens By med Havnemolen, set Nord fra, visende en Vej over Mariendals Jorder ind mod Ramsherred, med en Sidevej fra venstre, ad hvilken en Vogn kommer kørende ind mod Byen.

## GENNEM TIDERNE

Har man med et eller andet Formaal haft Ærinde i tidligere Tidens skriftlige Efterladenskaber, er man uvægerligt stødt paa et Ord, fremfor alle andre, Ordet fattig.

Det er forekommet ogsaa nogle Gange i, hvad her er fortalt om Assens, og det kan, for den, der har mødt det langt oftere, end det tilfældigvis her er citeret, virke, som var det blot en Vanesag at anvende det.

Saaledes føles det, naar Latinskolens Rektor betegner sig som „den fattig Skolens Person“, og fremdeles naar en Sognepræst, der dog har Indtægten af 2 Sogne, paa en Skatteliste skriver sig „jeg som en fattig Præst“.

Tilsyneladende en Vanesag, men afgjort med Rod i den triste Virkelighed. Mangfoldige Steder skinner det frem mellem Ord og Linjer, ogsaa hvor det ikke udtrykkeligt er anført. Saaledes her under Skildringen af det vantrevne Avlsbrug, under Omtalen af den mildt sagt hensygnede Handel, hvor As-



senskøbmænd ved en Lejlighed — sandsynligvis endda for-gæves — tilbyder andre Byers Købmænd at etablere sig paa Assens Torv, for der at forhandle de Varer, de ikke har økono-misk Evne til selv at aftage. Fremdeles lyser Ordet frem fra det Faatal af Smaaskibe, der anløber den oftest miserable Skibsbro, og fra et Haandværk, hvis Udøvere nærmest er Daglønnere. Det staa skrevet med store Bogstaver over Forhold som disse, at en Borgmester maa søge sit eget Legat, en anden maa laane Raadhusets Borde og Stole hjem for at kunne holde Spilleaften, og en tredje, mangeaarig Apoteker, Raadmand og senere Borg-mesters Arvinger fragaar Arv og Gæld efter ham. Det skimtes kort sagt i ethvert Forhold, hvor de fornødne Arkivalier er op-bevarede og muliggør en Skildring, for Assens Vedkommende altsaa fra Tiden kort efter 1600.

Umiddelbart forud for denne Tid var der gaaet en Velstands-periode, i vort Land og vor By som andetsteds, en Fremgangs-tid, der for Assens Vedkommende kan tænkes at finde sin nær-mere Forklaring i, at Byen da, som vi har set, slap af med endel Konkurrenter til Øksentrafiken og dermed til Øksenhandelen, idet den blev Udskibningssted ogsaa for Landsdelene øst for Storebelt og Øresund. Hertil kom Christian d. III's Iver for at beskytte Købstædernes Handel.<sup>1</sup>

Kan nu denne Fremgang ikke paavises ad andre Veje, saa vidner Mængden af store Renæssancegaarde, netop opstaaede i Femtenhundredernes sidste Halvdel<sup>2</sup>, ikke alene langs Ho-vedgaden, men i Smaagader som Korsgade, Damgade og Strandgade, tilstrækkeligt om, at ogsaa Assens da har haft en Lystid.

Og dobbelt virker dette Forhold paa Baggrund af, hvad der var gaaet forud,

#### *Grevens Fejde.*

Vi kan ikke her komme ind paa en Skildring af denne mær-kelige Blanding af Klassekamp, Religionskrig og Oprør. Der foreligger saa lidt derom, hvad lokale Foreteelser angaar, men det ene synes da ogsaa tilstrækkeligt, at disse Begivenheder for Assens havde den Følge, at Byens mandlige Befolkning flygtede med de paa Reden liggende lybske Skibe. Som man vil se, for senere at vende tilbage fra Skelskør, hvor de skal være

havnet, men tilbage til en By, der var plyndret, sikkert ribbet for enhver Værdi.

At ikke alle er vendt tilbage, maa fremgaa af et Par Fund, det ene fra 1902. Det bestod i 4 Tinkander, fundet nedgravede i N. M. & Fr. Plums Gaard paa Østergade. Gaardens Ejere skænkede Kanderne til Nationalmuseet; de betegnes som for saavidt sjældne, som Museet indtil da savnede saadanne Tinkar. De beskrives som afgjort middelalderlige, omend ikke uden Paavirkning af Renæssancen, og de maa saaledes hidrøre netop fra den Tid, da de er nedgravede under Katastrofen, idet Ejeren har haabet at redde dem.



Gamle Mønter fundne ved Assens.

Det andet Fund blev gjort d. 5. Novbr. 1927, da man under Gravning af et Afløb i Strandengene ved Næs stødte paa endel Mønter, tabte eller nedgravede af en af Flygtningene. Det drejede sig om ikke færre end 1482 Pengestykker, en broget Samling, der skrev sig fra Tiden mellem 1448 og 1526. De svarede mærkeligt nok nøje til et andet Møntfund paa Assens-egnen, nemlig til et Fund i et Gærde ved Landsbyen Voldtofte, hvor man i 1843 fandt et Tinkrus med 1546 Mønter. Tre af Assens-Mønterne findes afbildede ovenfor og viser fra venstre til højre en Hvid, præget i Visby paa Kong Hans's Tid (1481—1513), og to Hvider, prægede i Sachsen-Lauenborg under Johan d. IV (1443—1507), den ene i Stade Witten, den anden i Otterndorf Witten. Fundet er indgaaende beskrevet i „Numismatisk Forenings Medlemsblad“ for April og Maj 1929.

Maaske er ogsaa den Kanonkugle, der sidder i Kirketaarnets

sydlige Side, et Minde om Grevens Fejde. Vedel Simonsen fortæller ganske vist i sin Baag Herreds Historie, at den skal skrive sig fra Svenskekrigen, men dette forekommer lidet rimeligt; Svenskerne savnede enhver fornuftig Grund til at skyde paa Byen.

At imidlertid hverken Tinkander eller Mønter var fremdragne, tilbageerhvervede, af deres Ejere, maa vise, at disse aldrig saa Assens igen. Saalidt som den Hans Plog, hvis Gaard, som omtalt andetsteds, blev beslaglagt af Kongen og overdraget til Hofmester Johan Rantzov, idet den dog i en Mellemtid har været i en af de kongelige Hærføreres, Erik Krummediges, Besiddelse.<sup>4</sup> Hans Plog var en af Førerne for Christian d. II's Tilhængere, og er sluppet med at flygte, ganske vist fra alt hvad han ejede, mens en af hans Partifæller, Hans Lunde, om hvem det ikke sikkert vides, hvorvidt han var en fhv. Raadmand af dette Navn eller en Bonde fra Omegnen<sup>5</sup>, maatte bøde med Livet. Han skal have været Tjener paa Hagenskov og har benyttet sit Lokalkendskab til at overraske Slottets Besætning og saaledes erobre det. Han blev henrettet og lagt paa 4 Stejler udenfor Slottet, andre til Skræk og Advarsel.<sup>6</sup>

Det var Dagen efter Slaget ved Øksnebjerg, som fandt Sted d. 1. Juni 1535, at Assens blev plyndret, fordi Krigsmændene skulde mættes med Bytte. Besætningen i Byen, 3 Fænniker tyske Knægte, under Kort van Brenckens Anførsel, var flygtet sammen med Borgerne, og al Modstand var slaaet ned. At Flygtningene for endels Vedkommende snart var vendt tilbage, maa fremgaa af, at Borgmester og Raad d. 2. Juli med menige Indbygges Raad og Samtykke udstedte deres Hyldingsbrev, hvorved de gjorde vitterligt, at „de nu have kejset og samtykket højbaarne Fyrste Kong Christen, Kong Frederiks Søn, til deres rette Herre og Konge“ — — „ligesom menige Danmarks Riges Raad ham nu over menige Danmark kaaret og kejset have“.<sup>7</sup>

Men med Aaret 1600 ebbede hin Fremgang ud, hvorefter der indtraadte en almindelig Standsning i alle Handelsforhold, som netop varede saa længe — til 1624<sup>8</sup>, at andre uheldbringende Aarsager gjorde sig gældende, ogsaa for vor Bys Vedkommende.

Det var det syttende Aarhundredes Krige, som begyndte med Christian d. IV's Deltagelse i Trediveaarskrigen og sluttede med Svenskekrigen 1657—60.

Disse Krige medførte ikke alene tyngende Skatter, men især idelige Indkvarteringer. Kommende Troppestykker traadte de afmarscherende i Hælene. Man slap aabenbart ikke det ene Hold, før det andet meldte sig. I 1627 faar Kvarterkommissarierne for Fyen kgl. Befaling til at indkvartere en Ritmester med hans Kompagni i Assens, naar Markgreven af Turlack rejser derfra<sup>9</sup>, og Aaret efter har Baltasar von Schlammersdorf indkvarteret sine Folk i Byen, uagtet Holger Rosenkrantz, Øverste over Landfolket i Fyen, har faaet Kongens Bevilling paa Kvarter der, og von Schlammersdorf faar Befaling til at vige.<sup>10</sup>

Og der fulgte andet Besvær med. Et Kongebrev af nysnævnte Aar fortæller om fordrevne „holstenske“, d. v. s. sønderjyske, Skibsfolk, der en Tid lang har opholdt sig i Assens, men nu har faaet Tilladelse til at begive sig andetsteds hen i Riget med deres Baade. Fremdeles om andre fordrevne, der har nedsat sig og er utilfredse med, at man sætter dem i Skat. En Borger klager over, at hans Hus, der ligger ved Stranden, er indtaget til Vagthus, og at man ikke desmindre har paalagt ham Indkvartering i det øvrige, lille Rum.<sup>11</sup> Og man kan ikke med Rette stille sig skeptisk overfor Klagerne. De højeste Myndigheder har fundet dem begrundede. Ikke alene saa vi, at Kongen i 1628 befalede, at der skulde træffes Hjælpeforanstaltninger for Assens og Middelfart, men omtrent samtidigt befales det, at Borgerne i Assens skal forskaanes for en Fjerdedel af Byskatten, da de har været besværet med store Indkvarteringer<sup>12</sup>, og i Anledning af Klagen fra Manden, hvis Hus er taget til Vagthus, faar Henning Valkendorf Befaling til at paase, at de fattige og mindst formuende forskaanes for Indkvartering.

Naar de lokale Kilder derefter tier om dette Forhold, til vi er naaet omtrent 30 Aar frem, betyder dette dog ikke, at Assens i saa lang Tid har været fri for Indkvarteringsplager. Under Færgeløbets Historie har vi ialtfald set, at Christian d. IV ved Nytaarstid 1644 beordrede den militære Profos til Byen, hvormed det er givet, at den ved denne Tid har været belagt med Militær.

Og har det maaske blot været forbigaaende, saa synes andre Ulykker at have truet. Der er ingen Grund til at tro, at Vestfyen har dannet en Undtagelse, naar det hedder, at navnlig denne Tid, Midten af Sekstenhundrederne, viser en uhyre Tilvækst i Tallet paa øde og forarmede Bøndergaarde,<sup>13</sup> et nyt Moment til Forringelse af Købstædernes iforvejen svækkede økonomiske Forhold.

Gennem alt dette skimtes det, i hvad Forfatning Assens i store Træk har befundet sig, da

### *Svenskekrigen*

indtraf og satte Kronen paa Værket, medhandlede Byen værre end nogen anden fyensk Købstad.<sup>14</sup>

At komme til en blot omtrentlig Vurdering af, hvad Tab Byen led i de tre Aar, Krigen stod paa, er ugørligt. Ganske vist ansætter en Indberetning fra Magistraten, dateret Assens d. 15. Oktober 1660, Tabet til 55,919 Rdl. 4 Mark, men Beløbets Nøjagtighed virker nærmest parodisk, naar der umiddelbart efter tilføjes: „Dog foruden den meget over al Evne og langvarige, Svenske, haarde, lange og meget strenge Indkvartering herudi uberegnet, som sig en utrolig Sum Penge bedrage kan“.

Indberetningens største Post er de nedenfor omtalte 40,000 Rdl.; Resten omhandler Udgifterne ved danske, militære Belægninger, kgl. Skatter, rekvirerede Heste med Udstyr, Marschpenge til udskrevet Mandskab, afpressede Penge etc. De fleste af Posterne er ledsaget af Opgave over, hvad de har kostet i Penge, der altsaa er inkluderet i Totalsummen. Her udover nævnes Betegnelserne for danske og svenske Troppeafdelinger samt Tiderne for deres Ankomst og Afrejse.

Mere malende end de lidet sigende Tal er imidlertid Beskrivelsen i Pkt. 7 af Fjendens Ankomst, og hvad derpaa fulgte. Det hedder herom: „Aar 1658 d. 30. Januar er denne By meget jammerlig og forskrækkelig, med Sværd og Vaaben total udplyndret; ikke aleneste fattige Mennesker er frataget deres Møbler og Midler, hvad der forefandtes, og med Vaaben og Strikker tiltvungne at gøre Paavisning paa skjulte Sager (hvad de kunde have forborgen), men og hvad endel havde udført til Odense, ganske der er bleven os frataget. Ja samme Plyn-

dring er saa skarp udført, at de hverken have skaanet Kirken eller Skolen, Mand eller Kvindes Person, deres Klæder til de bare Legemer at afføre, saa man derefter i største Elendighed i den haarde Vinterstide maatte gaa nøgne og pjaltede paa Gaderne. Alle Heste og Vogne, som fandtes i den ganske By, blev borttagne, hvormed det plyndrede Gods blev bortført, hvilke Plyndringer skete først af Rytteriet, siden om Natten efter af det ganske Fjendens Infanteri, som vare saa mangfoldige, at alle Huse og Gader vare slet opfyldte af dem; men foruden disse laa der mange Folk uden for og omkring Byen. Den hele Nat blev yderligere plyndret; de optændte saavel i Husene som i Gaderne mange skødesløse og farlige Ild. Samme fornævnte Plyndring kan med al Sandhed og Troværdighed skatteres over 40,000 Rdl. For denne ubodelige Skade, store udstaaede forskrækkelige Plyndring, hvilken betog alle Midler, en Part og med Formuen maatte sætte Liv og Lemmer til, bleve dog alle de andre Købstæder her udi Fyen — Gud være lovet — forskaanede, hvilket var dem til ikke ringe Rygstød til deres Indkvartering derefter at udstaa, hvorimod vores Midler ganske var spoleret og frarøvet undtagen noget Korn, som Fjenden i saadan Tumult ej kunde medføre. Saa ikke desmindre haver vi for saadan vores udstaaede Jammer-Nat (ikke) nydt den ringeste Frihed, men straks lige med andre Købstæder lige indtil denne Dag trykket med umaadelig Indkvartering, hvorefter nu Byen er ruineret, og Borgerskabet aldeles med alle udarmet.“

Der fortsættes: „Foruden denne haarde Indkvartering have vi maattet forbygge og udrede alle Byens, saavel som fremmede Skuder, her for Byen var beliggende, som efter kgl. Majestæts Befaling de svenske Soldater skulde føre af Riget, og kostet denne By 200 Rdl., foruden Skibsfolkernes Udproviering og Fragt.“

Fremdeles: „Den 20de Maj maatte vi arme betrængte fattige Folk udgive en stor Sum Penge til forbemeldte tvende (svenske) Regimenters Officerer, som os ved Tvang blev afpresset, idet Borgmester og Raad med en Del (af det) bedste Borgerskab blev indesluttet paa Raadhuset udi Arrest, indtil saalænge Gud i Himlen og godt fremmed Folk kom os til Hjælp med hvad vi maatte udlove og udgive til dem, som var 700 Rdl. Da

dersom den engelske Ambassadør, som samme Tid her til Byen ankom, os ej havde hjulpet, havde vi ikke udkommet af samme Arrest ringere end 1000 Rdl., som de af os endelig begærede.“

Som Afslutning paa disse Citater skal endnu anføres følgende af Indberetningens Post 37: „Er endnu leveret her af Byen efter Krigskommissarius Velb. Otto Powisk, hans udgivne Ordre, dateret d. 10. Decbr. 1659, 160 Par Sko, kostet tilsammen 80 Rdl., med videre andre mangfoldige Udgifter fra denne skadelige Fejdes Begyndelse til denne Dag, som os ganske og aldeles er umuligt at antegne, meget mindre al vores Indkvartering at kunne erindre, eftersom den Byrde er ganget os alt for højt over Hovedet, at vi den ikke har kunnet lempet eller regeret. Ejheller har det været os muligt foreskrevne vores haarde Indkvartering og adskillige mange andre Pressurer, som Fjenden os eftertrængte, udi Penge at kunne anslaa. Har foruden vores skønne Skiberumme, som Fjenden udi Middelfar Sund saavel som paa andre Steder sig bemægtiget, ruinerede og afbrændte, som var ikke at betale med 2000 Rdl. — Saa desværre for os fattige Folk, vores ganske Formue total er opgaaet, saa lidet eller intet videre findes tilbage, uden en stor bundløs Gæld, vi foruden vores Midler, som er borte, haver os isat, og i Armod og Fattigdom med vores Hustruer og Børn geraader.“

Med denne dog ret indgaaende Beretning er man endnu ikke naaet tilbunds. Et bestemt Forhold er uomtalt, den Tilstand, hvori Gaarde og Huse befandt sig efter Plyndringen. De nærmest følgende Aars Tingbøger og Raadstueprotokoller fortæller imidlertid Enkeltheder i Mængder i saa Henseende. Den ene efter den anden møder med Klager over Nabohuse, der „ligger paa Held“ og truer Klagerens Hus. Man vurderer eksempelvis „det øde Hus i den store Gade, som Anders Meel sidste iboede, hvad Tømmer og andet saavidt endnu paa Steden er beholden“. At det ikke drejer sig om Skade ved Tidens Tand, fremgaar ved en Lejlighed som den, hvor fremdeles et Hus „ligger paa Held og ikke vides, naar det nederfalder; har tilhørt Sal. Jacob Jørgensen og er nu øde, da det i sidste Fejde af Fjenden er nedbrudt og spolerit“. Man vurderer ikke Huset, men Mursten, Tagsten, Bjelker og Lægter.<sup>15</sup> En Gaard i Rams-

herredgade synes med Resultatet: Ruin. Fem Fattigboder, „sal. Borgmester Jørgen Bangs Boder“, aabenbart i St. Kirkestrædes vestlige Side, synes og mangler hver fra 30 til 90 Tagsten, fra 30 til 40 Lægter, hele og halve Vinduer, fra 16 til 80 Ruder. Gulve, Loftter og Fodstykker er forraadnede. Anders Poulsen Glarmester lovbyder den Vaaning med sin tilliggende Gaardsrum, beliggende ved Østerport; dersom nogen vil købe samme Vaaning, skal de den gerne for billig Køb bekomme, og eftersom samme Lovbydelse i forleden tvende Ting sket er, og nu idag det tredje Ting, da var han efter samme Lovbydelse Tingsvidne begærende, hvilket hannem og er steed, og er dette sket af Anders Poulsen, formedelst Gaarden og Vaaningen er helt brøstfældig, og daglig jo mer og mer forringes, nedfalder og ruineres.“

Karen Rasmusdatter kræver Rasmus Lunde for 10 Mark, som hun havde faaet udtaget Fyldest for i Peter Lundes Gaard, eftersom Rs. Lunde har nedbrudt Gaarden og ladet hjemage, hvad Tømmer der fandtes paa Stedet.

Fire Aar efter Krigen faar man et Helhedsindtryk gennem et Syn paa Byens Huse, foretaget af 4 udmeldte Mænd, der beretter, „hvorledes Byen udi næst forleden Fejdetid er forringet, forvøstet og fordærvet, fornømmelig formedelst den jammerlig Plyndring, som denne Købstad i dette Land alene overgik, nemlig at de udi Guds Sandhed haver befunden ni og firsindstyve slet øde, forvøstede og fordærvede Gaarde og Vaaninger, som før Fejdetiden skattede og kontribuerede, mens nu aldeles intet; den ringe, overblevne Almue til største Skade og Nachdel“.<sup>16</sup>

En Snæs Aar efter viser den før citerede Grundtakst, at Assens havde 56 Gaarde, 30 Vaaninger, 42 Huse og 109 Boder, ialt altsaa 237 forskellige Bygninger, og det er da mere end Tredjedelen af disse, der er ruinerede; derudover forekom 17 øde Byggesteder, hvilket vel vil sige Grunde, hvor Bygningerne er fjernet i Skikkelse af Materialhobe.

Saaledes saa der altsaa ud indenfor Byportene; udenfor disse, i den Omegn, hvoraf Byen skulde drage Næring, har det ikke staaet bedre til. I 1662 og 64 er to Tingstævner for et Par Købmandsboer ude i Ærinde for disse, og „en Tingstævner vidnede



at have været paa efterskrevne Steder og skulde indstævne efterskrevne, hvoraf ingen var at finde, men ganske ruinerede og øde Steder, og Folk bortdøde“.

Disse specificeres saaledes: I Blangstrup 3 øde Gaarde, i Turup 6, i Vedtofte 2, i Kirkesøby 2, i Søsøby 2, i hver af efterfølgende Landsbyer 1, nemlig i Aarup, Skydebjerg, Voldtofte, Haarby og Sarup. I sidste Tilfælde noteres: bortdød med Hustru og Børn. Fra Flemløse siges om en afdød Gaardejerskes Børn, at de gaar om og tigger, og om Jørgen Holme i Ebberup, formodentlig Ejeren af Holmegaarden, vidner Naboerne, at der er intet at bekomme.<sup>17</sup>

Udover disse — fra et snevert Omraade — rent tilfældigt forekommende Oplysninger, findes der intet om Tilstanden i Byens Opland. Der foreligger endel Indberetninger fra andre Len, men ingen fra Hagenskov. Herfra kan kun anføres, at det sidste foreliggende Regnskab viser en blank Indtægtsside. Det er „Kgl. Majestæts Regnskab af Hagenskov Slot fra Filip Jacobi (1. Maj) 1657 og til d. 30. Januar 1658, da Fjendens Indfald skete her i Landet d. 30. Januar“. Om de manglende Indtægter skrives: „Hvad Lenets Indkomst er anlangende, da blev en Del af Smør Landgildet, som til St. Hans Dag, saavel som hvad ellers til Martini (Mortensdag) var forfalden, annammet af Bønderne, det meste annammet her paa Slottet, eftersom paa de Tider ingen Købmænd fandtes dertil. Mens alt, hvad i saa Maader var ydet, saavelsom alt hvad her til Slottet var avlet, blev af Fjenden bemægtiget og bort taget, foruden nogle Tusinde Dalers Værdi af Lensmandens egen Midler og Formue. Saa Intet er bleven beholden, hvoraf nogen Afgift kunde ske.“

Som et umiskendeligt Tegn paa, at Krigens Elendighed fortsatte under Fattigdommens Aag, skal endnu fra dette Omraade meddeles, at et nyt Syn paa Assensejendomme, foretaget 16 Aar efter Krigen, viser, at af de tidligere forefundne 89 øde Huse og Gaarde er da kun 2 Boder paa 3 og 4 Fag opbygte, „mens derimod er befunden 8 siden nedfaldne og ruinerede Gaarde, Borgmester Jørgen Bangs Gaard, som var en fornemt bygt Gaard, iberegnet“.<sup>18</sup>

Det er da de saaledes skildrede Forhold, der er de herskende, kaster deres Skygge over de følgende 4—5 Slægtled og sætter

Mærker over et Tidsrum, der først ebber ud omkring næste Aarhundredskifte.

Der kunde skrives et helt Kapitel over de mange Træk, der viser den Armod, hvori disse Generationer levede, og om den Raahed i Sæder, der vel var en Frugt af det hundske Liv, Fatigdommen medførte.

Den gav sig Udslag hos Mænd og Kvinder, hos Voksne og Børn. Det kan betegnes som den rene Middelalder, naar en Flok øksevæbnede Lundagermænd sidst i Sekstenhundrederne indfinder sig hos en Avlsbrugerenke i Assens og kræver Erstatning af hende, fordi hun, hvis Jorder støder op til deres, skal have forsømt sin Hegnspligt. De overfalder en tilfældigt tilstedeværende Assensmand og bortfører Konens Tinsager.

Ved en Lejlighed stormer Christen Skræder i Buldermørke og højt tilhest frem ad Laargade, for at standse Gangeren udenfor Hans Jensens Dør og tilraabe ham: Herud Din Tyv, Din Skelm.

Der forekommer blandt Kvinder rene Mestre i Opfindelsen af Skældsord, saaledes naar under en Trætte den ene tiltaler den anden: Din sacramentske Hore. I Modsætning hertil kan det ikke betegnes som noget egentligt Raffinement, naar Kvinder i flere Tilfælde afslutter et Skændsmaal paa Gaden ved at vende den mandlige Part Ryggen, løfte Klæderne og bede ham kysse dem i R . . . . .

Man forstaar en Mand, der forlanger af Ejerne af hans Nabo-hus, som har solgt dette til Maren Baagøes, at de skal garantere ham mod Følgerne af det ny Naboskab.

Og alt sligt indledes med, at „der kom dem Ord imellem“, eller blot med, at „de mundedes“, men det ender ofte i de vildeste Voldsomheder, lige til Drab. Saaledes afsluttede hin bukse-løse Hans Jensen Paasche, som vi erindrer fra Kvindeslags-maalet i Laargade, sin Tilværelse i Galgen eller paa Skafottet, hvilket kan ikke oplyses, men Aarsagen var et Hidsighedsdrab.

Saa var der Typen „de lokkede Kvinder“, til Tider repræsenterede af hele Skarer, der forvises Byen, men i enkelte Tilfælde stryges til Kagen, som den Salome Troelsdatter, et By-fogedregnskab omtaler som „et gement Skarn, løber om med Soldater, har næppe Klæder at skjule Kroppen med“. Hun kag-

stryges, da hun har født sit tredje Barn. Typen hørte hjemme i Ramsherred, udenfor Porten, hvor der ved et Par Lejligheder kan konstateres flere ugifte Kvinder med større eller mindre Flokke af uægte fødte Børn. Var de Prostituerede? Fattige var de ialtfald; thi det var deres Fattigdom, der havde drevet dem herud, hvor der ingen Accise eller Konsumtion svaredes; denne Forudsætning har været tilstede, og Fattigdom og Prostitution hænger sammen som Aarsag og Virkning.

Hvad Børnene angaar, er det tilstrækkeligt at minde om, i hvad Tilstand Kirken befandt sig saa sent som i Syttenhundrederne; der var ikke et helt Vindue i den, Stumper af Altertavlen Ramme blev fundet af Kirketjeneren, og Stolene var tilføede af Skoledrengenes Leg hen over dem. Hvorvidt det var Børnene, vides ikke, men engang kastes der med Sten under Gudstjenesten. Og mens vi er ved Kirken: ved en Froprædiken, vistnok Kl. 7 om Morgenen, møder nogle Kvinder drukne, og der føres Vidner for, at de lugter af Brændevin. Vi har hørt, at Svin færdedes i Kirken, og engang faar Rakkerens Kone 1 Mark for at fjerne et Hundekadaver.

Til Tider har Præsterne givet op og paakaldt Magistratens Hjælp. Det maa forholde sig saaledes, naar Borgerskabet opstævnes paa Raadstuen, hvor der holdes Formaningstaler over alle Themaer fra de ti Bud.

Som sagt, der kunde være skrevet et Kapitel om disse Forhold, men man maa nøjes med det her fremsatte og de lejlighedsvis fortalte Træk.

Der er da indenfor denne Bogs Omraade kun tilbage at fortælle, at vor By i Tidens Løb har fostret en Række af, hvad man, uden at være ubeskedent, kan betegne som kendte Mænd.

I kronologisk Orden var der:

Botanikeren Peder Lauridsen Kylling, født omkring 1640 som Søn af Raadmand Laurids Kylling og død i København 1696.

Steen Andersen Bille, Admiral og Gehejmestatsminister, født d. 22. August 1751, død d. 15. April 1833. Hans Fader var Kontreadmiral Daniel Ernst Bille, men hans Kommen til Ver-



Peter Willemoes.

den i Assens skyldes rigtignok kun den Tilfældighed, at Familien Bille opholdt sig her, fordi dens Overhoved var paa Indrullering.

Peter Christian Uldahl, født d. 1. Marts 1778; han var født udenfor Ægteskab som Søn af en Tjenestepige, Birthe Jørgensdatter, mens Faderen skal have været en Hans Hansen. P. C.



Dankwart Dreyer.  
Selvportræt. Privateje.

Uldahl var den første, der byggede et dansk Klaver, og naar man inddeler denne Industri i tre Perioder, betegnes den første „den Uldahlske“, hvorefter følger den Marchallske og den Hornungske. Han døde i København d. 2. Marts 1820.

Peter Willemoes, hvis Metier ikke behøver at nævnes, født d. 11. Maj 1783 som Søn af Amtsforvalter Willemoes, falden i Kamp mod Englænderne d. 22. Marts 1808.

Jens Adolph Jerichau, Billedhugger, født d. 17. April 1816, Søn af Købmd. Jerichau. Han blev Æresborger i Assens. Død d. 24. Juli 1883.

Dankwart Christian Magnus Dreyer, Landskabsmaler, Søn af Købmd. J. C. Dreyer, født d. 13. Juni 1816, død i Barløse ved Assens d. 4. Novbr. 1852.

Endelig Thorvald Simeon Niss, Landskabsmaler, Søn af Malermester N. F. Niss, født d. 7. Maj 1842, død i København d. 11. Maj 1905.

Disse Mænds Livshistorie maa søges, og findes let andetsteds; deriblandt Biografier ved nærværende Forfatter og under Titel „Berømte Fynboer“ i Fyens Stiftstidendes Søndagsblad „Ugen“ for Februar og Marts 1931.<sup>19</sup>

Der var tre betydelige Kunstnere blandt dem; thi saaledes tør man sikkert betegne Jerichau, Dreyer og Niss, og de var alle fødte i en



Jens Adolph Jerichau.



Thorvald Niss.

lysere Tid end den, vi nylig har beskæftiget os med. Hvordan saa de paa deres lille Fødeby? Kun en af dem har talt, J. A. Jerichau, fraset at Dankwart Dreyer færdedes i Assens og paa Assenskanten til sin Død og hentede Motiverne til 30 af sine 144 Landskaber herfra. Thorvald Niss blomstrede først op, længe efter at han havde forladt Assens. Men Jerichau skriver i sine Barndomserindringer: „I mit trettende Aar var jeg i

København og saa denne store By, men jeg længtes efter Assens, og det var en usigelig Glæde at sejle hjem. Da jeg igen saa Langeland, Svendborgsund og tilsidst Assens Kirke, saa var mit Hjerter nær ved at briste af Glæde.“

Jerichau burde have det sidste Ord i denne Bog, og han faar det for saavidt ogsaa, som hans lille, rørende Kærlighedserklæring slutter det væsentlige Afsnit deraf, det der drejer sig om Tiden til 1864—65, da Byen berøves et særligt Træk, afslutter sin Tilværelse som Fæргеby, ialtfald for en Aarrække og i det gamle Omfang.

Men der skete noget i Assens en Snes Aar efter denne Tid. Var Assens aldrig Industriby, saa blev den det, endda i ret betydelig Grad. Og herom maa fortælles i den Efterskrift, der følger, idet en Kronik i Fyens Stiftstidende, skrevet i Anledning af Halvtredsåret for Assens—Tommerupbanens Aabning, og af nærværende Forfatter, gengives med nogle uvæsentlige Ændringer.

Den er skrevet paa Grundlag af Meddelelser i Byens Avis, fremkommende mens det, den handler om, gik for sig.



Udsigt fra Kirkespiret over Assens By o. 1885. Man ser ud over Østergade, med Apoteket paa Hjørnet af Korsgade. I Baggrunden Nørregade og Assens Bymolles Vejrmølle.

## DA SOLEN STOD OP I VEST

For omkring et halvt Hundrede Aar siden, altsaa et af de første Aar i Firserne, afholdt de fyenske Handelsforeninger et Fællesmøde i Odense, hvor Direktør i Fyens Disconto Kasse, Lorentz Bierfreund, begyndte en Tale: „Der sker paa det sidste noget naturstridigt nede paa Assenskanten; det ser ud, som om Solen begynder at staa op i Vest.“

Det var jo et Købmandsstævne, og man maa forstaa Talen som drejende sig om en merkantil, en industriel Sol. Det var om ikke just naturstridigt, saa omtrent saa uvant som et hvilket-somhelst overraskende Naturfænomen, hvad der skete som Følge af den endelige Vedtagelse af Loven om Assensbanens Anlæg d. 4. Febr. 1881. Endnu før Banen var endeligt sikret ved, at de betingede Tilskud fra de forskellige Kommuner var vedtaget af disse, kom en Sukkerfabrik paa Tale, og i Løbet af kortere Tid end den, det havde taget at faa Baneloven gennemført, blev Sukkerfabrik, Svineslagteri, Bayerisk-Ølbryggeri, Havneudvidelse og -Uddybning, Telefonanlæg, Søbadeanstalt og Skovpavillon gennemført.

Assens havde lidt og led under den fyenske Stambanes Anlæg. Dennes vestlige Stationer, Aarup, Nørreaaaby og Ejby, gjorde efter Evne dybe Indgreb i Byens nordlige Opland. Og ikke alene dette, men med det samtidige Tab af Sønderjylland faldt Færgeriet bort, og yderligere en da ganske naturligt opstaaet Plan om en Stikbane til Færgebyen. Blev Assens end ved at være Købstad, forholdt det sig mere og mere saaledes, at det svindende Forretningsliv bragte Byens betydelige Avlsbrug saaledes i Forgrunden, at en gammel Assensborger med levende Interesse for sin By kunde udbryde i et opgivende: Assens er en brolagt Landsby.

Men da Tanken om en Assensbane vaagnede paany, rankede hin Assensborger Ryggen og slog det Slag for sin By, sammen med andre gode og gæve Assensmænd, der her skal redregøres for.

Assensbanen var som allerede paaapeget længe undervejs, og da det omsider blev Alvor, havde Loven om dens Anlæg to Hager, der skulde gøre dens Skæbne uvis et Stykke Tid endnu. Loven overlod Indenrigsministeren at bestemme dens Udgangspunkt fra Stambanen, og betingede Tilskud fra Amts-, Købstad- og Sognekommuner paa 90,000 Kr. pr. Banemil, at betale med  $\frac{1}{15}$  aarlig i Løbet af de paa Banens Aabning følgende 15 Aar.

Disse Forhold truede til en Tid med at tilintetgøre hele Planen. Det var ikke alene de nordlige Kommuner, der — som en naturlig Følge af Uvisheden om Banens Endepunkt — stillede Betingelser med Hensyn til Stationernes Beliggenhed, men saa sent som i November 1881, faa Uger før Afgørelsen skulde træffes, søgte Odense Amtsraad gennem Ministeriet at faa Banens Endepunkt trukket Odense saa nær som muligt. Da havde imidlertid Ministeren sagt Tommerup.

Forholdet med Tilskudene skulde være ordnet, saa en Afgørelse var truffen, og Ministeriet ihænde inden 1. Januar 1882, men først d. 30. Decbr. 1881 blev Sagen bragt tilende. Ved et Møde i Aarup enedes Amtsraadet med Assens Byraad og Delegerede fra Odense Byraad om at bringe hver sit ringe Offer for at komme til Vejs Ende.

De endelige Resultater af Overenskomsterne kan beklage-



ligvis ikke meddeles, idet paagældende Akter ikke har været at finde i det daværende Indenrigsministeriums Arkiv; de er ikke anbragt, hvor man skulde vente at finde dem.

Men saa skred Værket. Den 7. Jan. udgik den ministerielle Skrivelse om Udstikning af Banen, og d. 4. Febr. blev Landinspektør Andersen i Odense beskikket som ledende ved Taksationerne. Udstikningen var tilendebragt d. 24. April 1882, og d. 14. August udbødes Leverancerne af Bygningsmaterialer til Stationerne. I September blev Jord-, Beton- og Stenarbejderne udbudt og den første Ladning Materiale udlosset ved Assens Havn. Omkring Midten af Oktober tog man fat paa Ekspropriationerne, og Banens Fuldendelse blev fastslaaet til Foraaet 1884.

I Assens var man uenig om, hvor Banegaarden skulde ligge, idet nogle Købmænd og andre Næringsdrivende ønskede den anbragt øst for Byen for at faa Kunderne denne Vej ind, andre holdt paa Havnen, og dette Standpunkt sejrede ved en enstemmig Vedtagelse af Byraadet.

Sidst paa Aaret foretoges de nødvendige Ekspropriationer, der væsentlig drejede sig om Haverne langs Stranden, syd for Byen. Videre eksproprieredes Strandmøllens Vejrmølle, omtrent øst for Slagteriets Plads. Den kostede 16,000 Kr., og Haverne fra 40 Øre til 1 Kr. pr. Kvadratalen.

Endelig eksproprieredes de to Ejendomme i Damgade og vest for Torvet, der skulde give Plads for Østergades Forbindelse med Banegaarden, samt en Plads ved Havnen paa 14,000 Kvadratalen. Ejendommene tilhørte Enkefruene Schmidt og Gormsen, Havnepladsen Grosserer Muus, og de betales henholdsvis med 11,000, 15,000 og 9200 Kroner.

Arbejdet paa Banen var imidlertid i fuld Gang, navnlig med Gennemgravningen af de store Stejlebjergbakker, hvorfra man hentede Fyld til nærmere eller fjernere Sump- og Dalstrækninger.

I April 1883 overdroges ved Licitation Opførelsen af de 5 Landstationer til Ingeniør Winckel og Tømrermester Hansen i Odense for 80,000 Kr., og Banegaarden i Assens til to andre Odensemænd, Arkitekt Monberg og Tømrermester Philip Møller for 72,000 Kr. Den 1. Septbr. blev Kransen hejst paa Sta-



Kobmand Niels Munk Plum  
(f. 1841, † 1905).



Kobmand, kgl. Agent Frederik Plum  
(f. 1855, † 1905).



Sagfører, Kancelliraad Frederik Maaløe  
(f. 1833, † 1904).



Apoteker, Justitsraad J. N. H. Strøyberg  
(f. 1835, † 1905).

tionsbygningen, og Begivenheden fejredes ved en Fest paa Hotel Phønix, hvori deltog 90 Personer, deriblandt alle Arbejdere med deres Hustruer. Den 14. Decbr. bekrandsedes Posthuset, og Indflytningen skete d. 15. Oktbr. 1884.

Den 10. Decbr. blev den sidste Skinne fastskruet i den før berørte Gennemgravning ved Stejlebjerg; Handlingen foretoges

af Ingeniører, Arbejdere og nogle Assensborgere, og d. 2. Juni 1884 aabnedes Assens—Tommerupbanen ved en Prøvetur mellem de to Endepunkter, hvorefter en privat arrangeret Festlighed fandt Sted, som vanligt paa Phønix.

Banens Længde var 3,893 Mil, og Anlægget havde kostet 1,342,050 Kr. Fartplanen omfattede til at begynde med kun 3 afgaaende Tog, men ved en Deputation til Baneledelsen i Aarhus ved Købmd. N.M. Plum og Herredsfuldægtig Fr. Maaløe, lykkedes det at faa indlagt et fjerde Tog.

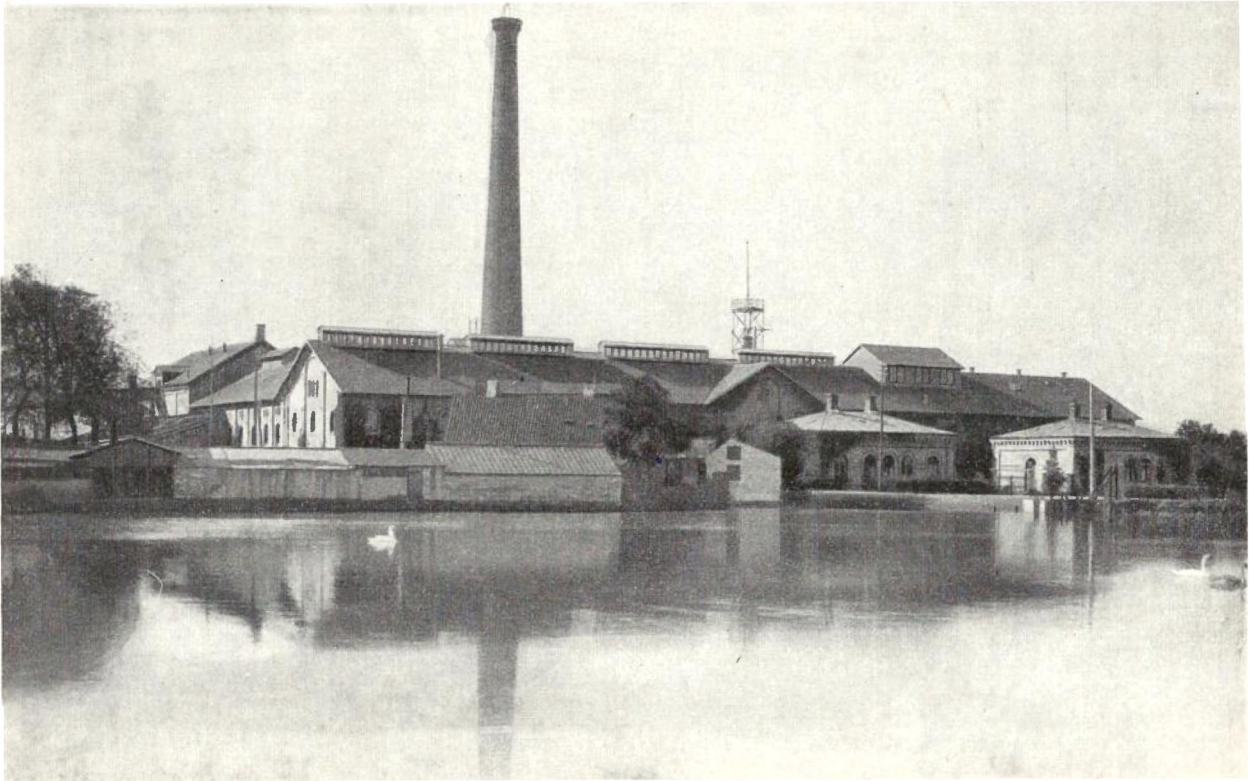
Paa et tidligere Tidspunkt, nemlig i 1881, endnu før Banens Skæbne var endelig afgjort, var imidlertid Tanken om en

### *Assens Sukkerfabrik*

opstaaet. Rundt om i Landet, ogsaa paa Assensskanten, var der vaagnet en Interesse for Sukkerroedyrkning. I September afholdtes et Møde om Sagen, og her nedsattes et Udvalg til Drøftelse og Fremme af Spørgsmaalet, bestaaende af Mænd fra By og Land, nemlig af Forpagter Blædel, Wilhelmsborg, Gaardejer Lars Christiansen, Voldbro, Proprietær A. Damsboe, Flenstofte, samt fra Assens Fr. Maaløe og N.M. Plum. Det blev overdraget Grosserer Sofus Plum at indlede Forhandlinger med (den i Assens gifte) Direktør i De danske Sukkerfabriker, G. A. Hagemann, og disse Forhandlinger resulterede i et Til-sagn om, at Sukkerfabrikerne vilde anlægge en Fabrik ved Assens, hvis det lykkedes at tegne et Dyrkningsareal paa 2000 Tdr. Land i 10 Aar.

Baade Udvalget og Byens Avis tog nu fat paa en kraftig Agitation, Udvalget ved Møder i Omegnen, og Avisen ved Indlæg om Roedyrkning, og ved et Møde i Assens d. 30. Januar var der tegnet et Areal paa 1956 Tdr. Land. De manglende 44 Tdr. garanterede Udvalget,

Den 28. April vedtøg Sukkerfabrikerne Anlægget, og Udvalget indkøbte de fornødne Pladser til Fabrik og Saftstationer, idet Beliggenheden og Omfanget var udpeget af G. A. Hagemann ved hans Nærværelse. Man købte da Strandmøllen med Tilliggende for 40,000, Kalkovnen syd for Fabriken for 7000, en Mose bag Skovanlægget for 4149 og Kommunens Eksercerplads for 13,562 Kr.



Assens Sukkerfabrik.

Foruden Assensstationen var der planlagt Saftstationer ved Haarby, Salbrovad, Uglebjerg og Søby; den sidste maatte imidlertid opgives, mens de andre havde følgende Arealer: Assens 1288 Tdr. Land, Haarby 404, Uglebjerg 373 og Salbrovad 270 Tdr. Land. Fabriken kunde saaledes begynde med 2335 Tdr. Land. Nu er dens dyrkede Areal 7040 Tdr., deraf 1922 Tdr. i Jylland.

Den 31. Juli 1883 begyndte man Anlægget af Fabriken, der forestodes af Ingeniør, Etatsraad Hammerich, assisteret af Ingeniør Knud Lyhne Rahbek. Entreprenørerne var de samme som ved Banen, Winkel og Hansen, for Jordarbejdernes Vedkommende, mens Murerarbejdet overtoges af Naskovfolkene Glud og Rasmussen. Kransen blev hejst d. 24. Decbr., Juleaftens Eftermiddag. Kl. 4½ drog et festligt Optog med Musik i Spidsen gennem Østergade til Havnen og videre tilbage til Fabriken, hvor der holdtes Taler af Ingeniørerne Fr. Johannsen og Rahbek, af Blædel, Maaløe og flere.

Fabriken havde en Kapacitet, der tillod en daglig Oparbejdning af 6800 Centner Roer, og den samlede Mængde beløb sig den første Sæson til 512,365 Ctr.

Hele Anlægget havde kostet 2,428,106,04 Kroner, hvoraf mellem 160,000 og 170,000 for hver af de fire Saftstationer. Indkøb af Jorder, Opførelsen af Bygninger samt Anskaffelsen af Inventar og Maskiner i selve Assens havde saaledes beløbet sig til ca. 1 Million syv Hundrede og otte og tresindstyve Tusind Kroner, og dette Millionanlæg var anbragt paa en forhenværende Eksercerplads og Blegeplet, hvor der hverken ekserceredes eller blegedes mere. Som man forstaar, for den lille By en Begivenhed af eventyrlige Dimensioner.

Saaledes var da Bane og Sukkerfabrik i god Gang, og man kunde give sig igang med en Plan om Oprettelsen af et

### *Fyens Svineslagteri.*

Den 30. Januar afholdtes et Møde paa Hotel Postgaarden, hvor de førnævnte Foregangsmænd, Blædel, Maaløe og N. M. Plum, suppleredes med Kreaturhandler A. Lund, Købmændene Fr. Plum og C. J. Steen samt Apoteker J. N. H. Strøyberg. Slagteriet var planlagt med en Aktiekapital paa 100,000 Kr., og



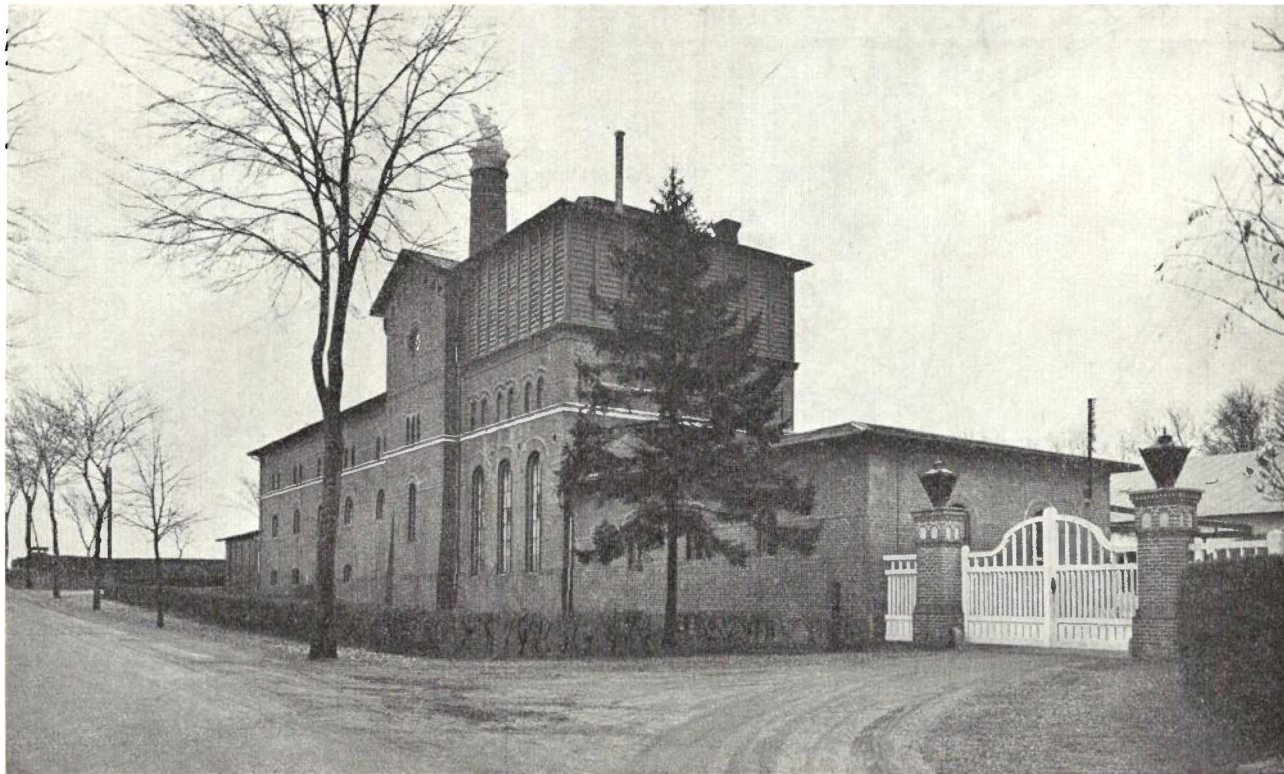
Assens Svineslagteri.

en Fjerdepart tegnedes allerede paa det første Møde. Den 23. Febr. afholdtes et nyt Møde, hvor der da viste sig at være tegnet 85,000, hvorhos den københavnske Slagterierjer Philip W. Heymann var tilstede og stillede sin Erfaring til Raadighed som Leder. Paa et Møde i Marts sluttede man Kontrakt med ham. Han skulde som Vederlag have 10 % af Udbyttet, efter 6 % til Aktionærene. Han tegnede sig for 10,000 Kr. af Aktiekapitalen og betingede sig Ret til Indløsning af Foretagendet efter 5 Aars Forløb til en Aktiekurs af 120. Bestyrelsen kom til at bestaa af Fr. Maaløe, Proprietær Melchertsen, Avernæs, Apoteker Strøyberg og Kammerherre Treschow, Brahesborg.

I April 1884 begyndtes Jordarbejderne, og d. 28. April det følgende Aar hejste man Kransen paa Bygningerne. De første Svin modtoges d. 21. Oktober, og efter en halv Snes Dages Forløb havde man nedlagt 457 Dyr.

Hermed var det tredje Foretagende startet, og det er, som om man ikke kan faa udrettet tilstrækkeligt i Assens. Nu er man igang, og nu skal alle Landsbygriller udryddes. Der er en Gæring i Sindene, der maa have Luft. I Løbet af et Par Aar er der vendt op og ned paa adskillige gammelvante Assensforhold, og adskillig Assensstopografi maa ændres. Den 19. Febr. indrykkes en Annonce i Assens Avis med ikke færre end 32 Underskrifter, hvori man opfordrer til Møde paa det sædvanlige „Aasted“, Hotel Postgaarden, med Formaal: Anlægget af et Bayerisk- og Hvidtølsbryggeri.

Den 28. Febr. fandt Mødet Sted, og Planen vedtoges, idet man anslog den fornødne Aktiekapital til 180,000 Kr. Ganske som i Tordenskjolds berømte Tilfælde var de Optrædende i Hovedsagen de samme som ved alle foregaaende Lejligheder. Fr. Johannsen, Ingeniør ved Baneanlægget og senere Direktør for Københavns Telefonselskab, Fr. Maaløe og J. N. H. Strøyberg. Og som ved Slagteriet hentede man Sagkundskaben udefra. Den hidtidige Inspektør ved Carlsbergbryggerierne, cand. pharm. Herman Bayer, var tilstede og tegnede sig for et Beløb af 15,000 Kr. Den 28. April var der tegnet Aktier — à 250 Kr. — for en Sum af 130,000, og, idet man regnede med et Prioritetslaan paa 40,000, ansaa man den nødvendige Kapital for sikret og konstituerede sig som Aktieselskabet Bryggeriet Vestfyen.



Bryggeriet Vestfyen.



### *Aktieselskabet Bryggeriet Vestfyen.*

Bestyrelsen kom til at bestaa af Gaardejerne P. Hansen, Blangstrup, Rs. Hansen, Mosebo, Møllejejer Kiørbo, Kaals Mølle, Fr. Maaløe og J. N. H. Strøyberg, Assens. Herman Bayer engageredes som Bestyrer, og d. 25. September 1885 begyndte Bryggeriet sin Virksomhed.

Assens, der før denne Tid, i 1880, havde et Indbyggerantal af 3200, er i disse Aar vokset med 25 %. Dog næppe fordi man mener Byen saa stor, at man ikke længere kan naa omkring til hverandre, men snarest fordi Odense, Svendborg og Nyborg afgav smukke Forbilleder, indbød Handelsforeningen til Møde d. 10. Januar 1885 om Etablering af et

### *Assens Telefonselskab.*

Oprettelsen vedtoges, og Foretagendet skred frem under teknisk Ledelse af Ingeniør Fr. Johannsen, der her vandt sine telefoniske Sporer. I August 1885 førtes den første „vellykkede“ Telefonsamtale med de andre fyenske „Telefonbyer“, og d. 1. Marts 1886 afholdt man Generalforsamling, hvor der udbetaltes et Udbytte af 4 % for det forløbne Halvaar og henlagdes 6 % til Reservefonden. Ledningerne omfattede da 17,000 Alen Byledning og 30,000 Alen Landleddning. Telefonernes Antal i Assens var 41. Abonnementsprisen var 30 Kr. aarlig plus 10 Øre pr. Samtale.

Det var imidlertid ret tidligt klart, at

### *Assens Havn*

ikke længere kunde magte den stigende Trafik. Ved en Lejlighed fortæller Assens Avis om „det frydelige Syn“ af 8 Dampere i Havnen eller for Indgaaende og tilføjer, at der ikke var Plads til dem samtidigt. Forholdet tages under Overvejelse, og en Udvidelse med et nyt Bassin mod Nord paa 30,000 Kvadratalen samt en Uddybning til 16 Fod vedtoges af Byraadet. Arbejdet, der var projekteret af Fr. Johannsen, blev givet i Entreprise til det nu verdenskendte Firma, Brødrene Monberg, og tog sin Begyndelse i sidste Halvdel af April 1884. En Dampmuddermaskine blev bestilt i Nakskov og ankom d. 3. August.



Torvet i Assens ca. 1880. Efter Hugo Matthiessen, Torv og Hærstræde.

Den 11. April 1885 afleverede Entreprenørerne Arbejdet, der satte sig følgende Spor i Havneregnskabet: 1884, nye Arbejder 93,025 Kr. og 1885 39,910 Kr., altsaa med et rundt Tal 133,000 Kroner.

Endnu gav den vaagnede Livslyst sig et Par Udslag. I April 1884 bragte Assens Avis en Indbydelse til et Møde med Formaal: Opførelse af

### *En Skovpavillon.*

Det er de tre velkendte Navne, Periodens Foregangsmænd, Maaløe, Plum og Strøyberg, der indbyder, sammen med Købmændene F. W. Andersen, H. A. Hansen, Læge K. M. Lind og Farver M. Rønning. I Marts, Aaret efter, er de fornødne 6500 Kr. tilvejebragt, dels ved Gaver fra Høstfestkomitéen, dels fra private, og ved tegnede Aktier à 25 Kr. Fr. Maaløe og N. M. Plum, med to Medlemmer af Byraadet, udgjorde Bestyrelsen, hvor Aktionærerne var repræsenterede af F. W. Andersen og H. A. Hansen samt Læge Lind.

Bygningen, til hvilken Arkitekt og Entreprenør Monberg

skænkede en præmieret Eksamenstegning, blev opført af Monberg selv.

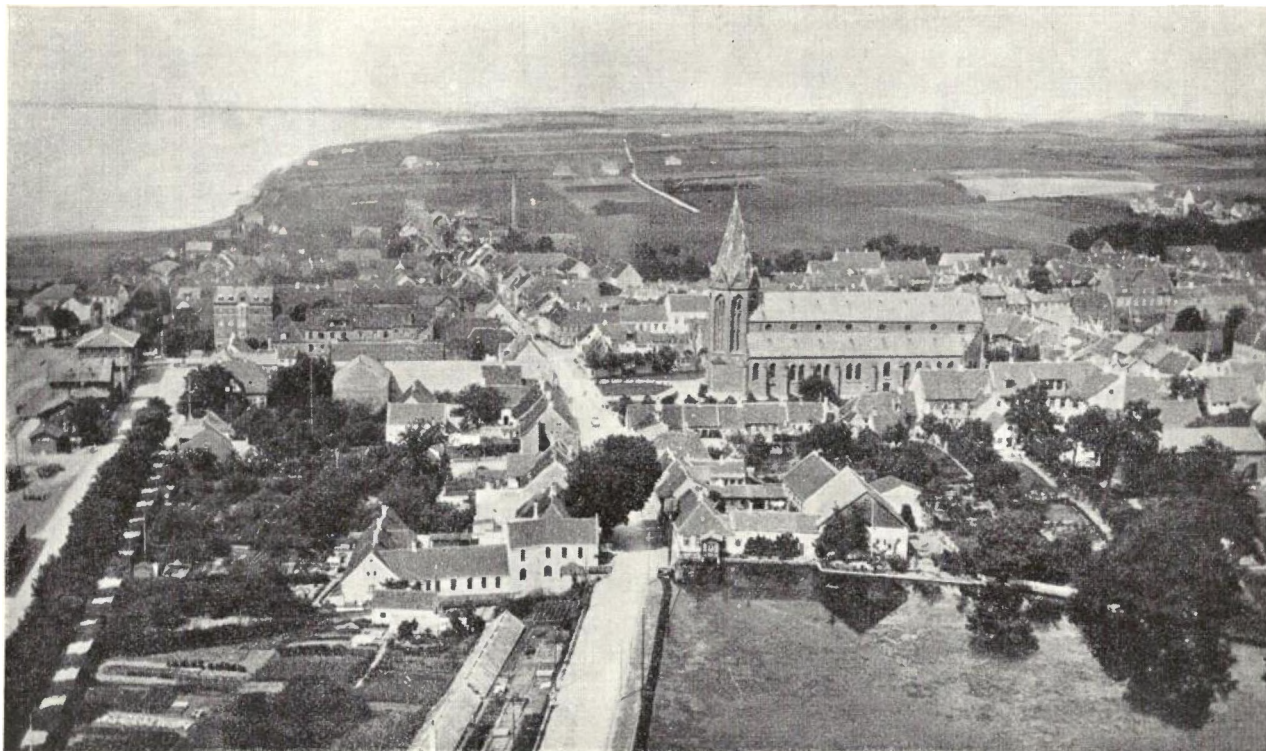
Derefter skal kort slutes med, at der — saavidt erindres — paa særligt Initiativ af Dr. Lind i 1885, og som Slutsten paa Værket eller Værkerne, blev anlagt en

*Assens Søbadeanstalt,*

som paa det Tidspunkt, naar undtages Fredericia, vistnok var enestaaende derved, at Vandet blev pumpet direkte fra Søen i Badekarrene, idet det fik bibragt den ønskelige Temperatur ved Dampbestraaling under Udløbet.

\*

Stod Solen end aldrig op i Vest, den lyste over en By i Fremdrift og Opgang. Takket være et Faatal af gode Borgere, fulgt af deres By og dens Egn.



Udsigt over vore Dages Assens, set fra Syd. I Forgrunden Strandmøllevejens dam og Strandmøllevejen, der fortsætter i Damgade.  
Til venstre i Billedet ses Jernbanestationen, i Midten Kirken.

## KILDEANGIVELSER

### Forkortelser.

K. B. Kancelliets Brevbøger. R. A. Rigsarkivet. L. A. Landsarkivet for Fyen. R. P. Assens Raadstueprotokol. Tgbg. Assens Tingbog. F. S. Samlinger til Fyens Historie og Topografi. Kæmner R. Assens Kæmnerregnskaber. Kirke R. Assens Kirkeregnskaber. Br. fr. A. Breve fra Assens.

### Oprindelse og Navn:

1) Danske Atlas III, S. 492. 2) Jacob Madsens Visitatsbog, udg. af Crone, S. 322. 3) Resens Atlas, Msk. i det kgl. Bibl. 4) Alexander Bugges Vikingerne I, S. 190. 5) Danske Studier 1911, 59 f. f. Det skal dog, efter en Udtalelse af Lektor Jean Adigard des Gautries til nærv. Forftr., være tvivlsomt for enkelte Navnes Vedk., hvorvidt de er overførte eller opstaaede i det nye Land. 6) Hugo Matthiessen, Middelalderlige Byer S. 79 f. og 111. 7) F. S. I 203. 8) Hugo Matthiessen, Middelalderlige Byer 120. 9) F. S. I 212 f. 10) Hugo Matthiessen, Torv og Hærstræde 49.

### Byens Omraade, Assens som Fæstning:

1) Hugo Matthiessen, Torv og Hærstræde 102. 2) Fabricius, Danmarks Historie I 237. 3) Danmarks Riges Historie III A 372. 4) Kommissionen t. Undersøgelse af Magistratsforhold i Assens 1718—21, fol. 299 f. f. L. A. 5) Mejborgs Uddrag i Nat. Mus. 6) Sammesteds. 7) Smstds. 8) Smstds. 9) K. B. 16. Maj 1628. 10) Smstds. 11) Smstds. 28. Aug. 1628. 12) Hagenskov Lens Regnskaber 1628. R. A. 13) K. B. 9. Marts 1629. 14) K. B. 3. Oktober 1629. 15) K. B. 10. Oktbr. 1627. 16) Nyerup, Efterrtng. om Fr. d. III 39. 16a) Topps Skrift findes i Nat. Mus. 17) Br. fr. A. 1760—67 Nr. 161. 18) Tgbg. 24. Decbr. 1805. 19) Bilag t. Kæmner R. 1763.

### Indenfor Bygrænsen, Gaarde og Boder, Gader og Gadenavne:

1) Hugo Matthiessen, Gamle Gader 10. 2) L. M. Bååth, Hålsingborgs historia I. 272. 3) Iflg. velvillig Meddelelse af Arkivar Dr. Hjelholt. Paa Grund af Krigen er Afhandlingen vistnok ikke bleven trykt. 4) Tgbg. 16. April 1664. 5) Mejborgs Uddrag i Nat. Mus. 6) Tgbg. 1. Aug. 1719. 7) Smstds. 20. April 1675. 8) Smstds. 19. April 1664. 9) Grundtakst 1682, Rentekamrets Arkiv. R. A. 10) Vedel Simonsen, Baag Herred, Hdskrift. i Nat. Mus. 11) Tgbg. 6. Oktbr. 1674. 12) H. Matzen, Dansk Panterets Hist. 419. 13) Tgbg. 15. Febr. 1676. 14) Smstds. 8. Juli 1675. 15) Smstds. 15. Juli 1679. 16) Kirke R. fra 1677 fremefter, L. A. 17) Mejborgs Skifteuddrag, Nat. Mus. 18) R. P. 9. Marts 1669. 19) Mejborgs Skifteuddrag, Nat. Mus. 20) Tgbg. 5. Marts og 16. April 1678. 21) Grundtakst 1682, Rentekamrets Arkiv, R. A. 22) Mejborgs Skifteuddrag, Nat. Mus. 23) Tgbg. 5. Marts 1689.

24) R. P. 5. Aug. 1740. 25) Smstds. 3. Juni 1782. 26) L. M. Bååth, Hålsingborgs historia I. 27) Kæmner R. 1845. 28) F. S. I 201. 29) K. B. 15. Juni 1632. 30) Tgbg. 12. Jan. 1697. 31) Tgbg. 1763. 32) Folketælling 1787, R. A. 33) Smstds. 1801. Hvor disse Aarstal herefter anføres, hidrører Oplysningerne fra disse Tællinger. 34) Kalkar, Ordbog t. d. ældre danske Sprog. 35) Tgbg. 10. Jan. 1702. 36) Smstds. 15. Decbr. 1714. 37) Smstds. 30. Jan. 1720. 38) Smstds. 13. Febr. 1672. 39) R. P. 14. Juni 1686. 40) Tgbg. 1699—1712 pg. 114. 41) Smstds. 9. Jan. 1700. 42) Smstds. 18. Juni 1715. 43) Smstds. 9. Juli 1702. 44) Smstds. 17. Juli 1705. 45) Smstds. 19. April 1664. 46) 19. April 1664. 47) Traps Slesvig, Kbh. 1864, S. 450. 48) Videnskabernes Selskabs Ordbog. 49) R. P. 9. Marts 1632 o. fl. Stdr. nævnes Peder Laursen Krøckeherrit. 50) Hugo Matthiessen, Gamle Gader 30 f. 51) Tgbg. 27. Marts 1677. 52) Smstds. 17. Febr. 1691. 53) Smstds. 28. Maj 1695. 54) R. P. 6. April 1742. 55) Hugo Matthiessen, Gamle Gader 30 f. 56) R. P. 29. Jan. 1630.

### Ejendommenes bygningsmæssige Udvikling og Gadernes Brolægning og Belysning:

1) R. Mejborg, Gamle danske Hjem S. 36. 2) Traps Danmark, 1. Udgv. 3) Arup, Danmarks Historie II, S. 118. 4) Aarvog for Assens og Omegn. 1865, S. 71. 5) Brandtaksationer 1761 t. 1791. L. A. 6) Br. fr. A. 24. Febr. 1740. 7) R. P. 18. Novbr. 1747. 8) Tgbg. 18. Oktbr. 1791. 9) Kæmner R. 1795. L. A. 10) Tgbg. 31. Marts 1795. 11) Register t. Tgbg. 1791—1810. L. A. 12) Tgbg. 16. Juli 1816. 13) R. Mejborg, Gamle d. Hjem S. 27. 14) Mackeprang, Købstadstyre S. 161. 15) Kæmner R. 1760. L. A. 16) Br. fr. A. 30. Septbr. 1761. 17) R. P. 27. Septbr. 1637. 18) Fredericia, Adelsvældens sidste Dage S. 456. 19) Tgbg. 5. Oktbr. 1669. 20) Kirke R. 1683, 1684—85 og Tgbg. 7. Decbr. 1723. L. A. 21) Tgbg. 30. Oktbr. 1693. 22) Smstds. 10. November 1674. 23) Tgbg. 5. Decbr. 1814. 24) Elig. Mænds Korrespondancebog. L. A. 25) Paagæld. Kæmner R. L. A. 26) Smstds. 27) Kæmner R. 1853. 28) Bilag t. Kæmner R. 1854.

### Befolkningen:

1) Axel Olrik, Nordisk Aandsliv S. 68. 2) Vestfyenske Avis 15. April 1850. 3) Daniel Bruun, Danmark, Land og Folk IV: Assens. 4) Alle Befolkningstal er taget fra Folketællingerne i R. A. 5) Fyenske aabne Breve 16. Oktbr. 1789. 6) Smstds. 30. Marts 1795. 7) Benj. Balslev, De danske Jøders Historie S. 93 f.

### Assens — Aarø Sund Færgeløb:

1) Breve vedr. Færgevæsenet 1720/1816, 22. Maj og 10. Decbr. 1720 og R. P. 2. Juni 1713. L. A. 2) Fyenske Registre 23. Septbr. 1724. 3) Danske Kancelliregistranter 30. Septbr. 1535. Fyenske Tegnelser 5. Oktbr. 1632. K. B. 26. Oktbr. 1627. 4) R. P. 22. Jan. 1636. 5) Kancelliets Brevbøger 8. Juli 1561. 6) Fyenske Tgnlstr. 1. Oktbr. 1651. 7) Fyenske Regstr. 3. Septbr. 1656.

8) Smstds. 28. Decbr. 1660. 9) Fogtmanns Reskrptr. 8. Maj 1661. 10) Tgbg. 8. Marts og 22. Marts 1664. 11) Smstds. 26. April 1664. 12) R. P. 19. Oktbr. 1667. 13) Fyenske Tgnlsr. 20. Marts 1686. 14) R. P. 31. Decbr. 1725. 15) Br. f. A. 1. Juni 1728. 16) R. P. 2. Juni 1719. 17) Br. f. A. 1. Oktbr. 1731. 18) Smstds. 5. Decbr. 1731. 19) R. P. 18. Novbr. 1734. 20) Br. f. A. 7. Juli 1736 og R. P. 10. Septbr. 1736. 21) Klingbergs Regstr. o. kgl. Resol. under Søetaten 1720—1778 258. 22) Br. f. A. 28. Febr. 1725. 23) Smstds. 24. Febr. 1725. 24) Smstds. sam. Dato. 25) R. P. 5. Oktbr. 1725. 26) Tgbg. 1. Jan. 1727. 27) Br. f. A. 12. Juli 1713. 28) Fyenske Tgnlsr. 12. Juli 1737. 29) K. B. 1. Juni 1615. 30) K. B. 15. Jan. 1632. 31) Fyenske Reg. 25. Marts 1662. 32) Smstds. 29. April 1684. 33) Smstds. 18. Novbr. 1757. 34) Br. f. A. 8. Aug. 1789. 35) R. P. 27. Maj 1698. 36) Supplikbog 25. Juni 1707, Sag Nr. 102, R. A. 37) Aarvog f. Assens og Omegn. 38) Suhms Smlgr. til d. danske Historie II, 2, S. 54. 39) Vedel Simonsen, Baag Herred, Nat. Mus. 40) Danske Magasin, 4. R., 4. Bd., 370 f. 41) K. B. 4. Maj 1588. 42) Aarsberetngr. fra Gehejmearkivet I, 257. 43) K. B. 19. Jan. 1551. 44) Hist. Tidsskr., 4. R., 3. Bd., 546 f. 45) Hagenskov Lensregnskbr. R. A. 1619—20. 46) Chr. d. IV's egenhænd. Breve V, 426. 46a) Fyenske Tgnlsr. 23. Maj 1649. 47) Nyt hist. Tidsskr. 2. Bd., 215, og Danske Magasin 5. R., 4. Bd. 302. 48) K. B. 18. Jan. 1580. 49) Hagenskov Lensrgnsk. 1636, R. A. 50) R. P. 27. Novbr. 1635. 51) Fyenske Tgnlsr. 5. Juli 1636. 52) Br. f. A. 9. Oktbr. 1717. 53) Breve vedr. Færgevæsenet. 11. Aug., 14. Aug. 1745. L. A. 54) Smstds. 16. Maj 1787. 55) Smstds. 12. Maj 1790. 56—60) Kæmner R. for paagældende Aar. L. A. 61) Assens o. Omegns Aarvog og Kæmner R. for paagældende Aar. 62) Vestfyenske Avis 12. Septbr. og 14. Septbr. 1860. 63) R. P. 2. Juni 1713. 64) R. P. 21. Marts og 23. April 1721. 65) K. R. 1788, L. A. 66) General Postamtets Arkiv 6. Jan. 1784—1791. R. A. 67) R. P. 7. Decbr. 1742. 68) Br. f. A. 8. Aug. 1789. 69) Smstds. 15. Febr. 1792. 70) Br. vedr. Færgevæsenet 8. Maj 1808. L. A. 71) Smstds. 5. April 1729 og Br. f. A. 15. Febr. 1792. 72) Br. vedr. Færgevæsenet 9. Juli 1808. L. A. 73) Smstds. 10. Juli 1808 og 12. Oktbr. 1813. 74) Smstds. 9. Jan. 1814. 75) Tgbg. 16. Juli 1811. 76) Br. vedr. Færgevæsenet 2. Decbr. 1813. 77) Smstds. 21. Oktbr. 1813. 78) Smstds. 9. Jan. 1814. 79) Smstds. 26. Febr. 1815. 80) Smstds. 20. Juli 1815. 81) Tgbg. 19. Decbr. 1815. 82) Smstds. 22. Decbr. 1840. (Her foreligger en Misforstaaelse, naar det angives, at Risum afstaar Færgeriet til Bruunerne i 1840; disse underskriver allerede Kontrakten om Damperen i April 1837 og betegnes her som Transportforvaltere og Færgeejere.) 83) Fr. Olsen, Postvæsenet i Danmark 1808—1848, 378 f., og Generalpostdirektionen, Slesvig-holstenske Sekretariat, Indk. Sager O. Nr. 5497. 84) Fr. Olsen, Postvæsenet i Danmark 1848—73, S. 160. 85) P. Eliassen: Kongeaaen, S. 173 ff.

### Gæstgiverier, Post- og Befordringsvæsen:

1) R. P. 5. Febr. 1636. 2) O. Fabricius, Horsens Hist. 343. 3) Fyenske Registre 10. Novbr. 1643. 4) R. P. 7. Marts 1662. 5) Smstds. 15. Maj 1668. 6) Br. f. A. 9. Jan. 1726. 7) Smstds. 16. Septbr. 1763, 1. Decbr. 1764, 17.

April 1765. <sup>8)</sup> Folketællinger 1787, 1801. <sup>9)</sup> Tgbg. 14. Aug. 1810. <sup>10)</sup> Smstds. 19. Febr. 1818. <sup>11)</sup> Vestfyenske Avis Nr. 143 1851. <sup>12)</sup> Jac. Ræder, Krigserindringer 120. <sup>13)</sup> Smstds. 133. <sup>14)</sup> Tgbg. 11. Febr. 1851. <sup>15)</sup> Fr. d. I's danske Registranter, S. 365. <sup>16)</sup> Fr. Olsen, Postvæsenet til 1711, S. 4. <sup>17)</sup> K. B. 30. Maj 1563, 21. Marts 1565, 2. April 1620. <sup>18)</sup> Fr. Olsen, Postvæsenet til 1711, S. 8 f. <sup>19)</sup> Smstds. 24 ff. <sup>20)</sup> Smstds. 35 ff. <sup>21)</sup> Smstds. 64 ff. <sup>22)</sup> Smstds. 131 ff. <sup>23)</sup> Smstds. 89 ff. <sup>24)</sup> Fr. Olsen, Postvæsenet 1711—1808, S. 388. <sup>25)</sup> Tgbg. 29. Novbr. 1701. <sup>26)</sup> Fr. Olsen, Postvæsenet til 1711, S. 38. <sup>27)</sup> Samme Værk, 1711—1808, S. 88. <sup>28)</sup> Smstds. S. 194. <sup>29)</sup> Smstds. 335. <sup>30)</sup> Samme Værk, 1848—73, 177 f. <sup>31)</sup> til 1808, 63 f. <sup>32)</sup> Smstds. til 1873, 420 f. <sup>33)</sup> K. B. 17. April 1561, 4. Juni 1578, 11. Aug. 1579. <sup>34)</sup> K. B. 2. April 1620. <sup>35)</sup> Fr. Olsen, Postvæsenet til 1711, S. 97 ff. <sup>36)</sup> R. P. 9. Aug. 1661. <sup>37)</sup> Smstds. 12. Novbr. 1728. <sup>38)</sup> Breve vedr. Befordringsvæsenet (L. A.) 7. April 1765. <sup>39)</sup> Smstds. 22. Novbr. 1771. <sup>40)</sup> Edv. Holm, Danmark-Norges indre Hist. I, S. 198. <sup>41)</sup> Br. f. A. 1760—67, Nr. 26. <sup>42)</sup> Breve vedr. Befordringsvæsenet (L. A.) 9. Maj 1749. <sup>43)</sup> Smstds. 10. Decbr. 1763. <sup>44)</sup> Smstds. 26. Oktbr. 1806. <sup>45)</sup> Smstds. 12. Septbr. 1812. <sup>46)</sup> Fr. Olsen, Postvæsenet til 1848, S. 150. <sup>47)</sup> Tgbg. 26. Septbr. 1809. <sup>48)</sup> Fr. Olsen, Postvæsenet til 1848, S. 151. <sup>49)</sup> Breve vedr. Befordringsvæsenet 11. Maj 1809 og Fr. Olsen, Postvæsenet til 1848, S. 153. <sup>50)</sup> Fr. Olsen, Postvæsenet til 1848, S. 153.

#### Assens Bymark:

<sup>1)</sup> L. M. Bååth, Hälsingborgs historia I. 185. <sup>2)</sup> Erik Arup, Danmarks Historie I, 69. <sup>3)</sup> F. S. I, 241. Kirkehist. Smlgr., 5. R., 1. Bd., 541, Rskrpt. 26. April 1777. <sup>4)</sup> Kinck, Ribe Bys Historie II, 877. <sup>5)</sup> O. Fabricius, Horsens Bys Historie, passim. <sup>6)</sup> F. S. I, 241. <sup>7)</sup> Fyenske Tgnlrs. 10. Juni 1662. <sup>8)</sup> Br. f. A. 1705—1717. <sup>9)</sup> Original i Matrikulsarkivet. <sup>10)</sup> Skrivelse ved Skattergnskb. 20. Juni 1690. <sup>11)</sup> R. P. 1. Juni 1629. <sup>12)</sup> Br. f. A. Septbr. 1723. <sup>13)</sup> Kæmner R. 1790, L. A. <sup>14)</sup> Div. Sager vedr. Byens Jorder 1571—1857 L. A. <sup>15)</sup> D. Kancellis 5. Dptmt., Registrant Nr. 1086. <sup>16)</sup> F. S. I, 241. <sup>17)</sup> R. P. 24. Maj 1616. <sup>18)</sup> Kirkergnskb. 1742—43. L. A. <sup>19)</sup> Br. f. A. 1735—40. <sup>20)</sup> D. K. Supplikbog 1737 Nr. 1074. <sup>21)</sup> Statistisk Tabelværk, Ny Række, 5. Bd. <sup>22)</sup> Chr. Christensen, Agrarhistoriske Studier I, 31 f. <sup>23)</sup> Smstds. I, 153. <sup>24)</sup> Smstds. II, 29 f. <sup>25)</sup> Smstds. II, 27 f. <sup>26)</sup> Br. f. A. 16. Septbr. 1772. <sup>27)</sup> R. P. 6. Marts 1771. <sup>28)</sup> Smstds. 26. Aug. 1687. <sup>29)</sup> Smstds. 25. Oktbr. 1687. <sup>30)</sup> Smstds. 22. Aug. og 19. Septbr. 1690. <sup>31)</sup> Kirke R. 1681, L. A. <sup>32)</sup> Chr. Christensen, Agrarhist. Studier II, 42. <sup>33)</sup> Br. f. A. 1. Jan. og 4. Decbr. 1762 og 5. Febr. 1763. <sup>34)</sup> Tgbg. 21. Juni 1670, 27. Jan. 1770 og 28. April 1771. <sup>34a)</sup> R. P. 28. Maj 1706. <sup>35)</sup> Tgbg. 15. Maj 1677. <sup>36)</sup> R. P. 28. Maj 1661. <sup>37)</sup> Reskript 17. Juni 1778. <sup>38)</sup> Br. f. A. 28. Oktbr. 1718.

#### Handelen:

<sup>1)</sup> Edv. Holm, Danmark-Norges indre Hist. II, 350. <sup>2)</sup> Arup, Danmarks Hist. II, 196. <sup>3)</sup> Smstds. II, 338. <sup>4)</sup> Edv. Holm, Danmark-Norges indre Hist. I, 248. <sup>5)</sup> Raadstueprot. 1617. <sup>6)</sup> R. P. 22. Decbr. 1618. <sup>7)</sup> Mejborgs



Uddrag, Nat. Museet. <sup>8)</sup> R. P. 26. Oktbr. og 7. Decbr. 1641. <sup>9)</sup> Smstds. 23. Oktbr. 1635. <sup>10)</sup> Danske Magasin, 4. R., 1. Bd., 248. <sup>11)</sup> R. P. 16. Juli 1623. <sup>12)</sup> Smstds. 19. Oktbr. 1664. <sup>13)</sup> Smstds. 7. Decbr. 1696. <sup>14)</sup> Br. fr. Assens 1735—40, 10. Decbr. 1735. <sup>15)</sup> Forordning 6. Marts 1652. <sup>16)</sup> Danske Magasin, 5. R., 2. B., 155. <sup>17)</sup> Bilag t. Brudstykker af Toldrgnskbr. fra Assens 1628—61 (R. A.). <sup>18)</sup> Br. fr. Assens 1735—40, 25. Jan. 1736 (L. A.). <sup>19)</sup> Smstds. 1767—89, Nr. 118. <sup>20)</sup> R. P. 13. Novbr. 1689. <sup>21)</sup> Danske Magasin, 6. R., 5. Bd., 311. <sup>22)</sup> K. B. 2. Oktbr. 1626. <sup>23)</sup> R. P. 14. Decbr. 1634. <sup>24)</sup> Br. fr. Assens 1760—67, Nr. 157. <sup>25)</sup> Fra Arkiv og Museum III, 146 ff.

#### Øksenhandelen:

<sup>1)</sup> Hist. Tidsskr. VII, R., 1. Bd. 328, og Erik Arups Danmarkshist. II, 222 f. <sup>2)</sup> Smstds. II, 258 f. <sup>3)</sup> Hist. Tidsskr. VII R., 1. Bd., 329 ff. <sup>4)</sup> Gehejmearkivets Aarsbertngr., 5. Bd., 73 f. <sup>5)</sup> Hist. Tidsskr. VII, 1. Bd., 331. <sup>6)</sup> Smstds. 344. <sup>7)</sup> Danske Magasin, 5. R., 1. Bd., 258. <sup>8)</sup> Hist. Tidsskr. VII R., 1. Bd., 234 f. <sup>9)</sup> Smstds. 335. <sup>10)</sup> Secher, Forordngr. og Recesser I, 326. <sup>11)</sup> Hist. Tidsskr. VII R., 1. Bd., 338 ff. <sup>12)</sup> K. B. 23. Decbr. 1585. <sup>13)</sup> Chr. IV's egenhænd. Breve 1589—1625, 282. <sup>14)</sup> Secher, Forordngr. og Recesser III, 157. <sup>15)</sup> Fortgnlse paa fra Assens udførte Øksne, 4 Pakker (R. A.). <sup>16)</sup> Told- og Konsumrgnskbr. fra Assens (R. A.). <sup>17)</sup> Kincks Ribe II, 827 ff. <sup>18)</sup> Hist. Tidsskr. VII R., 1. Bd., 340. <sup>19)</sup> Jyske Smlgr. I, 224 f.

#### Skibsfart og Skibsbyggeri:

<sup>1)</sup> E. Kroman, Marstals Søfart 49. <sup>2)</sup> Secher, Forordngr. og Recesser, 2. Bd., 105. <sup>3)</sup> K. B. 25. Septbr. 1627. <sup>4)</sup> R. P. 5. Oktbr. 1638. <sup>5)</sup> Told- og Konsumtionsregnskbr. (R. A.). <sup>6)</sup> Regnskab for Assens By 1701 (R. A.). <sup>7)</sup> Edv. Holm, Danmark-Norges indre Hist. 1660—1720 II, 366. <sup>8)</sup> Toldregnskaber R. A. <sup>9)</sup> Smstds. <sup>10)</sup> Kommercekollegiets Tabelvæsen 317. <sup>11)</sup> Assens Magistrats Arkiv, Br. vedr. Færgeløbet 1720—1816, 7. Oktbr. 1788. <sup>12)</sup> Jensens Provincialeleksikon. <sup>13)</sup> Fortegnelse over i Danmark hjemmehørende Fartøjer (R. A.). <sup>14)</sup> E. Kroman, Marstals Søfart 101. <sup>15)</sup> Smstds. 99. <sup>16)</sup> Edv. Holm, Danmark-Norges indre Hist. II, 362. <sup>17)</sup> K. B. 11. Novbr. 1566. Tegnelse 9, 97b, R. A. <sup>18)</sup> Smstds. 14. Juli 1628. <sup>19)</sup> Br. fr. Assens 1705—17, 4. April 1716. <sup>20)</sup> Smstds. 23. Septbr. 1716.

#### Havnen:

<sup>1)</sup> K. B. 21. Febr. 1596. <sup>2)</sup> R. P. 23. Decbr. 1673. <sup>3)</sup> Tgbg. 8. Juni 1697. <sup>4)</sup> Br. fr. A. 2. Septbr. 1706. <sup>5)</sup> Fyens Stifts Renteskriverkontor 2. April 1718 (R. A.). <sup>6)</sup> Br. fr. A. 29. April 1719. <sup>7)</sup> Smstds. 11. April 1729. <sup>8)</sup> R. P. 25. Juli 1748. <sup>9)</sup> Smstds. 16. Novbr. 1745. <sup>10)</sup> Br. fr. A. 1746—51, Nr. 680. <sup>11)</sup> paagældende Skibsbroregnskaber og Br. fr. A. 13. Decbr. 1766 og 24. Novbr. 1781. <sup>12)</sup> Div. Skrivelser i Generaltoldkammerets Arkiv (R. A.). <sup>13)</sup> Assens Havnesager 1796—98, Pk. Nr. 48, i Generaltoldkammerets Arkiv (R. A.).

### Torvedage og Markeder:

1) Edv. Holm, Danmark-Norges indre Hist. I, 248. 2) Hugo Matthiessen, Torv og Hærstræde 119. 3) Erik Arup, Danmarkshist. II, 244 f. 4) Tgbg. 12. April 1670. 5) Br. fr. A. 1740—45. 6/548. 6) Smstds. 27/547. 7) Byfogedrgnsk. 1693. R. A. 8) Br. fr. A. 1. Juli 1719. 9) Fyenske Registre 18. Septbr. 1719.

### Skt. Jørgens Lav og Haandværkerlavene:

1) Ellen Jørgensen, Helgendyrkelse i Danmark, 117 f. 2) Aarvog f. Assens og Omegn, 32. 3) R. P. 16. Febr. 1621. 4) Smstds. 8. Febr. 1622. 5) Smstds. 20. Maj 1636. 6) Smstds. 26. Novbr., 3. Decbr. og 17. Decbr. 1641. 7) Smstds. 3. Juni 1642. 8) Tingbog 2. Marts 1669. 9) Smstds. 7. Marts 1671. 10) og 11) Maanedsskr. f. Industri XV 1880, 37 ff. 12) R. P. 25. Oktbr. 1622. 13) Tegnelser 19. Maj 1632. 14) R. P. 25. April 1633. 15) Br. fr. Assens 1705—17, 6. Febr. 1717. 16) R. P. 13. Novbr. 1739. 17) Smstds. 15. Juli 1719. 18) Smstds. 12. Juli 1715. 19) Tingbog 11. Oktbr. 1664. 20) Kirke R. 1693—94. 21) Br. fr. Assens 1760—67, 4. Febr. 1761. 22) R. P. 28. April 1612. 23) Br. fr. Assens 1789—93, 3. Aug. 1789. 24) Mejborgs Uddrag i Nat. Museet. 25) R. P. 29. Novbr. 1720. 26) Mejborgs Uddrag i Nat. Museet. 27) R. P. 28. Maj 1630. 28) Maanedsskrift for Industri XV 1880, 37 ff. 29) Br. fr. Assens 1760—67, Nr. 183, og Tingbog 4. Decbr. 1792. 30) Br. fr. Assens 5. Oktbr. 1742, R. P. 22. Jan. 1741 og 19. Oktbr. 1742. 31) Maanedsskrift f. Industri XV 1880, 37 ff.

### Apotek, Sygehus og Læger:

1) R. P. 27. Maj 1698. 2) Tgbg. 4., 7. og 21. Marts 1702. 3) D. Kanc. Supplikbog 15. Marts 1703. 4) Br. f. A. 25. Juni 1707. 5) do. 12. Novbr. 1707. 6) Tgbg. 27. Marts 1708. 7) Tgbg. 17. Febr. 1711. 8) Br. f. A. 24. Juli 1743. 9) do. 1760—67, Nr. 117 (6. Marts 1765). 10) Kæmner R. 1853. 11) Smstds. 12) Kæmner R. 1865. 13) Carøe, Den danske Lægestand 1479—1900 V S. 112 f.; samme Værk III 1786—1838 S. 9 og 81; Smith og Bladt, D. d. Lægestand, 5. Udg., S. 296. 14) Kæmner R. 1740. 15) Br. f. A. 1740—45 Nr. 546 og 23. Febr. 1742. 16) R. P. 14. Febr. 1634. 17) K. B. 15. Oktbr. 1629. 18) R. P. 20. Juni 1684.

### Byens Styrelse:

1) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 33 ff. 2) Smstds. 42. 3) Erslevs Repertorium, 2. Bd. 438. 4) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 51. 5) Smstds. 58 f. 6) Smstds. 60. 7) Smstds. 60. 8) F. S. I 192 f. 9) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 89. 10) F. S. I 193 f. 11) Ældste d. Arkivregistraturer 5. Bd. 2. H. 1005. 12) F. S. I. 193 f. 13) Smstds. I 189. 14) P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark I, 1. 15) Smstds. I, 25 ff. 16) K. B. 17. Oktbr. 1621. 17) Smstds. 24. Juli 1621. 18) 7. Febr. 1630. 19) Smstds. 18. Febr.

1631. <sup>20)</sup> Forordng. 13. Decbr. 1637. <sup>21)</sup> R. P. 26. Jan. 1638. <sup>22)</sup> Smstds. 13. Oktbr. 1638. <sup>23)</sup> Fyenske Tgnlrsr. 28. Jan. 1682. <sup>24)</sup> Tgbg. 7. Juni, 5. Juli, 12. Juli 1670. <sup>25)</sup> Fyenske Registre 6. Novbr. 1674. <sup>26)</sup> Indlæg til Fyenske Registre Nr. 59, 18. Decbr. 1678. <sup>27)</sup> R. P. 13. Maj, 27. Maj, 26. Aug., 3. Septbr., 1. Novbr. 1707 og 6., 13. og 20. Juli, 1. Oktbr., 4. Oktbr. og 9. Oktbr. 1708. <sup>28)</sup> Korsør Skifteprotokol 1685—95, 274, samt Korsør Kirkebog 12. Oktbr. 1694, 28. Septbr. 1691 og 21. Oktbr. 1687. <sup>29)</sup> Storeheddinge Kirkebog 1696—97. L. A. f. Sjld. <sup>30)</sup> Tgbg. 7. Juni 1698. <sup>31)</sup> Smstds 11. Jan. 1698. <sup>32)</sup> R. P. 10. Jan. 1699. <sup>33)</sup> Fyenske Tgnlrsr. 21. Oktbr. 1699. <sup>34)</sup> Smstds. 9. Marts 1700. <sup>35)</sup> Tgbg. 5. Decbr. 1699. <sup>36)</sup> Smstds. 28. Febr. 1702. <sup>37)</sup> Smstds. 11. April 1702. <sup>37a)</sup> Smstds. 25. Juni 1704. <sup>38)</sup> R. P. 16. April 1696, 15. Aug. 1701. <sup>39)</sup> Tgbg. 27. Oktbr. 1705. <sup>40)</sup> Smstds. 1. Oktbr. 1709. <sup>41)</sup> Br. f. A. 30. Decbr. 1709. <sup>42)</sup> Smstds. 1. Jan. 1710. <sup>43)</sup> Tgbg. 13. Jan. 1711. <sup>44)</sup> R. P. 19. og 26. Aug. 1718. <sup>45)</sup> Smstds. 28. Jan. 1722. <sup>46)</sup> Br. f. A. 4. Jan. 1727. <sup>47)</sup> Smstds. 28. Decbr. 1731. <sup>48)</sup> Fyenske Tgnlrsr. 25. Oktbr. 1726. <sup>49)</sup> Br. f. A. 1722—35. <sup>50)</sup> R. P. 30. April 1630. <sup>51)</sup> Indlæg t. Fyenske Tgnlrsr. Sag Nr. 17, 1. April 1718. <sup>52)</sup> R. P. 7. Maj og 10. Maj 1718. <sup>53)</sup> Fyenske Tgnlrsr. 18. Marts 1740. <sup>54)</sup> Br. f. A. 22. Decbr. 1738. <sup>55)</sup> Fyenske Registre 20. Maj 1743. <sup>56)</sup> Br. f. A. 10. April 1748. <sup>57)</sup> Smstds. 1. Novbr. 1749 og 24. Juli 1789. <sup>58)</sup> Indlæg t. Fyenske Tgnlrsr. 1746—51, Sag Nr. 82 og Højesterets Voteringsprotokol 1755 Str. A. 310 ff. og R. P. 15. Septbr. 1750, 5. Novbr. 1751. <sup>59)</sup> Br. f. A. 11. Decbr. 1762. <sup>60)</sup> P. Munch, Købstadstyrelsen II 39 ff. og E. Marstrand, Den danske Stat 34.

### Byens smaa Bestillinger,

Kæmner, Byskriver, Byfoged, samt Retspleje:

1) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 133 f. 2) Kæmner R. 1700—1702 R. A. 3) Tgbg. 21. Maj 1698. L. A. 4) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 138. 5) R. P. 9. Febr. 1725. 6) Kæmner R. 1700—1708 R. A. 7) Do. 1733 L. A. 8) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 151 f. 9) Tgbg. 8. Juli 1679. 10) K. R. 1780 L. A. 11) Trykt do. i Assens. 12) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 125 f. 13) Smstds. 14) Fyenske Tgnlrsr. 30. Marts 1686. 15) Tgbg. 15. Jan. 1715. 16) R. P. 14. Juni 1709. 17) Br. f. A. 25. Marts 1711. 18) Smstds. 25. Febr. 1715. 19) Smstds. 12. Juni 1706. 20) Smstds. 29. Oktbr. 1718. 21) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 204 ff. 22) Smstds. 239 f. 23) Suhms Samlinger II, 2, 40. 24) K. B. 5. Marts 1610. 25) Byfogedrgnskbr. 1619—1655 R. A. 26) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 237. 27) Fyenske Tgnlrsr. 16. Jan. 1631. 28) Topogr. Saml. p. Papir, 23. Maj 1649 R. A. 29) Fyenske Tgnlrsr. 16. April 1660. 30) R. P. 13. April 1697. 31) Br. f. A. 28. Aug. 1738. 32) Kæmner R. 1780 L. A. 33) P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark I, 149. 34) Br. f. A. 10. Jan. 1750. 35) Dansk Biografisk Leksikon. 36) Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse 115 ff. 37) Br. f. A. 9. Jan. 1743. 38) Secher, Forordng., 1. Bd. 544 ff. 39) R. P. 5. Jan. 1631. 40) P. Munch, Købstadstyrelsen I, 95.

### Raadhuset og Fængslerne:

1) Arups Danmarkshistorie II 367. 2) Hist. Tidsskrift 5. R. 6. Bd. 482 og O. Fabricius, „Horsens Historie“ 9. 3) Br. f. A. 6. Marts 1723. 4) Kæmner R. 1781. 5) Smstds. 1772. 6) Smstds. 1794. 7) Smstds. 1803. 8) Smstds. 1767. 9) R. P. 7. Oktbr. 1695. 10) Smstds. 20. Marts 1716. 11) Br. f. A. 13. Febr. 1717. 12) Odense Adresseavis. 13) Tgbg. 2. Juni 1663. 14) Br. f. A. 30. Decbr. 1734 og 15. Septbr. 1738. 15) Smstds. 25. Febr. 1755.

### Brandvæsen og Brande:

1) P. Munch, Dansk Købstadstyre I 119. 2) R. P. 19. Novbr. 1728. 3) Smstds. 26. Oktbr. 1729. 4) Smstds. 25. April og 20. Juni 1738. 5) Br. f. A. 10. Jan. 1778. 6) Bilag t. Kæmnerregnskab 1779, L. A. 7) Br. f. A. 3. Aug. 1791. 8) R. P. 7. Juli 1791. 9) Kæmnerregnskab 1792. 10) Smstds. 1793. 11) Brandtaksationsprotokol 1827—37 S. 58, L. A.

### Fattigvæsenet:

1) P. Munch, Dansk Købstadstyre I, 117. 2) R. P. 21. Novbr. 1708. 3) Smstds. 5. Marts 1709. 4) Br. f. A. 6. Novbr. 1732. 5) Smstds. 21. Decbr. 1735. 6) Smstds. 21. Jan. 1736. 7) Smstds. 13. Septbr. 1738. 8) R. P. 26. Juli 1743 og 18. Febr. 1744. 9) Br. f. A. 1751—53, Nr. 20/792. 10) Smstds. 2. Septbr. 1772. 11) Kæmnerregnsk. 1795. 12) Br. f. A. 1789—93, Nr. 384, Kirkehist. Smlgr. 5. R. 3. Bd. 400. 13) Skødeprotokol L. A. 105 og 154. 14) Kæmnerregnsk. 1825. 15) Smstds. 1865. 16) Br. f. A. 12. Marts 1763. 17) paagældende Kæmnerregskbr. 18) R. P. 16. Novbr. 1711. 19) Br. f. A. 18. Marts 1756. 20) Brandtaksationer 1761, 1771, 1781 og 1791. 21) Vedel Simonsen, Baag Hrd., Hdskr. i Nat. Mus. 22) Odense Adressekontors Efttrng. 1. Novbr. 1776. 23) Hiort-Lorenzen, Repertorium III, S. 87 ff. 24) R. P. 7. Marts 1656, 20. Maj 1669, Tgbg. 2. Decbr. 1704. 25) Tgbg. 31. Marts, 25. April 1818.

### Gejstligheden:

1) Vedel Simonsen, Baag Herred, Hdskrift. i Nat. Mus. 2) Disse Oplysninger og alt væsentligt frem til Reformationen er taget fra Holger Rørdams „Efterretninger om Assens“ i F. S. I 203 ff. 3) Kirkehist. Smlgr. 4. R. I 216. 4) Fabricius, Danmarkshist. II 30. 5) Smstds. I 176. 6) F. S. I 216. 7) Kirkehist. Smlgr. 4. R. 5. B. 145. 8) F. S. I 219. 9) R. Berg, Købstad og Købstadmand 96 f. 10) F. S. I 220. 11) Bloch, Den fyenske Gejstlighed 2. 1. 144. 12) Smstds. 2. 1. 145. 13) Schack, Fondationer 5. 342. 14) Kirkehist. Smlgr. 5. R. 1. Bd. 544 ff. 15) Smstds. 16) R. P. 9. April 1630. 17) Br. f. A. 27. Aug. 1723. 18) Kirkehist. Smlgr. 5. R. 1. Bd. 546.

### Kirkerne:

1) Kr. Erslev, Testamenter fra Danmarks Middelalder 42. 2) Chr. Axel Jensen i Traps Danmark, 4. Udgv., IV 376. 3) Francis Beckett, Danmarks Kunst 6. H. 28 f. 4) Ældste Danske Arkivregistraturer 5. Bd. 2. 996. 5)

Kirkegnsbr. 1609—68, fol. 37, L. A. <sup>5a)</sup> Fynsk Hjemstavn 1928 S. 137 f. <sup>6)</sup> Jac. Madsens Visitatsbog 322. <sup>7)</sup> Kirkehist. Smlgr. 3. R. 2. 602. <sup>8)</sup> Smstds. 4. R. 5. 145 f. <sup>9)</sup> Velvilligt meddelt mig af Dr. phil. Ellen Jørgensen. <sup>10)</sup> F. S. I 213 f. <sup>11)</sup> K. B. 27. Decbr. 1585. <sup>12)</sup> Hist. Tidsskr. 4. R. 6. Bd. 333. <sup>13)</sup> Kirkegnsbr. 1609—68 fol. 33 f. L. A. <sup>14)</sup> Danmarks Adels Aarb. V 236. <sup>15)</sup> Velvilligt meddelt mig af Dr. phil. Louis Bobé. <sup>16)</sup> Tgbg. 1769—70 o. fl. Str. <sup>17)</sup> D. Kanc. 1. Dptements Brevbog 1837 Nr. 409, Bilag R. A. <sup>18)</sup> Mønstringsliste o. Assens Borgere 1558. R. A. <sup>19)</sup> paagældende Kirke-regnskaber L. A. <sup>20)</sup> 1. Dptmnts Brevbog 14. Febr. 1837. <sup>21)</sup> Vedel Simon-sen, Baag Herred, Hdskrft. i Nat. Mus. <sup>22)</sup> Kirkegnsbr. 1692—93, L. A. <sup>23)</sup> Smstds. 1706—07, 1730—31 og 1868. <sup>24)</sup> Tgbg. 19. April 1692. <sup>25)</sup> Tgbg. 1. Marts 1664. <sup>26)</sup> Tgbg. 31. Juli 1694. <sup>27)</sup> Kirkegnsbr. 1755—56. L. A. <sup>28)</sup> Br. f. A. 17. Aug. 1763. <sup>29)</sup> Odense Adressekontors Efrtrng. 1780 Nr. 10. <sup>30)</sup> Kirkegnsbr. 1865 og 1881—86.

#### Helligaandshus:

<sup>1)</sup> Fra Arkiv o. Museum III 139. <sup>2)</sup> F. S. I 222. <sup>3)</sup> Acta pontificum II 272, 30. Maj 1418. <sup>4)</sup> F. S. I 224. <sup>5)</sup> F. S. I 233. <sup>6)</sup> Smstds. <sup>7)</sup> Traps Danmark, 2. Udg. 4. Bd. 32. <sup>8)</sup> Fabricius, Danmrkshist. I 298. <sup>9)</sup> F. S. I 223. <sup>10)</sup> F. S. I 239. <sup>11)</sup> Mejborgs Smlgr., Nat. Mus. <sup>12)</sup> Fyenske Tglsr. 23. Maj 1649. <sup>13)</sup> Johs. Lindbæk, De danske Franciskanerklostre. <sup>14)</sup> Kirkehist. Smlgr. 4. R. 5. 489. <sup>15)</sup> Ellen Jørgensen, Helgendyrkelse i Danmark 45 f. og J. B. Daugaard, Danske Klostre i Middelalderen 37. <sup>16)</sup> Fr. d. I.s Danske Registranter 254. <sup>17)</sup> D. Kancellis Reg. 1535—50 433. <sup>18)</sup> R. P. 10. Decbr. 1619.

#### Skolerne og Amtsbiblioteket:

<sup>1)</sup> Kirkegnsbr. 1536. L. A. <sup>2)</sup> Danske Mag. 4. Rk. 6. Bd. 104. <sup>3)</sup> Aar-bog for Odense og Assens Amters hist. Samfund 1915, 329. <sup>4)</sup> Jac. Mad-sens Visitatsbog, ved A. R. Idum, 305. <sup>5)</sup> Aarvog O. o. A. Amter 1915, 331. <sup>6)</sup> Vilhelm Bang, Latinskoleliv 14 ff. <sup>7)</sup> Danske Mag. 4. R., 6. Bd. 107 ff. <sup>8)</sup> Aarvog O. o. A. Amter 1915, 331. <sup>9)</sup> Tgbg. 9. Maj 1671. <sup>10)</sup> Aar-bog O. o. A. Amter 1915, 330. <sup>11)</sup> Smstds. 347. <sup>12)</sup> Vilh. Bang, Latin-skoleliv 11 ff. <sup>13)</sup> Smstds. 27 f. <sup>14)</sup> Aarvog O. o. A. Amter 1915, 354. <sup>15)</sup> Smstds. 353. <sup>16)</sup> Vilh. Bang, Latinskoleliv 17. <sup>17)</sup> Smstds. 77 ff. <sup>18)</sup> Smstds. 10. <sup>18a)</sup> Skoleprotokol 1810—64. L. A. <sup>19)</sup> Tgbg. 17. Maj 1769. <sup>20)</sup> R. P. 30. Maj 1769. <sup>21)</sup> Tgbg. 24. Oktbr. 1769 <sup>22)</sup> Danske Smlgr. 2. R. 3. Bd. 159. <sup>23)</sup> O. Fabricius, Horsens Hist. 235. <sup>24)</sup> R. P. 22. Febr. 1622. <sup>25)</sup> Smstds. 16. Juni 1631. <sup>26)</sup> Smstds. 11. Septbr. 1635 og 29. Febr. 1636. <sup>27)</sup> Smstds. 21. Juli 1637. <sup>28)</sup> Smstds. 3. Oktbr. 1684. <sup>29)</sup> Smstds. 26. Febr. 1686. <sup>30)</sup> Br. f. A. 4. Febr. 1756. <sup>31)</sup> Smstds. 13. Decbr. 1755. <sup>32)</sup> K. R. 1772. L. A. <sup>33)</sup> Smstds. 1750. <sup>34)</sup> Smstds. 1787. <sup>35)</sup> Smstds. 1788. <sup>36)</sup> Smstds. 1811. <sup>37)</sup> Smstds. 1788. <sup>38)</sup> Tgbg. 22. Novbr. 1718. <sup>39)</sup> R. P. 18. Novbr. 1747. <sup>40)</sup> Odense Adressekontors Efrtr. 7. April 1794. <sup>41)</sup> K.

Ottosen, Vor Folkeskoles Oprindelse 72 f. <sup>42)</sup> Skoleprotokol 1810—1864. L. A. <sup>43)</sup> Smstds. <sup>44)</sup> R. P. 30. April 1824. <sup>45)</sup> Skoleprotokol 1810—1864. L. A. <sup>46)</sup> K. R. 1853. <sup>47)</sup> Vestfynske Avis 3. Maj 1853. <sup>48)</sup> Udsigt o. Omordning af Skolevæsenet i Assens, Kgl. Bibliotek. <sup>49)</sup> Vestfynske Avis 11. Febr. og 8. Novbr. 1857. <sup>50)</sup> Aarvog for Odense og Assens Amter 1915 S. 108. <sup>51)</sup> Byraadsprotokol 14. Juni 1905. <sup>52)</sup> Assens Avis 1905 Nr. 189. <sup>53)</sup> Velvilligt meddelt mig af Bibliotekar J. Holck, Assens.

### Mellem Bygrænse og Markgrænse:

<sup>1)</sup> Erik Arup, Danmarks Hist. II 107. <sup>2)</sup> Tgbg. 20. Juli 1680, 25. April 1764 o. fl. Stdr. <sup>3)</sup> R. P. 4. Marts 1614. <sup>4)</sup> D. Kancelliregistr. 22. Novbr. 1539. <sup>5)</sup> Smstds. 8. Novbr. 1540. <sup>6)</sup> Danske Magaz. 4. R. 2. Bd. 316. <sup>7)</sup> K. B. 4. Maj 1583. <sup>8)</sup> Smstds. 19. Marts 1604 og Hagenskov Lensregnskaber 1607—08 R. A. <sup>9)</sup> K. B. 5. Juli 1605. <sup>10)</sup> Smstds. 2. Febr. 1609. <sup>11)</sup> Smstds. 18. Febr. 1627. <sup>12)</sup> R. P. 16. Juli 1630. <sup>13)</sup> Smstds. 20. Oktbr. 1633. <sup>14)</sup> Kro-nens Skøder II 253. <sup>15)</sup> Vedel Simonsen, Baag Herred, Hdskrift i Nat. Mus. S. 85. <sup>16)</sup> Tgbg. 11. Decbr. 1849. <sup>17)</sup> Smstds. 17. Decbr. 1849. <sup>18)</sup> Br. f. A. 11. Marts 1735. <sup>19)</sup> Vestfynske Avis 15. Aug. 1860. <sup>20)</sup> Provstiets Historie i F. S. 3. Bd. 261 f. <sup>21)</sup> K. B. 2. April 1664. <sup>22)</sup> F. S. 3. Bd. 261 ff. <sup>23)</sup> Kalls Smlgr. 377, Kgl. Bibliotek. <sup>24)</sup> Vedel Simonsen, Baag Herred, Hdskrift. i Nat. Mus. <sup>25)</sup> Eliger. Mænds Korrespondanceprotokol, L. A. <sup>26)</sup> Kirkehist. Smlgr. 5. R. 1. Bd. S. 543. <sup>27)</sup> Smstds. <sup>28)</sup> Vedel Simonsen, Baag Herred, Hdskrift. i Nat. Mus. <sup>29)</sup> R. P. 3. Juni 1631. <sup>30)</sup> Aug. F. Schmidt, Danmarks Helligkilder S. 19. <sup>31)</sup> Kalls Smlgr. 377, Kgl. Biblio-tek. <sup>32)</sup> Tgbg. 4. Aug. 1819. <sup>33)</sup> Nic. Bøgh, Jens Adolph Jerichau S. 5. <sup>34)</sup> Aug. F. Schmidt, Danmarks Helligkilder S. 126. <sup>35)</sup> Tgbg. 11. Marts 1662. <sup>36)</sup> Mejborgs Uddrag i Nat. Mus. <sup>37)</sup> Tgbg. 18. Jan. 1848. <sup>38)</sup> Forst-væsenets private Skove, Journ. VII Nr. 1920 og Kæmner R. 1827, 38, 50 og 52.

### Militærforhold. Assens som Garnisonsby:

<sup>1)</sup> Hist. Tidsskr. II. R. 1. Bd. 129 ff. <sup>2)</sup> Jacobsen, Det d. Skattevæsen S. 109. <sup>3)</sup> Hist. Tidsskr. II. R. 1. Bd. S. 200. <sup>4)</sup> K. B. 20. Decbr. 1628. <sup>5)</sup> R. P. 22. Oktbr. 1640. <sup>6)</sup> Smstds. 20. Aug. 1657. <sup>7)</sup> Smstds. 26. Septbr. 1657. <sup>8)</sup> Haandbog f. Hæren 1925, Tillæg S. 41. <sup>9)</sup> Edv. Holm, Danmark—Norges indre Hist. 1660—1720 II. S. 354. <sup>10)</sup> R. P. 19. Aug. 1679. <sup>11)</sup> Smstds. 4. Septbr. 1683. <sup>12)</sup> Haandbog f. Hæren 1925, Tillæg S. 41. <sup>13)</sup> Br. fr. A. 2. April 1710. <sup>14)</sup> Smstds. 12. Septbr. 1719. <sup>15)</sup> R. P. 3. Decbr. 1728 og Br. fr. A. 13. Marts 1729. <sup>16)</sup> Br. fr. A. 29. Decbr. 1766. <sup>17)</sup> Smstds. 1767 — 89 Nr. 73. <sup>18)</sup> Reglementer for Indkvartering, Kgl. Bibliotek. <sup>19)</sup> Br. fr. A. 2. Jan. 1768. <sup>20)</sup> Kæmner R. 1785. L. A. <sup>21)</sup> Br. fr. A. 1767 — 89 Nr. 73. <sup>22)</sup> Reglementer for Indkvartering, Kgl. Bibliotek. <sup>23)</sup> Br. fr. A. 13. Marts 1793. <sup>24)</sup> Kæmner R. 1796 L. A. <sup>25)</sup> do. 1769. <sup>26)</sup> do. 1796.

## Gennem Tiderne:

1) Det danske Folks Hist. IV S. 114 f. 2) Danmarks Riges Hist. IV S. 65 f. 3) Fra Arkiv og Museum II S. 404 f. 4) F. S. I S. 201. 5) Smstds. 197. 6) Smstds. S. 203. 7) Smstds. S. 201. 8) Erik Arups Danmarkshist. II S. 674. 9) K. B. 17. Oktbr. 1627. 10) Smstds. 28. Aug. 1628. 11) Smstds. 14. Oktbr. 1628. 12) Smstds. 7. Novbr. 1628. 13) Danmarks Riges Hist. IV S. 275. 14) F. S. 10. Bd. 22 ff. 15) Tgbg. 2. Juli 1664. 16) Smstds. 11. Oktbr. og 18. Oktbr. 1664. 17) Smstds. 4. Novbr. 1663 og 13. Decbr. 1664. 18) Smstds. 8. Febr. 1676. 19) Fyens Stiftstidendes Søndagstillæg, Ugen, i hvert Tillæg fra 8. Febr. 1931 til 29. Marts s. A. Her findes ogsaa Provst Hans Hansen biograferet, og yderligere den for et Par Menneskealldre siden kendte Sangerinde, Julie Westermann.

## BILLEDFORTEGNELSE

	Side		Side
Assens Bys Segl 1535. Trap.		Ladebygning til Gaden .....	65
Titelbladet.		Sidebygning til Jerichausgaar-	
Udsigt mod Assens.		den, Østergade 25 .....	67
Dankw. Dreyer .....	9	Assens set fra Nordøst, 1856.	
Næsset og Søen.		N. F. Niss .....	70
Akvarel af Forf. ....	11	Fra Kindhestegade o. 1870 .....	74
Brudstykke af Kong Valdemars		Assens—Aarø Sund—Overfarten.	
Jordebog .....	15	Hjuldampskibet „Maagen“	
Assens Bys Segl 1591. Trap ...	18	staar ind til Aarø Sund .....	75
Assens Bys Privilegium 1562...	19	Korsgade 11. Danmarks Land	
Prospekt over Assens. Danske		og Folk .....	79
Atlas .....	20	Hjørnet af Ladegaardsgade og	
Vurderingsforretning 1630 .....	24	Ramsherredsgade. Danmarks	
Pontoppidans Kort over Assens	26	Land og Folk .....	81
Toppis Kort over Assens .....	27	Hotel Postgaarden .....	105
Strandportens .....	29	Kalkovn. Tegning af Forf.....	115
Ramsherred. Dankw. Dreyer ...	31	Kort over Assens Bymark .....	117
Bankegyden .....	35	Brydes Gaard, Østergade 42 ...	129
Willemoes-Gaarden .....	38	Havnepladsen 1856. N. F. Niss	151
Maaløes Gaard, Østergade 11...	41	Fra Assens Havn o. 1890 .....	153
Østergade 11 (Gaardparti).		Udsigt over Møllerhuse mod	
Maleri af Forf. ....	43	Kærum Kirke. Dankw. Dreyer	164
Østergade 17 og 19 .....	47	Østergade imod Vest, fra Kind-	
Østerport med Østergade.		hestegade til Damgade, o. 1870	166
Dankw. Dreyer .....	51	Strandgade imod Øst o. 1870...	168
Badstuestræde .....	57	Østergade imod Vest o. 1870...	171
Indskrift paa Østergade 11.....	62	Stampemøllen. Dankw. Dreyer	176
Renæssancebygninger i Strand-		Apoteket før 1847 .....	179
gade og Damgade. Mejborg	63	Apoteket efter Ombygningen...	183

	Side		Side
Østergade imod Øst o. 1870 ....	188	Strandmøllens Vejrmølle. Tegning af Forf. ....	319
Bonde Jacobsens og Christian Hansens Epitafium .....	195	Ved Kaals Mølle o. 1870 .....	321
Ladegaardsgade, med Byens Trommeslager .....	215	Strandmøllens Beboelseshus ...	323
Damgade o. 1870 .....	220	Provstigaarden o. 1895 .....	325
Resens Kort over Assens .....	239	Prospekt af Assens 1762 .....	332
Østergade imod Vest 1856. N. F. Niss .....	248	Willemoes-Statuen. Trap .....	334
Assens Kirke, med Strandmølle- dammen .....	256	Gammelt Billede af Assens set fra Nord .....	339
Strandmøllevejen i Assens, med Kirken i Baggrunden, o. 1850	261	Gamle Mønter fundne ved Assens .....	341
Østergade 15, før 1895.....	268	Peter Willemoes .....	351
Assens Kirkes Murværk, indvendig .....	270	Dankwart Dreyer .....	352
Assens Kirkes Murværk, udvendig .....	271	J. A. Jerichau .....	352
Gravkapel .....	273	Thorvald Niss .....	353
Slægten Berildsens Vaaben ....	277	Udsigt over Assens o. 1885 ....	354
Assens Kirkes Indre .....	279	Købmand N. M. Plum .....	357
Parti fra Assens Kirkes Kor ...	282	Købmand Fr. Plum .....	357
Kirkegaardsaan og -broen. Dankw. Dreyer .....	287	Sagfører Fr. Maaløe .....	357
Skolemesterstræde .....	294	Apoteker J. N. H. Strøyberg ...	357
		Assens Sukkerfabrik .....	359
		Assens Svineslagteri .....	361
		Bryggeriet „Vestfyen“ .....	363
		Torvet i Assens o. 1880 .....	365
		Udsigt over Assens .....	367

## NAVNE- OG SAGREGISTER

Aa (Baag H.) 120.	Albertus, M. A., Gæstgiver 92, 104—107.
Aagesen, Hans 146.	Albinus, I. H. I. og I. I. O., Apotekere 184.
Aalegaarde 163.	Albretsen, Jacob, Præst 258. — Jens 214.
Aarup (Baag H.) 114, 355.	Amerinus, Hans Lauridsen, Digter, 144.
Aarø (Haderslev H.) 94 f., 159.	Amtsbiblioteket 33, 316 ff.
Aarøe, Anders 42.	Ancker, Hans Mortensen, Skipper, 148.
Aarøund 75, 79 f., 83, 90 f., 94, 114, 156.	Andersen, Landinspektør 356. — C., Billedhugger 287. — Claus, Kæmner 221, 281. — F. W., Købmand 365. — Hans, Kirkeværg 60. — Hans 214. — Jørgen, Køb-
Aborre (Baag H.) 260 f., 276.	
„Aborrig Børn“ 196, 261.	
Adelgade 34, 54, 58 f., 73, 87.	
Adolph, H., Skipper 148.	
Afpæling 45 ff.	
v. Ahlefeld, Anna 281. — Benedict 281.	
Albers, Poul, Glarmester 284 f.	



- mand 49. — Lauritz, Byfoged 229.  
 — Matis, Borgmester 191. — Peder, Raadmand 21. — Poul, Præst 143, 263 f., 266, 268. — Simon, Hører 298.
- Andreas, Organist 64.  
 Andreasen, Niels, Feldbereder 176.  
 Apoteket 179—184.  
 Arenstrup, Landinspektør 120.  
 Arentzen, Cort, Bartskaar 186.  
 Arnou, Hans Boesen, Præst 266.  
 Arrest se Fængsel.  
 Asnæs (Arts H.) 10.  
 Assensbanen 354—358.  
 Baag Herred 15 f.  
 Baagø (Baag H.) 111, 159, 264, 276, 280, 297.  
 Baagøe, Hans, Fisker 80. — Mads Hansen 167. — Maren 349. — Nis Hansen, Skipper 152. — Peder (1621) 229. — Peder (1684) 145 f.  
 Badstuestræde 40, 44, 47, 49, 55, 57, 73.  
 Bager, Mads, Kæmner 157, 211.  
 Bagerlav 169—172, 177.  
 Bagger 244. — Jacob 214, 338.  
 Bahnsen, Christian, Farver 281.  
 Banegaard 356.  
 Bang, Slægt 191. — Borgmester i Børgense 151. — Anders, Borgmester 23 f., 34, 143. — Jens (†1529), Borgmester 163, 190 f., 260, 281. — Jens, Borgmester (1619), 88, 230, 263. — Jens, Raadmand 192. — Jørgen, Raadmand 299. — Jørgen, Borgmester 196, 347 f. — Jørgen 143. — Maren Jensdatter (1619) 263. — Nina, Historiker 144. — Oluf, Sognepræst i Skydebjerg 200. — Poul, Borgmester 88 f., 140 f., 144, 291, 299, 334. — Rasmus, Raadmand (1628) 264. — Rasmus, Bager (1632) 170 f. — Rasmus, 's Enke (1636) 101. — Rasmus (1746) 338. — Vilhelm, Historiker 263, 265. — Willum, Tolder 141, 144. — Willum, Borgmester 155, 297 ff.  
 Bankegyden 32, 35 f.  
 Banner, Niels, Lensmand 230, 324.  
 Barberer 186 f.  
 Barfoed, Else, g. m. Borgmester Hans Pedersen 210.  
 Barongyden 50, 52, 59 f.  
 „Barselstræde“ 55.  
 Bartram, Johs., Amtsforvalter 156.  
 Bartskaarer 186.  
 Bastholm (Baag H.) 83.  
 „Bastianstræde“ 55, 72.  
 Baumann, Peter Joachim, Distriktskirurg 185.  
 Bay, T., Skibsreder 149.  
 Bayer, Herman, Direktør 362, 364.  
 Bech, Købmand 42, 314. — Niels, Skoleholder 307.  
 Beck, Jeppe, Kirkeværge 214.  
 Becker, Christopher, Apoteker 179.  
 Been, Anders 235. — Oluf Hansen 145 f., 180.  
 Behrendsen, Lorentz Peter 278. (Beldenak), Jens Andersen, Biskop 262.  
 Belliger, Peder Knudsen, Præst 266.  
 Berild Pedersen, Borgmester 191 f., 276 f.  
 Berildsen, Hans Chr. 277 f. — Niels, Sognepræst 258 ff., 276. — Peder, Sognepræst 258, 260, 276.  
 Berildsenske Slægtsvaaben 277.  
 Berildske Laan 272, 274; Kirkejorder 118, 276 ff.  
 Berntsen, Klaus, Politiker 277.  
 Bertelsen, Hans, Skarpretter 249. — Ludvig, Præst 255, 266, 308, 328 f.  
 Beverlin, Johan, Postmester 109.  
 Bierfreund, Jacob, Købmand 137. — Lorentz, Bankdirektør 354.  
 Bille, Daniel Ernst 350. — Eske (†1552) 258 ff. — Eske (†1619?) 91. — Henrik, Landsdommer, Stiftamtmand 211, 284. — Steen Andersen, Admiral 303, 350.

- Bindingsværk 62.  
 Birch, Carl Chr. L., Præst 266. —  
 Niels, Kobbersmed 210.  
 Bjørn, Christian, Byskriver 228. —  
 Jens, Byskriver 231 f. — M., g.  
 Clemmesen 248.  
 Bjørnsen, Jacob, Skibsbygger 151.  
 Blad, Mads, Fisker 80 f. — Simon,  
 Fisker 80.  
 Blegghuset 73.  
 Blom, Victor Edvard, Distriktslæge  
 185.  
 Blædel, Forpagter 358, 360. — Ver-  
 ner Ludv., Præst 266, 269, 286.  
 „Blæsenborg“ 60.  
 Bo Fjerding 237.  
 Bogade 58.  
 Bogøe, Niels Jørgensen 56.  
 Boldich, Poul, Færgemand 80 f.  
 Boldt, Joh., Bager 251. — Peter,  
 Bartskaar 186.  
 Bom, Skibsbygger 150.  
 Bondesen, Jørgen 81. — Nis 214. —  
 Rasmus 214.  
 Bonsach, Heinrich, Dr. med. 179.  
 Brahe, Axel 131. — Jørgen, Lens-  
 mand 77 f., 80, 89, 142, 145, 193 f.,  
 255, 261, 302, 305.  
 Brahesborg (Baag H.) 261.  
 „Brandkilde“ 219.  
 Brandt, H. J. 149. — Mads, Køb-  
 mand 49. — P. R., Skipper 149.  
 Brandvæsen 248 ff.  
 Brasen, Lavrids, Raadmand 298.  
 van Bræncken, Kort, Officer 342.  
 Broch, Lavrids 21. — Poul 263. —  
 Anne (Brochis) 42, 66.  
 Broden 118, 121 f.  
 Bruun, Agent 330. — Skolcheider  
 309. — B. & Søn 149. — Bertel,  
 Konsul 99. — Hans (1684) 145. —  
 Hans, Handskemager 210, 214. —  
 Hans Brøchner, Transportforval-  
 ter 98 f. — H. Chr. Hansen, Trans-  
 portforvalter 99.  
 Bruuns Gaard 248.  
 Brydes Dam 21, 33, 59.  
 Brydes Gaard 129.  
 Bryggeriet Vestfyen 362 ff.  
 Bryske, Antonius, Rigskansler 260.  
 Brøchner, Præst 225.  
 Brøndum Nielsen, Johs., Filolog 13.  
 Buchwald, Ph. Fr., Borgmester 213,  
 286, 315.  
 Bugge, Alexander, norsk Histo-  
 riker 12.  
 Bukkerup Holme 23.  
 Buhl, Hans, Kateket 267.  
 Bundsen, Peder, Købmand 136 f.  
 Bunkeflod, Hans Allesen, Rektor  
 299.  
 Byfogedembedet 228—232.  
 Bymarken 16 f., 73, 115—128, 230,  
 274 f.  
 Byskriverembedet 225—228.  
 Bytinget 234.  
 Bække (Anst H.) 278.  
 Bødker, Anders 60, 237 f., 309. —  
 Rasmus (1669) 66. — Rasmus  
 (1772) 214.  
 Bøysen, Mathias, Købmd. 136, 221.  
 Carl, Prins af Hessen 92.  
 Carl, Christiane Sophie 198. — Hans  
 Adolf Thomasen, Postmester 109.  
 — Peiter Kloumann 82 f. — Tho-  
 mas Iversen, Færgemand, Borg-  
 mester 79, 82 ff., 102 f., 107, 152,  
 198, 200, 202, 226, 330; hans Hu-  
 stru Helvig Jensdatter 152 f.  
 Christensen, Anders, Prior 288. —  
 Chr., Agrarhistoriker 122. — Hans,  
 Ejer af Provstigaarden 325 f. —  
 Mads 214. — Peder 49.  
 Christian II 87, 101, 108, 257 f., 268,  
 274.  
 Christian III 17, 21, 87 f., 101, 262,  
 295.  
 Christian IV 21 f., 88 f., 104, 141 f.,  
 192, 343.  
 Christian V 89, 91.  
 Christian VIII (Prins Christian  
 Frederik) 92, 99, 331.

- Christian IX 93.  
 Christiansen, Lars, Gaardejer 358.  
 Christoffersen, Nis, Fisker 80.  
 Clausen, Hans, Borgmester i Odense 277. — Jens († 1683), Borgmester 195 f., 276, 299 f., 303 f., 330. — Johan, Raadmand (1693—1700) 37, 199 ff. — Johan, Skolemester 307. — Johannes, Præst († 1821) 266. — Jørgen, Raadmand (1513) 192. — Lars (1684) 145.  
 Clemmesen, Gumme, Købmand, 147, 158, 248 f.  
 Closter, Niels, Overformynder 214.  
 Closters Barakker 338.  
 Clostermand, Jens 244.  
 Corps de Garde 52, 60, 201, 209, 217 ff., 236.  
 „Cortegalen“ 236.  
 Dahl, Svend, Overbibliotekar 318.  
 Dall, Søfren, Byfoged 229, 234 f.  
 Dam, Christoffer 49, 226.  
 Damgade 28, 39, 49, 55, 60, 68, 72 f., 220.  
 Damsboe, A., Proprietær 358.  
 Danner, Louise, Grevinde 92.  
 Danske Skole 243, 306—311.  
 Danske Christendomsskole 304 ff.  
 Dehn, Hans (1701) 218.  
 Demant, Politibetjent 92.  
 Detlefsen, Ole († o. 1825) 278.  
 Dreier, se Dreyer.  
 Dreslette (Baag H.) 296.  
 Dreyer, Dankwart, Maler 32, 148, 352 f. — Jens Madsen, Købmand 137. — Jørgen Christian, Købmand 148, 158, 352. — Søren, Bager (1789) 210.  
 Drud, Jens 45.  
 Due, Søren, Skolemester 307.  
 Dyrhaug, Søren, Skipper 95.  
 Ebeltoft, Hans, se Æbeltoft.  
 Eichel, Johan, Stiftsfysikus 185.  
 Einsidelsborg (Skam H.) 181.  
 Eliesen, Poul, Karmelitermunk 265.  
 Eligerede Mænd 210.  
 Ellekiers, Maren 58.  
 Elysin, Gregers Pedersen, Præst 266.  
 Epstein, Nathan, Købmand 73.  
 Erik Glipping 101.  
 Erik Menved 87.  
 Erik af Pommern 87, 130.  
 Eriksen, Lauritz, Skipper 146.  
 Erlandsen, I. I., Kateket 267.  
 Erløf, Søren Rasmussen, Skolemester 306.  
 Ernst, Konditor 331. — Malermester 315.  
 Ernstsens, Niels (1664), i Svendborg 40, 44.  
 Erreboe, Marie 246.  
 Esbern, Provst 257.  
 Fabvier, General 107.  
 Farver, Christian 222.  
 Farvergaarden 73.  
 Fattigvæsen 250—255.  
 Feldberedere 169, 175, 177. — Lauritz 238.  
 Fentz, A. 149. — Albret, Købmand 338. — Jørgen 313. — Nicolai, Skomager og Kroholder 210.  
 Fentz's Tofte 32.  
 Find, H. C. V., Kateket 267.  
 Fischer, Johan, Stiftsfysikus 185.  
 Fiskeri, Fiskere 80, 163 ff.  
 Fjerdingsinddeling 237.  
 Flemløse (Baag H.) 120.  
 Fod, Jomfru 187. — Jacob, Møller 322.  
 Fog, August, Bogholder 139.  
 Fogell, Hans, Skipper 58. — Jens, Præst 266. — Morten, Byskriver († 1709) 226. — Søfren 168, 221.  
 Forprang 132.  
 Fourniers, Christine 244.  
 Franch, Jørgen Bielefeldt, Apoteker 183. — Lambert, Apoteker, Borgmester 83 f., 86, 100, 103, 127, 156 f., 161, 179—184, 197 ff., 201 f., 204 f., 208 f., 227, 239, 280; g. m. Zidsel Nielsdatter 180. — Otto, Præst 210. — Tobias, Apoteker 182 f., 199, 210.

Frandsen, Jacob, Hører 296.  
 Frantzson, Otto († 1632), Præst  
 263 f., 266, 268.  
 Frausing, Poul, Postmester 109 f.  
 Frederik I 290.  
 — II 17 ff., 87 f.  
 — IV 91.  
 — VI 92, 94.  
 — VII 92.  
 Frederik Christian, Hertug af  
 Augustenborg 92.  
 Frederiksgave (Baag H.) 93, 206,  
 324.  
 Freudenthal, Mathias, Postmester  
 103.  
 Friis, Niels, Præst i Kærum 259.  
 Fruer Dam 175.  
 Fruer Mølle 319 f.  
 Fuchs, Caspar († o. 1571), Diplo-  
 mat 260.  
 Fugl, Andreas, Købmand 136.  
 Fyr 30, 111.  
 Fængsel 30, 244—247.  
 Færgeløbet 75—100.  
 Fønboe, Lauritz Hansen 170 f.  
 Gaasegyden 330.  
 Galgebakke 246.  
 Gamtofte, Tofte (Baag H.) 14, 16,  
 20, 115, 257, 274, 296.  
 Garnison 332—338.  
 Gasværk 69.  
 Gavlhuse 62.  
 Gejstlighed 256—269.  
 Gersdorf, Poul Rosenørn, Stiftamt-  
 mand 119.  
 Giedde, Hans (1772) 214.  
 Glamsbjerg (Baag H.) 278, 285.  
 Garmestre 172. — Anders 172. —  
 Lucas 245.  
 Glud, Muremester 360.  
 Gløerfeldt, C. L. C. G., Kateket 267.  
 Goldt, Jens Ditlef, Tolder 103.  
 Gormsen, Enkefrue 356.  
 Grevens Fejde 340 ff.  
 Griis, Laurs, Færgemand 76.  
 Grot, Jens, Kæmner 221.

Groth, Jens Johansen, Stadskaptajn  
 102, 125, 179.  
 Guldsmed, Hans, Borgmester (1536)  
 191, 260. — Hendrik 175. — Sø-  
 ren 243 f.  
 Gundorph, Jens Chr., Borgmester  
 213.  
 Gyldenløve, Chr. 109.  
 Gyldenstjerne, Jørgen 140.  
 Haandværkerforening 177.  
 Hagemann, G. A., Direktør 358.  
 Hagenskov Slot og Len 23, 87 f.,  
 90, 111 f., 170, 321 f., 342, 348.  
 Hammerich, Etatsraad 360.  
 Hamundsen, Niels, se Litle.  
 Handskemagerlav 169, 172, 177.  
 Hannibal, Niels, Skipper (1788)  
 148. — S. (1845) 149.  
 Hans, dansk Konge 87.  
 Hans den ældre, Hertug 87.  
 Hansen, Tømrermester, Odense 356,  
 360. — Chr. Fred. v., General 106.  
 — Christian, Borgmester og Tol-  
 der 40, 47, 116, 126 f., 195, 203,  
 230, 240 f., 255, 281, 290, 334;  
 g. m. Margrethe Christoffersdatter  
 40, 175, 195. — Christian, Kæm-  
 ner 218 f., 221, 238. — Claus (1772)  
 214. — H. A., Købmand 365. —  
 Hans, Provst († efter 1531) 257 f.,  
 260, 288 f., 326. — H. P., Feld-  
 bereder 176. — Jens, Postmester  
 109. — Jens († 1615), Præst 266,  
 299. — Lauge, Borgmester, se  
 Lund. — Morten (1772) 214. —  
 Niels, Gørtler (1772) 214. — P.,  
 Gaardejer i Blangstrup 364. —  
 Rasmus, Præst i Holevad (1528)  
 259, 266. — Rasmus, Gaardejer i  
 Mosebo 364. — Søren, Older-  
 mand (1772) 214. — Søren, Fat-  
 tigforstander (1772) 214.  
 Hanssen, H. P., Politiker 262.  
 Harboe, Christjern Søffrensen,  
 Rektor 297 f.  
 Hardenberg, Erik 112, 322.

- Hattemager, Lauritz (1703) 219. — Levin 65. — Niels 45.
- Haver 118, 120 f.
- Havnen 154 f., 364 f.
- Hedersdorp, Reinhold von, Lensmand 267, 281 f.
- Heering, Thomas, Stadskirurg, Raadmand 186, 207 f., 210.
- Hegle, Thomas, Bartsvær 186, 267.
- Heinemann, Grethe 74.
- Helle, Rasmus, Skibsbygger 151.
- Hellesen, Peder (1772) 214.
- Helligaandshuset 168, 184, 287—293.
- Helligkilder 328 ff.
- Hellig Kors' Alter 259, 271. — Vikarie 116, — Jorder 327.
- Helnæs 23, 93.
- Helnæs, Niels Laursen 113.
- Hempel, Søren, Distriktslæge 185.
- Henningsen, Hendrich, Skipper (1684) 145.
- Herdahl, Jens Carl, Skibskaptajn, Transportforvalter 97 f.
- Heymann, Philip W., Slagteridirektør 362.
- Hieriksen, Hans, Byfoged (o. 1520) 191, 228.
- Himmelstrup, Niels Bang, Krigskommissær 211.
- „Himmerig“ 60.
- Hirschnach, Salomon Jacobsen († 1696), Præst 266.
- Hjerup (Baag H.) 220.
- Hjort, Lauritz, Borgmester 194, 196, 255, 276.
- Hofberg, Jørgen Pedersen, Raadmand 83 f., 156, 197 ff., 202, 204—208. — Peder, Feldbereder 199.
- Hofman, Peder, Bager 172.
- „Holevad“ 280.
- Holm, C., Feldbereder 177. — Erik, Skræder (1789) 210, 214. — Hans, Skræder (1772) 214. — Johan Gosmann, Købmand 136 f., 148. — Niels, Amtsprøbst 316 ff. — Peter Andreas, Købmand, Postmester 62, 95, 109, 153 f., 214, 242, 324.
- Holme, Jørgen 348.
- Holst, Hans Bryde, Købmand 129, 136.
- Horn, Købmand i Rudkobing 49.
- Hornslyd, Jens, Præst 266, 312, 316.
- Hotel „Phønix“ 107, 331, 357 f.
- Hotel „Stad Flensborg“ 107.
- Hvid, Hans 49.
- „Horingsdele“ 236.
- Ibsen, Ib, Færgemand 76. — Michel, fra Haderslev 132. — Peder, Møller 28, 320.
- Indkvartering 333—338.
- Iversen, Thomas, se Carl.
- Jacobsen, Bonde, Borgmester og Tolder († 1658) 23 f., 34, 40, 44, 68, 89, 167, 173, 175, 194 ff., 230, 255, 276, 281, 290, 303 f., 313; g. m. Anne Jacobsdatter 40, 195. — F. W., Skibsfører (1853) 150. — Jens, Konsumtionsforpagter 34, 37. — P. V., Historiker 42, 334. — Th., Havnefoged 154.
- Jensen, A., Smedemester 272. — Christen, Regimentskvartermester (1722) 204 ff., 240, 326. — Christen, Tolder 280. — Mads, Hr. (1554) 260. — P., Skipper 149. — Peder, Sognepræst (1566) 167.
- Jerichau, Jens Adolf, Billedhugger 329, 352 f.
- Jerichaugaarden 62, 67.
- Jespersen, Jens, Byfoged 232.
- Jessen, stud. theol. 96.
- Johannes Sacerdos 256, 271.
- Johannsen, Fr., Ingeniør 360, 362, 364.
- Johansen, Claus, Skipper 147. — Jochum, Væver (1772) 214. — P., Skipper (1845) 149.
- Jude, Niels 334.
- Just, Slagter (1811) 313.
- Juul, Niels Christopher, Præst 267, 338. — Peder († 1748), Præst 266.

- Jürgensen, J., Skipper (1845) 149.  
 Jæger, Agathe, g. Heering 210.  
 „Jødebakken“ 68.  
 Jøder 73 f., 138.  
 Jørgensen, Bertel, Herredsfoged 94, 103, 109, 280. — Christian (1703) 152. — Christian, Møller 34. — Christian, Skipper (1701) 146. — Jørgen, Vognmand (1772) 214. — Mads, Møller (1713) 320. — Manderup Due, Byskriver 121. — Mogens, Vognmand 114. — Steen, Ejer af Provstigaarden 121, 206, 280, 326.  
 Kaals Molle 27, 34, 53, 73, 154, 175, 202, 216, 320—324.  
 Kaas, Mogens 23, 335.  
 Kag 52, 238 ff.  
 Kalkovn 115, 358.  
 Kapel 327 f.  
 Kapellanbolig 268 f.  
 Kapellaner 266 f.  
 Kapels Mark 59, 272, 327 f.  
 Kapels Torn 59, 118, 122, 211, 216 ff., 328.  
 Karmeliterne 288 f.  
 Karup, Chr., Redaktør 93, 315. — Rasmus (1732) 277.  
 Kateketer 267.  
 Kattesund 48, 51 f., 58 f., 73, 257.  
 Kellinghusen, Jochum, Transportforvalter 97, 157.  
 Kempe se Kæmpe.  
 Kierulf, Johs., Musiker 104, 106.  
 Kierumbaard, Axel (1769) 338. — Hendrich, Skoleholder 307 ff. — Jørgen, Konsumtionsforpagter 27, 80, 83, 160. — Laurids 54. — Laurids, Hører 133. — Lauritz, Kæmner 221. — Lauritz Pedersen, Raadmand 210. — Mads 201. — Mads Jørgensen 238. — Mathias 80.  
 „Kildens Minde“ 328, 330 f.  
 Kindhestegade 39, 51 f., 54, 72 ff., 142, 254.  
 Kirchofer 96.  
 Kirken 269—286.  
 Kirkegaard 66, 68, 286 f.  
 Kirkestræde 55. — Store 44, 54, 72 f. — Lille 73.  
 Kjørbo, Mølleer 364.  
 Kjær, Lærer 286.  
 Kjøge, Peder Nielsen, Byfoged 162, 232 ff.  
 Kleving, Billedhugger 286.  
 Klingeberg 59, 118, 330.  
 Klingenberg, Poul, Generalpostmester 109.  
 Klostreet i Assens 265, 274, 288—293.  
 Knabe, Johan, Færgemand 83. — Laurids, Markvogter 126.  
 Knap, Niels 214. — Rasmus 214.  
 Knudsen, Købmand 314. — Gunnar, cand. mag. 10. — Hans, Kæmner (1772) 214. — Hans, Landsarkivar 169.  
 Koch, Ludvig, Færgemand 78 ff., 102; g. m. Anne Hedvig Isbrandsdatter 78. — P. R., Traktør 107. — Søren 21.  
 Kolte, Hans (1772) 214, 338. — Morten, Avlsbruger (1789) 210.  
 Kongens Bomgade 69.  
 Kongens Port 26 f., 34, 73.  
 Koppen, Johan, Færgemand 77 f.  
 Korsgade 33, 39, 51 f., 54, 60, 72 f. — No. 11: 79. — No. 13: 39, 42, 44.  
 „Kortegaarden“ 60.  
 Kotte, Karen 117.  
 Krag, Parykmager 49.  
 Krarup, Ole, Købmand 136.  
 v. Krogh, General 105.  
 Krummedige, Erik 342.  
 Kruse, Andreas (1695) 235.  
 Krydsgade 54.  
 Kræmer, Lavrs og Per, Raadmænd (1513) 192.  
 Krykkeherred 56 f.  
 Kummel, Prokurator 278.  
 Kückelsom, Alexander v., Dansemester 326.  
 Kühle, Søren Anthon v. d. Aa., Postmester 109, 327.

- Kylling, Slægt 335. — Anders 152. — Hans, Raadmand 275. — Lauritz, Raadmand 168, 195, 350. — Niels 334. — Peder Lauridsen, Botaniker 350. — Simon, Kæmner 221.
- Kæmneren 215—225.  
Kæmnerholmen 216.
- Kæmpe, Peder Jensen († 1577), Præst 266, 299.
- Kærum (Baag H.) 16, 115, 259, 274.
- Køng (Baag H.) 25.
- Laale, Slægt 277. — Anne 21. — Jørgen 277, 334. — Laurids 277, 334. — Morten, Borgmester 21. — Morten 277, 334. — Wellants 277, 334.
- Laales Kirkejord 118.
- Laargade, Ladegaardsgade 25, 32, 39 f., 44 f., 49, 51—54, 60, 66, 72 f., 225.
- Laargades Fjerding 237.
- Laargades (Ladegaards) Port 26, 28, 32 f., 36 f., 48 f., 73, 118, 120, 219, 243.
- Landprang 130.
- Lange, Christian 103.
- Langgades Fjerding 237.
- Langhof, Joh. 250.
- Langhoff, Hans Andersen, Postmester 109.
- Langkilde, Jægermester 93.
- Langsted, Chr., Transportforvalter 97, 103 f.
- Larsch, Aron, Købmand 74.
- Larsen, Fr., Musikus 331. — Lars, Møller 324.
- Latinskole 293—304.
- Lauenborg, Jørgen 94.
- Lauritzen, Anders (1567) 189, 207. — Anders, Rektor 299, 302. — Bendt (1632) 143. — Hans, By-skriver († 1707) 226 f., 238. — Jens, Skipper (1684) 145. — Mads, Bager 172.
- Laursen, Hans, Præst i Barløse (1475) 267. — Jens, Skipper (1617) 57.
- Laurensen, Peder († 1552), Reformator 262, 265.
- Lawætz, Daniel, Læge 187.
- Leegaard, Købmand 276. — Jochum paa Skærbæk (1698) 199.
- Lente, Chr., Stiftamtmand 80, 206.
- Leonhardt, Købmand 96.
- Lerche, Hans 141.
- Lillelund, M. 149.
- Lind, K. M., Læge 365 f.
- Lindberg, J. Chr., Borgmester 213, 232, 325.
- Litle, Niels Hamundsen, 13, 269 f., 287.
- Litsenbrødre 85 f.
- „Livsens Have“ 59.
- Louise Augusta, Prinsesse 91.
- Ludvigsen, Krigsraad (1772) 214. — Bertel, Præst 266, 281.
- Luja, Christian, Rektor 300.
- Lund, A., Kreaturhandler 360. — Jacob (1772) 214. — Lauge Hansen, Borgmester 83 f., 91, 116, 118, 120 f., 125, 156, 197—208, 218 f., 227, 237 f., 244, 275, 280, 326, 336. — Truels, Tømrer 157.
- Lunds Gæstgiveri 151.
- Lundager (Baag H.) 259, 349.
- Lundbeck, Jes, Skoleholder 311.
- Lunde, Hans († 1535) 342. — Hans, Ringer (1628) 264. — Hans Lauritzen, Skolemester (1637) 306. — Peter 347. — Rasmus 347.
- Lycke, Peder 108.
- Lyders, Johan, Trondhjem 153.
- Lysningsting 236.
- Læger 185 ff.
- Læghe, Hans, Byfoged (o. 1518) 191.
- Læssøe, Assessor 326.
- Løbedegne 295 f.
- Maaløe, Fr., Sagfører 291, 357 f., 360, 362, 364 f.
- Maaløes Gaard se Østergade 11.

- Mackeprang, M., Historiker 16, 216, 221, 225.
- Madsen, Christoffer, Avlsmd. (1801) 49. — Jacob, Biskop 12, 131, 272, 274 f., 296 ff., 302 f.  
„Magasingaarden“ 308.
- Magdalene Sybille, Kurfyrstinde af Sachsen 90.
- Magtenbølle (Vissenbjerg S.) 287.
- Mand, Jens, Raadmand 22, 132, 281, 334. — Jørgen, Byfoged 101, 230. — Jørgen, Oldermænd 167. — Niels, Kæmner 26, 297.
- Manufakturhandlere 138.
- Marckmann, Prokurator 281 f.
- Marcussen, Gisse Murermester 33. — Hans Nielsen, Avlsbruger (1789) 210. — Jørgen († 1682), Kapellan 266, 287.
- Marcussens Hotel 107, 151.
- Margrethe, Dronning 87.
- Mariendalsstien 330.
- Markeder 162 f.
- Marknavne 122.
- Matthiasen, Christian, Skibsbygger (1703) 152 f.
- Matthiessen, Hugo, Historiker 16, 291.
- Meelbye, Thor, Kapellan 267, 337 f.
- Mejborg, R., Historiker 61, 63 f.
- Melchertsen, Proprietær 362.
- Meyer, Jøde 97.
- Michelsen, Skibsbygger (1857) 150.
- Mikkelsen, Hans, Præst 266.
- Minckhausen, Major 335.
- Minendal (Baag H.) 185.
- Monberg, Arkitekt 356, 364 ff.
- Mormand, Peder 276 f.
- Mouritzen, Gabriel, Byfoged 229.— Isach, Byfoged 230, 232, 235.
- Mulvad, Jens, Skoleholder 309.
- Munch, P., Historiker 231, 235.
- Munk, Kirstine, g. m. Christian IV, 88.
- Murere 172 f.
- Musæus, C., Stiftsfysikus 185 f.
- Muus, Grosserer 356.
- Møllerne 319—324.
- Møllebroen 52.
- Mølledammen 28.
- Møllegade 55.
- Møller, Skibsbygger 150. — Charlotte 137. — Frederik, Transportforvalter 97, 104, 159. — John, Præst i Kærum 318. — Jørgen, Købmand 136. — L. B., Byskriver 228. — Morten (1772) 214. — Philip, Tømremester 356. — Poul Rasmussen, Købmand (1799) 159, 338. — P. R., Skipper (1845) 149. — Rasmus Poulsen, Skipper (1788) 148.
- Møllerhuse 73, 164, 320.
- Møllersholm 320.
- Mønster, Claus, Kateket 267.
- Møntfund 341.
- Nakstrup Stænge 14.
- Nellemann, M. C., Møllejejer 324. — Rasmus Ludvig, Byfoged, Postmester 91, 109, 119, 158 f., 161, 213, 313.
- Niels, Præst i Kerte 133.
- Nielsen, Anders, Raadmand (o. 1670) 195. — Christoffer, Raadmand (1669) 125, 195 ff. — Erik, Raadmand (1691) 152, 180, 197, 199. — Frands, Raadmand 21. — Jørgen, Borgmester 68, 195, 222. — Niels, Præst 266; g. m. Karine 131. — Peder, Raadmand 195, 237.
- Niss, N. F., Malermester 70, 151, 352. — Thorvald, Landskabsmaler 352 f.
- Nissen, Willum, Skipper (1684) 145.
- Nobel, Købmand 64.
- Nordby, Margrethe, til Selleberg 303, 305.
- Nordmand, Oluf 48.
- Normann, Margrethe, g. Werner 97.
- Nyadelgade 27, 51 ff., 69.
- Nymark 226.
- Nyrop, Camillus, Lavshistoriker 175.



- Næsset ved Assens 10 ff., 118, 121, 227, 231, 307, 341.
- Næsgyden 117.
- Nørregrav 21.
- „Nørs iHave“ 59.
- Ochsner, Salomon, Kateket 267.
- Officialis 258.
- Olsen, Anders, Bispens Officialis i Assens 258, 267 f., 289. — Ditlev, Feldbereder 277. — Hans, kst. Byfoged (1755) 246. — Peder, Rodemester (1772) 214.
- Olufsen, Laurids, Præst (1528) 259.
- Ostenfeldt, Brandinspektør 242.
- Overformyndere 193.
- Overkøbmænd 193.
- Oxe, Inger († 1591, g. m. Rigsraad Jørgen Brahe) 87.
- Oxholm, Landinspektør 119.
- Paasche, Hans Jensen 66, 349.
- Palladius, Peder, Biskop 293.
- Paulin, Hans Chr., Færgemand 80, 82 ff.
- Pedersen, Hans, Borgmester 161, 207 f., 210; g. m. Else Barfoed. — Hans, Feldbereder (1772) 214. — Hans, Murermester i Rabøl 172. — Jens, Færgekarl (1750) 158. — Jens, Færgemand (1624) 76 f., 84, 101 f. — Laurids, Møller 320, 334. — Laurids, Skipper (1706) 155. — Morten, Prior 288 ff., 292. — Niels, Skolemester (1638) 301. — Søren, Sognekapellan 266.
- Pestel, Oberstløjtnant 180.
- Petersen, Kunsthandler 244. — Peter, Skipper (1788) 148. — Rasmus, Skipper (1845) 149.
- „Petersborg“ 255.
- Pihl, Nicolaus Andersen, Proconsul 188.
- Pilsen, Oluf 277.
- Plog, Hans 62, 342. — Margrethe 326.
- Plum, Fr., Købmand 341, 357, 360. — N. M., Købmand 341, 357 f., 360, 365. — Sofus, Grosserer 358.
- Postgaarden 62, 91 ff., 103—107, 113, 168, 362.
- Posthuset 110, 357.
- Postrider, Niels (1732) 277.
- Poulin se Paulin.
- Poulsen, Enevold, Borgm. (1635) 90. — Jørgen, Raadmand (1678) 197. — L., Skipper (1845) 149. — Niels, Møller (1698) 216.
- Powisch, Henning, „Provst“ 326. — Otto, Krigskommissær 346.
- Prate-Kilden 330.
- Privilegier 17 ff.
- Promnitz, Greve 181.
- Provstigaarden 61, 73, 88, 120 f., 206, 257, 269, 291, 325 ff.
- Provstigaardsstræde 58.
- Præstegaard i Assens 267 ff.
- Præstegade 49, 54, 58, 73.
- Putbus, Baron 181.
- Raadhuset 47, 64, 69, 188, 204, 208 f., 238—244.
- Raadhuskøkkenet 243.
- Raadstueret 234.
- Raffenberg, C. M., Farver 139.
- Rahbek, Knud Lyhne, Ingeniør 360.
- Ramdahl, Postfører 94.
- Ramsherred 31, 55 f., 249, 350. — Dam 32. — Gade 55, 64, 72 f. — Gyde 30. — Port 26, 28, 32, 36, 47 f., 73, 118, 243.
- Ramus, Cosmus Christiansen († 1782), Præst 266. — Jacob, Biskop 285.
- Ranchel, Johan 133.
- Rantzau, Greve 91. — Greve, Løjtnant 96. — Christian, Stiftamtmand 136, 177. — Johan, Hofmester 61, 342.
- Rasmussen, Murermester 360. — Christen, Byfoged, 230. — I., Skipper (1845) 149. — Peder, Byfoged 232. — Peter, Købmand (1796) 158. — Poul, Byfoged 105.
- Rebslaer, Laurids, Kæmner (1664)

78. — Niels, fhv. Kæmner (1679) 221.
- Resens Atlas 12, 32 ff., 238 ff., 291.
- Resting, W. P., Skipper 149.
- Restings Beværtning 151.
- Retspleje 234—238.
- Rieffesstahl, Jacob, Apoteker 184.
- Risum, Transportforvalter 98.
- Rosenkrantz, Holger (1627) 343. — 's Jord 59, 120.
- Rutfeld, Jens, Lensmand 87, 281, 321.
- Rud, Knud 108.
- Runde Gyde 51.
- Ryberg, Niels, Etatsraad 324.
- Rybjerggaard (Salling) 42.
- Rynkebygaard 230.
- Ræder, Jacob, Oberst 106, 303.
- Rømer, Hans V. v., General 273.
- Rønning, M., Farver 365.
- Rørdam, H. F., Kirkehistoriker 257 f., 265, 267 f.
- Saltofte (Baag H.) 163 ff., 173, 275.
- Samsøe, Daniel Bertelsen, Købmand 136.
- Samuel, Emanuel, Jøde 96.
- Sandager Minde 84.
- St. Birgitte Alter i Assens 259 f., 267, 295; i Svendborg St. Nicolai 265.
- St. Catharine Alter 259.
- St. Gertruds Alter 260, 291. — Kloster 291.
- St. Jørgens Lav 132, 166—169, 278.
- Saragofsky, Joseph, Færgemand 80, 83.
- Sass, Niels Madsen, Præst 266, 281, 327.
- Saxen, Lavrs, Raadmand (1513) 192.
- Schalldemose, Mathias Chr., Præst 266.
- Schelle, Hans (1625) 264. — Laures, Raadmand 22, 60. — Lucas 101, 142, 276.
- Schellestræde 60.
- Schiodtz, Søren, Byskriver (i Teksten fejlagtig Byfoged) 64.
- v. Schlammersdorf, Baltasar 343.
- Schmidt, Enkefrue 356. — C. F., Skipper (1845) 149. — F. M., Skibsreder (1845) 149. — H. P., Skipper (1845) 149. — Storm, Købmand 158. — Søren, Skipper 99, 149.
- Schop, Hummelfører 229.
- Schou, C. M., Kateket 267.
- Schurtz, Christian, Farver 80, 216, 220, 280, 309.
- Schwartz, N. F., Garver 324.
- Schweitz, Gæstgiver 331.
- Sehested, Chr., Stiftamtmand 177, 206. — Kristen Thomesen, Kansler 326.
- Seidelin, V. P., Provst 317.
- Seligmann, Købmand 49.
- Selmer, Lambert, Byskriver (†1736) 226 f. — Mathias, Præst 227. — Niels Rasmussen, Byfoged 94, 156, 232, 251, 280.
- v. Seydewitz, Løjtnant 94, 96.
- Simon Kyllings Gade 54, 60, 294.
- Simonsen, Organist 286.
- Skaagaard 26 f., 117 f., 218, 221, 257.
- Skaagaards Gyde 27 f., 52 f., 59. — Laage 27 f.
- Skalbjerg (Vissenbjerg S.) 287.
- Skarndal 122, 125.
- Skeel, Jørgen 335.
- Skelvejen 51, 59.
- Skibsbroen 69, 79, 90, 155—159, 204.
- Skibsbyggeri 150—154.
- Skoler 293—316.
- Skolemesterstræde 54, 60, 294, 301.
- Skolestræde 54.
- Skomagerlav 169, 173, 177.
- Skomager, Jens (1641) 42, 134. — Rasmus (1676) 45. — Rasmus Hansen (1616) 234 f.
- Skorstensfejning 249.
- Skovanlægget 331.
- Skovgaard, Anne, til Barlose 302.
- Skovpavillon 365 f.

- Skrok, Christen Clausen († 1572),  
Præst 262, 265.
- Skrædderlav 173, 177.
- Skytte, Christen († 1555), Præst 266.
- Skyttegilder 244.
- Skøger 349 f.
- Slagtere 173 f., 177. — Mads (1683)  
174. — Mads (1772) 214. — Niels  
245.
- „Slottet“ 48, 55 f.
- Smed, Esbern, Byfoged (o. 1530)  
191, 260, 292 f. — Hans, Mark-  
mand (1772) 214. — Jens, Fisker  
80. — Anders (1701) 218. — Gjert  
42. — Hans i Snave 174. — Hans  
(1715) 226. — Johan, Oldermænd  
174. — Laurs 65. — Niels Jør-  
gensen 174. — Søren Hansen 207.
- Smedelav 174, 177.
- Smidt, Niels, Købmand (1772) 214.
- Snedkerlav 169, 174, 177, 282.
- Sofiekilde 330.
- Sommer, Mads, Præst i Skydebjerg  
(1528) 259.
- Sonnenkalb, fra Hamburg 96.
- „Sophienhøj“ 331.
- Spare- og Laanekasse, Assens og  
Omegns, 138 f., 188.
- Sparre, Hans 45.
- Sprøjtehus 208, 243, 246, 249 f.
- Staal, Eiler, Købmand 281.
- Stampemøllen 175 ff.
- Steen, C. J., Købmand 360.
- Steensen, Christoffer (o. 1670) 196.
- Steenwinkel, P. Chr. O. († 1799).  
Præst 266, 269, 310, 316.
- Stejlebjerg 356 f.
- Stenbock, Magnus, sv. General 93.
- Stenderup Skov 157 f.
- Stephansen, Søren, Sognekapellan  
266.
- Storegade 53, 72.
- Storm, Laurs (1732) 277. — Niels  
(1698, 1725) 237 f., 277. — Peder,  
Raadmand (1513) 192.
- Straatage 62, 64.
- Strandfjerding 237.
- Strandgade 49, 55, 72 f., 168.
- Strandgyden 30, 56.
- Strandmøllen 26, 28, 36, 47 f., 118,  
175, 218, 261, 320—324, 358.
- Strandmølledammen 58, 256.
- Strandmøllens Vejrmølle 319, 356.
- Strandporten 22, 25 f., 28 ff., 73, 111,  
151, 243, 246 f.
- Struck, Lauritz, Byfoged 232.
- Strøyberg, J. L., Apoteker 184. —  
J. N. H., Apoteker 184, 357, 360,  
362, 364 f. — J. V., Apoteker 184.
- Stub, Hans Iversen, Rektor 300, 309.
- Stubberup (Baag H.) 120.
- Suhr, Christian, Skarpretter 246. —  
Hans, Skarpretter 220.
- Sukkerfabrik 358 ff.
- Svensden, Hans, Præst (1536) 259,  
266.
- Svineavl 126.
- Svineslagteri 360 ff.
- Swerman, Abraham, Apoteker 179.
- Sygehus 184 f.
- „Sækkedammet“ 58, 121, 167.
- „Sækken“ 58, 73.
- Søbadeanstalt 366.
- Søgaards Dam 21, 59.
- Søllested (Baag H.) 15 f.
- Søndergade 54, 72.
- Taagerød, Hans (1772) 214.
- Takserborgere 193.
- Tanderup, Hans (1701) 146. — Sø-  
ren (1684) 145.
- Tandrup, Hans 121.
- Teglgaard 271 f.
- Telefon 364.
- Tetzmo, Otto, Jægermester 101 f.
- Teusch Købmand 96.
- Therensius, Cathrine Margrethe,  
g. Paulin 83.
- Thomasen, Morten, Skræder 309.
- Thomsen, Jens, Fisker 80. — Ove,  
Postmester 109.
- Thorsager, Hans Nielsen, Tolder  
156, 200 f., 281.

- Thorsen, Andreas (1788), Skipper 148.
- Thorø (Baag H.) 152, 159, 258.
- Thorøe Hans Pedersen 147.
- Thorøhuse 93, 95, 159, 163.
- Thott, Knud, 's Jord 59, 120.
- Thuesen, Jens Madsen, Skipper 49.
- Thurup, Niels Nielsen 229.
- Thøgersen, Lauritz, Borgmester i Ribe 144.
- Tilemann, Johan Nik., Præst († 1828) 266.
- Tingstedet 52, 238 ff.
- Tode, Chr., Maler 49.
- Told 141.
- Toldbod 33.
- Toldbod Børs 151.
- Topp, J. F., Toldassistent 25—36.
- Torv 52, 73, 238 f.
- Torvedage 159 ff.
- Trampe, Anne Elisabeth, g. Generalinde Rømer 273, 326.
- Trappe, Andreas 60.
- Treschow, Carl A. R. til Brahesborg, Kammerherre 362.
- Trewen, Amtsforvalter 181, 336. — Sr. (1772) 214. — Sgr., Skoleholder (1747) 310. — Chr., Købmand 276. — Hans 125. — Hans Chr., Købmand 255.
- Troyelses Holm 117.
- Træhest 52.
- Turlack, Markgreven af, 343.
- Tvergade 54.
- Tüchsen, Wilh. Chr. Ely, Postmester 109.
- Tønder, Sønderjylland 38.
- Uldahl, Peter Chr., Orgelbygger 351 f.
- Uldall, Hans, Byfoged, Borgmester 28, 66, 104, 113, 121, 137, 160 f., 173, 209 ff., 212, 231 f., 308, 337.
- Ulfeld (Ulfeldt), Johannes Fyntzen (1416) 256, 271, 288. — Corfits, Rigshofmester 88. — Jacob, Lensmand, Kansler 23, 322.
- Ungersbjerg Skove 23.
- Urne, Johan 108.
- Walkendorf, Henning 101 f., 343.
- Varming, H. R. C. E., Kateket 267.
- Wedell, Fred. Ludv., Greve, Amtmand 91.
- Wederkinch, Hans, Købmand 136.
- Wentzel, Mette 186 f.
- Werner, Hans, Kammeraad 80 f., 84, 97, 186.
- Vestorpe Dam 87.
- Wexiø Skole 304.
- Vibe, Hans (1536) 295.
- van der Wick, Claus 108.
- Willemoes, Peter, Søofficer 351 f.
- Willemoesgaarden 38, 62, 110.
- Willumsen, Hans, Generalproviandmester 326. — Niels, Postskipper 159.
- Winckel, Ingeniør 356, 360.
- Winther, Rektor 210, 255.
- With, Hans 60.
- Witzen, Peter, Skipper 148.
- Vognmandslav 112 f.
- „Vognmester“ 113.
- Wolder, Anders 335. — Gertrud, Kræmmerske 137 f., 282, 335.
- Voldtofte-Fundet 341.
- Worm, Chresten, Biskop 309.
- v. Wovern, Hans Hansen, Præst 267.
- Wychske Lotteri 157.
- Würtzen, Gustav Adolph, Postmester 109.
- Vægtene 221. — Hans Jochum 247.
- Æbeltoft, Hans, Kæmner 125, 221.
- Ødmann, Provst 304.
- Øksenhandel 139—144.
- Østergade 33, 38 f., 49, 51 f., 53, 73, 87, 166, 171, 188. — Nr. 11: 39—46, 61 f., 89, 186, 205, 240 f., 290, 334. — Nr. 13: 40, 42. — Nr. 15: 40, 62, 268 f. — Nr. 17 og 19: 40, 47.
- Østergyden 221.
- Østerport 26 ff., 33, 48, 50—53, 73, 118, 204, 219, 243, 317.